

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Voor een nieuw Oostenrijk : aartshertog Johan als legerhervormer en generaal 1805-1809

Hattem, M.A. van

Citation
Hattem, M. A. van. (2011, November 10). *Voor een nieuw Oostenrijk : aartshertog Johan als legerhervormer en generaal 1805-1809*. Retrieved from https://hdl.handle.net/1887/18049

Version:	Not Applicable (or Unknown)
License:	Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden
Downloaded from:	https://hdl.handle.net/1887/18049

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

VOOR EEN NIEUW OOSTENRIJK
Aartshertog Johan als legerhervormer en generaal 1805-1809

Afbeelding omslag: Teodoro Matteini, Aartshertog Johan als ‘Generalgeniedirektor’ voor het dogenpaleis in Venetië, 1804 (Collectie Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum, Innsbruck) en Georg Kininger, Binnen-Oostenrijkse ‘Landwehr’ anno 1809, 1809 (Collectie Wien Museum)

Vormgeving: Studio Holalola

© Mark van Hattem

Dit boek is verkrijgbaar via: http://www.pumbo.nl/boek/johanvanoostenrijk

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de auteur.

VOOR EEN NIEUW OOSTENRIJK
Aartshertog Johan als legerhervormer en generaal 1805-1809

Proefschrift
ter verkrijging van
de graad van Doctor aan de Universiteit Leiden,
op gezag van Rector Magnificus prof. mr. P.F. van der Heijden,
volgens besluit van het College voor Promoties
te verdedigen op donderdag 10 november 2011
klokke 11.15 uur
door

MARK VAN HATTEM
geboren te Utrecht
in 1967

Promotor:	prof. dr. M.E.H.N. Mout
Overige leden:	prof. dr. H. Amersfoort (Nederlandse Defensie Academie, Breda) prof. dr. J.F.J. Duindam dr. J.H.C. Kern prof. dr. G. Walter-Klingenstein (Karl-Franzens Universität, Graz)

Böse Bürger sind tausendmal gefährlicher als die Armeen der Ausländer

Johannes von Müller

...denn in jeden Menschen liegt doch immer ein Funken Eigenliebe und Ehrgeiz, der ihn immer besser als andern zu seyn zu wollen führt...

Aartshertog Johan van Oostenrijk

Voorwoord

ALGEMEEN

Begin jaren negentig hield ik mij door omstandigheden gelijktijdig bezig met de geschiedenis van het bergbeklimmen en de geschiedenis van de napoleontische oorlogen. In de laatste context was ik geïnteresseerd geraakt in de oorlog van 1809. Hierin kwam ik een generaal tegen, die in de handboeken werd omschreven als onbesuisd en onervaren. In de militaire historie kan men dan spreken van een 'ongelukkige generaal'. Maar in het verhaal van het ontstaan van het alpinisme in Oostenrijk kwam een prins voor die moedig was, met lieden van eenvoudige afkomst de hoogste bergen besteeg, de wetenschap bevorderde en in alles een inspirator was voor anderen.
Het ging hier om één en dezelfde persoon, namelijk aartshertog Johan van Oostenrijk (1782-1859). Naarmate ik mij meer ging verdiepen in zijn leven, raakte ik er meer en meer van overtuigd dat deze persoon het leiden van legers en het beklimmen van bergen allebei had ondernomen vanuit dezelfde visie op de maatschappij en dat hij op dezelfde manier probeerde zijn omgeving te stimuleren hem na te volgen. Dat hij er in de geschiedschrijving als generaal slechter van af kwam dan als alpinist, lijkt maar van één factor af te hebben gehangen: succes.
Nieuwsgierig welke rol de maatschappelijke bagage van aartshertog Johan in zijn militaire carrière had gespeeld, besloot ik rond de milleniumwisseling uiteindelijk tot het onderzoek, waarvan het resultaat nu voor u ligt.

REDACTIONEEL

Schrijven in het Nederlands over een onderwerp uit een ander taalgebied brengt moeilijkheden met zich mee. Het streven om de lezer zo authentiek mogelijk te laten proeven van de Duitstalige cultuur van het Habsburgse Rijk staat soms op gespannen voet met de eisen die een dissertatie stelt aan het gebruik van de Nederlandse taal. Om tot een enigszins coherente redactie van de tekst te komen, heb ik enkele keuzes

gemaakt. Zo staan leenwoorden uit het Duits consequent cursief. Namen van Habsburgse instituties geef ik meestal onvertaald weer. Plaatsnamen geef ik weer zoals ze gangbaar waren in het Habsburgse Rijk. Onder deze naam zijn ze immers bekend geworden in de wetenschappelijke literatuur over de napoleontische periode. Daarom spreek ik bijvoorbeeld van 'Raab' en niet van 'Győr', zoals deze stad in het Hongaars heet. Waar dat relevant is, geef ik bij de eerste vermelding van een plaatsnaam de moderne naam tussen haakjes.

In dit boek ontmoet de lezer veel personen met een militaire rang en een adellijke titel. Adellijke titels heb ik vertaald in het Nederlands, waarbij ik 'Freiherr' weergeef als 'baron'. De adellijke rangen 'Edler' (edele heer) en 'Ritter' (ridder) behoren tot de ongetitelde adel en zijn weggelaten. De rangen in het leger van Napoleon lijken sterk op de rangen die gangbaar zijn in Nederland. Om deze reden heb ik Franse militaire rangen vertaald in het Nederlands. Oostenrijkse rangen heb ik evenwel onvertaald gelaten, omdat ze in veel gevallen geen equivalent hebben in de Nederlandse militaire hiërarchie.

Wanneer een persoon voor het eerst optreedt in dit boek, vermeld ik zijn volledige naam, inclusief voornamen, adellijke titels en militaire rang, voor zover deze mij bekend zijn. In het vervolg van de tekst geef ik de naam verkort weer, waarbij ik kies voor de naam waaronder de persoon bekend is geworden. Daarom spreek ik van 'Mack' en niet van 'Von Mack', zoals de Oostenrijkse generaal officieel heette. Zijn ongelukkige optreden in de veldtocht van 1805 leverde hem onder de naam 'Mack' een internationale reputatie op. Andersom spreek ik van 'De Guibert' en niet 'Guibert', omdat deze hervormingsgezinde Franse generaal uit de achttiende eeuw onder zijn adellijke naam van zich deed spreken. Citaten staan cursief tussen enkele aanhalingstekens.

Het Duits van de citaten is zoveel mogelijk zoals aangetroffen in de oorspronkelijke documenten. Leestekens zijn aangepast aan het moderne gebruik. Waar twijfel bestond over de tekst in het oorspronkelijke handschrift van bepaalde uitgangen van woorden is voor de moderne uitgang gekozen.

Noten zijn in dit manuscript per hoofdstuk genummerd en per pagina ingevoegd. Wanneer een boek in een hoofdstuk voor de eerste maal geciteerd is, is de volledige titel opgenomen. Daarna wordt met de verkorte titel volstaan. Voor de opmaak zijn de richtlijnen toegepast van P. de Buck e.a., *Zoeken en schrijven. Handleiding bij het maken van een historisch werkstuk* (10e druk; Baarn 2002).

DANKWOORD

Dit proefschrift is tot stand gekomen onder begeleiding van mevrouw prof. dr. M.E.H.N. Mout van de Rijksuniversiteit Leiden. 'Voor een nieuw Oostenrijk. Aartshertog Johan als legerhervormer en generaal 1805-1809' is geredigeerd in samenwerking met dr. J. Welten. Voor zijn hulp wil ik hem op deze plek bedanken. Tevens wil ik graag prof. John H. Gill (US National Defense University) bedanken voor de vele gesprekken en mails over de Oostenrijkse politieke en militaire situatie in 1809. Het contact met Gill heeft mij geholpen mijn enthousiasme vast te houden tijdens de vele jaren dat ik aan dit onderzoek heb gewerkt. Dat gold ook voor de kleine symposia die over de oorlog van 1809 werden georganiseerd door Ferdi Irmfried Wöber (Wenen) en altijd stimulerend waren. Het raadplegen van het Archiv Meran, het familiearchief ondergebracht in Graz waarin de persoonlijke documenten van aartshertog Johan worden bewaard, was mogelijk dankzij de welwillende toestemming van dr. Franz Harnoncourt-Unverzagt. De contacten met het Heeresgeschichtliches Museum in Wenen waren heel nuttig en het museumpersoneel was altijd even enthousiast en behulpzaam.
In de periode waarin het proefschrift tot stand kwam, tussen 2002 en 2011, zijn veel mensen in de persoonlijke sfeer belangrijk geweest voor de voortgang van het onderzoek en het schrijfproces. Hen allen ben ik dankbaar.

Mark van Hattem

Inhoudsopgave

Inleiding	10
Johan: een biografische schets	23
Johan: een historiografisch overzicht	63
Het Habsburgse leger in 1805	90
Johans intellectuele achtergrond en ideeën over de hervorming van de staat	137
De samenstelling van het leger 1805-1809	186
Veranderingen in de oorlogvoering 1805-1809	243
Johan en de veldtocht van 1809	285
Ter afsluiting	392
Summary	404
Archieven	412
Literatuur	415
Personenregister	425
Curriculum Vitae auteur	433

Inleiding

Op 2 december 1805 boekte Napoleon (1768-1821) bij Austerlitz (Slavkov, Moravië) zijn beroemdste overwinning. Hij versloeg hier een gecombineerd Oostenrijks-Russisch leger, waarmee hij de facto de Derde Coalitieoorlog in zijn voordeel beëindigde. Rusland kwam betrekkelijk ongeschonden uit deze strijd. Napoleons *Grande Armée* was niet bij machte om het Russische leger diep in Europa te achtervolgen en de tsaar tot een vredesverdrag te dwingen. Napoleon maakte slechts de afspraak met tsaar Alexander I (1777-1825), dat deze zich met zijn troepen terug zou trekken naar Rusland.

Oostenrijk moest de strijd eveneens staken, maar kwam er minder gelukkig van af. In het verdrag van Pressburg (Bratislava), dat het op 26 december 1805 met Frankrijk sloot, deed Oostenrijk afstand van Venetië en Tirol en enkele andere gebieden, verplichtte het zich tot herstelbetalingen aan Frankrijk, en legde het zich neer bij het feitelijk einde van het Heilige Roomse Rijk.

Veel tijdgenoten beschouwden het Habsburgse Rijk onder keizer Frans I (1768-1835) als een traditionele staat die het in de Derde Coalitieoorlog had moeten afleggen tegen het moderne en centralistische Frankrijk van Napoleon. De nederlaag zorgde in Oostenrijk voor een besef dat er veranderingen nodig waren. Een hervormingsperiode brak aan, waarbij het leger in het middelpunt van de aandacht stond. Dankzij hervormingen zou het Oostenrijkse leger in de toekomst opgewassen moeten zijn tegen het leger van Napoleon. In de praktijk betroffen de hervormingen met name de wijze waarop Oostenrijk zijn troepen rekruteerde. In het voorjaar van 1809 zocht Oostenrijk andermaal de militaire confrontatie met Frankrijk op. Hoewel het Oostenrijkse leger zich beter verweerde dan in 1805, moest het uiteindelijk toch zijn meerdere erkennen in het leger van Napoleon. De nederlaag in 1809 betekende tevens het einde van de hervormingsperiode.

Bij de legerhervormingen in de periode 1805-1809 speelde aartshertog Johan Baptist van Oostenrijk (1782-1859) een belangrijke rol. Johan opereerde in deze jaren als de rechterhand van de bevelhebber van Oostenrijk, aartshertog Karel (1771-1847). Zowel aartshertog Johan als Karel waren jongere broers van keizer Frans I.

In deze studie belicht ik de rol die aartshertog Johan speelde bij de hervormingen, een

rol waarover tot nu toe weinig bekend is. Met name reconstrueer ik het militaire en politieke gedachtegoed van deze jonge aartshertog, dat de achtergrond vormde voor zijn hervormingsijver. Het is geen biografisch verhaal. Het doel is niet om Johans leven in detail te beschrijven of zijn boeiende en ingewikkelde persoonlijkheid te ontrafelen. Wel komt Johan ook als generaal te velde te sprake, vooral om te onderzoeken in hoeverre Johan tijdens de veldtocht van 1809 zijn ideeën in praktijk kon brengen.
Wat waren de motieven van aartshertog Johan bij het invoeren van legerhervormingen in de periode 1805-1809? Hoe zijn deze motieven te plaatsen binnen de opvattingen die destijds in Oostenrijk dominant waren? Deze vragen staan centraal in deze studie. Op deze manier krijgen we een beter begrip van de hervormingen die Oostenrijk in staat moesten stellen om Napoleon het hoofd te bieden. De impact van het optreden van Napoleon op Duitse staten is veelvuldig onderwerp van onderzoek geweest. De aandacht is daarbij evenwel vooral uitgegaan naar Pruisen en de Rijnbondstaten. Het effect van Napoleons optreden op het functioneren van het Habsburgse Rijk heeft de pennen van geschiedschrijvers nauwelijks in beweging gebracht en verdient dan ook nadere beschouwing.
De napoleontische geschiedschrijving staat ongetwijfeld in de belangstelling vanwege de herdenkingen, die nu aan de orde dag van de dag zijn. Dat de Oostenrijkse legerhervormingen uitgerekend twee eeuwen na dato onderwerp van studie zijn, heeft evenwel nog een andere reden. In de afgelopen decennia hebben geschiedschrijvers nieuwe deuren geopend in het onderzoek naar militaire geschiedenis. Daardoor kunnen we nieuwe stappen zetten en nieuwe vragen stellen aan het onderzoeksmateriaal.

DE ‘MODERNE MILITAIRE GESCHIEDENIS’

In het laatste kwart van de twintigste eeuw hebben zich enkele belangrijke ontwikkelingen voltrokken in het onderzoek naar de Europese militaire geschiedenis. De term ‘nieuwe militaire geschiedschrijving’ deed zijn intrede. Enerzijds is deze benaming juist, omdat zij aangeeft dat het nieuwe onderzoek niet zonder meer vergelijkbaar is met de wijze waarop krijgsgeschiedenis voorheen werd bedreven. Anderzijds is de term inadequaat, omdat zij ten onrechte een breuk met het verleden impliceert. In feite is er sprake van een langzaam veranderingsproces, waarbij nieuwe vragen en onderzoeksmethodes zijn toegevoegd aan de bestaande. De ‘oude’ vraagstellingen en methoden zijn geenszins in de prullenbak beland. Om deze reden kunnen we beter spreken van ‘klassieke’ en

'moderne' dan van 'oude' en 'nieuwe' militaire geschiedenis.[1]

'Klassieke' militaire geschiedenis is de krijgshistorie, zoals zij rond 1900 werd bedreven aan militaire en semi-militaire opleidings- en onderzoeksinstituten in Europa. Zo wilde het *Königliches und Kaiserliches Kriegsarchiv* in Wenen een bijdrage leveren aan de opleiding van eigentijdse officieren door hen de prestaties van hun voorgangers te laten bestuderen. Het doel van dergelijke studies was en is inzicht verkrijgen in de strategie en tactiek van oorlog voeren. De politieke context en de samenstelling en organisatie van een leger doen in deze wijze van onderzoek alleen ter zake voor zover zij de strategie en tactiek van het leger mede bepalen. De 'moderne' militaire historie stelt vragen van een geheel andere aard. In de eerste plaats heeft zij oog voor de maatschappelijke inbedding van het krijgsbedrijf. Rekrutering, sociale mobiliteit in het leger, de verhoudingen tussen militairen en burgers, de relatie tussen leger en politiek, en de financiering van het militaire apparaat zijn onderwerpen die hun eigen onderzoek verdienen, ook al houden ze geen direct verband met strategische of tactische kwesties. De 'moderne' militaire geschiedschrijving heeft daarnaast aandacht voor het individuele perspectief. In dit verband probeert ze vooral de ervaringen van de 'gewone militair' in kaart te brengen.[2] In dit onderzoek spelen egodocumenten een belangrijke rol, een type bron dat in de 'klassieke' militaire geschiedenis nauwelijks aan bod kwam.

Het pad van de 'klassieke' geschiedschrijving is hiermee geen doodlopende weg geworden. Ook op strategisch en tactisch gebied vinden nog steeds studies plaats, waarvan de resultaten soms verrassend zijn. Oude vanzelfsprekendheden worden opnieuw tegen het licht gehouden, waarna ze soms grondig herzien worden. Vaak vullen de 'moderne' en 'klassieke' historie elkaar aan en leidt een combinatie van de twee tot nieuwe inzichten.

Een goed voorbeeld hiervan is de geschiedschrijving van de tactiek en strategie van het Franse leger in de periode 1792-1815. Na de Tweede Wereldoorlog ontstond over dit onderwerp een consensus, die is samengevat in het standaardwerk van David G. Chandler, *The campaigns of Napoleon. The mind and method of history's greatest soldier* (London 1966). De stellingen die Chandler in dit werk formuleerde, golden lange tijd als het alfa en omega van de napoleontische krijgshistorie. Zoals de titel

---

1 Jeroen Duindam, 'Geschiedschrijving en oorlogvoering: de metamorfose van een klassiek thema', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 118 (2003) 455-466.

2 Deze ontwikkeling is met name ingezet door David Keegan, *The face of battle. A study on the face of battle: Agincourt, Waterloo, Somme* (Londen 1978). Voor de napoleontische periode is het werk van Rory Muir, *Tactics and the experience of battle in the age of Napoleon* (New Haven en Londen 1998) belangrijk geweest.

weergeeft, gaat Chandler ervan uit dat Napoleon een methodische geest bezat. Voor zijn beslissingen te velde greep Napoleon – *dixit* Chandler – meestal terug op een vaste strategie en tactiek. Hoewel Chandler erkent dat deze strategie en tactiek niet in alle opzichten nieuw waren, beschouwt hij het geheel als een soort napoleontisch systeem van oorlog voeren. Een deel van Napoleons succes zou op dit systeem hebben berust. Daarnaast benoemde Chandler enkele punten, waarop het Franse leger zich positief onderscheidde van dat van zijn tegenstanders. Het Franse leger had relatief zeer jonge officieren, zelfs in de hoogste rangen. Het leger beschikte over dienstplichtigen die niet alleen massaal in aantal waren maar bovendien over een uitstekende intrinsieke motivatie beschikten. Het leger had bovendien een eigen tactiek ontwikkeld, waarbij soldaten vaak in een zelfstandige rol opereerden, voor de linies uit. Onderdeel van de tactische vernieuwing was ook een ongekende snelheid van handelen. Chandler beschouwde deze napoleontische wijze van oorlogvoering als een belangrijke stap in de modernisering van de oorlogvoering. Na de val van Napoleon was er geen sprake van dat legers konden terugvallen op de wijze van oorlogvoering van het *Ancien Régime*.

Net als andere krijgshistorici van zijn generatie schreef Chandler het teruglopende succes van het Franse leger na 1808 toe aan de afnemende kwaliteit van de Franse rekruut. Napoleons overwinningen werden moeizamer omdat het Franse leger slechter werd, aldus Chandler.

Hoe scherp Chandler ook was in zijn analyses, hij richtte zich eenzijdig op het Franse leger. Chandler had geen oog voor de veranderingen die plaatsvonden in de legers van de tegenstanders van Napoleon. Hij besefte niet voldoende dat die tegenstanders militaire hervormingen doorvoerden teneinde sterker te staan in een militaire confrontatie met Frankrijk.

Deze op Frankrijk gerichte benadering van de napoleontische militaire geschiedschrijving doet nog steeds opgeld. Bijna niemand slaagt erin om te ontsnappen aan de magneetwerking van Napoleon. Geschiedenis wordt geschreven als reactie op het optreden van Napoleon. Veelzeggend is de titel van Rothenbergs – overigens uitstekende – studie naar het Oostenrijkse leger van deze periode: *Napoleon's great adversary. Archduke Charles and the Austrian Army 1792-1814*.[3] Rothenberg beziet het Oostenrijkse leger slechts in relatie tot het Franse. Dat de hervormingen in Oostenrijk tussen 1805 en 1809 niet het gewenste resultaat hadden – een militaire overwinning op Frankrijk – heeft hun roep geen goed gedaan. In de ogen van veel historici kwamen deze hervormingen te laat en waren ze niet verstrekkend genoeg. Het was ook eenvoudig om

3 Gunther E. Rothenberg, Napoleon's great adversary. Archduke Charles and the Austrian army 1792-1814 (2e druk; New York 1995).

de – beperkte – successen van het Oostenrijkse leger te verklaren door te verwijzen naar een zwakker wordende Franse tegenstander.[4] De Oostenrijkse hervormingen werden nooit op hun eigen merites beoordeeld.

De opvattingen van Chandler en de zijnen zijn in de laatste twintig jaar onder druk komen te staan. Dit heeft een frisse blik op de positie van de tegenstanders van Frankrijk mogelijk gemaakt. In een boek met de provocerende titel *Blundering to glory: Napoleon's military campaigns* heeft Owen Connelly zich afgevraagd of Napoleon wel een vast systeem van oorlog voeren bezat.[5] Uit dit boek rijst het beeld op van Napoleon die puur op basis van wilskracht, ondernemingslust en improvisatievermogen zijn tegenstanders de baas was.

Hanteerde Connelly nog het perspectief en het bronnenmateriaal van de 'klassieke' militaire historicus, Paddy Griffith zette de middelen van de moderne, sociale militaire historie in om bestaande zekerheden aan het wankelen te brengen. In *The art of war of revolutionary France 1789-1802* poneerde Griffith de stelling, dat het revolutionaire Frankrijk de wijze van oorlogvoering helemaal niet dramatisch heeft veranderd.[6] Integendeel, het Franse leger heeft zich volgens Griffith in de eerste jaren van de revolutionaire oorlogen alleen staande kunnen houden door zijn getalsmatige overmacht, die aan de *levée en masse* te danken was. Het was verder een ongedisciplineerde, slecht gemotiveerde en slecht uitgeruste troep, die pas effectief ging opereren nadat ze een aantal organisatieprincipes van de achttiende-eeuwse professionele legers had overgenomen. Naarmate het Franse leger professionaliseerde, ging het meer op zijn tegenstanders lijken. Op deze manier werd het voor dit leger mogelijk om overwinningen te boeken. Een 'conservatief' *esprit de corps* was uiteindelijk belangrijker voor het succes van het Franse leger dan de veelbezongen 'moderne' *esprit national*. Griffith baseerde zijn bevindingen op zowel kwantitatieve als kwalitatieve bronnen, de laatste met name in de vorm van egodocumenten van militairen. Griffiths conclusie is opzienbarend omdat ze het traditionele beeld omdraait. De legers van de conservatieve machten keken de kunst van oorlog voeren niet af van het moderne, revolutionaire Frankrijk, maar Frankrijk

---

4 Bijvoorbeeld in: Manfried Rauchensteiner, *Kaiser Franz und Erzherzog Carl, Dynastie und Heerwesen in Österreich 1796-1809* (Wenen 1972).

5 Owen Connelly, *Blundering to glory: Napoleon's military campaigns* (Wilmington, Del. 1987).

6 Paddy Griffith, *The art of war of revolutionary France 1789-1802* (Londen 1998). Griffith bouwde met name voort op het werk van Lynn. John A. Lynn, 'Toward an army of honor: the moral evolution of the French army, 1789-1815', *French Historical Studies* 16 (1989) 152-174; John A. Lynn, *The bayonets of the Republic. Motivation and tactics in the army of revolutionary France 1791-94* (Boulder en Oxford 1996).

spiegelde zich juist aan de strijdwijze van zijn aristocratische opponenten!
Meteen rijzen vragen over het karakter en de samenstelling van de legers van de conservatieve monarchieën zoals Oostenrijk. Waren deze legers wel zo inefficiënt als Chandler *cum suis* ons hebben willen doen geloven?
Robert Epstein was één van de eersten die het Oostenrijkse leger van 1809 modern durfde te noemen. Epstein publiceerde in 1984 een studie over prins Eugène de Beauharnais (1781-1824), getiteld *Prince Eugène at War 1809*.[7] Eugène, die in naam van zijn stiefvader Napoleon het koninkrijk Italië bestuurde, leidde tijdens de veldtocht van 1809 een gecombineerd Italiaans-Frans leger. In de vraagstelling van zijn boek hanteerde Epstein een Frans perspectief. Epstein zocht antwoorden op vragen als: wat was de relatie van Napoleon tot zijn generaals? Hoe ging Napoleon om met zijn generaals? Leidde hij hen op totdat ze zijn ideeën begrepen en uitvoerden, of liet hij hen aan hun lot over? Terwijl Epstein werkte aan deze studie, groeide zijn bewondering voor Eugène's militaire kwaliteiten. Epstein schatte die kwaliteiten hoger in dan de meeste historici dat hadden gedaan. Dit stelde Epstein voor het probleem, hoe het mogelijk was geweest dat Eugène in de beginfase van de campagne van 1809 enkele veldslagen had verloren van aartshertog Johan, een figuur die tot dan toe weinig aanzien genoot onder 'klassieke' militaire historici. Epsteins voorlopige conclusie stond haaks op de opvattingen van Chandler. Epstein schreef de veranderde krachtsverhoudingen in 1809 niet toe aan het Franse leger, dat in 1809 zwakker zou zijn geweest dan in 1805. Integendeel, de verhoudingen waren veranderd doordat het Oostenrijkse leger in 1809 sterker was dan in 1805, dankzij de modernisering die Oostenrijk in de tussenliggende jaren had ingevoerd. Epstein prees de flexibiliteit van Johans legerorganisatie en de motivatie van zijn troepen.
Tien jaar later werkte Epstein deze these verder uit in *Napoleon's last victory and the emergence of modern war*.[8] Volgens Epstein begon in 1809 een nieuwe vorm van oorlogvoering, die zou voortduren tot aan de Koude Oorlog. Epstein beargumenteerde dat Oostenrijk in 1809 als eerste van Napoleons tegenstanders beschikte over een 'modern' leger. De term 'modern' heeft voor Epstein in dit verband in de eerste plaats betrekking op de omvang van het leger. De invoering van een vorm van dienstplicht betekende dat de staat massaler dan voorheen rekruten kon werven. Daardoor begonnen de legers te groeien, een proces dat culmineerde in de *Millionenheere* van de twintigste eeuw. 'Modern' is voor Epstein tevens de organisatie waarbij een omvangrijk leger is

7 Robert Epstein, *Prince Eugène at war 1809* (Arlington 1984).

8 Robert Epstein, *Napoleon's last victory and the emergence of modern war* (Kansas 1994).

verdeeld in legerkorpsen die zelfstandig opereren. De derde reden waarom Epstein het Oostenrijkse leger in 1809 als 'modern' kwalificeert, is de combinatie van strijdwijzen die het hanteerde. Oostenrijk voerde zowel in Duitsland als in Italië een reguliere militaire campagne, maar organiseerde tegelijkertijd een opstand in Tirol die het karakter van een guerrillaoorlog had.

Hoewel Epstein concludeerde dat het Oostenrijkse leger in 1809 nog niet voldoende was 'gemoderniseerd' om Napoleon te verslaan, toont hij het belang van de hervormingen in Oostenrijk zonneklaar aan. Net als Griffith kantelde Epstein het traditionele beeld. Maar hun beider conclusies staan in zekere zin haaks op elkaar. Was het Oostenrijkse leger sterker dan gedacht omdat het ouderwets professioneel was, zoals Griffiths beweert, of omdat het verrassend effectief gemoderniseerd was, zoals Epstein stelt?

Om het antwoord te vinden op deze vraag zullen we de benadering van de 'moderne' militaire geschiedschrijving moeten hanteren. Alleen deze aanpak stelt ons in staat om zicht te krijgen op de aard en effectiviteit van de Oostenrijkse legerhervormingen. Welke studies zijn er op dit punt beschikbaar? Welnu, in de laatste twintig jaar van de twintigste eeuw is er weliswaar niet veel, maar wel kwalitatief hoogwaardig onderzoek verricht naar de organisatie en samenstelling van het Oostenrijkse leger in de jaren 1805-1809.

Belangrijk werk 'oude stijl' is gedaan door Manfried Rauchensteiner. Rauchensteiner heeft zich vooral beziggehouden met de omstandigheden waaronder aartshertog Karel opereerde als opperbevelhebber van Oostenrijk. De naaste medewerkers van Karel, de relatie van Karel met keizer Frans en Karels denkbeelden over een beperkte wijze van oorlog voeren, waren onderwerp van diverse studies. In 1972 publiceerde Rauchensteiner het doorwrochte *Kaiser Franz und Erzherzog Carl. Dynastie und Heerwesen in Österreich 1796-1809*. In 1982 zette hij dit werk voort met het essay 'Menschenführung im kaiserlichen Heer von Maria Theresia bis Erzherzog Karl'. Maar zijn inzichten formuleerde Rauchensteiner het meest pregnant in een korte rede in 1989, getiteld 'Erzherzog Carl und der begrenzte Krieg'.[9] Met de sociale en politieke implicaties van de hervormingen hield Rauchensteiner zich evenwel niet bezig. De veranderingen in de wijze van rekrutering en de rol van aartshertog Johan komen in zijn geschriften nauwelijks aan bod.

Michael Hochedlinger heeft wél onderzoek gedaan naar de sociale samenstelling van het Oostenrijkse leger en naar de legervorming in het Oostenrijkse keizerrijk, maar zijn

9 Manfried Rauchensteiner, 'Menschenführung im kaiserlichen Heer von Maria Theresia bis Erzherzog Karl', in: *Menschenführung im Heer. Vorträge zur Militärgeschichte* III (Bonn 1982) 15-40; 'Erzherzog Karl und der begrenzte Krieg', in: *Vortragszyklus. Die K.K. österreichische Armee im Kampf gegen die Französische* (Wenen 1989) 135-145.

onderzoek betreft de late zeventiende en de achttiende eeuw.[10]

Naar sociale aspecten van het Oostenrijkse leger in de napoleontische periode is al met al nauwelijks onderzoek gedaan. We kunnen slechts te rade gaan bij een – uitstekend – essay van Peter Melichar, 'Metamorphosen eines treuen Dieners zum bürgerlichen Offizier der K. (u) K. Armee im 18. und 19. Jahrhundert'.[11] Melichar laat in dit essay zien dat officiersfuncties aantrekkelijk waren voor mannen van burgerlijke afkomst. Binnen het leger vormden zij zich vervolgens om tot een gesloten *noblesse d'épée*. Door trouw te dienen in het leger maakten deze officieren van burgerlijke komaf aanspraak op verheffing in de adelstand. Hun feitelijke opname in de adel dankten zij aan de keizer persoonlijk. Op deze manier vormde zich een officiersstand die slecht was verankerd in de burgermaatschappij, maar die een grote loyaliteit aan de keizer toonde.

Het is interessant om Melichars essay te vergelijken met de studie van Rafe Blaufarb naar de mobiliteit in het Franse leger tussen 1750 en 1820. Blaufarb geeft aan dat Napoleon doelbewust een vergelijkbaar proces in gang zette: de vorming van een militaire adel die aan hem persoonlijk loyaal was en die hij rekruteerde uit de gegoede burgerij. Tegelijkertijd toont Blaufarb aan dat de modernisering van het Franse leger in de revolutiejaren niet zozeer een breuk vormde als wel een voortzetting was van beleid uit het *Ancien Régime*.[12]

De bekendste studie over het Oostenrijkse leger in de napoleontische periode is het al eerder genoemde *Napoleon's great adversary. Archduke Charles and the Austrian army, 1792-1814* van Gunther E. Rothenberg. Rothenberg doet een oprechte poging om het leger van Oostenrijk te bezien in de context van de sociaaleconomische en politieke verhoudingen van dat land. Doordat Rothenberg in dit boek echter teveel in te kort bestek behandelt, blijft hij erg aan de oppervlakte steken. Het boek heeft dan ook vooral betekenis als een overzichtswerk.

Rothenbergs eerdere studie naar de militaire organisatie van de *Grenzer* was qua methodiek en perspectief wél vernieuwend. In deze studie *The military border in Croatia 1740-1881* bekeek Rothenberg de sociale en culturele structuur van de grensprovincies van het Habsburgse Rijk in de Balkan. Volgens een uit de zeventiende eeuw daterende traditie kregen mannen hier land in pacht in ruil voor het vervullen van militaire dienst.

---

10 Michael Hochedlinger, *Austria's wars of emergence. War, state and society in the Habsburg monarchy 1683-1797* (New York en Londen 2003).

11 Peter Melichar, 'Metamorphosen eines treuen Dieners zum bürgerlichen Offizier der K. (u) K. Armee im 18. und 19. Jahrhundert', in: G. Barth-Scalmani en H. Thomas ed., *Bürger zwischen Tradition und Modernität* (Wenen en Keulen 1997) 105-141.

12 Rafe Blaufarb, *The French army 1750-1820. Careers, talent, merit* (Manchester 2002).

Op deze wijze hadden de Habsburgers hun grensverdediging opgebouwd en bovendien een belangrijke militaire groep gecreëerd. Deze *Grenzer* vormden een kwart tot een derde van de manschappen van het Oostenrijkse leger in de achttiende en negentiende eeuw. Rothenberg verrichtte detailonderzoek naar de leefomstandigheden van de *Grenzer*, hun organisatie en hun houding tegenover de militaire dienstplicht, waarmee hij heeft bijgedragen aan een beter begrip van deze krijgshaftig uitziende, vrijgevochten militairen.[13] Bovendien heeft Rothenberg veel historici enthousiast gemaakt voor het onderwerp en veel vervolgonderzoek gestimuleerd.

Dat de 'klassieke' benadering niet dood is en nog altijd een functie te vervullen heeft, zien we in het werk van John Gill. Deze historicus publiceerde in 1992 een studie naar de functie, rol en organisatie van Napoleons Duitse bondgenoten onder de titel *With eagles to glory. Napoleon and his German allies in the 1809 campaign*.[14] De benadering van Gill was 'klassiek' in de zin, dat zijn interesse vooral uitging naar de organisatie, tactiek en gevechtswaarde van Napoleons Duitse bondgenoten. Qua bronnengebruik was Gill evenwel minder klassiek. Hij baseerde zijn studie op een grote schat aan bronnen uit de 'petite histoire', regimentsgeschiedenissen en egodocumenten. Gill kwam tot een opmerkelijke conclusie. De Duitse bondgenoten van Napoleon waren niet de zwakke hulptroepen waarvoor ze altijd waren versleten. Integendeel, Gill toonde aan dat de Duitse contingenten essentieel waren voor Napoleons overwinning in 1809. Vaak vochten ze net zo dapper voor de Franse keizer als de Franse soldaten dat zelf deden.

In 2008 begon Gill met de publicatie van zijn driedelig werk *Thunder on the Danube. Napoleon's defeat of the Habsburgs 1809*.[15] Gill beschrijft de politieke en vooral militaire handelingen uit de oorlog van 1809 tot in het kleinste detail. Daarbij baseert hij zich op een groot aantal niet eerder geraadpleegde bronnen uit Oostenrijkse archieven en op onbekende negentiende-eeuwse literatuur. Doordat Gill zich sterk concentreert op de oorlogshandelingen van 1809, levert zijn werk echter geen dieper inzicht op in de samenhang tussen politieke keuzes, militaire beslissingen en de sociale structuur van het Oostenrijkse rijk.

Aartshertog Karel is het onderwerp van verschillende studies geweest. Het interessantste werk is zonder meer *The formative influences, theories and campaigns of the archduke*

---

13 Gunther E. Rothenberg, 'Jellačić, the Croatian military border, and the intervention against Hungary in 1848', in: *Austrian history yearbook* 1 (1965) 45-67; Gunther E. Rothenberg, *The military border in Croatia 1740-1881*

14 John H. Gill, *With eagles to glory. Napoleon and his German allies in the 1809 campaign* (Londen 1992).

15 John H. Gill, *Thunder on the Danube. Napoleon's defeat of the Habsburgs 1809* I-III (Londen 2008-2010).

Carl of Austria van Lee W. Eysturlid.[16] Eysturlid probeerde de denkwereld en methodiek van Karel te reconstrueren en zijn handelen tijdens de oorlog te verklaren. Hij greep hiervoor terug op het theoretisch kader dat Karel zelf had ontworpen. Eysturlid wijst er in navolging van Rauchensteiner op dat Karel op grond van humanitaire beginselen een beperkte oorlog nastreefde. Karel zag een professioneel leger als een middel om oorlogvoering in de hand te houden. Een leger van burgerdienstplichtigen droeg het gevaar van escalatie in zich, een escalatie die Karel wilde voorkomen. Om deze reden volgde hij niet de Franse legerhervormingen die hadden geleid tot een massaal leger van dienstplichtigen.

Toch vond ook in Oostenrijk een verbreding van de rekrutering van militairen plaats. Eén van de meest in het oog springende hervormingen was het invoeren van de *Landwehr*, een regionaal georganiseerde militie. Onderzoek naar de *Landwehr* is verricht door Ernest Zehetbauer in zijn uitmuntende *Landwehr gegen Napoleon. Österreichs erste Miliz und der Nationalkrieg von 1809*.[17] Zehetbauers werk is gebaseerd op een grote hoeveelheid niet eerder gepubliceerd feitenmateriaal en vormt in feite de eerste gedegen studie naar het functioneren van de *Landwehr*. Zehetbauer gaat uitgebreid in op de introductie van de *Landwehr* en de effecten daarvan: de reactie van de bevolking, de veranderingen in het dagelijkse leven, de toenemende militarisering van de maatschappij, en de individuele ervaringen van '*Landwehrmannen*' tijdens de oorlogsmaanden van 1809. Zijn studie is vooral beschrijvend en maakt gebruik van nieuw materiaal en nieuwe perspectieven.

In zijn conclusie gaat Zehetbauer in op de overwegingen achter de militaire inzet van de *Landwehr* en het daadwerkelijke militaire nut van de nieuwe organisatie. Hieruit blijkt dat hij vooral is geïnteresseerd in de vraag, in hoeverre de *Landwehr* heeft gediend als voorbeeld voor latere regelingen over dienstplicht in Oostenrijk. De vraag naar de motieven van diegenen die de *Landwehr*-regeling in 1808 ontwierpen en ten uitvoer brachten, brengt Zehetbauer slechts in een korte inleiding op de problematiek ter sprake. Zehetbauers aandacht gaat vooral uit naar de wijze waarop de relatie tussen burger en leger veranderde door de realisatie van de *Landwehr*. Zo is Zehetbauer terecht gefascineerd door de manier waarop de *Landwehr*-organisatie in zekere zin een kopie was van de sociale structuur op het platteland. Hij stelt bijvoorbeeld vast, dat de leidende personen in de dorpsgemeenschap in de regel ook het voortouw namen bij de organisatie van de plaatselijke *Korporalschaften*. Of deze overeenkomst tussen de

16 Lee W. Eysturlid, *The formative influences, theories and campaigns of the archduke Carl of Austria* (Purdue 1997).

17 Ernest Zehetbauer, *Landwehr gegen Napoleon. Österreichs erste Miliz und der Nationalkrieg von 1809* (Wenen 1999).

Landwehr-organisatie en de sociale structuur van het platteland was voorzien en deel uitmaakte van een bewuste politiek of een samenhangende visie, blijft bij Zehetbauer onbesproken.

AARTSHERTOG JOHAN ALS LEGERHERVORMER EN GENERAAL

Bij de bespreking van het werk van Eysturlid zagen we dat aartshertog Karel geen voorstander was van een leger van dienstplichtigen zoals Frankrijk dat had. Integendeel, Karel had specifieke ideeën over de sociale positie van het leger en de onwenselijkheid van burgermilities. Deze ideeën staan op gespannen voet met de hervormingen die in 1805-1809 werden doorgevoerd. Wie was dan wel de architect van de uitbreiding van de dienstplicht in Oostenrijk in de jaren 1805-1809? Welnu, één van de belangrijkste initiatiefnemers van deze militie was aartshertog Johan. Wat zijn rol bij deze hervormingen was, is evenwel nog niet in kaart gebracht. Evenmin kennen we de ideeën en motieven die ten grondslag lagen aan zijn hervormingsijver. Over aartshertog Johan zijn weliswaar veel publicaties verschenen, maar er is weinig onderzoek gedaan naar zijn optreden als militair hervormer. In de periode rond 1900 zijn veel feiten verzameld over Johans rol in de veldtocht van 1809, maar daar is het bij gebleven. Waar Eysturlid een reconstructie heeft gemaakt van de gedachtewereld van aartshertog Karel, beschikken we niet over een vergelijkbare studie over aartshertog Johan. En zoals gezegd biedt Zehetbauers studie een schat aan feitenmateriaal over de organisatie van de *Landwehr*, maar geen inzicht in het ontstaan van de *Landwehr*.
Het is derhalve tijd voor een studie naar de geestelijke vader van de *Landwehr*. Welke motieven had Johan om te ijveren voor legerhervormingen en in het bijzonder voor uitbreiding van de dienstplicht? Maakten deze plannen voor militaire hervormingen deel uit van een groter geheel aan hervormingsideeën op staatsrechtelijk, bestuurlijk en maatschappelijk vlak, die Johan koesterde? Wilde Johan meer hervormingen tot stand brengen dan alleen op militair terrein? Welke ideeën over oorlogvoering gingen schuil achter zijn militaire voorstellen? Hoe moest de staat zijns inziens worden ingericht om de oorlog op de beste manier te kunnen voeren?

STRUCTUUR VAN HET BOEK

Omdat de Oostenrijkse – maar in Italië geboren – aartshertog Johan voor vele lezers een relatief onbekende persoon zal zijn, begint deze studie met een korte schets van

zijn veelbewogen leven. Behalve ter introductie dient deze biografische schets nog een doel: wie het leven van Johan overziet, ziet een soort consistentie in zijn gedrag en standpunten. Deze achtergrond maakt het gemakkelijker om de rol van Johan in de periode tussen 1805 en 1809 te duiden.

Een korte historiografische verkenning brengt vervolgens in kaart hoe het leven van aartshertog Johan in de loop der tijd is beschouwd. Opvallend daarbij is de mythevorming rond zijn persoon, waarbij historici ook een duit in het zakje hebben gedaan.

Vervolgens wordt de uitgangspositie bij het begin van de hervormingen geschetst. Wat was de structuur van de Oostenrijkse staat en zijn leger in december 1805, toen Johan zich voornam om aan hervormingen te gaan werken? Over welke intellectuele bagage en overtuigingen beschikte Johan kort na de nederlaag van Austerlitz? Voor een antwoord bekijken we met name de opvoeding van Johan, de invloeden uit zijn jeugd en de ideeën van zijn leermeester Johannes von Müller (1752-1809).

De hervormingen van de aartshertogen Karel en Johan op het gebied van de staatsinrichting en de samenstelling van het leger vormen het hart van dit boek. Welke ideeën hadden de twee hervormers over de verhouding tussen de militaire en de burgerlijke sfeer? Wilden zij deze twee werelden gescheiden houden of beoogden zij juist meer openheid in de sociale structuur? Nu Eysturlid meer licht heeft geworpen op de ideeën van Karel, Zehetbauer het feitenmateriaal rondom de instelling van de *Landwehr* heeft verzameld en de militaire historici tegenwoordig het standpunt huldigen dat het Oostenrijkse leger van 1809 'moderner' was dan lang werd aangenomen, is het moment gekomen om de intenties van aartshertog Johan aan een onderzoek te onderwerpen. Wat was zijn rol in de periode 1805-1809? Zag hij de hervormingen als een doel op zichzelf, of als een middel om de burgermaatschappij te hervormen? Hoe keek Johan aan tegen de verhouding tussen militair en burger? Tussen *esprit national* en *esprit de corps*? Tussen nationalisme en loyaliteit aan de keizer? Was hij zich bewust van de 'moderniteit' van de combinatie van guerrilla- en reguliere oorlogvoering? Hoe werd in het leger, in de burgermaatschappij en aan het hof op zijn plannen gereageerd? En bovenal: wat was de oorsprong van zijn ideeëngoed? Uit welke bron putte Johan?

Het verhaal van de jonge aartshertog en diens hervormingsvoorstellen is niet compleet zonder het epos van de veldtocht van 1809. In het voorjaar en in de zomer van 1809 leidde Johan als generaal een leger en correspondeerde hij veelvuldig met de Tiroolse opstandelingen. De uiteindelijke nederlaag bezegelde het lot van Johans politieke en militaire loopbaan. Met het fiasco van de oorlog gingen ook zijn hervormingsplannen ten onder. De veldtocht biedt tevens een verhelderende kijk op het functioneren van het Habsburgse leger te velde. Veel tekortkomingen die Johan had voorzien en had proberen te voorkomen, kwamen tijdens de veldtocht aan het licht. Als Johan het voor het zeggen

had gehad, had Oostenrijk de oorlog in 1809 anders gevoerd. Maar het heeft weinig zin om te speculeren over andere scenario's. Bovendien was Johan zelf evenmin een volmaakte generaal. Door de fouten die hij maakte, droeg hij zelf bij aan de teloorgang van zijn ideaal. Boven alles presenteer ik het verhaal van de veldtocht van 1809 hier als een persoonlijk verhaal van Johan. Waar Johan in de jaren ervoor in relatieve rust concepten en idealen had kunnen uitwerken, werd hij tijdens de oorlog meegesleept in een maalstroom van elkaar snel opvolgende, chaotische gebeurtenissen. Hij kon de oorlog slechts zeer ten dele zelf beïnvloeden en zag hoe Oostenrijk langzaam zijn zelfvertrouwen en veerkracht verloor. Met het verlies van de oorlog ging in Oostenrijk tevens de moed verloren om leger en maatschappij te hervormen.

Johan: een biografische schets

JEUGD (1782-1800)

Op 28 januari 1782 feliciteerde keizer Jozef II (1741-1790) zijn broer Leopold, groothertog van Toscane (1747-1792), met de gelukkige geboorte van een zoon. In zijn felicitatiebrief sprak hij over zijn 'tedere genegenheid die hij onaantastbaar had toegewijd' aan Leopold en 'heel zijn beminde familie'.[1]

Jozefs jongere broer Leopold (1747-1792) was groothertog van Toscane en hield met zijn familie hof in het Palazzo Pitti in Florence. De warme taal van keizer Jozef was oprecht. Ondanks vele verschillen in persoonlijkheid hadden Jozef en Leopold een hechte band. Jozef correspondeerde met vele mensen, maar met niemand onderhield hij zo consequent contact als met Leopold. Leopold en zijn vrouw Maria Ludovika (1745-1792), de dochter van Karel III van Spanje, hadden een rijke kinderschare. Johan was hun dertiende, maar niet hun laatste kind. Tussen 1783 en 1788 zouden er nog drie volgen. Het leeftijdsverschil tussen Frans, de oudste zoon (1768–1835), en Johan was meer dan twaalf jaar. Frans en zijn jongere broer hebben elkaar als kinderen nauwelijks gezien. De kinderloze keizer Jozef II haalde Frans in 1784 naar Wenen om hem voor te bereiden op de troonopvolging. De ruimtes in de Hofburg op de tweede verdieping van het *Schweizerhof* die hij als kind betrok, zou Frans zijn gehele leven als werkvertrekken blijven gebruiken.[2] Johan daarentegen verbleef tot 1790 – de eerste acht jaar van zijn leven – in Toscane.

De opvoeding van de kinderen van Leopold en Maria Ludovika was in handen van gouverneurs en privé-docenten. De groothertog schreef nauwgezette instructies voor de opvoeders en bemoeide zich persoonlijk met de keuze van de leraren. Leopolds belangstelling voor de 'Verlichte' auteurs van zijn tijd en zijn voorkeur voor

---

1 *Josef II und Leopold von Toscana: ihr Briefwechsel von 1781 bis 1790,* I, Alfred von Arneth ed. (Wenen 1872) 72.

2 Viktor Bibl, *Der Zerfall Österreichs. Kaiser Franz und sein Erbe* (Wenen 1921) 51.

natuurwetenschap en empirisch onderzoek waren terug te zien in de leerstof die zijn kinderen kregen aangereikt. De levenshouding die de groothertog van zijn kinderen verwachtte, is te lezen in de instructie voor de leraren: *'sich liebenswert, sanft und mildtätig zu zeigen (...) ein Beispiel von Religion, guten Sitten und allen Tugenden. Sie Müssten alle Ihr Vergnügen und Vorlieben Ihren Pflichten Opfern; die wichtigsten seien zuzuhören, zu helfen und zu trösten. Sie müssten überzeugt sein, dass die Menschen und deren Pflichten gleich sein und dass die Geburt ein Zufall sei...'* [3]
Johan heeft later altijd met weemoed teruggedacht aan zijn gelukkige jeugd in Florence.[4] Wanneer er geen onderricht plaatsvond, verbleef Johan bij zijn zusters of bij zijn broer Lodewijk (1784–1864), die in leeftijd het dichtst bij hem stond. Het voorjaar en de zomer werden doorgebracht in Florence, de winter in Pisa. De residenties van Leopold beschikten over uitgebreide tuinen en parken. Het groothertogdom was in politiek opzicht bovendien dermate rustig, dat de kinderen van Leopold er regelmatig met slechts een paar begeleiders op uit konden trekken. De groothertog zag er wel op toe dat dergelijke uitstapjes nuttig waren: de kinderen bezochten kerken, werkplaatsen van ambachtslieden, of verzamelingen van kunstliefhebbers en natuurwetenschappers.[5]
Aan Johans jeugd in Florence en Pisa kwam een eind door het overlijden van keizer Jozef II in 1790. Leopold was zijn opvolger, en het hele gezin verhuisde met hem naar Wenen. De politieke situatie in Oostenrijk was complex. Decennia lang had keizer Jozef II geprobeerd om het keizerrijk te hervormen. Zijn betrokkenheid bij het hervormingsprogramma was zo groot, dat zijn naam er voorgoed aan gekoppeld is: nog steeds spreekt men van 'jozefinisme'. Dit jozefinisme was geen coherent programma. Het was een conglomeraat aan ideeën en maatregelen die allemaal voortkwamen uit dezelfde hervormingsijver: de obsessie van de vorst om zijn volk en rijk vanuit de donkere Middeleeuwen over te brengen naar het tijdperk van de Verlichting. Rationalisering van het maatschappelijk leven was daarbij het sleutelwoord. Jozef was ervan overtuigd dat alleen het licht van de rede de mens in staat stelde om vooruit te komen, en hij was vol afkeer van alles wat middeleeuws, traditioneel en historisch bepaald was. Teneinde de rede te laten zegevieren, streefde Jozef naar centralisatie van het bestuur, afschaffing van vormen van horigheid, en het terugdringen van de invloed van de kerk op het dagelijks leven. Zijn programma leidde tot een reeks hervormingen

3 Instructie van Leopold voor de opvoeding van de in 1767 geboren Maria Theresia, in: *Erzherzog Johann von Österreich. Landesausstellung 1982. Katalog* (Graz 1982) 40.

4 In zijn in 1842 in Graz gekochte huis dat bekend staat als het *Palais Meran* liet Johan een Florentijnse zaal inrichten. Deze is versierd in Italiaanse neo-Renaissance stijl.

5 Adam Wandruszka, 'Eine Kindheit in Florenz und Wien', in: *Erzherzog Johann von Österreich. Beiträge zur Geschichte seiner Zeit* (Graz 1982) 355-365, aldaar 361.

van bovenaf. Zijn rechtlijnige manier van handelen en soms uiterst tactloos optreden riepen grote weerstand op. Het verzet tegen de hervormingen was dan ook groter dan te verwachten was op basis van de inhoud van de hervormingen. Bij het overlijden van Jozef in 1790 was Oostenrijk bijna in oorlog met Pruisen, dat troepen aan de grenzen had samengetrokken. De Oostenrijkse Nederlanden verkeerden openlijk in opstand tegen het gezag van de keizer en hadden zich onafhankelijk verklaard. In Hongarije en Galicië was het onrustig. Met het Ottomaanse Rijk had Oostenrijk na drie jaren van oorlog een nadelige wapenstilstand afgesloten.[6]

Leopold deelde veel van Jozefs idealen, maar wilde een andere weg bewandelen om het doel te bereiken. Waar centralisatie van bestuur een kernbegrip was geweest in de hervormingsplannen van Jozef, achtte Leopold hervormingen niet onverenigbaar met decentraal bestuur. In deze geest deed hij concessies aan de lokale bestuurlijke machten: de standen, de hoge adel, de kerk. Door een tactiek van verdeel en heers – waarbij hij het verspreiden van regelrechte leugens niet schuwde[7] – slaagde Leopold erin om alle interne en externe vijanden te pacificeren. Binnen een jaar na zijn aantreden was de grootste politieke onrust verdwenen. Als prijs daarvoor had Leopold de meeste hervormingen van Jozef II echter moeten opschorten. Dit was onder andere het geval in de Oostenrijkse Nederlanden, waar de komst van een Oostenrijks leger in combinatie met de intrekking van hervormingen een einde had gemaakt aan de Brabantse Omwenteling.

Leopold liet zich achtereenvolgens in oktober 1790 in Frankfurt tot keizer van het Heilige Roomse Rijk kronen en in november 1790 in Pressburg (Bratislava) tot koning van Hongarije. In september 1791 volgde in Praag de kroning tot koning van Bohemen.

Voor Johan waren de jaren in Wenen tussen 1788 en 1792 van groot belang. Om hem heen gebeurden grote dingen in de wereld. De turbulentie in het Habsburgse Rijk was kinderspel in vergelijking met de Franse Revolutie, die uiteindelijk het aanzicht van heel Europa zou veranderen. Vooral de mislukte vlucht van Lodewijk XVI in juni 1791 – hij werd bij Varennes aangehouden, vlakbij de grens met de Oostenrijkse Nederlanden, en werd als gevangene naar Parijs teruggevoerd – zorgde ervoor dat de ernst van de situatie in het revolutionaire Frankrijk doordrong in Oostenrijk.

---

6 T.C.W. Blanning, *Joseph II* (Londen en New York 1994). Zie ook: Charles Ingrao, *The Habsburg monarchy 1618-1815* (Cambridge 1994) 197-209. Zie voor een ander oordeel: Karl Vocelka, *Glanz und Untergang der höfischen Welt: Repräsentation, Reform und Reaktion im habsburgischen Vielvölkerstaat. Österreichische Geschichte 1699-1815* (Wenen 2001) 38.

7 In het geval van Pruisen en Hongarije. Leopold maakte de Hongaren, die hoopten op interventie van de Pruisen, wijs dat de Pruisen hem een lijst in handen hadden gespeeld van tegen hem samenzwerende Hongaren. Het gevolg was dat de Hongaarse afgevaardigden in de Landdag het met elkaar aan de stok kregen en Leopold de gematigden naar zijn hand kon zetten. Helga Peham, *Leopold II* (Graz 1987) 218.

In deze scharnierjaren voor de Europese politiek groeide Johan op in het gezelschap van leraren en begeleiders die zijn vader Leopold voor hem had uitgezocht. Deze mannen stonden qua opvattingen op het breukvlak van Verlichting en Romantiek. Aan deze relatief vrije opvoeding kwam een einde toen Leopold in 1792 onverwacht overleed. Frans, de oudste zoon van Leopold, werd keizer. Al kort na de dood van de vader en de troonsbestijging van de zoon werden de nieuwe verhoudingen in paleis Schönbrunn vastgelegd. De jongere kinderen, waaronder Johan, werden in een korte ceremonie naar Frans geleid. Zij moesten hem de hand kussen en zich onderwerpen aan zijn bescherming.[8] Johan kende Frans nauwelijks en zag hem niet zozeer als broer maar als het hoofd van de familie, die opeens op het toneel was verschenen na de dood van vader. De verhouding tussen de twee bleef afstandelijk, al toonde Johan zich wel loyaal – ongehoorzaamheid aan Frans stond gelijk aan verraad aan de eigen dynastie.

De opvoeding van Johan veranderde van karakter. Docenten die Johan in 1788 vanuit Italië naar Wenen hadden vergezeld, werden ontslagen en vervangen. In de ogen van Frans en diens adviseurs ging het om vrijdenkers. De nieuwe docenten waren degelijke, maar fantasieloze geesten. Ze waren weliswaar – in de woorden van Johan zelf – *gütig*, zodat ze niets bedierven, maar ze voegden ook niets toe aan de opvoeding.[9]

Met de troonsbestijging van Frans veranderde het culturele en geestelijke klimaat niet alleen voor Johan, maar voor heel het Habsburgse Rijk. De Franse Revolutie was voor Frans een schrikbeeld. Toen deze revolutie in 1793 ontaardde in jakobijnse terreur, verhardde de houding van Frans nog meer. Hij liet zich regeren door angst en tolereerde geen enkele vorm van vrijdenkerij meer. Zijn ministers volgden hem. Ze namen afstand van de Verlichting en beschouwden voortaan iedere kritische denker als jakobijn. De persvrijheid perkten ze steeds verder in. Een van de vele auteurs wiens werk werd verboden, schreef verbitterd: ‘er zijn geen sporen over van de grote geest die keizer Jozef bezielde’.[10]

In 1792 verklaarde Frankrijk de oorlog aan de ‘koning van Hongarije die in Wenen resideert’. Als enige Europese macht zou Oostenrijk tot 1797 onafgebroken in oorlog blijven met het revolutionaire Frankrijk. Het krijgsverloop bepaalde in belangrijke mate het ritme in het leven aan het hof. Vluchtelingen uit Frankrijk – de befaamde *émigrés*

---

8 Hans Magenschab, *Erzherzog Johann. Habsburgs grüner Rebell* (4e druk; Graz 1991) 88.

9 *Erzherzog Johann von Österreich. Katalog*, 52; Viktor Theiß, *Erzherzog Johann, der steirische Prinz. Ein Lebensbild* (Graz 1960) 50-52.

10 Johan Alxinger. Geciteerd in: Ernst Wangermann, *From Joseph II to the Jacobin trials: government policy and public opinion in the Habsburg dominions in the period of the French Revolution* (Oxford 1959) 112.

– stroomden toe, en berichten en geruchten van het front vormden het belangrijkste onderwerp van gesprek. In de loop van 1794 meende het nieuw opgerichte Oostenrijkse ministerie van Politie (1793) dat het een samenzwering van jakobijnen op het spoor was. Een verklaring van een dronken officier in een kroeg leidde tot de arrestatie van tientallen mensen, onder wie een oud-leraar van de keizer zelf. De gebeurtenis tekent de sfeer in de kringen rond Frans.[11]

Hoewel de oorlog in de periode 1793-1795 dreigend aanwezig was, kon het leven aan het hof gewoon doorgang vinden. Johan nam vele gelegenheden te baat om studiereizen te maken, veelal te voet, waarbij hij – zoals zijn vader hem had geleerd – aantekeningen maakte over de leefomstandigheden en de economische bedrijvigheid van de bevolking. Pas in 1796-1797 kwam de oorlog dreigend dichtbij. Het hof verhuisde zelfs naar Praag omdat de troepen van Napoleon Wenen gevaarlijk dicht naderden. In deze jaren was zijn broer Karel de held van Johan: als een van de weinige Oostenrijkse generaals was Karel in enkele veldslagen succesvol. Karel en Johan onderhielden een levendige correspondentie met elkaar. Er zijn aanwijzingen dat Karel zijn jongere broer aan zijn staf wilde toevoegen teneinde hem te scholen in de krijgskunde. Het is onduidelijk of Karel het verzoek uiteindelijk niet indiende bij zijn oudere broer Frans, of dat Frans het verzoek niet inwilligde. Wel besloot Frans dat Johan vanaf 1796 een militaire opvoeding zou krijgen. Hij zou zijn opleiding niet te velde genieten als broer van een generaal, maar hij zou als gewoon soldaat worden gedrild in de kazerne. Johan was veertien jaar oud toen hij als rekruut aan de opleiding begon.

De eerste oorlog van Oostenrijk met het revolutionaire Frankrijk eindigde in 1797 met het verdrag van Campo Formio. Lang hield dit verdrag niet stand. In 1799 trok Oostenrijk opnieuw ten strijde. Gesteund door de bondgenoten Rusland en Engeland probeerde Oostenrijk zowel in Duitsland als in Italië het verloren terrein terug te winnen. Aartshertog Karel had het bevel over het Oostenrijkse leger in Zuid-Duitsland en Zwitserland, terwijl *General der Kavallerie* baron Michael Friedrich Melas (1729-1806) het commando voerde over het Oostenrijkse leger in Italië. De operaties werden gesteund door een Russisch legerkorps onder leiding van veldmaarschalk Aleksandr Vasilevich Suvorov (1730-1800). Het begin van de veldtocht was veelbelovend: Suvorov en Melas behaalden grote overwinningen in Italië. De krijgskansen keerden toen de Russen de Alpen overtrokken in de richting van Zwitserland. In de bergpassen werd

---

11 Opvallend veel personen die in de jaren 1815-1848 tot Johans vrienden behoorden, waren in 1794 beschuldigd van betrokkenheid bij deze samenzwering: onder hen Joseph Wenninger (burgemeester van Knitzelfeld), Franz Xaver von Peball (wetenschapper) en Vinzenz Huber (industrieel te Mürzzuschlag). Wangermann, *From Joseph II to the Jacobin trials,* 112; *Erzherzog Johann von Österreich. Katalog,* 48-49.

Suvorovs korps door een Frans leger in een serie hinderlagen gelokt, waardoor het Russische korps langzaam uiteenviel. Een gezamenlijke Russisch-Engelse invasie in Noord-Holland in augustus 1799 strandde roemloos. Tot overmaat van ramp trok Rusland zich hierna de facto terug uit de oorlog, zodat Oostenrijk alleen kwam te staan. Engeland bood weliswaar financiële steun, maar beschikte na het echec in Noord-Holland niet over een leger op het Europese continent.

In mei 1800 trok Napoleon tot ieders verrassing met een leger via de Grote Sint-Bernhardpas de Alpen over. Reeds op 14 juni 1800 eindigde deze veldtocht in de slag bij Marengo – nabij Alessandria in Piemonte – waar Napoleon een Oostenrijks leger versloeg. In de wapenstilstand die het Oostenrijkse leger vervolgens te Alessandria sloot met Napoleon, verplichtte het zich om zich terug te trekken uit Piemonte en een groot deel van Lombardije. Een maand later sloot ook het Oostenrijkse leger in Duitsland een wapenstilstand, die – inclusief een verlenging – tot 12 november 1800 zou duren.

Oostenrijk stond nu voor een belangrijke keuze: zou het na het verlopen van de wapenstilstand de oorlog hervatten, of zou het de bestaande situatie accepteren en vastleggen in een duurzame vrede? Het Oostenrijkse leger in Duitsland was nog intact. Aartshertog Karel was commandant van dit leger geweest, maar had – de oorlog moe – verzocht om ontheffing van zijn post. In de winter van 1799-1800 was hij vervangen door *Feldmarschall-Leutnant* baron Paul von Kray. Von Kray beschikte echter niet over voldoende prestige voor een succesvol commando. Als Oostenrijk de oorlog zou voortzetten, wie kon dan het laatste intacte leger leiden? De keuze van keizer Frans viel op *Feldmarschall-Leutnant* baron Franz von Lauer. Lauer, een ingenieur en theoreticus, had evenwel een te lage status om daadwerkelijk als opperbevelhebber te worden benoemd. Daarom benoemde Frans hem op de centrale positie van *General-Quartier-Meister*, terwijl hij aartshertog Johan benoemde tot opperbevelhebber. Deze oplossing van Frans was creatief, maar voor de militaire organisatie desastreus. In *naam* werd de achttienjarige aartshertog Johan opperbevelhebber, maar stafchef Lauer zou alle orders geven en daarmee *de facto* bevelhebber zijn. Deze constructie was met name zo ongelukkig omdat nu een duidelijke eenhoofdige leiding in het leger ontbrak. Aan het hoofd stond een onervaren jongeling in wie ook de keizer zelf geen vertrouwen had, terwijl aan zijn zijde een militair stond die over te weinig gezag beschikte om zelfstandig het commando te voeren.[12]

[12] Theiß, *Erzherzog Johann,* 99-101.

GENERAAL (1800-1815)

Kort voor het aflopen van de wapenstilstand voegde Johan zich bij het leger. De staat waarin hij het leger aantrof, was miserabel. Aan alles was gebrek. Tijdens de wapenstilstand was het niet gelukt om de bevoorrading op peil te brengen, wat weinig vertrouwen bood in de logistiek van oorlogsoperaties. Ook het moreel van de troepen was ver onder de maat. Vertrouwen in een goede afloop was er niet. De generaals van bondgenoot Beieren overwogen zelfs serieus om hun troepen te onttrekken aan de komende gevechten.[13]

Ondanks deze slechte voortekenen koos de Oostenrijkse staf voor het offensief. Daartoe moest het Oostenrijkse leger in verspreide colonnes oprukken door het beboste, heuvelachtige terrein van Beieren. De organisatie van het leger bleek hierop niet berekend. De weinig flexibele commandostructuur, de hechte formaties waarin men gewend was te opereren, en de lange legertros met tenten en voorraden bemoeilijkten de opmars van het keizerlijke leger.

Generaal Jean-Victor Moreau (1763-1813), de bevelhebber van het Franse leger in Duitsland, maakte daarentegen optimaal gebruik van de voordelen die het terrein zijn soldaten bood. De Franse militairen werden niet gehinderd werden door een omvangrijke bagagetrein en zij waren gewend om zelfstandig te opereren. De Oostenrijkse aanvalscolonnes liepen op 3 december bij Hohenlinden, ten oosten van München, in een hinderlaag. Het terrein was in het voordeel van de Fransen: in de door riviertjes doorsneden landbouwgrond, temidden van bossen, konden zij optimaal gebruik maken van hun flexibiliteit. Een vliegende sneeuwstorm speelde de Fransen bovendien in de kaart toen zij hun hinderlaag dicht klapten. Een onderofficier van een Oostenrijks cavalerieregiment herinnerde zich later dat hij door troepen vanuit boomtoppen onder vuur was genomen, iets waar zijn exercities hem niet op hadden voorbereid.[14] De veldslag eindigde in een fiasco voor het gecombineerde Oostenrijks-Beierse leger. Op een totaal van 58.000 man (49.000 Oostenrijkse militairen en 9.000 Beierse) verloor het meer dan 13.000 man aan doden, gewonden en krijgsgevangenen. Bovendien was het leger uiteengejaagd, waardoor het geen effectieve weerstand meer zou kunnen bieden aan een verdere Franse opmars.[15]

---

13 Hanno Dorsmann, *Feldmarschall Fürst Wrede, das abenteuerliche Leben eines Bayerischen Heerführers* (München 1982) 27.

14 Gunther E. Rothenberg, Napoleon's great adversary. Archduke Charles and the Austrian army 1792-1814 (2e druk; New York 1995), 84.

15 James R. Arnold, *Marengo and Hohenlinden. Napoleon's rise to power* (Lexington 1999) 253.

Lauer en Johan stelden keizer Frans op 5 december per brief op de hoogte van het debacle. Min of meer per kerende post onthief Frans zijn jongere broer Johan van diens commando. Op de buitenwereld maakte dit de indruk dat Johan medeverantwoordelijk was voor de nederlaag en dat hij als generaal en bevelvoerder had gefaald. Karel nam het bevel over, maar moest constateren dat de oorlog verloren was. Op 8 februari 1801 sloot Oostenrijk de Vrede van Lunéville met Frankrijk. Gezien het rampzalige verloop van de oorlog voor Oostenrijk waren de bepalingen van dit vredesverdrag mild te noemen.
Na de nederlagen in de oorlog tegen Frankrijk was aartshertog Karel doordrongen van de noodzaak om vergaande militaire hervormingen door te voeren. Hij verzocht keizer Frans om bevoegdheden op dit gebied en kreeg die ook: Karel werd voorzitter van de *Hofkriegsrat* en werd later *Kriegsminister*. In een lijvig rapport uit 1802 somde Karel alle misstanden op waar naar zijn idee een einde aan moest komen. Deze misstanden waren in zijn visie zeker niet alleen militair van aard: *'Man hat keine Forstpolizei, keine Feuerlöschanstalten, keine Feuer-Assekuranzen, um den Verunglückten aufzuhelfen, keine Witwenkassen, keine Schulen für die Ökonomie und die Industrie, keine Allgemeine Staatsbank oder Kreditkasse, wie sie in anderen Staaten bestünden…'* Karel constateerde dat de inrichting van de Oostenrijkse monarchie leek op die van de Franse monarchie vóór de revolutie. Zijn conclusie loog er niet om: *'Österreich hat unter allen seinen Feinden keinen gefährlicher als seine eigene Regierung!'* [16]
Karel betrok Johan als zijn protegé in de hervormingen. In 1801 werd Johan benoemd tot Generaldirektor der Genie en tot directeur van de militaire academie in Wiener Neustadt, en een jaar later werd hij de plaatsvervanger van Karel in de *Hofkriegsrat*. Johan kreeg zo de gelegenheid om zich in de grote militaire vraagstukken te verdiepen en zijn organisatorische kwaliteiten te laten rijpen. Hij bekwaamde zich serieus in het militaire vak en blonk uit door een gedegen dossierkennis, maar hij dacht ook na over hervormingen in een breder kader en ondernam diverse reizen naar gebieden waarvan hij meende dat zij in militair of bestuurlijk opzicht van belang waren. In 1802 reisde hij door Salzburg, Karinthië en Stiermarken en in 1803 opnieuw door Stiermarken. In 1804 ondernam hij andermaal een reis door de genoemde streken, maar ditmaal koppelde hij er een reis door Tirol, Triëst en de Oostenrijkse bezittingen in Noord-Italië aan vast. Na afloop van deze reizen stelde hij adviezen op voor de bouw van vestingen en andere verdedigingswerken, maar ook voor verbeteringen in de gezondheidszorg, de armenzorg en het gevangeniswezen, de bevordering van landbouw en nijverheid, de

16 Haus-, Hof und Staatsarchiv (hierna: HHuSt), Kabinettsarchiv, Kaiser Franz Akten 70 alt.

aanleg van de havens en alles wat verder zijn aandacht had.[17]
In deze periode ontstond ook Johans belangstelling voor bergen en het beklimmen ervan. Om de toestand van de streek beter te kunnen overzien, beklom hij in 1804 bijvoorbeeld de Monte Baldo bij het Gardameer. Ten behoeve van de cartografie gaf hij opdracht om de Ortler (3902 m.), de hoogste berg in Tirol, te laten beklimmen. Nooit eerder had iemand de Ortler beklommen. Toen Josef Pichler op 27 september 1804 in opdracht van Johan de top bereikte, betekende dit een mijlpaal in de ontwikkeling van de bergsport.[18]
Een generaal *pur sang* was Johan niet, want hij was op een veel breder terrein actief dan alleen het militaire. Tijdens zijn reizen zocht Johan consequent aansluiting bij het gewone volk, wat hem een voor een aartshertog bijzondere kennissenkring opleverde. Een belangrijke ontmoeting was die met Andreas Hofer (1767-1810), een herbergier uit het Passeierdal. Hofer was een man met charisma die een groot aanzien genoot bij de *Schützen*, leden van de Tiroolse militie. Als herbergier op een strategische locatie beschikte hij bovendien over een groot netwerk. Het was dan ook niet verwonderlijk dat Hofer de aandacht van Johan trok.
In 1804 sloot Oostenrijk een defensief pact met Rusland. Oostenrijk had de intentie zich te beschermen tegen Frankrijks expansieve en agressieve politiek in Duitsland en Italië, gebieden waar de Habsburgers grote belangen hadden. De verheffing van Napoleon I tot keizer van Frankrijk in mei 1804 – die haar bekroning kreeg op 2 december 1804 – was bovendien een provocatie voor Frans II, keizer van het Heilige Roomse Rijk. Frans reageerde erop door in augustus 1804 – als Frans I – de titel van keizer van Oostenrijk aan te nemen.
Nu Napoleon keizer van Frankrijk was geworden en was toegetreden tot de rang der vorsten, kon hij niet langer president van de republiek Italië blijven. Daarom vormde Napoleon deze republiek om tot een koninkrijk en liet hij zich op 26 mei 1805 in Milaan kronen tot koning van Italië. Dit koninkrijk omvatte het huidige Noord-Italië, met uitzondering van Piemonte, dat in 1802 door Frankrijk was geannexeerd, en van Venetië, dat onder Oostenrijks gezag stond. Napoleon bestuurde zijn nieuwe koninkrijk niet

17 Landesarchiv Steiermark, Archiv Meran (hierna: LSAM), Schuber 75, Heft 1, 'Original Tagebuch einer Reise durch einen Theil Steyermarks, Kärhnten, Italien, Tyrol, Salzburg und dem Lande ob den Enns in den Monaten April, May, Junius und Julius des Jahres 1804'. Daarbij nog het aantekenboekje met ‚Militärisch Politische Bedenkungen'.

18 Josef Pichler ('Passeier Josele') beklom de berg andermaal in 1805, ditmaal met Johans secretaris Gebhard. Dat kwam vaak voor in die dagen: degene die de weg naar de top had ontdekt, trad daarna tegen betaling als gids op voor anderen die de berg wilden beklimmen. Van de beklimmingen in 1804 en 1805 bestaat geen verslag. Tijdens de beklimming van de Ortler die Pichler in 1835 uitvoerde met Peter Carl Thurwieser, vertelde hij aan Thurweiser veel details over de eerste beklimming. Robert Montis, *Kampf um den Berg* (München z.j.). Jammer genoeg zijn mij geen persoonlijke gegevens over 'Dr. Gebhard' bekend.

direct, maar indirect via een onderkoning: zijn stiefzoon prins Eugène de Beauharnais (1781-1824). De Franse expansie ging onverdroten voort, want in juni 1805 annexeerde Frankrijk de republiek Genua. Voor Oostenrijk was de maat vol en de Derde Coalitie tussen Rusland, Engeland, Oostenrijk en Zweden kwam tot stand.

De oorlog waarop Oostenrijk zich nu voorbereidde, kwam de aarsthertogen Karel en Johan slecht uit. Het hervormingsprogramma dat zij probeerden te bewerkstelligen, was nog lang niet voltooid. Als militair organisator was Johan inmiddels goed onderlegd, maar veel van zijn ideeën moesten nog rijpen. Mede om deze reden was zijn houding tegenover de oorlog ambivalent. Johan verkeerde in de vaste overtuiging dat oorlog met Napoleon onvermijdelijk was, maar hij vond het veel te vroeg om het militaire avontuur nu al aan te gaan. Bovendien wilde hij die oorlog strijden aan de zijde van Pruisen. Johan laakte de agressieve opstelling van Rusland, waardoor velen aan het Oostenrijkse hof en in het Oostenrijkse leger zich hadden laten meeslepen en waardoor zij roekeloos de militaire confrontatie met Frankrijk hadden gezocht. Voor de Oostenrijkse architect van de komende veldtocht, *Feldmarschall-Leutnant* baron Leiberich von Mack (1752-1828), had Johan weinig waardering.[19]

In de zomer van 1805 waren zowel Oostenrijk als Frankrijk min of meer openlijk met oorlogsvoorbereidingen bezig. Op 17 juli 1805 werd Johan bevorderd tot *General der Kavallerie* en enkele weken later tot commandant van de Oostenrijkse troepen in Tirol. Het was zijn taak om de verbindingen veilig te stellen tussen het leger in Duitsland onder bevel van Mack en dat in Italië onder bevel van zijn broer Karel. In augustus 1805 trok Mack met het grootste Oostenrijkse leger Beieren in, dat een bondgenoot van Frankrijk was. Mack rukte daar niet verder op, maar wachtte er de komst van het Russische leger af. Pas na de vereniging met het Russische leger wilde hij de militaire confrontatie met Frankrijk aangaan.

Johan installeerde zich ondertussen met zijn leger in Tirol en bereidde zich daar rustig voor op wat komen ging. Van de slag bij Hohenlinden had hij geleerd, dat hij niet overhaast het offensief moest zoeken. In Tirol liet hij voorraden munitie en foerage aanleggen voor een jaar. Hij bewapende een deel van de Tiroolse burgers door vier bataljons *Landsturm* op te richten. De Tiroolse *Landsturm* was een oud instituut, geworteld in provinciale wetgeving en tradities. Johan paste de traditionele organisatiestructuur van de *Landsturm* aan door een indeling in bataljons, conform het reguliere leger. Deze bataljons moesten vooral de bergpassen bewaken. Feitelijk functioneerde Johan als militair regent van de regio.[20]

---

19 LSAM, Kriegstagebuch 1805, Abschrift III, Schuber 133, Heft 1, Blatt 1-3.

20 LSAM, Kriegstagebuch 1805, Abschrift III, Schuber 133, Heft 1, Blatt 5.

In Beieren verliep de oorlog niet volgens het plan van Mack. Diens leger werd in korte tijd door Napoleons *Grande Armée* ingesloten. In perfect op elkaar afgestemde manoeuvres namen de Franse legerkorpsen de Oostenrijkse hoofdmacht bij Ulm in de tang. Op 20 oktober 1805 capituleerde de ongelukkige *Feldmarschall-Leutnant* Mack met 23.500 manschappen. De enige hoop voor Oostenrijk was nu gelegen in een terugtocht van de legers in Tirol en Italië en in de komst van het leger van de Russische bondgenoot. Terwijl de Fransen de restanten van het Oostenrijkse leger in Duitsland voor zich uit dreven in de richting van Wenen, begonnen Karel in Italië en Johan in Tirol aan een hachelijke terugtocht.

De manier waarop Johan deze terugtocht uit Tirol leidde, was een bewijs van zijn militaire capaciteiten. Onder moeilijke omstandigheden wist hij het hoofd koel te houden. Doordat hij de marsen goed voorbereidde, redde hij zijn leger. Meermalen dreigde hij ingesloten te worden door een Franse legerkorps onder maarschalk Michel Ney (1769-1815) – dat vanuit Beieren naar het zuiden was getrokken – en de Franse troepen in Italië onder maarschalk André Masséna (1758-1817). Achterhoedegevechten van de Tiroolse *Landsturm* op bergpassen zoals de Scharnitzpas gaven Johan evenwel voldoende tijd om te ontsnappen aan de dreigende omsingeling.[21] Als geen ander kende Johan het berggebied van Tirol en Karinthië. Terwijl de bergen al wit waren van de eerste sneeuw trokken de Oostenrijkers door het Pusterdal. Hoewel de meeste wagens achtergelaten moesten worden, bleef Johan zorgen voor een geregelde bevoorrading. Hij kocht voedsel en andere benodigdheden bij de bevolking, die hij absoluut te vriend wilde houden. In zijn dagboek merkte hij hierover op: *'stehe ich gut, kehre ich wieder zurück'*.[22]

Op 31 november 1805 slaagden Johan en Karel er in hun beider legers in Hongarije te verenigen. Langzaam trokken de Oostenrijkers nu met een groot leger naar het noorden. Hun opmars kwam echter te laat om militair nog een rol van betekenis te kunnen spelen. Terwijl zij nog ver van het strijdtoneel waren verwijderd, deelde Napoleon op 2 december 1805 de beslissende klap uit. In de slag bij Austerlitz behaalde de Franse keizer zijn meest briljante en beslissende zege ooit. Op vernietigende wijze versloeg hij het Russische leger, met in zijn gelederen nog enkele Oostenrijkse eenheden die aan de omsingeling in Ulm waren ontkomen. De Russische keizer trok zijn gehavende troepenmacht terug uit Oostenrijk. In theorie zou keizer Frans van Oostenrijk zijn laatste kaart – de gezamenlijke legers van Karel en Johan – uit kunnen spelen, maar

---

21 LSAM, Kriegstagebuch 1805, Blatt 7; Frieda Bauer, *Die Kämpfe um die Pässe Strub, Scharnitz und Leutasch 1805*. Militärhistorische Reihe 60 (Wenen 1987).

22 LSAM, Kriegstagebuch 1805, Blatt 18.

een nederlaag van deze strijdmacht zou het absolute einde hebben betekend. Frans vond het raadzamer om te onderhandelen met Napoleon, terwijl hij de troepen van Karel en Johan nog achter de hand had. Op 26 december sloot hij met Napoleon de Vrede van Pressburg (Bratislava). Oostenrijk deed afstand van grote gebieden aan zijn grenzen. Het verloor zijn laatste gebied in Italië (Venetië) en delen van Dalmatië. Tot de territoriale aderlating van Oostenrijk behoorde ook het verlies van Tirol aan Beieren – voor Johan een uitermate bittere pil. Beieren en Würtemberg werden koninkrijken die niet langer in een feodale verhouding stonden tot de keizer van het Heilige Roomse Rijk. In de loop van 1806 verstevigde Napoleon zijn macht in Duitsland verder door de oprichting – op 12 juli 1806 – van de Rijnbond, een confederatie van Duitse staten waarvan hij de beschermheer was. In eerste instantie traden zestien Duitse rijksvorsten tot de Rijnbond toe en plaatsten zich hiermee onder de bescherming van Napoleon. Frans besefte dat het Heilige Roomse Rijk feitelijk niet meer bestond. Op 6 augustus 1806 deed hij afstand van de titel van keizer van het Heilige Roomse Rijk. Voortaan regeerde hij verder als keizer van Oostenrijk.

In 1806 trad graaf Johann Philipp Stadion (1768-1824) aan als Oostenrijks nieuwe minister van Buitenlandse Zaken. Hij bemoeide zich niet alleen met zijn eigenlijke vakgebied. Stadion was ervan overtuigd dat Oostenrijk, wilde het zijn status als grootmacht behouden, de eigen kracht moest vergroten. Oostenrijk diende niet te vertrouwen op bondgenoten, maar diende zelf te beschikken over een gezonde economie, een sterke morele veerkracht en een krachtig militair apparaat.[23] Om dit te bereiken maakte Stadion zich sterk voor een programma van bestuurlijke en militaire hervormingen. Op het militaire vlak waren Karel en Johan – opnieuw voorzitter en vice-voorzitter van de *Hofkriegsrat* – zijn meest prominente en daadkrachtige bondgenoten. Johan was nu, anders dan in de periode tussen 1801 en 1804, een zelfstandig en capabel militair bestuurder. Hij was niet meer alleen de 'jongere broer van', maar nam steeds meer een eigen positie in. Johan stak zijn energie vooral in de opbouw van een volksleger. Tegen dit voornemen bestond evenwel veel weerstand. Beroepsmilitairen twijfelden aan de gevechtskracht van een bewapende massa, terwijl politici aan het hof een dergelijke troepenmacht als een bedreiging ervoeren. Keizer Frans deelde deze meningen. Minister Stadion was misschien wel de enige medestander van Johan die invloed had in de hoogste regionen.

De internationale politieke constellatie werd voor Oostenrijk in de loop van 1806 en 1807 echter steeds slechter. In 1806 had Pruisen naar de wapens gegrepen, bedreigd als het

23 Helmut Rössler, *Graf Johann Philipp Stadion. Napoleons deutscher Gegenspieler* (I-II, Wenen en München 1966) 227.

zich voelde door de oprichting van de Rijnbond, die Frankrijk een permanente invloed in Duitsland gaf. Het resultaat van het Pruisische wapengekletter was desastreus. Op 14 oktober 1806 versloeg Napoleon Pruisen verpletterend in de veldslagen bij Jena en Auerstedt. Alleen in Oost-Pruisen duurde de oorlog nog voort, dankzij de komst van een Russisch leger dat de restanten van het Pruisische leger te hulp schoot. In de slag bij Friedland op 14 juni 1807 vernederde Napoleon dit Russische leger.

Daarna hield Rusland, de laatste grootmacht in oorlog met de Fransen, de oorlog voor gezien. In de Vrede van Tilsit die op deze krijgshandelingen volgde, verbond Rusland zich met Frankrijk. Pruisen werd gedegradeerd tot een kleine staat, die afhankelijk was van Frankrijk. Voortaan werd Oostenrijk omringd door staten die verbonden waren met Frankrijk.

In deze omstandigheden legde Johan plannen op tafel voor de vorming van een militaire reserve, die een aanzienlijke uitbreiding van de dienstplicht in Oostenrijk inhielden. Hij vond geen gehoor bij keizer Frans. Enigszins gefrustreerd legde Johan zich bij de feiten neer en concentreerde zich op zijn werk als *Generaldirektor der Genie*. Ook ontvluchtte hij het hof van Wenen. Regelmatig was hij op pad in zijn geliefde bergen, vergezeld door eenvoudige jagers, boeren en andere buitenlui. Hij verkeerde bij voorkeur met het eenvoudige volk – om zich af te zetten tegen het hof dat zijns inziens de werkelijkheid niet onder ogen wilde zien. Johan sprak graag over 'oprechte harten' of 'brave mensen', wat voor hem betekende: mensen die eerlijk, oprecht en ongekunsteld waren.[24] De wantrouwige keizer Frans had weinig begrip voor deze houding. Frans voelde zich eerder bedreigd door de contacten die zijn broer onderhield. De verhouding tussen Frans en Johan was dermate gespannen, dat de keizer zijn jongere broer liet schaduwen door de politie.[25]

In 1808 sloeg de stemming aan het hof in Wenen om. Oorzaak waren de stormachtige ontwikkelingen in Spanje. Napoleon had gebruik gemaakt van een conflict tussen de Spaanse koning Karel IV (1748-1819) en zijn zoon Ferdinand (1784-1833, de latere koning Ferdinand VII) om beiden afstand te laten doen van de troon. Vervolgens riep Napoleon zijn broer Joseph Bonaparte (1768-1844) uit tot koning van Spanje. De Oostenrijkse keizerlijke familie was geschokt. Tot dusver was zij ervan uitgegaan dat keizer Napoleon heersende dynastieën niet van de troon zou stoten. Het 'Corsicaanse monster' toonde nu evenwel aan, dat het geen enkel ontzag had voor eeuwenoude vorstengeslachten. Het vervolg van Napoleons machtsgreep in Spanje gaf de geschokte Habsburgers echter ook weer hoop. Een mengeling van motieven leidde op 2 mei 1808 tot een grote volksopstand.

---

24 LSAM, Schuber 133, Heft 7, Blatt 3-4.

25 Bibl, *Der Zerfall Österreichs,* 288.

Deze was militair onverwacht succesvol. Steden als Valencia en Zaragoza verdedigden zich tot het uiterste en weerstonden in 1808 een Franse belegering. En op 2 juni 1808 gebeurde het ongelofelijke toen een compleet Frans legerkorps zich bij Bailén – honderd kilometer ten oosten van Córdoba – aan een Spaans leger overgaf. In Wenen ontving men de stroom van berichten uit Spanje met een mengeling van ongeloof en blijdschap. Johan vond ineens een gewillig oor voor zijn plannen de bevolking te betrekken bij de oorlogsinspanningen. Reeds op 12 mei 1808 werd de reserve bij wet in het leven geroepen, waarmee elk regiment een grote uitbreiding van het aantal rekruten kreeg. Die rekruten waren mannen die voor een korte tijd in dienst gingen en na hun eerste dienst oproepbaar waren in geval van mobilisatie. Johan had ook plannen ingebracht voor een nog verdergaande burgerbewapening, die georganiseerd moest worden in zogenaamde *Landwehr* bataljons. Op 9 juni werd ook dit voorstel aanvaard en werd de *Landwehr* ingevoerd in de Oostenrijkse erflanden.

In de periode tussen juni 1808 en maart 1809 stortte Johan zich met hart en ziel op de oprichting en organisatie van de *Landwehr* in een regionale structuur. De *Landwehr* was zijn werk en iedereen wist dat. Johan was op dat moment een man van aanzien geworden, iemand die symbool stond voor verandering. Voor de landen van *Inneröesterreich* werd Johan de commandant van de *Landwehr*. Zijn voorstellen aan de keizer beïnvloedden echter ook de manier waarop de *Landwehr* elders werd georganiseerd. Er werd in Oostenrijk 'landweertje gespeeld' en wel op zo'n grote schaal dat de Franse ambassadeur graaf Antoine-Francois Andréossy (1761-1828) aan Parijs meldde dat in Oostenrijk zelfs kinderen werden bewapend en getraind.[26]

Nadat Napoleon in het najaar van 1808 met een groot leger Spanje was binnengetrokken, was de verleiding voor Oostenrijk groot om een nieuwe oorlog tegen Frankrijk te beginnen. Het leek een unieke kans om uit de Franse omsingeling te breken. De Franse hoofdmacht had immers de handen vol aan het breken van het verzet van de Spanjaarden. Uiteindelijk staken Oostenrijkse troepen op 10 april 1809 de grenzen met Beieren en Italië over. Naar eigen zeggen begonnen ze een 'Duitse bevrijdingsoorlog'. Karel voerde het bevel over de hoofdmacht in Duitsland, terwijl Johan het bevel had over de troepen die Italië en Tirol binnentrokken.

In Tirol had Johan de militaire operaties nauwgezet voorbereid. De eerste plannen waren al in 1806 ontstaan, tijdens bezoeken van Tirolers aan Wenen. Naast de reguliere operaties was naar Spaans voorbeeld een opstand beraamd door vroegere leden van de Tiroolse *Landsturm*, waarbij Andreas Hofer een centrale rol vervulde. Hofer bleek

26 Ernest Zehetbauer, *Landwehr gegen Napoleon. Österreichs erste Miliz und der Nationalkrieg von 1809* (Wenen 1999), 138.

de ideale persoon om de losse vrijwilligersverbanden van opstandige boeren bijeen te houden. De charismatische herbergier genoot gezag en had contact met geestverwanten over heel Tirol. Zijn opstandelingen bleken gevreesde tegenstanders voor de Franse en Beierse troepen. Tot drie keer toe slaagde Hofer erin om in Innsbruck een tijdelijke 'boerenregering' te vestigen, die zich loyaal verklaarde aan keizer Frans.

In eerste instantie verliep de Oostenrijkse opmars in Italië succesvol, omdat de tegenstander – een gecombineerd Frans-Italiaanse troepenmacht – er nog niet was voorbereid op een veldtocht. Op 11 april 1809 versloegen Oostenrijkse *Grenzer* een Franse divisie in een gevecht bij Venzone, tien kilometer ten noorden van Udine, en op 16 april behaalde Johan een militaire overwinning in de slag bij Sacile, zestig kilometer ten westen van Udine. Aartshertog Karel had echter minder succes in Duitsland. Napoleon was beter voorbereid dan de Oostenrijkse legerleiding had gedacht. Op het juiste moment had hij Franse troepen naar Duitsland gedirigeerd. Bovendien hadden de Duitse bondgenoten van Frankrijk grote aantallen militairen op de been gebracht.[27] Tussen 20 en 22 april 1809 werd Karels leger uiteengeslagen in een serie gevechten bij Abensberg en Eckmühl, ongeveer honderd kilometer ten noordoosten van München. Karel moest zich met zijn leger hals over kop uit Beieren terugtrekken.

Voor offensieve operaties aan het Italiaanse front was nu geen ruimte meer. Sterker nog, ook aartshertog Johan moest zich met zijn leger terugtrekken om het hartland van Oostenrijk te verdedigen. Johan moest zelfs het bevrijde Tirol opgeven. Tijdens de terugtocht leden Johans troepen op 8 mei een gevoelig verlies in de slag aan de rivier Piave, vijftig kilometer ten noorden van Venetië. Aan het begin van de maand juni hadden de Oostenrijkse legers al grote delen van het rijk moeten opgeven. Karel stond aan de Donau ten noorden van Wenen, welke stad hij aan het leger van Napoleon had gelaten, terwijl Johan zich in de omgeving van Raab (Győr) in Hongarije bevond, ten zuiden van de Donau. Op 5 en 6 juni behaalde Karl bij Aspern en Essling, dorpen ten oosten van Wenen, een overwinning op Napoleon. Napoleon was hier met zijn troepen de Donau overgestoken, stuitte op een overmacht aan Oostenrijkse troepen en moest zich na bloedige gevechten weer terugtrekken op de zuidelijke oever van de rivier. Het Oostenrijkse leger onder leiding van Karel was evenwel niet bij machte om de overwinning uit te buiten.

Op 14 juni viel het Frans-Italiaanse leger onder bevel van prins Eugène de Beauharnais het Oostenrijkse leger van aartshertog Johan aan bij Raab. Eugène joeg de Oostenrijkers de Donau over, waarbij deze een groot verlies aan manschappen en materieel leden.

---

27 De grote rol van juist de Duitse troepen is in kaart gebracht door John H. Gill, *With eagles to glory. Napoleon and his German allies in the 1809 campaign* (Londen 1992).

Eugène kon zich met zijn troepen vervolgens voegen bij Napoleons hoofdmacht van het Franse leger, in en nabij Wenen. Napoleon nam opnieuw het initiatief en stak wederom de Donau over ten oosten van Wenen. In de daaropvolgende uitputtingsslag bij Wagram die twee dagen duurde – 5 en 6 juli 1809 – versloeg Napoleon het leger van Karel. Het legerkorps van Johan was onderweg naar het slagveld, maar arriveerde te laat om aartshertog Karl te kunnen steunen. Het werd Johan zeer aangerekend dat hij er niet in was geslaagd zijn broer militair te ondersteunen. De slag bij Wagram brak de wil tot verzet in het Oostenrijkse hoofdkwartier. Oostenrijk sloot op 12 juli een wapenstilstand en moest op 14 oktober 1809 de vernederende Vrede van Schönbrunn ondertekenen. Het verloor daarbij een aantal gebieden, zoals de Kroatische kustprovincies en de zeehaven Triëst.

De opstand in Tirol had een staartje. Tijdens de wapenstilstand die vanaf 12 juli van kracht was, meenden de Tiroolse opstandelingen – die nog altijd de baas waren in hun berggebied – dat Oostenrijk de oorlog zou voortzetten. Naar hun idee werden ze hierin moreel gesteund door Johan, die bij herhaling brieven zond met hoopvolle signalen over een hervatting van de oorlog. Nadat de vrede tussen Frans en Napoleon was getekend, bleven de Tirolers echter alleen achter, in een situatie die ronduit hopeloos was. Hun opstand werd door de Fransen met grote overmacht neergeslagen en hun leider Hofer werd in 1810 gefusilleerd.

De hervormingsgezinde partij in Oostenrijk – waarvan Stadion, Karel en Johan de belangrijkste exponenten waren – had gegokt en verloren. Stadion trad terug als minister van Buitenlandse Zaken en werd opgevolgd door de voormalige gezant in Frankrijk, graaf (later vorst) Klemens Wenzel Lothar von Metternich (1773-1859). Van deze in Franse zaken ervaren diplomaat werd verwacht dat hij goed overweg zou kunnen met de Franse overwinnaar en zou kunnen redden wat er nog te redden viel. Karel en Johan werden na het tekenen van de vrede uit hun posten in de *Hofkriegsrat* ontslagen. Actieve veldcommando's waren evenmin aan de orde. De relatie tussen Karel en Johan was door de gebeurtenissen bij Wagram bovendien gespannen geworden. Lange tijd weet Karel de nederlaag aan Johan. Johan trok zich terug op zijn slot in Thernberg, dat hij in 1807 had gekocht. Hij wijdde zich hier met zijn secretaris baron Joseph Hormayr (1782-1848) aan de uitbreiding van een historische en natuurwetenschappelijke verzameling, en later ook aan de beoefening van landbouw op proefboerderijen.

Metternichs politiek in de jaren tussen 1810 en 1813 laat zich karakteriseren als een tactvol manoeuvreren rondom Napoleon. Metternich zorgde ervoor dat de Franse keizer geen reden tot gramschap tegenover Oostenrijk had, maar hij committeerde zich evenmin aan Frankrijk zodat Oostenrijk niet het risico liep om meegesleurd te worden in Napoleons dadendrang. Het huwelijk van aartshertogin Marie Louise van Oostenrijk

(1791-1847)[28] met Napoleon was in dit opzicht een handige zet, die echter – ook in Oostenrijk zelf – op onbegrip stuitte bij mensen uit het anti-bonapartistische kamp. Er groeide een kloof tussen de sympathisanten van de hervormingsplannen uit de periode 1805-1809 en Metternich. In de ogen van de hervormers maakte Metternich deel uit van de behoudende binnenlandse politiek van keizer Frans, die moderniseringspogingen met steeds meer argwaan tegemoet trad. Dat was niet altijd terecht, want achter de schermen had ook Metternich veel onenigheid met keizer Frans. Metternich probeerde bijvoorbeeld om het bestuur van de Italiaanse gebieden onder Oostenrijks gezag enige autonomie te geven, maar hij stuitte hierbij op verzet van de keizer. Dergelijke controverses waren voor buitenstaanders evenwel niet zichtbaar. Tegenover de buitenwacht wekte Metternich ook graag de indruk dat de keizer en hij twee handen op één buik waren.[29] Johan had geen enkele sympathie voor de stijl van regeren van Frans. Deze wilde weliswaar alle details zelf regelen, maar liet beslissingen over belangrijke zaken aan zijn adviseurs over. Bovenal hield de keizer alle veranderingen tegen. Johan trok zich terug op slot Thernberg en vertoonde zich alleen nog in Wenen in de winter, in welk jaargetijde hij zich ook serieus bezighield met zijn verantwoordelijkheden als *Generaldirektor der Genie*, een functie die hij nog altijd bekleedde.

Op 23 oktober schreef hij in zijn dagboek: *'Morgen gehe ich zurück nach Thernberg, froh, Wien zu verlassen, wo ich mich nur geärgert habe und gesehen, wie gewaltig es bergab geht, und wie sehr es Zeit ist zu denken an eine Vereinigung rechtlicher Männer, um bei einem Stoß noch die Bruchstücke zu retten'.*[30] Veel van die ‚rechtschapen mannen' waren Tirolers. Hormayr, Johans protegé, was een van de kopstukken van een commissie die onder Johans vleugels de opvang van vluchtelingen uit Tirol moest verzorgen.

In 1812 marcheerde Napoleon naar Moskou. Oostenrijk bracht als bondgenoot een ondersteunend legerkorps in het veld, dat zelfstandig opereerde in Polen en Oekraïne, aan de zuidflank van de Franse hoofdmacht. Het lot van Napoleons veldtocht is bekend. Toen in januari 1813 de omvang van de ramp duidelijk werd in de Europese hoofdsteden, hoopten Johan en Karel op onmiddellijke actie: Oostenrijk moest de oorlog verklaren aan Napoleon! Maar Metternich hield de boot af. Johan noteerde

---

28 Eigenlijk heette zij Maria Luisa. Hier is de naam gebruikt die zij droeg als Frans keizerin.

29 Egon Radvany, *Metternichs projects for reform in Austria* (Den Haag 1971); Arthur G. Haas, *Metternich, reorganization and nationality, 1813-1818. A story of foresight and frustration in the rebuilding of the Austrian Empire* (Wiesbaden 1963).

30 Johan aartshertog van Oostenrijk, *Aus dem Tagebuche Erzherzog Johanns von Oesterreich 1810-1815. Zur Geschichte der Befreiungskriege und des Wiener Kongresses*, Franz von Krones ed. (Innsbruck 1891) 52.

hierover in zijn dagboek: *'hier ist es ein Elend; Karls Sache geht nicht zum Besten; Metternich, Duka und das Kriegsdepartement gegen ihn (...).'* [31] Johan was er echter van overtuigd dat Oostenrijk uiteindelijk de oorlog aan Frankrijk zou verklaren teneinde zijn oude bezittingen en positie te herkrijgen. Hij ging in op voorstellen van Hormayr en *Kreishauptmann* Anton von Roschmann om een opstand in de Alpenlanden voor te bereiden, een opstand die zich uit moest strekken van Istrië tot in Zwitserland. Overal werden contacten gelegd, voorraden gevormd en plannen gemaakt. Johan, die gold als de beschermheer van de opstand in Tirol van 1809 en als vriend van het volk, was de ideale voorman. Er waren intensieve contacten met Britse gezanten, die liepen via agent John Harcourt King. Bij de Britse diplomatieke steun aan Johans plannen was ook Lord Horatio Walpole (1783-1858) betrokken. Deze was in november 1812 vanuit de Britse ambassade in Sint-Petersburg afgereisd naar Wenen. Van de Britse regering had hij de uitdrukkelijke en expliciete opdracht *'to keep in view the Insurrections which are represented in the accompanying documents to be forming in Switzerland, the Tyrol, Dalmatia (...) and to consider such Movements as Objekts of pecuniary support'*.[32] Het is niet verwonderlijk dat Johan meende dat hij op Britse steun kon rekenen bij een eventuele opstand.

Johan streefde ernaar om de Alpenregio's als autonoom gebied met een eigen grondwet de Oostenrijkse monarchie in te loodsen. Hij verwachtte dat keizer Frans hier geen bezwaar tegen zou hebben. Metternich evenwel beschouwde zowel het tijdstip van de geplande opstand – maart 1813 – als het gepraat over een grondwet als gevaarlijk.[33] Frans noch Metternich waren bereid om een constitutionele regeringsvorm in te voeren. Bovendien wilden zij voor de wederopstanding van Oostenrijk niet afhankelijk zijn van een volksopstand. Metternich probeerde in deze periode Oostenrijk naar een zelfstandiger positie te manoeuvreren in de internationale politiek: van bondgenoot van Napoleon naar een positie als bemiddelaar tussen de met elkaar verbonden staten Rusland en Pruisen enerzijds en Napoleons Frankrijk anderzijds. Metternich was nog zeer bevreesd voor een daad van Oostenrijk die Napoleons woede kon opwekken.[34] In

---

31 Johan, *Aus dem Tagebuche 1810-1815,* 79. Met Duka is bedoeld de in Slovenië geboren Peter Freiherr Duka von Kadár (1756-1822), een carrière officier. Van 1801 tot 1805 *Quartier-Meister-General*, in 1813 *Feldzeugmeister* (FZM) en persoonlijke adjudant en militaire adviseur van keizer Frans.

32 Geciteerd in: Heinz Erich Klier, *Der Alpenbund* (Salzburg 1952) 118.

33 'Johan defined its aim as 'freedom and constitution suitable to the circumstances of the country, suppresion of everything opressive, struggle against superiority and arrogance, cooperation to expedise a lasting peace'. Metternich could have identified only with the last of these objectives.' Radvany, *Metternichs projects for reform,* 103.

34 Adam Zamoyski, *De ondergang van Napoleon en het congres van Wenen* (Amster-

deze tijd was Metternichs invloed op keizer Frans aanzienlijk en genoot hij een zeer grote vrijheid van handelen.
Via Roschmann, die Johans plannen aan Metternichs kanselarij verraadde, kreeg de minister lucht van de naderende opstand. Hij besloot de betrokkenen nog een tijdje hun gang te laten gaan, tot er geen misverstand kon zijn over het – vanuit zijn oogpunt van afwachtende politiek – onbesuisde karakter van de plannen. Dat zou hem de gelegenheid bieden om in te grijpen. Een koerier werd overvallen, bewijsmateriaal in beslag genomen, de hoofdrolspelers – Roschmann voor de vorm – gevangen genomen. Johan kreeg huisarrest. Op 8 maart 1813 werd hij ontboden bij keizer Frans. Onder dwang beloofde hij om af te zien van zijn plannen en geen enkele politieke of militaire stap meer te zetten zonder uitdrukkelijke toestemming van de keizer. Zo eindigde de plannenmakerij die de geschiedenis is ingegaan als het – door nationale Duitse aspiraties gedragen – project van de Alpenbond.[35]
De 'Alpenkoning', zoals Johan inmiddels zowel bewonderend als sarcastisch werd betiteld, trok zich terug in zijn geliefde bergen. In de zomer van 1813 sloot Oostenrijk zich aan bij de anti-Franse coalitie, waarna het een belangrijke rol speelde in de militaire strijd tegen Napoleon, onder andere in de Volkerenslag bij Leipzig (16-19 oktober 1813). Johan reisde ondertussen door de bergen, waar hij zich bezighield met onderzoek op het gebied van de land- en mijnbouw. Braaf gaf hij telkens door waar hij zich bevond, zodat de keizer wist dat hij geen staatsgevaarlijke activiteiten ondernam. In de loop van 1814 hief Frans het permanente toezicht op Johan weliswaar op, maar Johan mocht zijn geliefde Tirol twintig jaar lang niet bezoeken. Bovendien ging Frans ervan uit dat Johan zich niet met politieke of militaire zaken zou bemoeien – tenzij hij Johan iets vroeg.
Dat gebeurde in 1815. Na Napoleons eerste troonsafstand in 1814 waren de anti-bonapartistische bondgenoten Rusland, Pruisen, Oostenrijk en Groot-Brittannië bijeengekomen om een nieuwe machtsbalans vast te stellen en de grenzen in Europa dienovereenkomstig te trekken. Tijdens dit Congres van Wenen ontsnapte Napoleon uit zijn verbanningsoord Elba en begon zijn avontuur van de 'Honderd Dagen'. Oostenrijk sloot zich onmiddellijk bij de nieuwe anti-bonapartistische coalitie aan, waarna Oostenrijkse legers zich opmaakten voor een mars naar het oosten van Frankrijk. Daarbij moesten zij de strategisch gelegen vesting Hüningen, nabij Bazel, insluiten en innemen. Johan had al meermalen zijn hulp aangeboden voor belegeringen, bij uitstek een klus voor de *Direktorgeneral der Genie*. Zoals Johan zelf zei: '*mein Handwerk,*

dam 2007) 65.

35 Klier, *Der Alpenbund,* 167.

Eduard Detaille, Het vertrek van het garnizoen uit Hüningen 1815, c. 1863 (Collectie Legermuseum, Delft)

worauf ich mich vorzüglich verlegte.'[36]
Zijn wens werd verhoord: Johan werd aangesteld als commandant van het legerkorps dat Hüningen moest veroveren. Met drie divisies en 108 kanonnen tot zijn beschikking, kostte het hem twee maanden – van 26 juni tot 26 augustus 1815 – om de vesting tot overgave te dwingen. Uit de overgebleven verslagen en plattegronden blijkt dat Johan daarbij geheel volgens de regels der kunst te werk was gegaan. Aan Oostenrijkse zijde waren er 15 doden en 88 gewonden te betreuren, wat voor twee maanden belegering een opvallend klein aantal slachtoffers is. Op 28 augustus schreef Johan in zijn dagboek: *'Früh um 4 Uhr zog ich nach Hüningen ein, ein schönes Schauspiel! Als aber die Feinde herauszogen, und so elend erniedrigt aussahen und weinend die Ihrigen, da war alle Freude hin. Ich dachte mich als Mensch in ihr Lage. Möchte doch das ewige Kriegen einmal enden…'* [37]

---

36 Johan aartshertog van Oostenrijk, *Der Brandhofer und seine Hausfrau*. Walter Koschatzky ed. (3e druk; Graz en Wenen 1978) 18.

37 LSAM, Schuber 133, Heft 6, blatt 173; tevens Schuber 172, Heft 1, 'Journal der Belagerung von Hüningen vom 17. bis 28. August' en 'Tagebuch der Einschliessung von Hüningen vom

'DER STEIERISCHE PRINZ' 1816-1848

Het leven van aartshertog Johan in de periode van 1816 tot 1848 is wel omschreven als dat van een 'prins die zich op het platteland had teruggetrokken'.[38] Het is de vraag, of de betekenis van deze periode zich wel zo eenvoudig laat samenvatten. In het voorjaar van 1848, toen een revolutiegolf Europa overspoelde, was Johan een bruggenbouwer en speelde hij korte tijd een belangrijke politieke rol. Dat was ondenkbaar geweest als Johan de tijd na de napoleontische oorlogen als een kluizenaar had doorgebracht. Het tegendeel is eerder waar: Johan was in 1848 in Midden-Europa een bekende persoonlijkheid bij zowel de liberale, gegoede burgerij als bij de conservatieve adel.

Het beeld van de teruggetrokken kluizenaar is ontstaan doordat de aartshertog in deze periode geen formele functies van politieke of militaire aard vervulde.[39] Zijn sociaaleconomische en politieke activiteiten, met name in Stiermarken, bleven voor tijdgenoten echter niet onopgemerkt. Johan was als aartshertog nu eenmaal een publieke figuur, en deze status buitte hij uit. Elke daad, elk publiek optreden regisseerde hij zorgvuldig. Telkens probeerde hij aanzetten tot verandering te geven door een voorbeeldrol op zich te nemen. De aankoop in 1818 van de Brandhof, de hoeve die de belangrijkste woon- en verblijfplaats van de aartshertog zou worden, is hier een goed voorbeeld van. Johan schreef dat hij wilde tonen hoe men met vlijt, beleid en de juiste moderne landbouwtechnieken de ongunstige klimatologische omstandigheden van het gebergte de baas kon worden en een bloeiend gemengd landbouwbedrijf kon opzetten.[40] Dat een broer van de keizer zich niet te groot achtte om te boeren, was op zich al een symbolische daad, vergelijkbaar met het beroemde moment in 1769 waarop keizer Jozef II de ploeg ter hand had genomen.

De sfeer die aartshertog Johan om zich heen creëerde, voldoet aan de stereotiepen van de biedermeiertijd: eenvoudig, vormelijk en sentimenteel. Het is heel gemakkelijk, maar niet terecht, om alleen het sentimentele te zien en zo het zicht op de vooruitstrevendheid en reikwijdte van Johans daden te vertroebelen. Dit wordt duidelijk wanneer we Johan vergelijken met 'de goede keizer Frans'.

Op het eerste gezicht probeerde ook Frans de afstand tussen vorst en eenvoudige man te verkleinen. De keizer toonde zich een *pater familias*, een man met oren voor de noden van het gewone volk. Regelmatig hield keizer Frans in de Hofburg audiënties,

---

27. Juni bis 26. August'. Met kaarten.

38 David Chandler, *Dictionary of the Napoleonic wars* (New York 1999) 217.

39 Johan bleef directeur-generaal van de genie en directeur van de militaire academie van Wiener Neustadt.

40 Magenschab, *Erzherzog Johann,* 295.

waar iedereen welkom was die zijn oordeel wilde vernemen. Frans presenteerde zich ook graag als 'dienaar van de staat': als vorst die verantwoordelijkheid droeg voor het welzijn van zijn onderdanen. Urenlang werkte hij aan dossiers in zijn werkkamer, als een gewoon ambtenaar. Bij de massa van zijn onderdanen was hij ook redelijk geliefd. Alhoewel er sprake was van censuur en een zekere mate van politiecontrole, was het Oostenrijk van keizer Frans geen bijzonder repressieve staat. De belangstelling van de keizer voor zijn onderdanen was echter persoonsgebonden. Frans hield zich graag bezig met de benoeming van een individuele boswachter in de provincie, maar hij deed geen uitspraken over de boswachters als groep. Zijn politiek was conservatief: hij trachtte de bestaande absolutistische staatsvorm te handhaven en zag verandering vaak als een bedreiging. De opkomst van de burgerij, de toenemende mondigheid van deze klasse, de groeiende populariteit van nationalistische ideeën en de veranderingen op sociaaleconomisch gebied in het zich langzaam industrialiserende Midden-Europa, waren in de ogen van Frans allemaal gevaren voor de bestaande staatsinrichting.
In dit opzicht ging hij nog verder dan Metternich, de conservatieve staatsman die vanaf 1821 ook *Staats- und Hofkanzler* was en daarmee de belangrijkste bestuurder van het rijk. Toen in 1816 het koninkrijk Lombardije-Venetië werd opgericht als onderdeel van het Habsburgse Rijk – het Congres van Wenen had dit gebied toebedeeld aan Oostenrijk – weigerde de keizer dit koninkrijk serieuze autonomie te geven, tegen het advies van Metternich in. Frans deed dit op de hem bekende manier: Metternichs verzoeken om de aanstelling van een onderkoning in Milaan kwamen onderin de bureaulade. Er werd voorlopig niet meer over gesproken.[41] Zo vervreemde Frans zelfs die Italianen van zich die hadden gehoopt dat een Oostenrijkse overheersing aanzienlijk gunstiger voor hen zou uitpakken dan het vroegere bonapartistische regime. Later verklaarde Frans dat elke concessie gevaarlijk was, omdat ze alleen maar zou leiden tot de eis om meer concessies, *'geef de mens de hand, en hij wil de arm; geef hem de arm, en hij wil het hele lichaam. Ik wil hun niet mijn hoofd geven'*.[42]
Zoals zo-even opgemerkt, valt Johans streven om als '*der Brandhofer*', als een gewone boer, onder het volk te leven in zekere zin te vergelijken met Frans' pose als goede huisvader. Verder gaat de vergelijking evenwel mank. Waar Frans als een streng maar rechtvaardig huisvader distantie tot zijn onderdanen bewaarde, bewoog Johan zich zoveel mogelijk als één van het volk onder het volk. Daarbij probeerde hij voorbeeldig te leven en in alles de ideale burger te zijn. Het was zijn doel om de burger aan te zetten

41 Haas, *Metternich, reorganization and nationality,* 116.

42 Geciteerd in: W.C. Langsam, 'Emperor Francis II and the Jacobins 1792-1796', *American historical review* 50 (1945) 471-490, aldaar 471.

tot economisch, sociaal of cultureel ondernemerschap. Verandering stond voor Johan gelijk aan vooruitgang.
Zoals de Brandhof als modeltuin moest fungeren voor landbouwers, zo moesten de industriële ondernemingen die Johan kocht, leidde en uitbouwde, lichtende voorbeelden worden voor andere entrepreneurs. Altijd wilde hij voorop lopen in de ontwikkeling van de techniek. De vijf staalgieterijen die hij in Vordernberg bezat, werkten in 1837 volgens de nieuwste, uit Groot-Brittannië gekopieerde technieken. Deze gieterijen dienden daadwerkelijk als model voor andere bedrijven in Stiermarken en hadden een stimulerende invloed op de metaalindustrie in de hele regio.[43] Johan bemoeide zich ook met de ontginning van de mijnen in de Erzberg. Uit Wenen liet hij professor Franz Xavier Riepl (1790-1857) overkomen, die adviezen uitbracht om de opbrengst van de mijnen te verhogen en de veiligheid ervan te verbeteren.
In 1822 kocht Johan het landgoed Pickern, met een experimentele wijngaard, alles nabij Marburg (tegenwoordig Maribor in Slovenië). Johan liet druivensoorten overkomen uit het Rijngebied en probeerde, opnieuw met behulp van adviezen van wetenschappers, aan te tonen dat deze druivensoorten ook in de berggebieden in het zuiden van Oostenrijk te verbouwen waren.
Zijn activiteiten als ondernemer brachten Johan in contact met zowel de leden van de burgerij als de ondernemende grondheren, die de modernisering van de economie droegen. Aangezien nagenoeg ieder lid van deze groep zich vereerd voelde om met de aartshertog om te gaan, kon Johan in deze jaren een uitgebreid netwerk opbouwen. Dit liet hij niet ongebruikt. Boven het niveau van individuele contacten uit was Johan de initiator van vele verenigingen en ontwikkelings- en handelsmaatschappijen. In 1817 richtte Johan in Stiermarken een *Ackerbaugesellschaft* op, waarvan zowel edelen als gewone burgers lid konden worden. Binnen de vereniging genoten zij gelijke rechten. Het belangrijkste doel van de *Ackerbaugesellschaft* was de overdracht van kennis.[44] Dit initiatief kreeg een vervolg in de in 1819 opgerichte *k.k. Landwirtgesellschaft*, die in het hele rijk actief was. Deze vereniging begeleidde de agrarische revolutie in Oostenrijk: de overgang naar een wetenschappelijk verantwoorde vruchtwisseling in de landbouw. Statutair werd de voorzitter bij stemming gekozen. Johan bekleedde de functie zijn leven lang. In 1829 was Johan initiatiefnemer tot de oprichting van de *Wechselseitige Brandschaden Versicherungsanstalt*, een verzekeringsmaatschappij die nog altijd

43 Alfred Weiß, 'Die Entwicklung des steirischen Bergbaues', en Hans Jörg Köstler, 'Das Eisenhüttenwesen', in: *Erzherzog Johann von Österreich: Beiträge zur Geschichte seiner Zeit* (Graz 1982) 307-333.

44 Marlies Raffler, *Bürgerliche Lesekultur im Vormärz. Der Leseverein am Joanneum in Graz* (1819-1871) (Graz 1993) 172.

bestaat.[45] In 1837 stond Johan aan de wieg van de *Industrie- und Gewerbeverein*, een instituut dat de belangen van de ambachtelijke en industriële ondernemers behartigde. Deze belangenvereniging wordt beschouwd als de voorloper van de in 1850 ingevoerde Oostenrijkse handelskamer. De rij van economische activiteiten waarbij Johan was betrokken, is schier eindeloos. Zo speelde hij ook een rol in de plannen om te komen tot een noord-zuid spoorweg door het rijk, die haar eindstation zou hebben in de havenstad Triëst. Als ingenieur en bewoner van Stiermarken achtte Johan het zijn taak te bewijzen dat het mogelijk was om een spoorlijn aan te leggen door het geaccidenteerde bergland. De Semmeringspoorweg werd uiteindelijk in 1854 geopend.

Zorgwekkender voor de verhouding met Frans waren ongetwijfeld Johans ondernemingen op cultureel gebied, die zonder uitzondering een intellectueel tintje hadden – iets wat bij de keizer in Wenen al snel de verdenking van vrijdenkerij opriep. Frans' beruchte toespraak voor de leraren van het gymnasium van Laibach (Ljubljana) sprak boekdelen: *'Ich brauche keine Gelehrte, sondern brave Bürger. Die Jugend zu solchen zu bilden, liegt Ihnen ob. Wer Mir dient, muß lernen, was Ich Befehle. Wer das nicht kann, oder Mir mit neuen Ideen kommt, der kann gehen oder Ich werde ihn entfernen.'*[46] Tegen deze achtergrond is het gedrag van Johan des te opvallender. Johan had in 1811 in Graz het Joanneum opgericht, een wetenschappelijk instituut dat onder andere de aartshertogelijke natuurwetenschappelijke collectie herbergde. Nu was zo'n instituut niets bijzonders: nagenoeg elke negentiende-eeuwse aartshertog heeft er een opgericht. Johan greep de gelegenheid evenwel met succes aan om Stiermarken een intellectuele impuls te geven. Het Joanneum blonk vooral uit in praktisch, empirisch onderzoek op het terrein van de landbouw, mijnbouw en metaalbewerking. De wisselwerking tussen onderzoek en praktijk was verzekerd, doordat de beschermheer de verworven kennis onmiddellijk toepaste in zijn eigen bedrijven. Aan het Joanneum kwam een leerstoel voor mijnbouw, die uiteindelijk – na verplaatsing naar Boven-Stiermarken – tot *Montanistische Hochschule* werd uitgebouwd. Johan was ook betrokken bij de oprichting van een nieuwe Grazer universiteit, die in 1827 door keizer Franz werd ingesteld.[47]

Het Joanneum was in zekere zin nog een verlengstuk van Johans economische bezigheden. Dat kan niet gezegd worden van Johans lidmaatschap van de *Wildensteiner Ritterschaft*. Dit genootschap was een exponent van Romantiek en *Deutschtum*. In

45 In de hal van het hoofdkantoor van de 'Grazer Wechselseitige Versicherungsanstalt' staat een groot standbeeld van aartshertog Johan.

46 Geciteerd in: Bibl, *Der Zerfall Österreichs,* 284.

47 Magenschab, *Erzherzog Johann,* 291.

op zichzelf onschuldige bijeenkomsten werden gedichten voorgedragen, liederen gezongen en ideeën uitgewisseld. Daarbij werd vooral het Duitse middeleeuwse verleden geïdealiseerd. Bovendien nam ieder lid een 'clubnaam' aan, om de gelijkheid van de leden te onderstrepen. Johan of 'Hans' kon in de beginjaren van de ridderschap bogen op hooggeëerde gasten, zoals de keizer zelf. Ook was er een erelidmaatschap voor hertog Carl August, von Sachsen-Weimar-Eisenach (1757-1828), de vriend en beschermheer van Johann Wolfgang Goethe (1749-1832). Na de moord in Duitsland op de conservatieve literator August von Kotzebue (1761-1819) door de student Karl Sand (1795-1820) werd het klimaat echter repressiever. De angst van keizer Frans voor opstand en revolutie werd er door aangewakkerd. Metternich greep deze gebeurtenis aan om – met hulp van Pruisen – in de landen van de Duitse Bond conservatieve maatregelen door te voeren. De *Karlsbader Beschlüsse* van 1819 voorzagen in aanscherping van de censuur, het bespioneren van vermeende revolutionairen en een streng toezicht op de *Burschenschaften*. Deze nationalistisch gezinde studentengenootschappen werden voor het merendeel zelfs ontmanteld. In 1823 werd een verbod op de *Wildensteiner Ritterschaft* uitgevaardigd.[48] De broer van de keizer was lid van een verboden genootschap!

In 1819, het jaar van de moord op Kotzebue, richtte Johan aan het *Joanneum* een leesgezelschap op, de *Leseverein Steiermark*. De leesvereniging was een reactie op het in Graz door edelen opgerichte *Casino*, een leesgenootschap waarvan alleen mensen van adel lid konden worden. De leesvereniging aan het Joanneum kende vooral burgers als lid: ambtenaren, doctoren, advocaten, professoren en andere hoogopgeleiden. Het leesgezelschap was niet uitgesproken revolutionair. Johan zag er persoonlijk op toe dat de keuze van de aangeboden literatuur binnen bepaalde grenzen bleef. Desondanks bevatte de bibliotheek meer door de censuur verboden boeken en tijdschriften dan welke andere bibliotheek van een Oostenrijks leesgezelschap ook. Dit was mogelijk door de bescherming van de aartshertog, die in sommige gevallen bij de censuur persoonlijk garant stond tegen misbruik.[49]

Johan was zeer actief op het gebied van de volkscultuur. Hij organiseerde enquêtes om volksgebruiken in kaart te brengen en liet deze gebruiken uit het dagelijks leven ook vastleggen door beeldend kunstenaars en schrijvers. Hij verzamelde volksverhalen en volksliederen, gegevens over de taal, over de geografie en het klimaat, de huizenbouw en de klederdracht. Daarmee toonde hij aan de buitenwereld – en hij zorgde ervoor

48 Bibl, *Der Zerfall Österreichs*, 258; *Erzherzog Johann von Österreich. Katalog*, catalogusnummer 2/58.

49 Raffler, *Bürgerliche Lesekultur*, 93; *Erzherzog Johann von Österreich. Katalog*, catalogusnummer 4/30.

dat die op de hoogte was – dat respect voor de eigenheid van de verschillende volkeren in de Oostenrijkse veelvolkerenstaat van groot belang was. Het feit dat hij daarbij koos voor Stiermarken – een overwegend Duitstalige provincie[50] – en dweepte met de Duitse volkscultuur, maakte hem in de ogen van velen tot een kampioen van het Duits nationalisme. Doordat Johan niet alleen het cultureel zelfbewustzijn van de Duitstalige bevolking versterkte, maar ook zoveel mogelijk aan hun dagelijks leven deelnam, liet hij er geen twijfel over bestaan dat naar zijn mening de toekomst was aan 'de gewone man'. Met leden van de adel ging Johan eigenlijk alleen om uit noodzaak of wanneer ze mensen waren als hij: ondernemers met een open geest.

De meest symbolische daad in dit opzicht – en een die hem in heel Midden-Europa tot een romantische volksheld maakte – was zijn huwelijk met Anna Plochl (1804-1885). Anna Plochl was de dochter van een postmeester uit Aussee en was tweeëntwintig jaar jonger dan Johan. Tussen 1819 en 1823 hadden Johan en Anna een aantal 'geheime' ontmoetingen, tot Johan in 1823 zijn broer, keizer Frans, om toestemming voor een huwelijk verzocht. Vader Plochl had toen – zij het na enige bedenktijd – al ingestemd met de echtverbintenis. In eerste instantie stemde Frans toe, maar toen hij de consequenties daarvan overzag, trok hij zijn toezegging snel weer in: een huwelijk van een Habsburger met een postmeestersdochter kon het imago van het vorstenhuis ernstig schaden. In hetzelfde jaar verbood Frans de ambtenaren in Wenen het dragen van de zogenaamde *Erzherzog-Johann-Tracht,* de grijze rok der alpenjagers. In 1824 nam Johan Anna in huis, zonder te trouwen. Zij nam de leiding op zich van de huishouding van Vordernberg en de Brandhof. Johan verklaarde dat het huwelijk zou wachten tot de keizer zijn toestemming had gegeven. Na deze daden was er uiteraard geen weg meer terug, zeker niet voor Anna. Het uithoudingsvermogen van het paar werd behoorlijk op de proef gesteld, want het duurde uiteindelijk tot 1829 voordat Frans de toestemming gaf.[51] Johan en Anna trouwden – bij kaarslicht midden in de nacht – in een eenvoudige ceremonie in de kleine, neogotische kapel van de Brandhof die Johan eigenhandig had helpen metselen. Het typeert zijn romantische inborst.

Johan wandelde vaak in de bergen en beklom ook vele bergtoppen. Net als zijn huwelijk hadden deze ondernemingen voor hem niet alleen een praktische, maar ook een symbolische betekenis. Vóór de opkomst van de romantische literatuur en beeldende

50 Zuid-Stiermarken kende ook vele Sloveense inwoners en behoort tegenwoordig tot Slovenië (omgeving Maribor).

51 Metternich schijnt hierin een rol te hebben gespeeld. Diens tweede huwelijk in 1827 met Antoinette von Leykam - van eenvoudige origine, voor de gelegenheid door keizer Frans tot gravin verheven - zou hem ertoe hebben gebracht te bemiddelen ten gunste van Johan. Voor dit huwelijk: Desmond Seward, *Metternich. The first European* (New York 1991) 163. Voor Johans positie: Magenschab, *Erzherzog Johann,* 274; Johan, *Der Brandhofer,* 154.

kunst in de tweede helft van de achttiende eeuw was de bergwereld zowel letterlijk als figuurlijk grotendeels *terra incognita* gebleven. De bergtochten die aan het begin van de negentiende eeuw werden ondernomen, hadden in sterke mate het karakter van een wetenschappelijke ontsluiting van het vaderland. Een berg beklimmen was een daad van vaderlandsliefde, omdat het de kennis over het eigen land vergrootte. De alpinisten kwamen daar, waar nog geen mens was geweest, en brachten het land letterlijk in kaart. Bergbeklimmen betekende ook teruggaan naar de natuur, waar de mensen vrij waren en gelijk aan elkaar. In de reisbeschrijvingen van die dagen speelden wetenschappelijke waarnemingen, vaderlandsliefde en kameraadschap ongeacht afkomst een belangrijke rol. Bij Johan was het niet anders: hij ondernam zijn tochten met boeren als gids, en ging op pad samen met professoren, priesters en vooruitstrevende burgers. Hij nam cartografen, maar bovendien ook zijn hofschilders mee, die de gebeurtenissen bij bijvoorbeeld de beklimming van de Hochgolling (1817) en de mislukte poging op de Gross Venediger (1828) vastlegden en wereldkundig maakten.[52] Johans bergtochten bleven niet onopgemerkt. Wetenschappers uit Duitsland en Zwitserland met een gelijkaardige belangstelling correspondeerden met hem over hun beklimmingen en ontdekkingen. Mede door de bergtochten werd Johan een gezien figuur in intellectuele, liberale kringen in Midden-Europa.

Hoezeer ook deze activiteiten een politieke component hadden, blijkt uit de rel rond het schilderij dat Peter Krafft (1780–1856) in 1817 maakte van aartshertog Johan als jager. Krafft had Johan afgebeeld in diens karakteristieke grijze alpenrok, met jachtgeweer om de schouder en alpenstok in de hand. Johan staat op een rotsblok, hoog op een berg, en overziet het dal. Voor de politie was het duidelijk dat Johan hier was afgebeeld als een 'alpenkoning die zijn rijk overzag'. Krafft werd in 1818 gesommeerd om elke medewerking te stoppen aan de vervaardiging en productie van gravures, die naar voorbeeld van het schilderij werden gemaakt. Dergelijke gravures werden als aanstootgevend gezien.[53]

Kon zijn leven als *der steierische Prinz* al niet los worden gezien van de politiek, Johan probeerde ook op een directere wijze enige invloed uit te oefenen op de politiek. Voortdurend drong Johan bij Metternich, die vanaf 1821 kanselier was, op hervorming van de staatsinrichting aan. Zijn relatie met Metternich, de 'conservatieve koetsier van Europa', was gespannen. In de winters bracht Johan veel tijd in Wenen door. Hij verrichtte er de werkzaamheden die hoorden bij zijn militaire functies, maar nam ook de gelegenheid te baat om contacten te onderhouden met allerlei personen rond het

52 Mark van Hattem en Robert Eckhardt, *Grenzeloos verlangen: tweehonderd jaar alpinisme* (Utrecht 1995) en Mark van Hattem, *Alpendromen: de beklimming als ontdekkingstocht* (Utrecht 1996).

53 Bibl, *Der Zerfall Österreichs,* 289.

hof. Na het overlijden van keizer Frans in 1835 intervenieerde Johan ook actief in de politiek.

De erfopvolging vormde een potentieel probleem, omdat kroonprins Ferdinand (1793-1875) over zeer beperkte geestelijke vermogens beschikte. Tijdgenoten signaleerden deze moeilijkheid met enige regelmaat. Toch was Ferdinand ook weer niet zo 'simpel', dat het een uitgemaakte zaak was dat hij niet zou kunnen regeren. Frans Karel (1802-1878), de tweede zoon van Frans, schoof zichzelf naar voren als een geschiktere kandidaat voor de troon – daartoe aangemoedigd door zijn vrouw . Enige rivaliteit viel daarom te voorspellen. Het testament dat Frans had nagelaten – jaren tevoren opgetekend door Friedrich von Gentz (1764-1832), een naaste medewerker van Metternich – voorzag in een troonsopvolging door kroonprins Ferdinand. Deze zou worden bijgestaan worden door een *Staatskonferenz*, een orgaan dat zou worden voorgezeten door Metternich. Over Johan en Karel sprak het testament niet, wat een duidelijk signaal was dat de overleden keizer zijn broers, die in 1809 voor het laatst hoge openbare functies hadden bekleed, niet in het centrum van de macht wilde zien.[54] Johan verzette zich echter tegen Metternichs voorzitterschap van de *Staatskonferenz*. Hij was van mening dat niet een minister, maar een lid van het keizerlijk huis het presidium moest voorzitten dat namens keizer Ferdinand het land zou regeren. Hoewel Johan een dynastiek argument hanteerde, was het duidelijk dat hij ook een verklaard tegenstander was van Metternichs binnenlandse politiek en in dit opzicht aan de zijde stond van de minister van Financiën, graaf Franz Anton von Kolowrat-Liebsteinsky (1778-1861). Johan slaagde erin zoveel steun te verwerven voor zijn standpunt, dat werd afgezien van de invulling van de *Staatskonferenz* zoals het testament had voorzien. Er kwam een compromis tot stand, dat later bekend zou worden onder de naam *Dreigreisenregiment*: Metternich, Kolowrat en aartshertog Lodewijk vormden gedrieën de nieuwe *Staatskonferenz,* met de plooibare Lodewijk als voorzitter. Deze was Metternichs keuze. Voor Johan was het – als broer van Lodewijk – onmogelijk om hier iets tegen in te brengen. Lodewijk was evenwel volstrekt initiatiefloos. Zijn favoriete gezegde zou zijn geweest: *'Liegen lassen ist die beste Erledigung'*.[55] Kolowrat beheerste de binnenlandse politiek, Metternich de buitenlandse. Van enige bestuurlijke coördinatie tussen de twee was geen sprake.

Johan won zelf weinig bij de nieuwe situatie. Hij vertoonde zich wel vaker in Wenen,

54 Volgens Robert Kann waren zij zelfs testamentair uitgesloten. Volgens Egon Radvany werden de broers vooral gevreesd door de andere hoofdrolspelers, hetgeen uitsloot dat ze een rol in het landsbestuur zouden kunnen spelen. Robert A. Kann, *A history of the Habsburg Empire 1526-1918* (2e druk; Berkeley, Los Angeles en Londen 1980) 249; Radvany, *Metternichs projects for reform,* 70.

55 Radvany, *Metternichs projects for reform*, 74.

kreeg betere contacten met Metternich en werd af en toe gevraagd om als officiële vertegenwoordiger van de keizer op te treden. Hoewel hij zo iets meer contact had met de regering, had hij geen enkele functie of bevoegdheid. In zijn dagboek schreef Johan vol verbittering dat er in Wenen teveel mensen waren die alleen uit waren op persoonlijk gewin, en te weinig die bereid waren tot zelfopoffering.[56] Intussen werd Johan, de politieke buitenstaander, steeds meer gezien als de spreekbuis van de liberalen in het Habsburgse Rijk, die zich krachtiger dan voorheen roerden. Hij sprak zich inderdaad positief uit over het liberalisme, al bleef hij behoudend in zijn uitspraken.[57]
In 1837 reisde aartshertog Johan als vertegenwoordiger van het Habsburgse Huis naar Rusland, Turkije en Griekenland, een reis waarvan hij nauwgezet verslag heeft gedaan in een dagboek.[58] Tevens werd Johan in hetzelfde jaar tot *Feldmarschall* benoemd en vergezelde hij keizer Ferdinand tijdens diverse ceremonies die te maken hadden met de troonsbestijging.

Twee jaar later, 11 maart 1839, werd Johans zoon Franz Ludwig (1839-1891) geboren. Voor Johan ging daarmee een wens in vervulling. Ook deze persoonlijke gebeurtenis kreeg echter al gauw een politiek tintje. In de iconografie rond zijn persoon werden de beelden van de oude prins, zijn jonge vrouw en hun jonge zoon een geliefd onderwerp: de burgerlijke familie als ideaalbeeld. De bezittingen en activiteiten van de rusteloze, hard werkende Johan breidden zich alsmaar uit. In 1839 verwierf Johan slot en heerlijkheid van Stainz, in 1842 een stadspaleis in Graz – later het *Palais Meran* genoemd – en in 1844 slot Schenna in Zuid-Tirol.
Door zijn missies voor Metternich en Ferdinand kwam Johan in contact met de Pruisische koning Frederik Willem IV (1795-1861), terwijl hij door zijn eigen activiteiten op wetenschappelijk gebied banden aanknoopte met de Duitse burgerij. Tijdens de *Kölner Dombaufeste* op 4 september 1842 bracht Johan een toast uit op een in de toekomst tot stand te brengen Duitse eenheid, wat enige schrik veroorzaakte bij de gastheer, de Pruisische koning. Tijdens zijn bezoeken aan Duitsland in 1842 en 1843 breidde Johan bovendien zijn contacten met liberalen uit.[59] In vervolg hierop organiseerde Johan een congres van Duitse natuurwetenschappers en artsen in Graz, waarbij hij zijn bezittingen

56 Radvany, *Metternichs projects for reform*, 75.

57 Magenschab, *Erzherzog Johann,* 280.

58 Victoria von Haan ed., *Erzherzog Johann. Leopold von Haan. Russisch-Türkische Reise im Jahre 1837* (Wenen en Leipzig 1998).

59 Hans von Zwiedineck-Südenhorst, 'Erzherzog Johanns Reise durch das Ötztal 1846', *Zeitschrift des Deutschen und Österreichischen Alpenvereins* 34 (1903) 78; *Briefe Erzherzog Johanns an Karl Schmutz.* Franz Ilwolf ed.(Graz 1893) 20.

en geesteskinderen presenteerde zoals het *Joanneum* en het *Palais Meran*. Het deed Johans prestige bij de Duitse intellectuele elite zonder meer goed. Drie jaar na het congres werd Johan aangezocht als *Kurator* van de nog op te richten Oostenrijkse Academie van Wetenschappen. Nog in hetzelfde jaar – 1846 – vond in Graz een internationale bijeenkomst plaats van Duitse land- en bosbouwers.
Johan was ervan overtuigd dat actieve burgers en ondernemers meer politieke speelruimte moesten krijgen, omdat anders op termijn een gewelddadige omwenteling zou volgen, met desastreuze consequenties. In 1846 schreef Johan in een brief: '*Gott gebe, dass man thätig sey, und alles entferne, was die Grund zum Bruch bringen könnte.*' [60]
En aan de vooravond van de maartrevoluties van 1848 – op 6 februari – noteerde Johan in zijn dagboek *'Während die Welt eilet, gehen wir den alten schwerfälligen Schritt und zeigen darin ein Zähigkeit, die uns zum Abgrund führt. Ich rede mich bey allen matt, alles umsonst, ich bringe sie nicht aus dem altgewohnten Trott. Ich weiß mir nicht mehr zu helfen – es gehet schlecht. Armes Österreich...'* [61]

DE POLITICUS 1848-1849

De revolutionaire wind die in 1848 door Europa woei, stak voor het eerst de kop in Parijs. In Wenen circuleerden geruchten over de gebeurtenissen in de Franse hoofdstad, net als over die in Palermo en Turijn. Ook de hervormingsgezinde rede van de liberaal Lajos Kossuth (1806-1894) in de Hongaarse Landdag en de bijeenroeping van een 'voorparlement' in Frankfurt hielden de gemoederen bezig. De Oostenrijkse liberalen kwamen pas in beweging na een verontrustend bericht – op 5 maart 1848 – over de hoogte der staatsschulden. Gematigde en radicale liberalen formuleerden vervolgens hun eisen aan de regering in petities en pamfletten. Op 13 maart brak in de straten van Wenen de revolutie uit. Op dezelfde dag trad Metternich af, nadat aartshertog Johan en aartshertogin Sophie (1805-1872) hem daartoe hadden overgehaald. Johan zou zijn horloge hebben getoond aan Metternich, er veelbetekenend een blik op hebben geworpen, en vervolgens hebben gezegd: *'Wissen Sie, daß die Volksführer Ihre Demission verlangen?'* [62]
Johan en Sophie hadden ieder verschillende beweegredenen om Metternich te overreden om zijn functie neer te leggen. Sophie van Beieren, aartshertoging van

60 *Briefe Erzherzog Johanns an Karl Schmutz*, 61.

61 Johan, *Der Brandhofer,* 24.

62 Geciteerd in: Magenschab, *Erzherzog Johann,* 351.

Oostenrijk, was de vrouw van Frans Karel, broer van de keizer en vader van de beoogde troonopvolger, Frans Jozef (1830–1916). Sophie wist zich vooral gesteund door conservatieven die Metternich wilden opofferen, omdat zij hem niet in staat achten om de concessies te doen die in de gegeven omstandigheden nodig waren. Johan was daarentegen het boegbeeld van liberalen die oprecht hervormingen wilden doorvoeren en de positie van de dynastie op deze manier wilden veiligstellen.[63]

Na de maartrevolutie speelde Johan een belangrijke rol in de pogingen van het keizerlijk huis om de gemoederen te sussen. Metternich was afgetreden en keizer Ferdinand had beloofd dat Oostenrijk een grondwet zou krijgen, wat in de ogen van Johan voldoende basis bood voor een nieuwe staatsinrichting. Zowel in de hoofdstad als in zijn geliefde provincies Stiermarken en Tirol bemoeide Johan zich met het oprichten van burgerwachten, bewapende studentenkorpsen en andere vrijwilligerseenheden. Hij hield toespraken om het vertrouwen tussen burgerij en overheid te herstellen. In Tirol organiseerde hij een *Landwehr*. Toen de keizer op 17 mei 1848 Wenen moest verlaten en naar Innsbruck vluchtte, vervulde de *Landwehr* een belangrijke rol als bescherming van de dynastie.

Zover was het in maart nog niet. Verwachtingsvol schreef Johan op 24 maart 1848: *'Mein 30 Jähriges Wirken ist das Beweis meiner Denkungs-Art. (…) Der Kaiser hat seinem Volke eine Verfassung gegeben, welche eine, wie ich hoffe, wohltätige neue Zeitperiode eröffnet (…) dazu gehört ein festes Zusammenhalten, ein ruhiges Benehmen.'* [64] Johan was in deze tijd een man vol hoop, die erop vertrouwde dat een nieuw tijdperk aan zou breken zodra de politieke situatie zich zou hebben gestabiliseerd. Eind maart dacht hij dat het ergste voorbij was, maar de revolutionaire storm zou nog in kracht aanwakkeren. In Duitsland volgden de ontwikkelingen elkaar in duizelingwekkend tempo op. De maartrevoluties die in de staten van de Duitse Bond in maart 1848 hadden plaatsgevonden, leidden tot een plan om in Frankfurt een 'voorparlement' bijeen te roepen dat een grondwet moest opstellen. Overwegend liberaal gezinde afgevaardigden uit de staten van de Duitse Bond togen weldra naar Frankfurt om aan dit parlement deel te nemen. Velen waren afkomstig uit de milieus van ondernemers en wetenschappers waarmee Johan zulke goede banden had.[65]

In Oostenrijk werd op 25 april de nieuwe grondwet afgekondigd, opgesteld door de minister van Binnenlandse Zaken baron Franz Xaver von Pillersdorf (1786-1862). Deze

---

63 Kann, *The Habsburg Empire*, 250, 300; Magenschab, *Erzherzog Johann*, 18, 351; Theiß, *Erzherzog Johann*, 77.

64 *Erzherzog Johann von Österreich. Katalog*, catalogusnummer 5/45.

65 Franz Ilwolf, 'Zur Wahl Erzherzog Johanns zum deutschen Reichsverweser', *Zeitschrift des historischen Vereins für Steiermark* 8 (1910) 68-73.

grondwet bevredigde echter niemand, omdat de bepalingen over de verkiezing van het op te richten parlement (de Rijksdag) teveel kiezers uitsloot en de grootgrondbezitters teveel macht verleende. Aan het einde van mei 1848 volgde in Wenen een nieuwe revolutie, die ditmaal niet door liberalen werd geleid maar door radicale democraten. De liberalen waren bereid mee te werken aan een nieuwe staatsinrichting: de in juni te kiezen leden van de Rijksdag zouden een nieuwe grondwet ontwerpen.

Vanwege de demonstraties en onlusten in mei voelden keizer Ferdinand en zijn entourage zich in Wenen niet langer veilig. Ze verplaatsten het hof naar Innsbruck. Van de keizerlijke familie durfde alleen aartshertog Johan in deze periode nog zijn gezicht in Wenen te laten zien.[66] Johan, die door de keizer als diens plaatsvervanger was aangewezen, opende op 22 juli in Wenen de Rijksdag, die als constituante zou moeten dienen. Inmiddels werd het land geregeerd door een groep liberale ministers. De facto was de keizerlijke macht tijdelijk in Johans handen overgegaan, al stelde die keizerlijke macht niet zoveel meer voor.[67]

Johan zag het vooral als zijn taak om de politieke rust te herstellen door te bemiddelen tussen het hof en de verschillende politieke facties. In Hongarije waren de spanningen tussen de verschillende etnische bevolkingsgroepen hoog opgelopen. Op 15 maart 1848 was hier de revolutie uitgebroken. De Hongaarse Landdag onder leiding van Lajos Kossuth eiste een aparte regeling voor het koninkrijk Hongarije. Ze nam in april 1848 een serie ingrijpende wetten aan. De keizer bekrachtigde deze wetten, in de verwachting dat dit een verdere escalatie van het conflict zou voorkomen. Deze aprilwetten hielden in dat Hongarije een constitutionele monarchie werd, met een liberale grondwet en autonomie binnen het keizerrijk. Het enige wat Hongarije nog met Oostenrijk verbond, was dat ze dezelfde vorst hadden. Een gekozen parlement verving de Landdag, waarin de vertegenwoordigers van de standen waren verzameld. De lijfeigenschap werd afgeschaft en er kwam rechtsgelijkheid voor alle burgers. De hervormers wilden een liberale Hongaarse staat vormen, zonder collectieve rechten voor minderheden. De Hongaarse wetgeving van 1848 kende dan ook slechts één taal van de overheid: het Hongaars.

Dergelijke pro-Magyaarse maatregelen zorgden voor ernstige problemen met de talrijke niet-Magyaarse minderheden in het koninkrijk, zoals de Kroaten. Inwoners van het koninkrijk die de Hongaarse taal niet machtig waren, waren feitelijk bijvoorbeeld uitgesloten van kiesrecht.

Johan deed een bemiddelingspoging tussen de partijen, en zag er tegelijkertijd op toe

---

66 Jonathan Sperber, *The European Revolutions, 1848-1851* (Cambridge 1984) 132.

67 *Erzherzog Johann von Österreich. Katalog,* catalogusnummer 15/29; een ander oordeel bij Theiß, *Erzherzog Johann*, 79.

dat de positie van Joseph (Josip) Jellačić (1801-1859), de ban (gouverneur) van Kroatië, niet werd ondergraven. [68] De Kroaten zouden hun diep ongenoegen over de wijze waarop de Hongaarse regering hen behandelde inderdaad verbinden met trouw aan de Oostenrijkse kroon. Johans steun aan Jellačič zou nog verregaande consequenties hebben.

Vanaf 25 juni was Johan in Wenen om verschillende regeringszaken op zich te nemen. In de eerste dagen bestonden zijn werkzaamheden vooral uit de ontvangst van afvaardigingen van diverse partijen die hem petities aanboden. Hij sprak hen toe met verzoenende woorden.

Het Frankfurter Parlement had inmiddels geopteerd voor een *Reichsverweser*, die de uitvoerende macht in handen zou krijgen tot de grondwet in werking zou zijn getreden. Op 29 juni werd bekend dat aartshertog Johan van Oostenrijk was gekozen voor deze functie. Johan genoot de steun van conservatieven, omdat hij van keizerlijke bloede was, en van liberalen, die hem kozen '*nicht weil, sondern obwohl er ein Erzherzog ist*'. [69] Maar de keuze voor Johan kende ook felle tegenstanders: democratische radicalen zagen de Oostenrijkse prins vooral als een handlanger van vorsten, en vele Noord-Duitsers en Pruisen moesten niets hebben van een katholieke Oostenrijker. Dagenlang weifelde Johan of hij de post in Frankfurt wel of niet zou aanvaarden. Intussen werkte hij hard aan de installatie van een liberale regering in Wenen. Johans vriend baron Johann Philipp von Wessenberg (1773-1858) werd uiteindelijk op 18 juli de nieuwe minister-president. Op 5 juli besloot Johan de post van *Reichsverweser* te aanvaarden. Zijn functie in Wenen kon hij echter niet onmiddellijk neerleggen. Hij verzocht daarom Frans Karel – de broer van keizer Ferdinand – om diens zoon Frans Jozef de Rijksdag te laten openen, aangezien deze bijna achttienjarige prins nummer een stond in de lijn van troonopvolging. Frans Jozef weigerde echter de opening van de Rijksdag te verrichten, omdat hij zich niet wenste te vereenzelvigen met de nieuwe liberale koers.

Johan vertrok zelf naar Frankfurt. Zijn taken en verantwoordelijkheden in Wenen droeg hij over aan de nieuwe regering – het hof was nog niet teruggekeerd uit zijn ballingschap te Innsbruck. Dat Johan zich zorgen maakte over de positie van de Habsburgse dynastie, blijkt uit zijn afscheidswoorden aan de Oostenrijkers: *'beweiset der Welt, daß der Österreicher das neue kräftige Bewustsein der Freiheit mit der alten Liebe und Treue*

---

68 Joseph Jellačič was de zoon van een generaal die onder commando van aartshertog Johan had deelgenomen aan de veldtocht van 1809. Johan beschouwde hem als een trouwe bondgenoot van de Oostenrijkse dynastie. Magenschab, *Erzherzog Johann,* 38-39.

69 Heinrich von Gagern, de leider van de delegatie die Johan het nieuws bracht, sprak volgens Johan deze woorden. Johan, *Der Brandhofer,* 23.

zu seinem Kaiser zu vereinen wisse'. [70] Gerust was hij er blijkbaar niet op.
Uit de houding van Frans Jozef had Johan wellicht al kunnen opmaken dat het Habsburgse hof een conservatieve koers zou blijven varen. Om in Oostenrijk een bemiddelende rol te kunnen blijven spelen, had hij zijn keuze om *Reichsverweser* te worden moeten heroverwegen. Hij deed dit echter niet. Op 12 juli 1848 werd Johan in Frankfurt beëdigd als *Reichsverweser* van de Duitse Bond. Tien dagen later vond in Wenen de eerste zitting plaats van de Oostenrijkse Rijksdag. Op beide plaatsen wilde Johan graag een leidende rol spelen. In zowel Duitsland als Oostenrijk streefde hij naar een compromis tussen gematigde liberalen en hervormingsgezinde conservatieven. Hij had goede hoop dat hij zo'n compromis tot stand zou kunnen brengen. Maar door zijn nieuwe positie in Frankfurt verloor hij in Oostenrijk zijn greep op de gebeurtenissen.
In de zomer van 1848 leek de revolutionaire storm enigszins te luwen. In maart was er een nationalistisch-liberale revolutie uitgebroken in Milaan, de hoofdstad van het koninkrijk Lombardije-Venetië, onderdeel van het Oostenrijkse keizerrijk. Karel Albert van Sardinië-Piemonte (1798-1849) had vervolgens Oostenrijk de oorlog verklaard: door de opstandelingen te steunen hoopte hij Lombardije-Venetië bij zijn rijk te kunnen voegen. Op 25 juli 1848 werd Karel Albert van Sardinië in de slag bij Custozza – ten zuidwesten van Verona – evenwel vernietigend verslagen door de Oostenrijkse *Feldmarschall* graaf Johann Josef Radetzky von Radetz (1766-1858), een oude strijdmakker van Johan '*anno neun*'. Deze slag maakte een einde aan de revolutie in Lombardije-Venetië. Ook in Wenen was de rust teruggekeerd, zodat keizer Ferdinand terugkeerde uit zijn tijdelijke residentie Innsbruck.
Maar in Hongarije, dat zich feitelijk van Oostenrijk had afgescheiden, was er allerminst sprake van rust. De onderdrukte minderheden roerden zich. Jellačić, de door Johan en de Weense regering gesteunde ban van Kroatië, trok op 11 september 1848 met een eigen leger het zuidwesten van Hongarije binnen. Aanvankelijk was hij geen partij voor het Hongaarse revolutionaire leger. Jellačić vluchtte in de richting van Wenen. De Hongaarse leider Kossuth beging toen de vergissing om zijn leger naar Wenen te laten optrekken. Daarop hergroepeerden de troepen van Jellačić zich en wierpen zij de Hongaren terug.
Aartshertog Johan had geen enkele sympathie voor de Hongaren. In een brief aan zijn secretaris Karl Schmutz (1787-1873), alweer een veteraan van de oorlog van 1809, gaf hij blijk van zijn Duits-nationalistisch gekleurde afkeer van de Hongaren. Deze afkeer werd gevoed door frustratie over het vermeende Hongaarse gebrek aan medewerking in die verloren oorlog van lang geleden: *'Die Ungarische Wiederholung von 1809, ich*

70 Geciteerd in: Theiß, *Erzherzog Johann*, 83.

erwartete nichts anders – dieses Land muß Gesittung durch das deutsche Element erhalten…' [71]

In Duitsland kreeg Johan met dezelfde problemen te maken: nationalistische tweespalt en een zich radicaliserende revolutionaire beweging. Daar speelde de kwestie Sleeswijk-Holstein. In maart 1848 waren, onder druk van liberale Duits nationalisten, de staten van de voormalige Duitse Bond ten strijde getrokken tegen Denemarken, in de hoop Sleeswijk-Holstein aan het nieuwe Duitsland te kunnen toevoegen. Pruisen leverde de voornaamste militaire bijdrage. Op 26 augustus sloot Pruisen eigenmachtig een wapenstilstand met de Denemarken en begon het onderhandelingen.

In de kwestie Sleeswijk-Holstein bleek de verdeeldheid van het parlement van Frankfurt. 'Links' wilde de oorlog om nationalistische motieven voortzetten en weigerde de door vorsten gesloten wapenstilstand te erkennen. Bij een eerste stemming besloot het parlement de wapenstilstand niet aan te nemen, maar bij een tweede stemming bepaalde het parlement dat de onderhandelingen moesten worden voortgezet.[72]

Johans positie werd hierdoor precair. Hij had slechts uitvoerende bevoegdheden. Zijn voornaamste taak bestond eruit een premier aan te stellen en die te vragen een regering te vormen die het vertrouwen genoot van een meerderheid van het parlement. Daarnaast was Johan verantwoordelijk voor militaire en politietaken. Hij beschikte hiervoor echter niet over eigen troepen, maar diende in voorkomende gevallen een beroep te doen op de bijdrage van soldaten door de lidstaten. Johan kon derhalve de ontevreden nationalisten niet tevredenstellen door zich te verzetten tegen de Pruisische handelswijze. De regering werd ontbonden, waarna een nieuwe regering werd geformeerd. Er braken opstootjes uit, waarbij de nationalisten werden bijgestaan door radicale arbeiders. Er vielen doden en er vonden lynchpartijen plaats. Opstandelingen belaagden de Pauluskerk, waar het parlement zetelde, en formeerden een 'tegenparlement'. Zij eisten van Johan de terugtrekking van alle militairen uit de stad.

Voor Johan vertegenwoordigden deze opstandelingen de anarchie, het verval van recht en orde. Hij vergeleek ze met de jakobijnen van het revolutionaire Frankrijk van 1793, die slechts chaos en verderf hadden gezaaid. De generaal in Johan kwam boven drijven en hij besloot het leger in te schakelen. Hij liet artillerie aanrukken om de barricades kapot te schieten en herstelde de orde met behulp van troepen die zich in en om Frankfurt bevonden. Johan hoopte dat de conservatieven niet zouden denken dat nu alles bij het oude zou blijven.[73] Hij maande het parlement om nu toch eens werk te

---

71 *Briefe Erzherzog Johanns an Karl Schmutz*, 72.

72 Frank Eyck, *The Frankfurt Parliament 1848-1849* (Londen etc. 1968) 302-310.

73 *Briefe Erzherzog Johanns an Karl Schmutz*, 70.

maken van de nieuwe grondwet die er moest komen. Vervolgens benoemde hij Anton von Schmerling (1805-1893), een Oostenrijks liberaal, tot premier: hij was degene die de nieuwe liberale grondwet moest opstellen en invoeren. Een eenvoudige taak was dat niet. Het Frankfurter Parlement, dat al hopeloos gespleten was na de bloedige scènes van september, werd verder uiteengereten door onenigheid over de vraag of en hoe Oostenrijk deel uit kon maken van het nieuwe Duitsland. Het ging om de vraag of er een groot Duitsland moest komen, inclusief Oostenrijk met al zijn niet-Duitstalige inwoners, of een klein Duitsland zonder Oostenrijk.

In Wenen begon op 6 oktober 1848 wederom een opstand, geleid door radicale democraten. Vanwege hun sympathie voor de Hongaarse revolutionairen, probeerden ze het vertrek van Oostenrijkse troepen naar het Hongaarse front te verhinderen. Er braken straatgevechten uit, waarna het hof op 7 oktober vluchtte, dit keer naar Olmütz (Olomouc). De Rijksdag werd naar Kremsier (Kroměříž) verplaatst. De opstandelingen maakten zich meester van Wenen. Twee afgezanten van het Frankfurter Parlement, Robert Blum (1807-1848) en Julius Fröbel (1805-1893), reisden naar Wenen om hulp aan te bieden. Maar Kroatische troepen onder Jellačič en loyale Oostenrijkse troepen onder *Feldmarschall* Alfred prins von Windischgrätz (1787-1862) wisten Wenen op 31 oktober weer in te nemen. De opstandelingen werden hard bestraft. Blum werd standrechtelijk geëxecuteerd, Fröbel kreeg gratie. De revolutie in Wenen was voorbij.

Door de mislukte opstand verhardden de politieke verhoudingen. De conservatieve partij in Oostenrijk had de touwtjes nu strak in handen en was niet van zins zaken te doen met het Frankfurter Parlement. Aartshertog Johan had geen enkele speelruimte meer en zag geen uitweg uit de impasse. Zijn stemming werd er bijna wanhopig van, zo blijkt uit woorden die hij in deze periode aan het papier toevertrouwde: '*Meine Aufgabe ist es zu halten und zu bewahren; ob es mir gelingen wird, das weiß Gott allein.*'[74]

In Frankfurt werd steeds duidelijker dat er een onoplosbare onenigheid bestond tussen de 'grootduitsers', die Oostenrijk binnen boord wilden houden, en de 'kleinduitsers', die Oostenrijk buiten wilden sluiten. Weliswaar tekende er zich een meerderheid van kleinduitsers af, maar tegelijkertijd werd het steeds duidelijker dat hun overwinning zou leiden tot een uittocht van grootduitsers en dus tot het uiteenvallen van het Frankfurter Parlement.

In Wenen vond een wisseling van de wacht plaats. Keizer Ferdinand deed op 2 december vrijwillig afstand van de troon ten gunste van Frans Jozef I. De nieuwe keizer voelde zich niet gebonden aan toezeggingen die zijn voorganger had gedaan. De nieuwe regering werd geleid door prins Felix von Schwarzenberg (1800-1852), een sterke persoonlijkheid

74 Geciteerd in: Magenschab, *Erzherzog Johann*, 59, 60.

die van meet af aan de touwtjes strak aantrok. Resoluut wezen de nieuwe machthebbers in Wenen elk compromis met het parlement in Frankfurt af. Schwarzenberg probeerde een breuk te forceren door te verklaren dat Oostenrijk het nieuwe Duitsland alleen zou erkennen als Oostenrijk zelf, in zijn geheel, hier deel van uitmaakte. Hij wist dat dit voor 'Frankfurt' niet haalbaar was. Het parlement in Frankfurt vergaderde maandenlang over deze kwestie. De samenstelling ervan werd steeds verder uitgehold, doordat vele afgevaardigden de hoop op een goede afloop verloren en huiswaarts keerden. Johan bleef als *Reichsverweser* aan, maar werd steeds meer een pion van Schwarzenberg. Voor alle partijen was het duidelijk dat Johan zijn functie niet meer vervulde uit liefde voor Duitsland maar om de Oostenrijkse belangen te dienen.[75]

In Oostenrijk voelde Frans Jozef zich inmiddels sterk genoeg om de door de Rijksdag te Kremsier opgestelde grondwet terzijde te schuiven en de Rijksdag zelf op te heffen. De door graaf Franz Seraph Stadion (1806-1853) opgestelde grondwet van maart 1849 legde de nadruk op de macht van de keizer en zijn regering. In de zomer van 1849 werd met Russische militaire hulp ook de revolutie in Hongarije bedwongen. Ruim twee jaar later, op 31 december 1851, verklaarde Frans Jozef met de zogenaamde *Silvesterpatente* de grondwet-Stadion nietig. Het neoabsolutisme was begonnen. Het Frankfurter Parlement bestond inmiddels ook niet meer. Nadat steeds meer afgevaardigden waren verdwenen, had het parlement in het najaar van 1849 zijn werkzaamheden definitief gestaakt. Het project om een Klein-Duitsland te vormen was eveneens een stille dood gestorven, omdat koning Frederik Willem IV van Pruisen de hem aangeboden kroon weigerde. De Duitse Bond werd hersteld en daarmee was de revolutie ook in Duitsland ten einde.

In politiek opzicht was Johan machteloos geworden. Kort voor zijn vertrek uit Frankfurt had hij de balans opgemaakt in een brief aan zijn oude vriend Johan von Zahlbruckner (1782-1851): *'Ich scheide aus Deutschland mit einem wehmütigen Gefühle, denn mir liegt die Zukunft klar vor Augen; was hätte werden können, was ist geworden, und was steht bevor? Wo und an wem liegt die Schuld? Meine Rolle hier ist jetzt ausgespielt, ich habe redlich ausgeharrt ohne Mittel (...) meine Nachfolger wird (...) ihre Stellung fühlen, eine Kraft werden sie vermissen, nämlich jene der Meinung im Volke, und dies ist eine große, jetzt unentbehrliche Kraft. Nach Wien geht es zuerst...'* [76]

Johans vertrek uit Frankfurt was een persoonlijke nederlaag. Zijn aftocht was weinig eervol. Toch had Johan in de jaren van revolutie een belangrijke rol gespeeld in het

75 Ernst Hoor ed., *Erzherzog Johann von Österreich als Reichsverweser. Der unveröffentlichte Briefwechsel mit Felix Fürst Schwarzenberg aus den Jahren 1848 und 1849* (Wenen 1981).

76 Geciteerd in: Theiß, *Erzherzog Johann*, 144.

centrum van de macht. In de eerste maanden van de revolutie was hij in Oostenrijk een van de personen geweest die hadden getracht de gematigd liberale revolutionairen te verzoenen met de hervormingsgezinde conservatieven en de dynastie. Zonder een formele positie te bekleden had Johan in deze maanden veel invloed gehad. Zijn keuze om daarna de functie van *Reichsverweser* in Duitsland te accepteren was achteraf bezien een inschattingsfout. In die functie oefende hij nauwelijks enige macht uit en werd hij een speelbal van de wispelturige politiek in Duitsland. Ten opzichte van het hof in Wenen verwerd hij tot een soort ambassadeur, een dienaar in plaats van een leider. Tijdens de revolutie bleek keer op keer dat Johan wel de liberale en nationalistische onvrede juist inschatte, maar dat hij niets begreep van die andere kant van de revoluties van 1848: de radicale, democratische denkbeelden die overal in Europa waren opgekomen en die in Wenen met name in de oktoberopstand een prominente rol hadden gespeeld.

OUDE MAN 1849-1859

Anno 1849 was Johan 67 jaar. Op portretten en foto's van deze tijd oogt hij als een oude, verbitterde man, al stralen de ogen nog een restje opstandige energie uit. Aan het hof in Wenen werd Johan een soort rariteit, een relict uit een vervlogen verleden. Hij belichaamde een ideaal dat in de beginperiode van neoabsolutisme onder Frans Jozef werd verfoeid. De jonge vorst was zijn oude oom vanzelfsprekend respect verschuldigd en betuigde hem dat ook, maar kende hem verder slechts een plaats toe in een hoekje van het paleis.

Het zou echter een vergissing zijn om te denken dat de nieuwe keizer uitsluitend een beleid van restauratie voerde. Frans Jozefs centraal geleide neo-absolutistische staat was in de dagen van keizer Frans ondenkbaar geweest. Langzaam ontstond een enigszins efficiënte overheid. Op economisch gebied was het beleid vooruitstrevend. Ten slotte waren er op lokaal terrein veranderingen opgetreden, die ontegenzeggelijk een positieve invloed hadden op het leven van de gewone burger. De belangrijkste verworvenheid van de revolutie was in dit verband de afschaffing van grondheerlijke rechten. Niet alleen werd hierdoor de herendienst (*robot*) verleden tijd, ook verloren de adel en de kerk – de 'heren' – in hun oude heerlijkheden de macht over het dagelijks leven van de onderdanen. In plaats van deze feodale structuur kwamen – conform de gemeentewet van 1850 – gemeenten, die werden geleid door een via censuskiesrecht gekozen burgemeester, die werd bijgestaan door een *Amtsführender*.

De betekenis van deze hervorming was groot. Door het verdwijnen van de feodale verhoudingen kon de burger althans op lokaal niveau zijn lot enigszins zelf bepalen.

Hij had bovendien nu een directe toegang tot de centrale overheid. In zekere zin was deze ontwikkeling de voltooiing van de hervormingsplannen van de in 1791 overleden keizer Jozef II. Degene die de gemeentewet van 1850 voorbereidde was graaf Franz Seraph Stadion, de zoon van graaf Johann Philipp Stadion, diplomaat onder Jozef II en minister van Buitenlandse Zaken en Financiën onder Frans. Ook in dit opzicht oogde de gemeentewet van 1850 als een erfenis van het jozefinisme.

Aartshertog Johan was deze mening eveneens toegedaan. Hij had eind 1849 al zijn officiële functies – inclusief de militaire – neergelegd, maar was in zijn voormalige heerlijkheid Stainz tot burgemeester gekozen. Ook in veel andere gemeenten waren de verkiezingen gewonnen door oude 'heren' die in het verleden het vertrouwen van hun onderdanen hadden genoten. Johan nam zijn nieuwe opdracht heel serieus. Hij floreerde nu hij opnieuw op kleine schaal goed werk kon doen. Dit was des te meer het geval omdat hij de afwikkeling van de kwesties die de afschaffing van de grondheerlijke rechten met zich meebracht, beschouwde als het sluitstuk van zijn levenswerk. Johan bestookte de minister van Binnenlandse Zaken met verzoeken ten behoeve van zijn gemeente. Een van de brieven besloot Johan met de veelzeggende verzuchting: *'Wird also meine Bitte erhöret, so kann längstens in zwei Monaten das Dominium Stainz in Reinen sein und ich die Freude haben, eine Sache erfüllet zu sehen, für welche ich seit Jahren schon vorgearbeitet habe. Meine Gemeinde gehet gut, es sind die Besseren im Gemeinderat vereiniget.'* [77] Johans ambitie voor Stainz ging verder dan het begeleiden van de invoering van een nieuwe vorm van bestuur. Nog altijd zag hij het als zijn voornaamste taak om een lichtend voorbeeld te zijn. Tot de inwoners van Stainz richtte hij zich met de woorden dat hij zich tot het uiterste zou inzetten om als lid van de gemeente in samenwerking met de burgers te laten zien *'was, und wie, eine Gemeynde seyn soll.'* [78]

Johan was echter niet alleen burgemeester van Stainz. Veel van de nieuwe ministers waren mensen met wie hij ooit had samengewerkt en met wie hij goede contacten onderhield. Voor de mannen die de nieuwe economische politiek moesten bepalen, bleef hij in Stiermarken een nuttig boegbeeld. Karl Ludwig von Bruck (1798–1860), minister van Financiën, deed bij de oprichting van de *Handels- und Gewerbekammer* (kamers van koophandel en nijverheid) een beroep op Johan, die voorzitter werd van de kamer in Graz. In deze functie was hij betrokken bij de ontwikkeling van de staalindustrie en de aanleg van spoorwegen. Vooral in Stiermarken werd Johan beschermheer van talloze nieuwe opgerichte verenigingen met een maatschappelijke

77 Geciteerd in: Theiß, *Erzherzog Johann*, 145.

78 *Erzherzog Johann von Österreich. Katalog*, catalogusnummer 16/5.

taak, waaronder de *Steiermärkischer Forst-Verein* (1852) en de *Männer-Kranken-und-Leichenunterstützungs-Verein* (1853).
De voortschrijdende industrialisering bracht ook voor Johan als fabriekseigenaar werk met zich mee. Veelal verzorgden de eigenaren van de fabrieken de huisvesting voor hun arbeiders. Ook in dit opzicht wenste Johan het goede voorbeeld te geven: *'Nachmittags war ich in den Blahhäusern und dann bey dem Bau meines Arbeiter Hauses, ich will meine Leute gesund und gut unterbringen, alle die schlechten Wohnungen aufheben und ein Krankenhaus für meine Leute einrichten, bis zum nächsten Sommer 1858 kann alles vollendet und im Spätherbst bezogen seyn.'* [79]
In zijn laatste jaren bracht Johan steeds meer tijd thuis door. De jacht was een van zijn liefhebberijen, waarbij zijn zoon, graaf Franz von Meran, een cavalerieofficier, hem dikwijls vergezelde. Prentboeken geven de indruk dat deze idylle van vader en zoon in de populaire iconografie het beeld verving van de prins met de postmeestersdochter. Aan het eind van de jaren vijftig zag Johan met lede ogen aan hoe Oostenrijk in Noord-Italië afstevende op een oorlog met Piemonte en Frankrijk. Toen het in 1859 tot een oorlog kwam, wonnen zijn patriottische gevoelens het van de kritische en raakte hij onder de indruk van de formulering van het Oostenrijks oorlogsmanifest: *'Gemässigt, wahr, kräftig'*. [80] Hij begeleidde zijn zoon, ritmeester bij de huzaren, tot aan het regimentsdepot in Ödenburg (Sopron). Terug in Graz waren zijn krachten vervlogen. Eerst kwam de griep, daarna een longontsteking. Op 11 mei 1859 overleed hij, 76 jaar oud.

79 *Erzherzog Johann von Österreich. Katalog*, catalogusnummer 13/53.

80 Theiß, *Erzherzog Johann*, 148; *Briefe Erzherzog Johanns an Karl Schmutz*, 91.

Johan: een historiografisch overzicht

INLEIDING

Objectieve geschiedschrijving, een weergave van *wie es gewesen ist*, is een onmogelijkheid. Elke tijd stelt zijn eigen vragen en juist de vraagstelling bepaalt ons beeld van het verleden. Subjectiviteit heeft ook voordelen en kan een zegen zijn. Zoals Peter Gay heeft betoogd in *Style in History,* stellen de persoonlijkheid en de achtergrond van de historicus hem of haar in staat een kijk op de historie te geven die in ieder geval een deel van de 'waarheid' omvat: een deel dat door een andere historicus in een andere tijd onopgemerkt is gebleven.[1] In zekere zin is dit een geruststellende gedachte. De keerzijde is natuurlijk dat een geschiedschrijving die alle facetten vanuit alle mogelijke gezichtspunten belicht en met elkaar verenigt, onmogelijk is.

De manier waarop historici telkens een ander aspect van aartshertog Johan op de voorgrond hebben geplaatst, vormt hier een uitmuntend voorbeeld van. Johan was een uitermate veelzijdige persoon: een interessante mengeling van de encyclopedische, rationele geest van de Verlichting en het idealisme van de Romantiek. Doelbewust probeerde hij de publieke opinie te beïnvloeden door voorbeelden te stellen, of hij nu optrad als militair of politicus, als geleerde of mecenas, als revolutionair of contrarevolutionair, als liberaal of conservatief, als nationalist of Europeaan, als industrieel of als bergbeklimmer. Hij is door een twintigste-eeuwse biograaf zelfs omschreven als een 'groene rebel'.[2] Vanwege zijn veelzijdigheid is aartshertog Johan gemakkelijk in te passen in een suggestieve vorm van geschiedschrijving. Altijd is er wel een eigenschap of daad van hem te vinden, die past in de visie of het wereldbeeld van de geschiedschrijver. De aspecten van Johan die niet in het straatje van de historicus passen, blijven dan onvermeld. Hoewel ik niet de pretentie heb om in deze studie

1 Peter Gay, *Style in history* (New York en Londen 1974; paperback 1988) 198-205.

2 Hans Magenschab, *Erzherzog Johann. Habsburgs grüner Rebell* (4e druk; Graz 1991).

tot een waardevrij oordeel te komen over het optreden van aartshertog Johan, is het verhelderend om me in elk geval rekenschap te geven van interpretaties van dat optreden uit het verleden. Daarbij ga ik vooral na, welke vragen onderbelicht zijn gebleven in eerdere historische studies en nu onze aandacht verdienen.

Er zijn overzichtswerken van de geschiedenis van het Habsburgse Rijk in de negentiende eeuw waarbij de militaire hervormingen van de jaren 1805 en 1809 niet meer dan een bijrol toebedeeld krijgen. Omdat de hervormingen de facto werden stopgezet na de militaire nederlaag van 1809, voelen de auteurs niet de behoefte om lang bij dit onderwerp stil te staan.[3] En Johan? Johan bleef de man die had deelgenomen aan vruchteloze hervormingspogingen. Vanwege de ogenschijnlijke vruchteloosheid van die hervormingen, zijn militaire historici er doorgaans kritisch over. Geschiedschrijvers noemen in dit verband de oprichting van een nationale militie – de *Landwehr* – maar slechts weinigen vermelden daarbij de naam van de grote instigator van dit project, Johan. Soms worden aan Karel de ideeën van Johan toegeschreven.[4] Karakteristiek voor de verwijtende sfeer van dergelijke passages is het volgende citaat uit het gezaghebbende handboek van Robert A. Kann: *'An indirect but clear Austrian response to the situation was the establishment of a national militia in 1808-1809 which expanded Maria Theresia's military system to a limited general conscription. The direct appeal to Austrian patriotism on which the new institution was based, met an encouraging response. Yet neither Stadion nor the archdukes had learned their lesson in full. They believed that a people´s army would do as well as the French one in and after 1792, but they did not understand that the French success was due not only to military reforms but to the influence of a broad social revolution.'* [5]

De vraag dringt zich op of Kanns conclusie correct is. Welk onderzoek is gedaan naar de Oostenrijkse legerhervormingen van de periode 1805-1809? Wat is er bekend van de beweegredenen van de aartshertogen Johan en Karel om over te gaan tot een legerhervorming? Nauwkeuriger geformuleerd: is ooit onderzocht of zij zich nu wel, of nu juist niet bewust waren van de maatschappelijke implicaties van de door hen beoogde legerhervorming? Hadden zij een beeld van de maatschappelijke structuur die nodig was om een succesvol volksleger op de been te brengen? Om deze vragen te beantwoorden, volgt een verkenning van de wetenschappelijke literatuur.

---

3 Robin Okey, *The Habsburg Monarchy c. 1765-1918* (New York, 2001), 70; Robert A. Kann, *A history of the Habsburg Empire 1526-1918* (Londen 1978) 222.

4 F. Loraine Petre, *Napoleon and the archduke Charles* (Londen, 1991, 1909) 26;

5 Kann, *A history of the Habsburg Empire 1526-1918*, 222.

DE BEELDVORMING TIJDENS JOHANS LEVEN

Aartshertog Johan was al tijdens zijn leven het onderwerp van vele controverses. Zijn betekenis als militair en politicus in de periode van 1805 tot 1809 was vooral omstreden, omdat Oostenrijk de oorlog van 1809 verloor. Had Johan in deze oorlog gefaald als generaal? Het antwoord op deze vraag was voor tijdgenoten relevant, omdat daarvan mede afhing of ze Johan na 1809 nog konden zien als een militair en politiek alternatief voor de conservatieve politici aan het hof. Dienden ze hem nog politieke macht te gunnen of niet? Moest de buitenspel gezette aartshertog uit zijn ballingsoord worden bevrijd om het keizerrijk te redden uit de greep van de conservatieve Metternich, zoals veel liberalen meenden?

Deze tegenstelling tussen aartshertog Johan en diplomaat en kanselier Metternich ontstond door de felle kritiek die leden van de conservatieve hofadel op Johan spuiden in de jaren na 1809. De vernedering die Johan in 1813 van Metternich onderging toen deze de Alpenbond als een samenzwering ontmaskerde, heeft hierin ongetwijfeld ook een rol gespeeld. Johan werd in de publieke opinie een tegenpool van Metternich, maar het is de vraag of Johan zichzelf ook zo heeft gezien. Natuurlijk voelde hij zich in de jaren na 1813 tekort gedaan en verweerde hij zich, wat zeker aan de beeldvorming heeft bijgedragen. De politiek geladen discussie van de jaren na 1809, die zich toespitste op de tegenstelling tussen Metternich en Johan, heeft tevens sterke invloed gehad op de beeldvorming over Johan in de geschiedschrijving, zowel in Johans eigen tijd als ook later. De geschiedschrijvers kozen zelf ook – al dan niet vanuit de politieke verhoudingen van hun eigen tijd – partij in de pennenstrijd uit 1809 en daarna. De slag bij Wagram speelde in deze discussie een hoofdrol.

Op de avond van de 6e juli van het jaar 1809 trokken de soldaten van het keizerlijke leger die deel uitmaakten van Johans korps zich terug van het slagveld van Wagram. Bij de generale staf heerste verslagenheid, nadat men had bemerkt dat de geforceerde dagmars voor niets was geweest: de troepen waren op het slagveld aangekomen toen de Oostenrijkse hoofdmacht onder aartshertog Karel al verslagen was en zich naar het noorden terugtrok. Volgens Johan zei hij al tijdens de sombere terugtocht in de avondschemering tegen de commandant van zijn achterhoede: *'die Ursache der verlorenen Schlacht würde man auf [mein] spätes Anlangen wälzen, so ein Umstand möge Manchem erwünscht kommen.'* [6] De angst van Johan dat hem de schuld voor de nederlaag in de schoenen zou worden geschoven, werd ingegeven door een diepgeworteld

6 Geciteerd in: Hans von Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann von Österreich im Feldzuge von 1809* (Graz 1892) 146 en 210.

wantrouwen tegenover de leden van de generale staf van aartshertog Karel. Johans vrees bleek gegrond. Het officiële legerbulletin dat kort na de slag werd opgesteld door *General der Kavallerie* graaf Philipp von Grünne (1762-1854) en *Generalstabsoberst* baron Max von Wimpffen (1770-1854) onder verantwoordelijkheid van Karel, noemde de te late aankomst van Johans leger op het slagveld als één van de belangrijkste redenen voor het verloren gaan van de veldslag. Deze weergave van de feiten had op dat moment de steun van Karel. Een zwaar teleurgestelde Karel liet Johan op 7 juli weten dat *'E. Liebdens frühere Ankunft um wenige Stunden, auch nur mit einigen tausend Mann für das Schicksal der Schlacht entscheidend gewesen wäre.'*[7] Het officiële bulletin werd afgedrukt in de *Relation* die in vele Duitstalige landen werd verspreid.[8]

Dit had verstrekkende gevolgen. De *Relation* werd als het officiële bericht over de veldslag gepresenteerd, waardoor Johans reputatie publiekelijk te grabbel werd gegooid. Johans positie aan het hof en bij het leger werd door de beschuldiging zwaar geschaad. Het relaas van de veldslag beïnvloedde ook op langere termijn de beeldvorming. In de twee eeuwen na 1809 werd het oordeel over de militaire kwaliteiten van Johan steeds geveld in het licht van uitkomst van de slag bij Wagram. Johan werd de generaal wiens beroemdste daad het was geweest om te laat te arriveren op een slagveld.[9]

In dit licht kan de posthume publicatie worden gezien van het werk *Der Krieg 1809 zwischen Österreich und Frankreich* (1811) door *General-Major* baron Karl von Stutterheim. Stutterheim, een veteraan van de slag bij Wagram, roemde in dit werk de moed en zelfopoffering van de soldaten van Karel. Hij volgde het officiële relaas van de slag door aartshertog Johan en vorst *Feldmarschall-Leutnant* Franz von Rosenberg-Orsini (1761-1832) aan te wijzen als zondebokken voor de catastrofe. Stutterheim benadrukte ook dat de uitkomst van de oorlog afhing van de strijd van het geregelde leger. Hij bagatelliseerde de rol van de *Landwehr* en de Tiroolse opstandelingen.[10]

Het verweer tegen deze nieuwe aanval op Johan kwam van Josef von Hormayr: een groot medestander van Johan én een man die Metternich uit de grond van zijn hart haatte. Hormayr was in 1813 op last van Metternich gearresteerd voor zijn rol in de Alpenbond.

---

7 Karel aan Johan, 7 juli 1809, afgedrukt in Von Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann,* 148.

8 Von Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann,* 161-163.

9 Pas met werk van Robert Epstein en Ernest Zehetbauer kwam hier verandering in en werden Johans kwaliteiten ook aan andere wapenfeiten afgemeten (Epstein) of werden diens kwaliteiten als organisator in ogenschouw genomen (Zehetbauer). Robert Epstein, *Prince Eugène at war 1809* (Arlington 1984); Ernest Zehetbauer, *Landwehr gegen Napoleon. Österreichs erste Miliz und der Nationalkrieg von 1809* (Wenen 1999).

10 Karl von Stutterheim, *Der Krieg von 1809 zwischen Oesterreich und Frankreich* (Wenen 1811).

In 1809 was hij een van de inspiratoren geweest van de opstand in Tirol. Johan was zijn held, zijn voorbeeld, zijn alibi en zijn redder. We kunnen de visie van Hormayr dus evenmin als objectief beschouwen. De controverse tussen de geschiedschrijvers Stutterheim en Hormayr maakte deel uit van een politieke strijd. Pikant detail is dat Hormayr na zijn arrestatie in 1813 en daaropvolgende vrijlating was aangesteld als officieel historicus van het keizerrijk. Hormayr gebruikte voor zijn boek originele aantekeningen van aartshertog Johan. Hij correspondeerde ook uitvoerig met Johan voor hij overging tot de publicatie van het manuscript. Het gaat dus eigenlijk om een geredigeerde uitgave van Johans memoires. Uit de titel blijkt dit niet, want deze luidt – en dat is op zichzelf niet onwaar – *'Das Heer von Inneröesterreich unter den Befehlen des Erzherzogs Johann im Kriege von 1809 in Italien, Tyrol und Ungarn. Von einem Stabsofficier des k.k. General-Quartiermeister Stabes eben dieser Armee; durchgehends aus officiellen Quellen, aus den erlassenen Befehlen, Operations-Journalen u.s.w.'* (Leipzig en Altenburg 1817).[11] Dat het werk in Leipzig werd gepubliceerd en niet in Wenen heeft mogelijk te maken met de censuur in Oostenrijk. Omdat de voornaamste beweegreden voor de publicatie van dit werk het verweer tegen de aantijgingen van Stutterheim was, concentreert het boek zich op de schuldvraag van de nederlaag van Wagram. Daarnaast besteedt het werk uitgebreid aandacht aan de overwinningen in Italië en aan de rol van de *Landwehr* tijdens de slag bij Raab. Hormayrs al te sterke verbondenheid met Johan moet ook tijdgenoten zijn opgevallen. Het doel van de studie om voor de aartshertog eerherstel als militair te bewerkstelligen werd nooit bereikt. De polemiek rond Wagram leidde bovendien de aandacht af van wezenlijker kwesties, zoals de hervormingen in de jaren tussen 1805 en 1809 en de sociale en politieke vraagstukken die hiermee verbonden waren. Over Johan als organisator en hervormer werd in deze vroege studies niet gesproken.

In 1828 publiceerde Karl Postl (1793-1864) onder zijn later in Amerika aangenomen naam Charles Sealsfield in Londen zijn *Austria as it is: or sketches of continental courts. By an eye-witness*.[12] Postl, een voormalige monnik en geschoold theoloog met een

---

11 Hans von Zwiedineck-Südenhorst komt de eer toe de gelijkenis tussen Johans aantekeningen en het manuscript van Hormayr bloot te hebben gelegd. Von Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann,* VII. De aantekeningen van Johan bevonden zich in het Archiv Meran, Graz, maar zijn verloren gegaan in de Tweede Wereldoorlog. Alois Veltzé maakte voordien een uitstekende editie van de aantekeningen van Johan: Johan aartshertog van Oostenrijk, *Erzherzog Johanns Feldzugserzählung 1809*. Alois Veltzé ed. Supplement zu den Mitteilungen des k.u.k. Kriegsarchivs (Wenen 1909).

12 Charles Sealsfield (Karl Postl), *Österreich wie es ist oder: Skizzen von Fürstenhöfen des Kontinents von einem Augenzeugen* London 1828*: Leseausgabe,* Primus-Heinz Kucher ed. (Wenen, Keulen en Weimar 1997).

voorliefde voor de 'progressieve' keizer Jozef II, had in het keizerrijk van keizer Frans niet kunnen aarden en was in 1823 naar het buitenland gevlucht. Tot 1826 verbleef hij in de Verenigde Staten, om zich voor daarna voor enkele jaren in Groot-Brittannië te vestigen. Postl schreef met zijn satirische geschrift de frustraties over zijn 'gedwongen' emigratie van zich af. Hij deed dit door een karikatuur te maken van het Oostenrijk van zijn dagen. Zijn tekst is een aaneenrijging van cynische observaties en illustratieve anekdotes. Deze polemische en satirische afrekening met het Oostenrijk van Metternich zette de toon voor een nieuwe, negatief geladen benadering van de Donaumonarchie. In Europa werd het werk positief ontvangen en vooral in Engeland genoot het grote bekendheid.[13]

Postls satirische aanval trof ook Johan, die tweemaal werd geraakt. Over diens te late mars naar Wagram schreef Postl: '*Angstvoll waren alle Augen auf die Preßburger Straße gerichtet, von wo aus Erzherzog Johann hätte eingreifen sollen. Inzwischen verzehrte Franz in seinem Hauptquartier zu Wolkersdorf gemächlich sein Mittagessen, und als einer der Adjudanten mit der schlechten Nachricht vom Ausbleiben des Erzherzogs und vom Rückzug der Armee eintraf, sprach der Kaiser: ‚Habe ich's Ihnen nicht gesagt, daß uns der Johann sitzenlassen wird und daß wir wieder die Zeche bezahlen müssen?*'[14]

Toen het geschrift van Postl in 1828 verscheen, stond Johan in Oostenrijk al lang niet meer te boek als generaal. Hij was op een heel andere manier in de publieke belangstelling komen te staan en werd in die jaren beschouwd als de *steierische Prinz*, de meest *volkstümliche* van alle Habsburgers. Hij was de prins die zich gedroeg als een gelijke van boeren en burgers: hij boerde zelf, was zelf een mijnbouwonderneming gestart, was zelf actief in het bestuur van een wetenschappelijk instituut en een leesvereniging, beklom zelf met eenvoudige lieden bergen, en als klap op de vuurpijl trouwde hij in 1829 – na een bijna tien jaar durende romance – met de dochter van een postmeester, Anna Plochl. Al deze hoedanigheden mat Johan zich niet min of meer toevallig aan. Het ging om een bewuste poging van hem om aan te tonen dat de toekomst van het land was gelegen in de kracht en kwaliteiten van de *biedere Bürger und Bauer*. Hoezeer Johan zich bewust was van de voorbeeldwerking die uitging van zijn gedrag en zelfs zijn kleding, blijkt bijvoorbeeld uit een incident in 1823. In dat jaar verbood de gouverneur van Stiermarken zijn ambtenaren om de grijze alpenrok – het traditionele streekkostuum dat Johan vaak droeg – nog langer te dragen, zowel tijdens het uitoefenen van hun functie als privé. Johan schreef hierover in een brief aan de gouverneur: '*Wegen der grauen Röcke, aus*

13 Sealsfield, *Österreich wie es ist*, nawoord en beschouwing door Primus-Heinz Kucher, 152, 161.

14 Sealsfield, *Österreich wie es ist,* 79.

welchem ein Bauernrock gemacht wurde, ist die Verordnung für die Staatsbeamten richtig – indeß gilt dies nicht für die anderen, die privaten. Ich trage ihm fort, und da mein Kaiser itz besonders mit mir gut ist, so bringe ich ihm einen solchen Rock nach Wien, damit er sehe, daß man ihn schlecht unterrichtet hat.' [15]

Johans vertrouwen in de ondernemingszin van de burger werd door tijdgenoten gezien als liberaal gedachtegoed. Johan zelf liet geen gelegenheid onbenut om zijn trouw aan de keizer te onderstrepen. Het idee dat hij een afvallige zou zijn, stond ver van hem af. Integendeel, hij zag zichzelf als een prins die loyaal was aan zijn vorstenhuis. In zijn werkkamer in de Brandhof, zijn boerderij en landgoed in Stiermarken, hingen portretten van Frans en hemzelf naast elkaar. De lijst van het portret van Johan was voorzien van een jachthond, als teken van trouw, terwijl het opschrift op de lijst van het portret van Frans luidde: ‚Der beste Herr'.[16]

Prentjes van Johan als jager, als bergbeklimmer en als boer werden in de jaren rond 1830 populair, maar nog veel populairder werden de afbeeldingen van Johan als de prins die een postmeestersdochter het hof maakte. Zozeer, dat Johan zelf probeerde om de beeldvorming bij het nageslacht bij te sturen. In 1850 schreef hij een manuscript getiteld *Der Brandhofer und sein Hausfrau*, waarin hij het 'ware' verhaal achter zijn morganatische huwelijk uit de doeken deed. Het verscheen echter pas in 1930 voor het eerst in gedrukte vorm.[17]

Het is heel goed mogelijk dat bij de burgerij in Oostenrijk en Duitsland het beeld van Johan als 'volkse prins' het beeld van hem als de 'schlemielige' generaal ging overschaduwen. Als militair figuur was Johan in de periode tussen 1809 en 1848 immers niet prominent aanwezig. Schilders als Matthias Loder (1781-1828) en Thomas Ender (1793-1875) hadden – in opdracht van Johan – beeltenissen van hem als '*der Brandhofer*' vervaardigd, die als voorbeeld voor etsen hadden gediend. Johans verbondenheid met de burgerlijke leefwereld was waarschijnlijk een belangrijke factor in de beeldvorming. Veelzeggend in dit opzicht is een prent uit 1848 van J. Lancedelli, die in Wenen werd gedrukt nadat Johan was gekozen als *Reichsverweser* van Duitsland. De lithografie toont een weegschaal met in de linkerschaal konings- en keizerskronen en in de rechterschaal een groene Oostenrijkse jagershoed. De balans

---

15 Geciteerd in: Viktor Geramb, *Ein Leben für die Anderen. Erzherzog Johann und die Steiermark* (Wenen 1955) 116-117.

16 *Erzherzog Johann von Österreich. Landesausstellung 1982. Katalog* (Graz 1982); catalogusnummers 20/32 en 20/33, Portretten van aartshertog Johan en keizer Frans (pendanten), door Franz Kupelwieser, 1835, olieverf op doek.

17 Johan aartshertog van Oostenrijk, *Der Brandhofer und seine Hausfrau*. Walter Koschatzky ed. (3e druk; Graz en Wenen 1978)

slaat door naar de jagershoed en de begeleidende tekst luidt: *'Er wiegt mehr, als sie alle!'*[18] Waarschijnlijk realiseerden weinigen zich aan de vooravond van de revolutie in 1848 nog, dat hij niet alleen generaal was geweest, maar dat hij dat nog steeds een militaire rang bekleedde. Sinds 1837 had hij zelfs de rang van *Feldmarschall*. Johan zelf voelde zich soldaat. Op belangrijke momenten tijdens het jaar 1848 – de intocht in Frankfurt als *Reichsverweser* op 11 juli en de opening van het parlement in Wenen op 18 juli – droeg de volkse prins niet de grijze alpenrok, maar het groot gala-uniform van een *Feldmarschall* van het keizerrijk waarop de orde van het gulden vlies prijkte (als blijk van zijn hoge afkomst) en de Maria Theresia-orde (voor militaire verdienste, uitgereikt in 1809). Bij iemand die zich zo bewust was van de symbolische betekenis van kleding, was dit een duidelijk signaal. Een signaal dat zowel door de Klein-Duitse parlementariërs – zij stonden een verenigd Duitsland zonder Oostenrijk voor – als door de Oostenrijks gezinde parlementariërs werd verstaan als een herinnering aan, ja zelfs een revanche op het ongeluksjaar 1809. Toen het niet lukte om te komen tot een liberaal, federaal verenigd Duitsland en er evenmin een breed gedragen grondwet werd opgesteld, kreeg het Oostenrijkse uniform van Johan weer een andere betekenis. Heinrich Heine (1797-1856) publiceerde – al in juli 1848 – zijn spotgedicht *Hans ohne Land*. Toch waren er nog vonkjes over van Johans reputatie als man van het volk, zoals tot uitdrukking werd gebracht in een eenvoudig gedichtje van August Schnelzer (1809-1853), met het vers '*So wird Dir doch die Bürgerkrone im Volksherze immer blühn*.' [19]
Toen Johan op 11 mei 1859 voor eeuwig zijn ogen sloot, waren er drie verschillende beelden van hem ontstaan. Het eerste is dat van de generaal door wiens schuld de slag bij Wagram verloren ging. Het tweede is dat van de burgerlijke prins, levend onder en geliefd door het volk. Ten slotte leefde na 1848 bij velen het beeld van Johan als de goedbedoelende maar machteloze politicus. Dat dit alle drie simplificeringen zijn, behoeft geen betoog.
Nog in het jaar waarin Johan overleed, verscheen de eerste geromantiseerde biografie van hem, geschreven door Luise Mühlbach: *Erzherzog Johann und seine Zeit* – in maar liefst twaalf delen. Luise Mühlbach was een pseudoniem voor Clara Mundt (1814-1873). Johan werd hierin vooral neergezet als de tegenspeler van Metternich en de gebeurtenissen in het revolutiejaar van 1848 werden beschouwd als een triomf voor de aartshertog. De aandacht in het belangrijke jaar 1809 was vooral gericht op de leider van de opstand in Tirol, Andreas Hofer. Van hem was het een kleine stap (in deel 2) naar

18 *Erzherzog Johann von Österreich. Katalog*, catalogusnummer 15/68.

19 Hans Magenschab, *Erzherzog Johann. Habsburgs grüner Rebell* (4e druk; Graz 1991), 72.

J. Röhlich en F. Pönninger, Aartshertog Johan van Oostenrijk, 1878
Standbeeld op de Hauptplaz in Graz

de Alpenbond en de eerste confrontatie met Metternich in 1813. De betekenis van Johan als militair en hervormer in de jaren voor 1809 kwam nauwelijks over het voetlicht. Anneliese Legat beoordeelde het werk van Mühlbach nog in 1982 als waardevol. Ze constateerde dat door het gebruik van diverse bronnen *'die Autorin die Persönlichkeit Erzherzog Johanns einigermaßen umfassend darstellte, wenn sie auch mit Verehrung und Liebe, die ja Johann allgemein entgegengebracht wurde, betrachtete.'* [20] Het is duidelijk dat Mühlbachs waardering voor Johan voortsproot uit haar beeld van de prins als de goede burgervader. Dat beeld was wijd verbreid en uitte zich ook in de beeldende kunst en literatuur. [21]

---

20 Anneliese Legat,'Erzherzog Johanns Nachleben in den Künsten', in: *Erzherzog Johann von Österreich: Beiträge zur Geschichte seiner Zeit* (Graz 1982) 427-451, aldaar 434.

21 Magenschab, *Erzherzog Johann,* 9; Legat, 'Erzherzog Johanns Nachleben', 430-434.

Na 1848 ontstond in Oostenrijk een behoefte om het oorlogsjaar 1809 te herwaarderen. Die behoefte kwam voort uit de zojuist mislukte revolutie en werd in de jaren erna versterkt door de militaire nederlagen tegen Frankrijk (1859) en Pruisen (1866). Men meende in 1809 een voorbeeld uit het recente verleden te hebben van een roemvollere Oostenrijkse strijd: Oostenrijk had deze veldtocht weliswaar verloren, maar de eer tenminste gered. Aartshertog Karel werd door velen beschouwd als de belangrijkste veldheer uit de Oostenrijkse geschiedenis, na prins Eugenius van Savoye (1663-1736). De voormalige *Generalissimus,* na 1809 in ongenade gevallen, werd rond 1850 weer op een voetstuk geplaatst – ook in letterlijke zin. Op het plein voor de Hofburg verrees een groot ruiterstandbeeld van aartshertog Karel, tegenover dat van prins Eugenius van Savoye.
Ook voor Johan werd een standbeeld opgericht, bijna als vanzelfsprekend in Graz. De eerste officiële plannen dateerden van 1861, maar pas op 8 september 1878 kwam het tot de onthulling ervan. Opvallenderwijs ontstond een discussie over het ontwerp voor het standbeeld tussen een groep die de aartshertog afgebeeld wilde zien in zijn militaire uniform, en een groep die hem afgebeeld wilde zien in het jagerskostuum van Stiermarken. Uiteindelijk kozen de kunstenaars voor burgerkledij met een grote mantel, waarbij ze op de burgerkledij wel de hoge militaire onderscheidingen van de prins aanbrachten.[22] Met dit compromis overwon in het geval van Johan het burgerlijke element in de overlevering, terwijl Karel de verpersoonlijking van het Oostenrijkse leger anno 1809 was geworden.

DE GESCHIEDENIS VAN DE GROTE DADEN: 1860-1914

In de jaren tussen 1860 en 1876 verschenen in het geheel geen serieuze militair-historische studies over de periode 1805-1809. Er waren echter twee ontwikkelingen gaande, die de basis zouden leggen voor de qua militaire geschiedschrijving rijke jaren tussen 1876 en het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog in 1914.
Het ontstaan van de moderne wetenschappelijke geschiedschrijving in de negentiende eeuw ging hand in hand met een bijzondere belangstelling voor de rol van grote mannen in de nationale geschiedenis. Hierdoor lag het voor de hand dat een historicus vooral aandacht zou besteden aan het succes of falen van een militair of staatsman – in dit geval

22 Beeld door J. Röhlich en F. Pönninger, 1878; gegevens over de strijd over de kleding in: Legat, 'Erzherzog Johanns Nachleben', 440.

aartshertog Johan – in veldslagen en op politieke sleutelmomenten. Interesse in de verhouding tussen leger en maatschappij – en daarmee in de ideeën van Johan hierover – ontbrak. Parallel aan de opkomst van de wetenschappelijke geschiedschrijving en aan belangstelling voor de wording van de moderne staat, verkreeg het *Kriegsarchiv* in Wenen steeds meer mogelijkheden om serieus archiefonderzoek te verrichten. Het in 1801 opgerichte *Kriegsarchiv* was vanaf het begin beheerd en ontsloten door legerofficieren. Vele andere, gerelateerde archivalia werden echter op andere plaatsen bewaard. In de loop van de negentiende eeuw ontstond een situatie waarin nagenoeg alle militaire stukken in 'slechts' drie verschillende archieven werden bewaard: in het *Kriegsarchiv* zelf, in het *Kanzleiarchiv* en in de *hofkriegsrätliche Registratur*, sinds 1848 *Registratur des Kriegsministeriums*. Het *Kriegsarchiv* – voor militaire zaken zonder meer de belangrijkste van de drie archieven – was zelf in drie afdelingen verdeeld, ieder met een eigen taak. Eén afdeling beheerde de zogenoemde *Feldakten*, de originele manuscripten, terwijl een tweede afdeling de zorg droeg voor het topografische materiaal en de bibliotheek. Tot slot was er een afdeling die onderzoek deed in de archivalia. Het was deze afdeling die de eigenlijke doelstelling van het archief verwezenlijkte, namelijk *„..die Sammlung von kriegsgeschichtlichem Material zur Gewinnung von Erfahrungen für die Kriegsführung und die Armeeorganisation'* benutten.[23] Dat betekende in de praktijk dat men vooral geïnteresseerd was in strategische en tactische studies waar de bevelvoerders te velde van konden leren.

Van 1818 tot 1876 vormde deze afdeling een directe onderafdeling van de *Generalquartiermeisterstab* en werden de taken uitgevoerd door het *Generalstabsbüro für Kriegsgeschichte*. Bij de opheffing van deze stafafdeling in 1876 ontstond een *Kriegsgeschichtliche Abteilung des K. u. K. Kriegsarchivs*. Hoewel het een militaire afdeling was en bleef, waren de historici die werkzaam waren voor het archief meer aan het archief zelf verbonden dan aan de generale staf van het leger. Er ontstond zo meer distantie tot de opdrachtgevers, wat een gunstige conditie is voor wetenschappelijk onderzoek. De nieuwe afdeling voerde ook een aantal veranderingen door, die het onderzoek sterk bevorderden. Om te beginnen maakte ze het veel eenvoudiger om toegang te krijgen tot de archieven. Verder begon ze met de publicatie van de *Mitteilungen des K.u.K. Kriegsarchivs*, waarvoor ze actief auteurs wierf.

Vanaf 1876 kwam een gestage stroom militair-historische publicaties op gang, die de geest van de moderne geschiedwetenschap ademden en die recht deden aan de missie van het archief. Het is weinig verwonderlijk dat de nadruk enerzijds lag op het publiceren van

23 Website Staatsarchiv, onderdeel Kriegsarchiv, 'Geschichte des Kriegsarchivs'; http://www.austria.gv.at.

bronnenmateriaal en anderzijds op studies over militair-technische aangelegenheden. Van militairen in Oostenrijk-Hongarije werd nu eenmaal niet verwacht dat zij zich bezighielden met sociale en culturele zaken, laat staan met politiek. Het tegenwoordig aan de negentiende-eeuwse militaire geschiedschrijving gemaakte verwijt, dat zij alleen oog had voor tactiek en strategie, veldslagen en techniek, gaat vaak wat al te eenvoudig aan de toenmalige werkelijkheid voorbij, al is de constatering op zichzelf juist.[24]

De betekenis van deze aanvangsfase van het moderne wetenschappelijke onderzoek voor de geschiedschrijving van aartshertog Johan ligt vooral in het grote aantal militair-historische feiten die bijeen werden gebracht. De veldtocht van 1809 is hierdoor goed gedocumenteerd. Doordat veel archiefmateriaal werd gepubliceerd, bleef dit materiaal bovendien bewaard voor de geschiedwetenschap, want de archivalia zelf gingen voor een deel verloren tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Vanaf 1872 publiceerde Alfred von Arneth (1819-1897) een grote hoeveelheid briefwisselingen en memoires van belangrijke Oostenrijkse personen uit de periode tussen 1780 en 1820, waaronder een briefwisseling tussen keizer Jozef II en zijn broer Leopold, toen deze nog groothertog van Toscane was. Uit deze correspondentie is veel af te leiden over de opvoeding die de zonen van Leopold in Toscane kregen, en over de opvoeding die Frans – als oudste zoon van Leopold – in Wenen genoot onder supervisie van keizer Jozef II.[25] Arneth liet de oorspronkelijke tekst van de bronnen intact en voorzag elke brief van verklarende noten. Franz von Krones (1835-1902) publiceerde in dezelfde vorm materiaal uit het familiearchief van Johan – het *Archiv Meran* – onder de titels *Aus dem Tagebuche Erzherzog Johanns von Österreich 1810-1815. Zur Geschichte den Befreiungskriege und des Wiener Kongresses* (Innsbruck 1891) en *Aus dem Tagebuche Erzherzog Johanns von Österreich 1810-1812. Aus Österreichs stillen und bewegten Jahren 1810-1812 und 1813-1815* (Innsbruck 1892). De aandacht van de militairen verbonden aan het *Kriegsarchiv* ging in eerste instantie echter niet uit naar

---

24 Michael Hochedlinger behandelt het in quarantaine plaatsen van de traditionele militaire en diplomatieke geschiedenis in zijn artikel 'The early modern cinderella', *Austrian history yearbook* 32 (2001) 207-213. Hochedlinger verlengt de quarantaine bewust door - op zichzelf waardevol - te pleiten voor een studie naar de organisatie van de oorlog, en historici op te roepen zich niet te begeven in *'the mists of battle narratives'*. Hij volgt zijn eigen advies in zijn laatste publicatie, *Austria's wars of emergence. War, state and society in the Habsburg monarchy 1683-1797* (New York en Londen 2003), hetgeen hem echter op de mild kritische opmerking van recensent Reed Browning komt te staan dat het toch wel 'striking' en 'puzzling' is om *geen enkele* belangrijke veldslag terug te vinden in een boek over militaire geschiedenis... Reed Browning, 'Review of Michael Hochedlinger, *Austria's Wars of Emergence: War, State and Society in the Habsburg Monarchy 1683-1797*' HABSBURG, H-Net Reviews, August 2003. (URL: http://www.h-net.msu.edu/reviews/showrev.cgi?path=26121062721821).

25 *Joseph II und Leopold von Toscana: ihr Briefwechsel von 1781 bis 1790* I-II. Alfred von Arneth ed. (Wenen 1872).

Johan. Begrijpelijkerwijs had aartshertog Karel hun primaire belangstelling: hij was immers bevelvoerder geweest in de beslissende veldslagen. De geschriften van Karel – instructies voor legerofficieren, maar ook militair-theoretische leerboeken geschreven na 1809 – werden in een ruime selectie heruitgegeven door F.X. Malcher en in beperkte vorm door baron Johann von Waldtstätten.[26] Studie van beroemde veldheren en hun daden was in heel Europa populair en werd bijzonder nuttig geacht. Hoewel deze heruitgaven geen grote verspreiding kenden, kwamen zij in elk geval terecht in militair-historische bibliotheken van vorsten, hoge militairen en beleidsmakers.[27]

Karels zonen, Albrecht en Wilhelm, gaven opdracht aan Moriz von Angeli (1829-1904) tot het vervaardigen van een grote militaire biografie van hun vader. Von Angeli was een *Oberst* die werkzaam was op het *Kriegsarchiv*. Voor zijn studie maakte hij gebruik van het bronnenmateriaal dat hij in Wenen bij de hand had. Von Angeli gebruikte het archief met de persoonlijke correspondentie van Johan – dat berustte in het *Archiv Meran* te Graz – niet en dat bepaalde de toon van zijn verhaal. Von Angeli vatte zijn opdracht op conform de missie van de archiefdienst waarvoor hij werkte: hij schreef een militair-technische studie ter lering voor toekomstige officieren. Albrecht, de initiatiefnemer tot deze studie, zal deze opvatting zeker hebben gedeeld: hij was zelf een van meest capabele legeraanvoerders in Oostenrijk in de jaren tussen 1860 en 1880. Desondanks beloofde de titel van Von Angeli's werk meer dan alleen een studie over strategie en tactiek: *Erzherzog Carl von Österreich als Feldherr und Heeresorganisator* (Wenen en Leipzig 1897). Van de zes delen beschrijft echter slechts één deel de legerhervormingen in de periode 1800-1809. Alleen in dit deel gaat Von Angeli in op Karel als *Heeresorganisator*. In de andere vijf delen behandelt hij de tactiek en strategie van Karels campagnes. Von Angeli's werk is nog altijd zeer belangrijk voor de beeldvorming over Karel. Bovendien legde de ongelofelijke hoeveelheid feiten die Von Angeli had vergaard een belangrijke basis voor verdere studie. Helaas is het werk erg op Karel geconcentreerd. De hervormer Johan, die tussen 1805 en 1809 toch optrad als de plaatsvervanger van Karel en die het initiatief nam voor de vorming van de *Landwehr*, komt in het deel over de hervormingen

---

26 Karel aartshertog van Oostenrijk, *Ausgewählte Schriften* I-VI. F.X. Malcher ed. (Wenen en Leipzig 1893-1894); Karel aartshertog van Oostenrijk, *Erzherzog Karl. Ausgewählte militärische Schriften*. Johann von Waldstätten ed., Militärische Klassiker des In- und Auslandes (Berlijn 1882).

27 Von Waldtstättens boek is bijvoorbeeld in Nederland aanwezig in de bibliotheken van de Universiteit van Amsterdam, de Koninklijke Militaire Academie, het Ministerie van Oorlog en het Koninklijk Huisarchief (tegenwoordig in beheer bij het Legermuseum, Delft), verder in de bibliotheken van de universiteiten van Cambridge (Groot-Brittanië) en Harvard (V.S.); Malchers boek is onder meer aanwezig in de bibliotheek van het Legermuseum te Delft, de UB Cambridge en de Deutsche Nationalbibliothek te Frankfurt am Main. Bron: ADLIB bestand bibliotheek Legermuseum, Google Books en World Cat: http://www.WorldCat.org.

nauwelijks aan bod. In goed negentiende-eeuwse traditie komt Johan slechts als de 'ongelukkige generaal' bovendrijven. In 1805 kan hij in de ogen van Von Angeli door de beugel, maar in het deel over 1809 schildert Von Angeli hem af als onbesuisd, naïef en vooral ongehoorzaam aan de *Generalissimus* Karel. Johan is in de visie van Von Angeli niet alleen medeschuldig aan de nederlaag van Wagram, Johan faalde volgens hem over de hele linie en het was regelrecht aan de foute inschattingen van Johan te danken dat Karel in de slag bij Wagram over onvoldoende troepen beschikte. Von Angeli schreef bijvoorbeeld: *'Die Schlacht bei Raab und ihre Folgen änderten die Situation noch mehr zu Ungunsten der kaiserlichen Waffen. Erzherzog Carl's schlimmste Befürchtungen hatten sich verwirklicht. Ein Corps von fast 20.000 Mann, welches der Haupt-Armee eine namhafte Verstärkung hätte zuführen können, wenn die ersten Anordnungen des Generalissimus befolgt worden wären, war durch den übereilten Marsch nach Körmend und das zwecklose Verweilen dort, für die bevorstehenden entscheidenden Operationen zum gute Theile unwirksam geworden.'* [28]

Zoals gezegd had Von Angeli zich voornamelijk gebaseerd op bronnen uit het *Kriegsarchiv*, die alle afkomstig waren uit het voormalige hoofdkwartier van Karel. Hans von Zwiedineck-Südenhorst (1845-1906) had op verzoek van de zoon van Johan, graaf Franz von Meran, juist geprobeerd om aandacht te krijgen voor het materiaal in Stiermarken. Hans von Zwiedineck-Südenhorst was geboortig uit Frankfurt am Main en had in Graz een aanstelling gekregen als *Direktor der Steiermärkischen Landesbibliothek*. Deze bibliotheek was verbonden aan het door Johan opgerichte *Joanneum*. Von Zwiedineck-Südenhorst had zijn sporen verdiend met een groot aantal publicaties, waarvan er vele de oorlogvoering van de zeventiende eeuw betroffen, zoals zijn *Kriegsbilder aus der Zeit der Landsknechte* (Stuttgart 1883). Tevens was hij een autoriteit op het gebied van de politieke geschiedenis van Venetië, waarover hij het veelbezongen *Venedig als Weltmacht und Weltstadt* (Bielefeld 1899, herdrukt 1906) had geschreven.

Von Zwiedineck-Südenhorst schreef nu een geschiedenis over de rol van aartshertog Johan in 1809, gebaseerd op het door Johan nagelaten materiaal. Hij kwam tot een hele andere conclusie als Von Angeli: Johan was door Karel aan zijn lot overgelaten en had bij voortduring zulke tegenstrijdige orders gekregen dat de ongelukkige afloop van de slag bij Wagram Johan niet aan te rekenen viel. Hoe onbelangrijk Von Zwiedineck-Südenhorst de voorgeschiedenis van de slag bij Wagram vond en hoe irrelevant de hervormingen uit de jaren 1805-1809, blijkt uit het feit dat hij zijn relaas

28 M.E. von Angeli, *Erzherzog Carl von Österreich als Feldherr und Heeresorganisator IV, Erzherzog Carl im Kriege von 1809* (Wenen en Leipzig 1897) 410.

ter eerherstel liet beginnen in juni 1809.[29] Zo bliezen Von Zwiedineck-Südenhorst en Von Angeli, daartoe aangezet door de nazaten van Karel en Johan, het oude dispuut tussen Stutterheim en Hormayr nieuw leven in. De invloed van Von Angeli, die vanuit het centrum van de macht een officiële biografie had geschreven, was veel groter dan die van de professor uit de provincie.[30] Toch verdient het werk van Von Zwiedineck-Südenhorst niet alleen aandacht, maar ook en vooral een welwillende beoordeling. Zijn visie was anno 1900 onafhankelijker dan die van veel andere geschiedschrijvers van de oorlog, waarschijnlijk omdat hij in tegenstelling tot hen een burger was en geen militair. Hij was daardoor minder bevooroordeeld en werd minder geobsedeerd door het redden van de eer van het leger en zijn opperbevelhebber.

Een van de weinige auteurs uit het *Kriegsarchiv* die oprecht in de lotgevallen van aartshertog Johan in 1809 was geïnteresseerd en die zijn onderwerp zo objectief mogelijk probeerde te benaderen, was *Hauptmann* Alois Veltzé *(*1864-1927). Net als Arneth en Krones verzorgde Veltzé diverse bronnenpublicaties. Zo zag in 1909 een heruitgave het licht van *Das Heer von Innerösterreich…* in een door Veltzé bewerkte en herziene versie.[31] De uitgave was een vervolg op een serie zeer omvangrijke artikelen in de *Mitteilungen*, handelend over de verschillende veldslagen en kleinere gevechten uit de campagne die Johan in Italië had gevoerd in april en mei 1809. In deze artikelen gaf Veltzé weliswaar vooral feiten weer, maar hij schroomde niet om zich afwisselend zowel lovend als kritisch uit te laten over de kwaliteiten van Johan als veldheer. Veltzé was een van de weinigen die aandacht vroeg voor het feit dat Johan op een andere manier van zijn troepen gebruik maakte dan veel van zijn tijdgenoten in het Habsburgse leger. Van een clichématig beeld is bij hem geen sprake.[32]

---

29 Von Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann*.

30 Wordt Von Zwiedineck opgevoerd, dan meestal met de aantekening dat hij partijdig was, een oordeel dat zelden over Von Angeli wordt geveld. Vergelijk Gunther E. Rothenberg, *Napoleon's great adversary. Archduke Charles and the Austrian army 1792-1814* (2e druk; New York 1995), die in zijn literatuurlijst achter Hans von Zwiedineck-Südenhorst opmerkt 'inclines towards John'.

31 Johan aartshertog van Oostenrijk, *Erzherzog Johanns Feldzugserzählung 1809*. Supplement zu den Mitteilungen des k.u.k. Kriegsarchivs. Alois Veltzé ed. (Wenen 1909).

32 Relevante bijdragen van Veltzé in de Mitteilungen zijn onder meer: Alois Veltzé, 'Aus den Tagen von Pordenone und Sacile. Die österreichischen Offensive in Italien 1809', *Mitteilungen des K. und K. Kriegsarchivs, Dritte Folge* 3 (1904) 8-241; 'Schlacht an der Piave 1809' *Mitteilungen des K. und K. Kriegsarchivs, Dritte Folge* 4(1906) 129-160; 'Gedrängtes Journale zur Übersicht der Ereignisse bei der Armee unter höchsten Befehlen Sr. Kaiserlichen Hoheit des Erzherzogs Johann in dem Feldzug vom Jahre 1809' *Mitteilungen des K. und K. Kriegsarchivs, Dritte Folge* 5 (1907) 279-294. Veltzé komt niet voor in de literatuuropgaven van toonaangevende Angelsaksische auteurs als Rothenberg, Epstein en Scott Bowden. Hij staat evenmin in de bibliografie van: Scott Bowden en Charles Tarbox, *Armies on the Danube 1809* (Chicago 1980).

Veltzé was als redacteur betrokken bij het grote werk van het *Kriegsarchiv* – een overzichtsgeschiedenis van de oorlogen tegen Frankrijk tussen 1792 en 1815 – waarbij hij zich vooral met het deel over 1809 bezig hield. Veel nieuws ten opzichte van het werk van Von Angeli bracht deze meerdelige studie niet. Johan nam wederom slechts een zeer geringe plaats in het werk in, zodat Veltzé zijn artikelen wellicht als een nuttige aanvulling op dit werk heeft gezien.[33]

En het buitenland? In Frankrijk werden in deze jaren vele monografieën, memoires, biografieën en regimentsgeschiedenissen gepubliceerd, die zich onder andere met de oorlog tegen Oostenrijk in 1809 bezig hielden. Alle Franse vorsers beschreven de gebeurtenissen echter vanuit Frans perspectief en gebruikten Oostenrijkse literatuur noch Oostenrijkse bronnen. In Groot-Brittannië zag in 1909 een werk het licht, dat lang een van weinige studies in het Engels over de oorlog van 1809 zou blijven: *Napoleon and the archduke Charles, a history of the Franco-Austrian campaign in the valley of the Danube in 1809* van Francis Loraine Petre (1852-1925). De auteur baseerde zich op vele Franse bronnen, maar ook op het werk van Von Angeli. Oostenrijks archiefmateriaal schijnt hij echter niet bestudeerd te hebben. Het belang van Petre's studie ligt erin, dat hij het beeld van de oorlog van 1809 als één van Napoleons grootste overwinningen teniet doet. Petre toonde aan dat de Franse overwinning tijdens deze oorlog vaak aan een zijden draadje had gehangen. Hij had daarbij echter nauwelijks interesse in het Oostenrijkse leger. De oorzaak voor de Franse tegenslagen zag hij in enerzijds een achteruitgang van Napoleons capaciteiten als generaal en anderzijds een neergang in de kwaliteit van de Franse soldaten. Naar zijn mening waren teveel van de soldaten jonge, onervaren rekruten. Na Petre concentreerde de aandacht van Franse en Britse historici zich vooral op de vraag, of de Franse troepen inderdaad minder waren gaan presteren na hun overwinningen van 1805 en 1806. Dit op zichzelf valide twistpunt leidde de aandacht af van de legerhervormingen aan Oostenrijkse kant, al geeft Petre een compliment aan Karel door hem op te voeren als Napoleons *'ablest continental opponent'*.[34]

Een waardige afsluiting van het werk van het *Kriegsarchiv* op het gebied van de krijgshandelingen van de oorlog van 1809 in het algemeen en de persoon van Karel in het bijzonder, vormt de driedelige biografie door Oskar Criste (1858-1938), *Erzherzog Carl von Österreich 1771-1847. Ein Lebensbild* I-III (Wenen en Leipzig 1912). Hoezeer de groep onderzoekers van het archief een gesloten netwerk vormde, blijkt uit het voorwoord van deel I. Het voorwoord is geschreven door Emil von Woinovich (1851-

33 *Krieg 1809* I-IV, K.u.K. Kriegsarchiv (Wenen 1907-1910).

34 Petre, *Napoleon and the archduke Charles,* V.

1927), *Infantriegeneral* en directeur van het *Kriegsarchiv*. In zijn voorwoord refereert de generaal aan een gesprek in 1884 met de zonen van Karel – Albrecht en Wilhelm – en hun wens te komen tot een biografie van Karel. In de jaren na dit gesprek kwam – met hulp van beide aartshertogen en het archief – het werk van Malcher (heruitgave van de geschriften van Karel) en dat van Von Angeli tot stand, die beiden werkzaam waren in en voor het archief. Het werk van Von Angeli werd niet beschouwd als een geslaagde biografie, maar als een werk dat alleen voor militairen van belang was. Vandaar dat voortgang van het onderzoek nodig werd geacht om te komen tot een algemene biografie. In het dankwoord passeerden verder Alfred von Arneth (als directeur van het *Haus-, Hof- und Staatsarchiv*) en – opvallend genoeg – ook Von Zwiedineck-Südenhorst uit Graz de revue; de laatste was benaderd om de eerste selectie van bronnenmateriaal te bewerken. Hij heeft van 1901 tot zijn overlijden in 1906 ook daadwerkelijk aan het voorbereidend onderzoek meegewerkt. De enige opvallende afwezige in het voor- en dankwoord van de *Infantriegeneral* is Alois Veltzé: juist hij was blijkbaar uit de boot gevallen bij de totstandkoming van de 'definitieve' biografie. Naar de reden hiervoor blijft het gissen. Pasten zijn kritische houding en zijn aandacht voor Johan wellicht niet in de benadering die de onderzoeksgroep voorstond? Oskar Criste ten slotte, natuurlijk werkzaam in het archief, was de taak ten deel gevallen om het door een groot team verzamelde archiefmateriaal te verwerken tot een leesbare biografie.[35]

Cristes werk is een waardig sluitstuk van deze fase in de Oostenrijkse geschiedschrijving, waarin het leger als een autonome grootheid werd gezien, los van sociale, culturele of politieke beschouwingen. Ook Criste besteedde weinig aandacht aan de hervormingsjaren 1805 – 1808, of de politieke implicaties van de plannen van Johan voor de oprichting van de *Landwehr*. Wel had Christe oog voor strategie, tactiek, de organisatie van het leger en vooral voor de held van het verhaal – Karel. In het werk van drie delen, die respectievelijk 550, 577 en 633 pagina's omvatten, ruimde hij slechts elf bladzijden in voor de hervormingsperiode 1805-1808!

Von Zwiedineck-Südenhorst mag dan hebben meegewerkt aan de totstandkoming van de biografie, gezien zijn eigen publicatie zou hij – als hij in 1912 nog geleefd had – niet gelukkig zijn geweest met de manier waarop Christe Johan opvoerde. Criste schroomde niet om in zijn afkeuring van Johans strategie nog verder te gaan dan Von Angeli![36] Het was de ongelukkige generaal *all over again*.

Twee jaar na publicatie van Cristes werk vocht het Oostenrijkse leger in een massaoorlog.

---

35 Oskar Criste, *Erzherzog Carl von Österreich. Ein Lebensbild* I (Wenen en Leipzig 1912) V-IX.

36 Criste, *Erzherzog Carl* III, 165.

Die oorlog zou voor een groot deel worden gevoerd door dienstplichtigen en vrijwilligers in de *Landwehr*, in een desperate poging van Oostenrijk om in de *Krieg der Millionen-Heere* op de been te blijven. De Eerste Wereldoorlog werd de zwanenzang van dit leger. Het einde was het einde van een tijdperk.

HET GROOT-DUITSE IDEAAL 1919-1945

‚Das alte Habsburgerreich, das durch Jahrhunderte eine führende Rolle gespielt, gehört der Geschichte an. Sein Zusammenbruch hat alle die, welche an Österreich glaubten, welche es liebten, tief erschüttert, die anderen, welche seit langen Jahren auf ihn hinarbeiteten, mit hämischer Freude erfüllt, doch er kam – nicht unerwartert.‘ [37]
Toen hij in 1921 deze zinnen publiceerde, was Viktor Bibl (1870-1947) 51 jaar oud. De eerste 49 jaar van zijn bestaan had hij geleefd onder de regering van de Oostenrijk-Hongaarse dubbelmonarchie van keizer Frans Jozef. De verbittering en teleurstelling waarmee Bibl na de oorlog achterbleef in de nieuwe, kleine Oostenrijkse republiek is voelbaar in de bovenstaande woorden. Bibl en zijn tijdgenoten hadden het oude keizerrijk zelf meegemaakt en waren als eersten geroepen om de ondergang ervan te verklaren. Zij moesten zich met een nieuwe existentie van Oostenrijk verzoenen.
Waar ongelukken gebeuren, worden schuldigen gezocht. Bibl wees al naar hen die met *‘hämischer Freude’* de teloorgang van het rijk hadden aanschouwd. In zijn ogen behoorden de Slavische nationalisten hier in de eerste plaats toe. Maar de grote vraag voor Bibl was natuurlijk: hoe had het zo ver kunnen komen? Bibl heeft niet veel tijd nodig gehad om tot een conclusie te komen, zoals blijkt uit de volledige titel van zijn bekendste boek: *Der Zerfall Österreichs. Kaiser Franz und sein Erbe*. Ziedaar de schuldige voor Oostenrijks teloorgang: keizer Frans. Bibls grootste verwijt aan de keizer was dat hij nooit had geprobeerd het keizerrijk te moderniseren en aan te passen aan de eisen van het tijdperk na de napoleontische oorlogen. Frans had, aldus Bibl, vooral géén politiek gevoerd. Keizer Frans, stelde Bibl, had gemeend dat de eenheid van het rijk op de lange termijn niet te redden was. Hij had niet eens geprobeerd om een oplossing te vinden. In plaats daarvan had een verwerpelijk defaitisme zich meester gemaakt van de keizer. Voornaamste oorzaak was Frans’ bijna paranoïde karakter, dat hem had verhinderd om uit de vele bruikbare hervormingsvoorstellen van de politici en militairen een keuze te maken. In plaats daarvan had hij een politiek van verdeel en heers toegepast. Kwade genius achter deze politiek van vertraging was Metternich, door Bibl betiteld als

37 Viktor Bibl, *Der Zerfall Österreichs. Kaiser Franz und sein Erbe* (Wenen 1921).

der *'Dämon Österreichs'*. Van alle hervormingsplannen die Frans waren voorgelegd, sprongen de Duits-nationalistische er in Bibls ogen het meest positief uit. In dat licht oordeelde Bibl positief over Johans streven naar een *Landwehr* en over diens plannen in 1813 voor een Alpenbond. Bibl maakte van Johan een Duitse visionair, een man die het Duitse nationalisme had kunnen aanwakkeren, de staat had kunnen moderniseren en zo de tragedie had kunnen voorkomen. Maar Johan was voor Bibl te weinig een man van actie. Dit was voor hem aartshertog Karel, de geniale krijgsheer.[38]

Karel was voor Bibl de held met het zwaard en Johan de man van het volk. Bibl zette zo oude legendes in een nieuw licht. Johan is bij Bibl de man die het nationalistische vuur bracht en dicht bij het volk stond. Karel was te sterk verbonden aan de multinationale, aristocratische monarchie om in Bibls optiek een goede held zijn. De combinatie van Karel en Johan voldeed voor de romanticus Bibl evenwel als rolmodel. De broers Karel en Johan vulden elkaar aan. Johan kreeg zo van Bibl erkenning voor zijn hervormingswerkzaamheden met de *Landwehr*. Van een serieuze, objectieve bestudering van de ideeën van Johan was bij Bibl evenwel geen sprake. Bibl was een man van relatief beknopte boeken, niet van grote en diepgravende analyses.

De geboorte van de jonge Republiek Oostenrijk bood kansen voor de geschiedschrijving, want er kwam ruimte voor een heel nieuwe kijk op het verleden. Het lag voor de hand dat de positie van Johan in de vaderlandse geschiedenis opnieuw zou worden bekeken. Vooral als drager van de Groot-Duitse gedachte werd Johan nu enthousiast begroet door enige Weense professoren. Daarbij vergaten zij gemakshalve dat Johan in Florence was geboren en als kind al Italiaans en Frans beheerste naast de Duitse taal. Later in zijn leven, toen hij veel tijd in het huidige Slovenië doorbracht en op een diplomatieke missie naar Rusland reisde, had Johan zich nog enige kennis van Slavische talen eigengemaakt. Maar voor de Duitse en Oostenrijkse historici uit het Interbellum die zich met Johan bezighielden, telde hij vooraleerst als voorvechter van de Groot-Duitse zaak. Was hij als Oostenrijker in de rol van *Reichsverweser* niet de eerste democratisch gekozen regeringsleider van een Groot-Duitsland geweest? Het verwondert niet dat de professoren Viktor Bibl en Heinrich von Srbik (1874-1951) in 1938 de *Anschluss* van Oostenrijk bij Duitsland steunden.[39]

Het loont de moeite om de ideeën en het gepleegde onderzoek van Viktor Bibl, Reinhold

---

38 Viktor Bibl schreef in de Tweede Wereldoorlog een biografie van Karel en gaf deze de veelzeggende titel *Erzherzog Karl. Der beharrliche Kämpfer für Deutschlands Ehre* (Wenen en Leipzig 1941).

39 Over Von Srbik schrijft Robert S. Wistrich: *'His world-view was too rooted in the universalism of the Habsburg Empire to make him a fully-fledged National Socialist, but he nonetheless regarded the Anschluss as the fulfilment of all his hopes'*. Robert S. Wistrich, *Who's who in Nazi Germany* (Londen 1982), 241.

Lorenz (1898-1975) en Helmut Rössler (1910-1968), professor in Hamburg, nader te beschouwen, want zij waren de eersten die interesse toonden voor de sociale aspecten van de militaire hervormingen die Johan had voorgesteld en deels had uitgevoerd. Bovendien hadden zij aandacht voor verschijnselen als volksbewapening en totale oorlog en boden zij daarmee een nieuw perspectief in de militaire geschiedschrijving. Welk beeld hadden Bibl, Lorenz en Rössler van Johan als legerhervormer?

Zoals we zo-even al constateerden, was de belangstelling van Bibl voor Johan erg oppervlakkig. In 1921 beschouwde Bibl de *Landwehr* nog als het werk van Karel.[40] In 1942 had hij zijn vergissing ingezien en vermeldde hij dat Karel *‚selbst war kein unbedingter Anhänger der Volksaufgebote (...). Und doch, wie die Dinge im Augenblick lagen, da man mit Rücksicht auf die Finanzlage eher an eine Verminderung als an eine Vermehrung des stehenden Heeres dachte, mußte der Erzherzog dem von Stadion und seinem Anhang aufgeworfenen Gedanken nähertreten.‘* [41] Johan werd door Bibl beschouwd als een pion van minister Johann Philipp Stadion. Over Johans rol en motieven wordt de lezer niet veel wijzer.

Reinhold Lorenz publiceerde in 1926 een studie onder de titel *Volksbewaffnung und Staatsidee 1792-1797*. Zijn werkje is nauwelijks dikker dan een boek van Bibl, maar zijn taalgebruik is voorzichtiger, zijn denktrant kritischer en zijn bronnenonderzoek en argumentatie vertonen meer diepgang. Lorenz was in de jaren twintig een jonge, veelbelovende onderzoeker, en werd in 1935 hoogleraar in Wenen. Lorenz beperkte zijn studie tot de jaren waarin Oostenrijk oorlog voerde tegen het revolutionaire Frankrijk, zodat zijn werk strikt genomen geen rol zou mogen spelen in een historiografie van de hervormingsplannen van aartshertog Johan. Het interessante van Lorenz’ studie is echter dat ze toont dat de voorwaarden voor een *Volksaufgebot* in Oostenrijk al vroeg aanwezig waren. In Lorenz’ ogen hebben politieke motieven ertoe geleid dat de volksbewapening van 1796-1797 slechts van zeer beperkte aard was. Lorenz probeerde aan te tonen dat het idee van volksbewapening in Oostenrijk werd gedragen door voormalige ambtenaren van keizer Jozef II. Het waren bestuurders als de jozefinistische graaf Franz Josef Saurau (1760-1832) die bereid waren om de bevolking te bewapenen ter verdediging van de monarchie. De betrokkenheid van de bevolking bij verdediging van het eigen gebied zou volgens Saurau vooral nuttig zijn, omdat de bevolking zo zou inzien dat de belangen van de staat ook de hare waren. Door het smeden van een alliantie tussen burger en monarchie werd de bevolking ook minder vatbaar voor revolutionaire propaganda, zo meenden bestuurders als Saurau. In zijn studie schonk Lorenz veel

40 Bibl, *Der Zerfall Österreichs*, 161-162.

41 Bibl, *Erzherzog Karl,* 189.

aandacht aan het feit dat de milities van 1797 in Wenen waren georganiseerd volgens de gildenstructuur en onder leiding stonden van de adel. Dat leidde tot de ietwat cryptische conclusie van Lorenz, dat de volksbewapening van 1797 en van 1809 stuiptrekkingen waren van een afbrokkelende monarchie.[42] Voor zover mij bekend is Lorenz' these nooit meer onderwerp van onderzoek geweest. Het door hem gelegde verband tussen 1797 en 1809 is niet nader geanalyseerd. Feit is dat Saurau in beide jaren een sleutelfiguur was bij de totstandkoming van milities.

In tegenstelling tot Lorenz behandelde Helmut Rössler in zijn tijdens de Tweede Wereldoorlog verschenen werk aartshertog Johan als zelfstandige persoon.[43] Voor Rössler staan in de Duitse politiek van Oostenrijk in het tijdvak 1805-1809 drie figuren centraal: Johann Philipp Stadion, minister van Buitenlandse Zaken, aartshertog Karel, opperbevelhebber van het leger, en aartshertog Johan, diens plaatsvervanger. Het is ook in die volgorde van belangrijkheid dat Rössler aandacht aan hen schenkt. Voor Stadion ruimt Rössler verreweg de meeste pagina's in, terwijl hij het optreden van Karel en Johan in twee afzonderlijke hoofdstukken behandelt. Karel krijgt 59 pagina's tekst toegemeten, Johan 21. Onder de titel '*Neues Soldatentum*' passeren de legerhervormingen van Karel de revue. Rössler benadrukt dat Karel een product was van de opvoeding van keizer Leopold II, die geheel in het teken stond van de idealen van de Verlichting. Karel was voor Rössler een rationalist, de man die het leger efficiënter organiseerde, het leven van de soldaat aantrekkelijker maakte en de soldaten hun trots, hun *esprit de corps* teruggaf. In de ogen van Karel had Oostenrijks oorlog tegen Frankrijk in 1809 tot doel om Napoleon van de troon te stoten en in Frankrijk een constitutionele monarchie te vestigen – althans, zo schat Rössler de gang van zaken in. Volgens Rössler omarmde Karel het idee van volksbewapening, mits het ging om vrijwilligers die dienst namen in het leger en niet om bewapende burgers. '*Er verspricht sich nichts vom militärischen*

---

42 Reinhold Lorenz, *Volksbewaffnung und Staatsidee in Österreich (1792-1797)* (Wenen en Leipzig 1926) 170: 'Die Volksbewaffnungen des früh-franziszeischen Österreichs sind organisatorisch betrachtet (...) die ersten Vorboten der modernen Volksheere (...). Für die Politische Ideeengeschichte aber leiten sie - so paradox es klingt - die letzte Phase des monarchischen Absolutismus in Mitteleuropa ein, die noch tief bis in das 19. Jahrhundert dauern sollte. Als 1848/49 die vom Bürgertum repräsentierten Nationalitäten Österreichs in einer für das vergangene Jahrhundert typische Mischung romantisch-aufklärischer, kultur- und politisch nationaler Ideen die herrschende absolutistisch-patriachalische Verfassung verneinten und zu eigenem Recht aufsteigen wollten, da vermochte der Zentralstaat ihnen noch einmal erfolgreich die aus ihrer Mitte hervorgegangene Armee entgegenzuwerfen, weil in ihr (...) noch jene josefinische, also nicht im Widerspruch zum deutschen Kulturbekentniss stehende Idee der „Österreichische Staatsnation" lebendig war, die in dem Feuer des Revolutionskrieges charakterische Prägung erhalten hatte!'

43 Helmut Rössler, *Österreichs Kampf um Deutschlands Befreiung. Die deutsche Politik der nationalen Führer Österreichs 1805-1815* (Hamburg 1942).

Dienst bürgerlicher oder bäuerlicher Freiwilliger; entscheidend ist ihm (...) nur eine Vermehrung der Armee durch freiwillige Rekruten', schrijft Rössler over Karels reactie op de spontaan ontstane burgerlijke vrijkorpsen in 1794-1797.[44]

Staat Karel symbool voor het ‚nieuw soldatendom', Johan wordt door Rössler getypeerd met de woorden *Neuer Volksgedanke*. Ook al ruimt hij voor Johan slechts 21 pagina's in zijn lijvige boekwerk in, Rössler steekt zijn bewondering voor deze aartshertog niet onder stoelen of banken. Voor de Duits-nationalistische held die Johan in de ogen van Rössler is, is het natuurlijk wat onhandig om Florence als geboorteplaats te hebben. Gelukkig heeft Rössler een creatieve oplossing: '*Und dazu ein anderes Erlebnis des jungen Erzherzogs Johann. Im Gegensatz zu seinen Brüdern lernt er ziemlich spät, erst mit fünf Jahren, Deutsch – und der ihm die ersten Worte dieser Sprache sagt, ist kein Höfling oder Erzieher, sondern die alte deutsche Kammerfrau, an die sich des Kindes Herz hängt, mehr als an die immer fremde Mutter. Wie hier im kleinen, so wird es später im großen sein: der einfache Mensch aus dem deutschen Volke, er ist Johanns bester Helfer und Anreger; die Sorge für ihn wird zu seiner Lebensaufgabe.*'[45]

De toon is gezet. Rössler zet Johan neer als volksheld, als de man die met het hart spreekt. Voor de Groot-Duitse geschiedschrijvers is Karel vermoedelijk te rationeel, te ouderwets. Rössler benadrukt dat Johan vernieuwde vanuit aloude tradities en dat zijn theorie van volksbewapening meer op een vorm van conservatisme berustte dan op vernieuwingsdrift. Rössler spreekt over *‚die konservative Anhänglichkeit an Heimat und Verfassung.'* [46] Dit is een interessant punt, omdat Bibl Johan vooral als een vernieuwer zag. Het verschil tussen deze twee standpunten maakt nogal wat uit voor een begrip van Johans hervormingsplannen.

In 1966 publiceerde Rössler een zeer gedegen biografie van Stadion, minder subjectief en suggestief dan zijn werk uit de Tweede Wereldoorlog, maar in dit boek ruimde hij voor Johan alleen een plaats als figurant in. Had Rössler zijn oordeel over de ‚prins van het volk' na de oorlog bijgesteld of was zijn eigen held – Stadion – te groot geworden om ruimte voor anderen te laten?[47]

Van de drie hier besproken historici heeft Von Srbik de grootste invloed gehad op de geschiedschrijving. Zijn werk werd vooral gekenmerkt door een herwaardering van Metternichs politiek. Naam maakte Von Srbik met zijn biografie van Metternich,

---

44 Rössler, *Österreichs Kampf*, 118.

45 Rössler, *Österreichs Kampf*, 152.

46 Rössler, *Österreichs Kampf*, 158.

47 Helmut Rössler, *Graf Johann Philipp Stadion. Napoleons deutscher Gegenspieler* (I-II, Wenen en München 1966)

waarvan de eerste twee delen in 1925 verschenen.[48] Het is Von Srbiks grote verdienste geweest dat hij brak met de negatieve beeldvorming over Metternich en aandacht vroeg voor diens staatsmanschap. Voor Von Srbik was Metternich vooral de man die met een gematigde politiek een multinationaal rijk een lange periode van vrede schonk. Sinds Von Srbik is een groot aantal studies gepubliceerd over Metternich die zich allen in mindere of meerdere mate bezighouden met de buitenlandse politiek van de kanselier in relatie tot het multinationale karakter van het Habsburgs Rijk. Tegelijkertijd heeft die aandacht voor Metternich in de hand gewerkt dat de aartshertogen Karel en Johan – de traditionele tegenspelers van Metternich – steeds meer in een bijrol belandden in het onderzoek naar Oostenrijk in het tijdperk van Napoleon. Waar het aantal biografieën van en monografieën over Metternich na de Tweede Wereldoorlog zo niet indrukwekkend dan toch omvangrijk mag worden genoemd, verscheen er over Johan nauwelijks een serieuze studie. Johan werd bijna letterlijk naar de provincie verbannen.

DE PRINS ALS WELDOENER: JOHAN IN STIERMARKEN SINDS 1945

Direct na de Tweede Wereldoorlog was er in het centrum van de geschiedschrijving geen plaats meer voor Johan. Als historische figuur speelde hij slechts een rol in de periferie. In Stiermarken was echter een andere ontwikkeling gaande.
De oorlog had een enorme schade toegebracht aan de archieven in Graz. Ten tijde van de Russische opmars in 1945 en kort daarna ging bijna tweederde van het familiearchief Meran, waar vele van de persoonlijke documenten van Johan werden bewaard, in vlammen op. Maar de aandacht in Stiermarken voor Johan nam door het verloren gaan van alle archiefmateriaal niet af. Na 1945 was er juist sprake van een groeiende interesse in de aartshertog. In een tijd waarin de bevolking van Stiermarken letterlijk tussen de as van puinhopen leefde, een Russische bezetting moest verduren en al haar zekerheden kwijt was, was het een troost om terug te denken aan betere tijden en aan mensen die als voorbeeld konden dienen. Waarschijnlijk vervulde Johan beide functies. In de biografieën en toneelstukken over zijn leven die kort na de oorlog verschenen, werd de vroege negentiende eeuw geromantiseerd en beschouwd als een gouden tijd van rust en vrede. Johan werd nu gezien als een weldoener des vaderlands, die de noden van gewone man goed had begrepen. De aanhankelijkheid van de Stiermarkers aan Johan uit deze jaren is bijna aandoenlijk en de nostalgie invoelbaar. Viktor Geramb (1884-

48 Heinrich von Srbik, *Metternich, der Staatsman und der Mensch* (Wenen 1925). In 1954 werd postuum een derde deel uitgegeven.

1958), een van de twee belangrijkste biografen van Johan uit de jaren vijftig, citeerde toepassend de gebroeders Grimm: *‚Es wird dem Menschen von Heimats wegen ein guter Engel beigegeben, der ihn, wann er ins Leben auszieht, unter der vertraulichen Gestalt eines Mitwandernden begleitet; wer nicht ahnt, was ihm Gutes dadurch widerfährt, der mag es fühlen, wenn er die Grenze des Vaterlands überschreitet, wo ihn jener verläßt. Diese wohltätige Begleitung ist das unerschöpfliche Gut der Märchen, Sagen und Geschichte.‘* [49] Geramb zegt het niet, maar je voelt het: Johan is de mooiste mythe, de goede engel van Stiermarken, die eens de gewone man en vrouw tot troost was en het nu, in de moeilijke jaren na de Tweede Wereldoorlog, opnieuw is. Gerambs werk – en dat van de meeste van zijn tijdgenoten – was in wetenschappelijk opzicht bepaald niet baanbrekend. Elke vorm van afstand tot de hoofdpersoon ontbreekt, de bewondering spat van de bladzijden. Dat neemt niet weg dat Geramb de man is geweest die veel materiaal uit het *Archiv Meran* heeft gered door een groot deel ervan tijdens de oorlog – vóór de vernietiging van het archief – uit te werken in typoscripten. Wie in Graz de inventaris van deze typoscripten bekijkt, die tegenwoordig het hart van het *Archiv Meran* uitmaken, ontdekt al gauw dat de interesse van Geramb voor de volkscultuur van Stiermarken zich weerspiegelt in de keuze van de documenten die hij heeft uitgetypt. Voor de onderzoeker die in ander materiaal is geïnteresseerd is dit een treurige constatering, want veel van het niet door Geramb uitgewerkte materiaal is in 1945 verloren gegaan.

Viktor Theiß (1894-1967) publiceerde rond dezelfde tijd een compacte biografie van Johan. Hoewel minder geprononceerd dan bij Geramb, heeft ook Theiß zijn aandacht vooral gericht op Johans werkzaamheden in Stiermarken, zoals ook blijkt uit de titel van zijn werk: *Erzherzog Johann, der steirische Prinz. Ein Lebensbild* (Graz 1960). De jaren van 1805 tot 1810 kregen van Theiß welgeteld elf pagina’s toebedeeld, wat niet voldoende is om recht te doen aan deze complexe periode.

Voor een goed begrip van de persoon van Johan was het werk van Heinrich Erich Klier (geb.1926) belangrijker. Klier schreef een dissertatie over de Alpenbond van 1813 en verzamelde hiervoor een enorme hoeveelheid nieuw bronnenmateriaal. Klier zette een verhelderend licht op het ontstaan van de Alpenbond, de ideeën van de voornaamste actoren, en de wijze waarop Metternich de samenzwering ontrafelde en onschadelijk maakte. Kliers proefschrift is het standaardwerk op dit gebied en hoewel het niet in drukvorm is gepubliceerd, vond het zijn weg naar de geschiedschrijving: latere Oostenrijkse historici baseerden hun weergave van de gebeurtenissen in 1813 op de

49 Geramb, *Ein Leben für die Anderen,* 79. Geramb citeert uit ‚Beginn der Vorrede zum ersten Teil’ van de *Deutschen Sagen, Gesammelt durch die Brüder Grimm* (Berlijn 1816).

gegevens die Klier had verzameld.[50] Klier stond kritischer tegenover Johan en was genuanceerder in zijn oordeel over Metternich dan de meeste van zijn tijdgenoten. Desondanks was Klier onder de indruk van het sterke karakter van Johan en met name van diens integriteit en vergevingsgezindheid. Hij besloot zijn boek anno 1952, zeven jaar na de oorlog en onder de Sovjet bezetting (die in Oostenrijk tot 1955 zou duren), met de woorden: *‚Wahrlich ein edler Mensch dieser ‚Prinz Hanns' und wohl wert, dass man sich mit ihm und seinen Ideen, deren grösste zweifelsohne die der Befreiung Mitteleuropas von der Alpen her war, auch heute noch ernsthaft auseinandersetzt, zumal dann, wenn einem die Auseinandersetzung, wie hier der Fall ist, die Pflicht auflegt, sich an der Menschlichkeit dieses volkstümlichsten aller österreichischen Fürsten ein Vorbild zu nehmen. Ein Vorbild in einer Zeit, die eines von dieser Art nicht mehr zu besitzen scheint, da mit dem Begriff Menschlichkeit nur mehr ein frevelhaftes Spiel getrieben und die Gabe vergeben und vergessen zu können als Halbheit und Schwäche ausgelegt wird.'* [51]

Door de menselijke en sociale kant van aartshertog Johan te benadrukken, hebben Klier en Geramb een gezond tegenwicht geschapen tegen de nadruk op de geschiedenis van de 'grote daden' van rond 1900 en de geschiedenis van het 'Groot-Duitse volk' uit de periode tot 1940. Mede door het werk van Klier en Geramb is het beeld van de Johan als weldoener levend gebleven.

In de decennia tussen 1960 en 1980 is het in Stiermarken en elders stil geweest rond de aartshertog. Serieuze biografieën bleven achterwege, er blijkt toch veel werk te zijn verzet. Hierbij ging het vooral om detailstudies die de vele bezigheden van Johan belichtten. Zo schreef Marlies Raffler een boek over de leescultuur in Graz en de rol van het door Johan opgezette leesgezelschap hierin, en Margot Liwa een studie over Johan als directeur van de *Neustädter Militärakademie*.[52]

Na het 'revolutiejaar' 1968 verschenen er internationaal veel studies over de revolutie van 1848, maar afgezien van een enkele bronnenpublicatie zaten daar tot dusver geen publicaties bij die zich specifiek op Johan richten. Gezien de rol die Johan in 1848

---

50 Heinrich Erich Klier, *Der Alpenbund* (Salzburg 1952). Kliers interesse is waarschijnlijk voortgekomen uit zijn enthousiasme voor de Alpen en het hooggebergte, getuige het feit dat hij later klimgidsjes van de Oostenrijkse Alpen voor de bekende uitgever Rudolf Rother in München publiceerde. Iemand die sterk op Klier leunt voor een beschrijving van de gebeurtenissen in 1813 is Hans Magenschab.

51 Klier, *Der Alpenbund*, 235.

52 Marlies Raffler, *Bürgerliche Lesekultur im Vormärz. Der Leseverein am Joanneum in Graz (1819-1871)* (Graz 1993); Margot Liwa, 'Erzherzog Johann als Oberdirektor der Wiener Neustädter Militärakademie 1805-1849', typoscript dissertatie (Wenen 1984).

speelde, is dit opmerkelijk. Hier ligt een belangrijke lacune in het historisch onderzoek.[53] Hans Magenschab (geb. 1939) publiceerde in 1981 een belangrijke politieke biografie van Johan getiteld *Erzherzog Johann. Habsburgs Grüner Rebell*. Magenschabs boek verscheen tijdens de *Johann-Welle,*[54] de golf van aandacht die ontstond in de aanloop naar het herdenkingsjaar 1982, toen de geboorte van Johan in 1782 werd herdacht. Opvallenderwijs is Johan in het herdenkingsjaar vooral benaderd als een persoon die antwoorden had op eigentijdse vraagstukken. Symptomatisch is bijvoorbeeld de televisiefilm *Erzherzog Johanns Wiederkehr. Umweltfreundliche Menschen – menschenfreundliche Umwelt*, waarin de makers Johan van zijn monument in Graz lieten komen en hem commentaar ontlokten op sociale woningbouw, toerisme, industrie en landbouw.[55] De titel van het boek van Magenschab – Johan als groene rebel – geeft aan hoezeer de auteur in Johan een man zag die inpasbaar was in de actualiteit. Magenschab baseerde zich op uitgebreid literatuur- en bronnenonderzoek, maar verzuimde om te zorgen voor een goede annotatie. Ook zit zijn tekst vol kleine feitelijke fouten, wat het moeilijk maakt dit werk te gebruiken voor verder onderzoek.[56] Magenschab hield meer afstand tot zijn onderwerp dan Geramb en Theiß dat dertig jaar eerder hadden gedaan. Wat de militaire hervormingen van de periode 1805-1809 betreft, voerde Magenschab Johan op als grote vernieuwer, als iemand met baanbrekende ideeën over oorlogvoering, als wegwijzer naar de soldaat van de toekomst. Omdat dit thema voor Magenschab evenwel een zijspoor was, blijven zijn opvallende beweringen in de lucht hangen.

Van 8 mei tot en met 31 oktober 1982 had in Schloß Stainz, Stiermarken, een grote herdenkingstentoonstelling plaats onder de simpele titel *Erzherzog Johann von Österreich*. Bij de expositie verscheen een catalogus met uitgebreide informatie, evenals een bundel artikelen onder de titel *Erzherzog Johann von Österreich. Beiträge zur Geschichte seiner Zeit*. Deze twee publicaties bieden zowel een geheel nieuwe benadering van het onderwerp als een schat aan nieuwe gegevens. De auteurs zijn niet gezwicht voor de verleiding om van de herdenkingstentoonstelling een eerbetoon

---

53 Frank Eyck is wellicht nog het meest objectief in zijn politieke analyse van Johans positie, maar hij schenkt weinig aandacht aan dit onderwerp. Frank Eyck, *The Frankfurt Parliament 1848-1849* (Londen etc. 1968).
Het boek van Ernst Hoor is een bronnenpublicatie: Ernst Hoor ed., *Erzherzog Johann von Österreich als Reichsverweser. Der unveröffentlichte Briefwechsel mit Felix Fürst Schwarzenberg aus den Jahren 1848 und 1849* (Wenen 1981).

54 De naam is bedacht door Anneliese Legat.

55 Legat, 'Erzherzogs Johanns Nachleben', 445.

56 Magenschab, *Erzherzog Johann*. Zie bijvoorbeeld de verkeerde datum van 2 in plaats van 3 december 1800 voor de slag bij Hohenlinden en van 27 in plaats van 25 december 1800 voor de wapenstilstand die volgde op de slag bij Hohenlinden,116.

aan Johan te maken, maar hebben een grote hoeveelheid materiaal verzameld dat ze zonder belerende bijtoon aan de lezer aanbieden. Uit de selectie van onderwerpen blijkt overduidelijk een behoefte om de figuur van de aartshertog uit de sfeer van de legendevorming te halen en zoveel mogelijk in zijn eigen tijd te plaatsen. Manfried Rauchensteiner biedt in zijn bijdrage aan de bundel een nuttig narratief overzicht van Johans wedervaren als generaal in de periode 1792-1815, maar hij geeft geen nadere analyse van of verklaring voor Johans handelen.[57] Ongetwijfeld heeft dit te maken met de keuze van de tentoonstellingsmakers, die niet primair geïnteresseerd waren in de militaire historie en dat onderwerp dan ook een bijrol toebedeelden in de expositie.

Onderzoek naar de achtergronden van de militaire hervormingen van aartshertog Johan is eigenlijk altijd achterwege gebleven. Er is onderzoek gedaan naar de uitwerking van die hervormingen, zoals het werk van Ernest Zehetbauer over de *Landwehr*,[58] maar er is geen diepgravende studie beschikbaar die licht werpt op de genese van Johans hervormingen. Welke intenties had Johan? Waren zijn motieven alleen militair of ook sociaal? Had Johan omlijnde ideeën over de wijze waarop de Habsburgse staat bestuurd en verdedigd diende te worden? Hoe keek hij aan tegen het stelsel zoals dat in zijn tijd bestond? Al deze vragen zijn onbeantwoord gebleven.

Samenvattend ging in de periode tot ongeveer 1920 de aandacht vooral uit naar Johans rol in de verloren veldtocht van 1809, een onderwerp waarover na 1920 een angstvallige stilte heerste. In de periode van 1920 tot 1940 waren historici geïnteresseerd in Johan als een soort bijwagen van aartshertog Karel, de man van wie zo moeilijk een volksheld te maken was. Na de Tweede Wereldoorlog kwam de nadruk te liggen op Johans rol als sociaal actief lid van het keizerlijk huis in de provincie Stiermarken. Deze benaderingen, hoewel waardevol, hebben geen van alle inzicht gegeven in het hoe en waarom van Johans militaire hervormingen uit de periode tussen 1805 en 1809.

---

57 Manfried Rauchensteiner, 'Von Valmy nach Waterloo', in: *Erzherzog Johann, Beiträge zur Geschichte seiner Zeit* (Graz 1982) 33-50.

58 Zehetbauer, *Landwehr gegen Napoleon*.

Het Habsburgse leger in 1805

INLEIDING

Toen hij in 1838 terugkeek op de oorlogen van de jaren 1792-1815, probeerde aartshertog Karel vast te stellen in hoeverre de oorlogvoering in deze periode was veranderd. *'Jeder grosse Krieg erzeugt Veränderungen in der Art ihn zu führen. Sie sind das Produkt der neuesten von den vorhergegangenen verschiedenen Verhältnissen, dann des Genies ausgezeichneter Männer, welche in Folge derselben die Kriegsführung ummodeln. Ist ein solcher Kampf vollendet, so strebt man in allen Armeen ausschliesslich dahin, die eigenen Streitkräfte in jener Form auszubilden, unter welcher die letzten Vortheile errungen wurden. Auf diesem Standpunkte bleibt gewöhnlich die Kunst bis zum nächsten Kriege stehen, obwohl sich in eben der Zwischenzeit die gesammten Verhältnisse der Menschheit verändern; so die Denkungsart, die Kenntnisse, die Wissenschaften, die Kultur des Bodens und dgl. mehr. Diese Veränderungen erfolgen allmählich, unvermerkt und erheben sich bloss durch ihr längeres Fortschreiten zur Bedeutenheit. Wenn es daher einerseits unbillig wäre, zu fordern, dass man bei den Einrichtungen in der Armee einen gleichen Gang mit ihnen gehen sollte, so muss man sie doch dabei berücksichtigen, sobald sie Einfluss auf die Kriegsführung gewinnen können. Widrigenfalls verliert man an Schlagfertigkeit und unterliegt entweder dem Gegner, der sie benutzt, oder erlangt im glücklichsten Falle bloss unbedeutende Vortheile.'* [1]

Oostenrijk mocht te boek staan als een conservatief land, ook daar beseften de autoriteiten dat ze in de legerorganisatie 'de geest van de tijd' moesten volgen. Bestuurders en militairen hadden een open oog voor maatschappelijke veranderingen in eigen land en het buitenland. De belangrijkste uitdaging voor hen lag erin de eigen militaire slagkracht aan te passen aan die van potentiële tegenstanders. Omdat Oostenrijk ingeklemd lag

[1] Karel aartshertog van Oostenrijk, 'Das Kriegswesen in Folge der französichen Revolutionskriege', in: *Erzherzog Karl: ausgewählte militärische Schrifte,* Von Waldstätten ed. (Berlijn 1882), 200-216, aldaar 201.

tussen de grootmachten Frankrijk, Pruisen, Rusland en Turkije, moest het rekening houden met militaire conflicten met al deze mogendheden.

De Zevenjarige Oorlog (1756-1763) was de laatste oorlog op Europese schaal geweest, vóór de revolutionaire oorlogen die in 1792 begonnen. De Zevenjarige Oorlog noopte de deelnemende staten tot aanpassing van hun legerorganisatie. Tijdens of kort na deze oorlog hervormden nagenoeg alle staten de wijze van rekrutering, financiering, organisatie, bevoorrading en tactische opstelling van hun legers. De enige uitzondering hierop was Pruisen, dat al voor 1756 omvangrijke hervormingen had doorgevoerd. In de woorden van de latere aartshertog Karel had Pruisen tijdens de Zevenjarige Oorlog het ‚rolmodel' geleverd, waarnaar andere landen zich vervolgens hadden willen modelleren. Het was uitgerekend met Pruisen dat Oostenrijk één van de grotere conflicten na de Zevenjarige Oorlog uitvocht, namelijk de Beierse Successieoorlog (1778-1779). In deze oorlog slaagde het Oostenrijkse leger erin om een invasie van het veel sterker geachte Pruisische leger onder Frederik de Grote (1712-1786) te weerstaan. Het hervormde Oostenrijkse militaire apparaat leek nu gelijkwaardig te zijn aan dat van zijn belangrijkste tegenstander. Een decennium later, tijdens de Oostenrijkse deelname aan de Russisch-Turkse oorlog (1788-1790), was het leger veel minder zegerijk. Vooral problemen met de bevoorrading speelden de troepen parten. Als gevolg van de gebrekkige logistiek overleden veel soldaten aan ziekte, honger en kou. In gevechten met Turkse troepen verloor Oostenrijk naar verhouding betrekkelijk weinig militairen. Hoewel Oostenrijk enkele militaire successen behaalde, raakte de militaire elite ontmoedigd door deze ervaringen.[2]

Toen in 1792 de oorlog met Frankrijk uitbrak, beschouwde de Oostenrijkse legerleiding een gebrekkige logistiek dan ook als het grootste probleem van het eigen leger. Het verlies van de Oostenrijkse Nederlanden in 1794 en de nederlagen in 1796-1797 in Italië kon Oostenrijk evenwel niet toeschrijven aan een gebrekkige bevoorrading. Bij het Franse revolutionaire leger was de logistiek immers nog veel slechter georganiseerd. De feiten vroegen om een heroriëntatie van het denken. In Oostenrijk ontstond dan ook een polemiek over de oorzaken van de aanhoudende nederlagen tegen de Fransen. Enkele thema's keerden in dit debat steeds terug. Sommige vragen waren van tactische aard, andere meer van organisatorische of ideologische aard. Hoe belangrijk was het numerieke overwicht, dat de Fransen hadden bereikt door de *levée en masse* van Lazare Carnot (1753-1823) in 1793? School er superioriteit in de ongeregelde aanvalstechnieken van de Franse infanterie, die aanzienlijk afweken van de lineaire gevechtstechnieken uit de

---

2 Gunther E. Rothenberg, 'The Shield of the dynasty: reflections on the Habsburg army, 1649-1918' in: *Austrian Yearbook* 32 (2001) 169-206, aldaar 180; Michael Hochedlinger, *Austria's wars of emergence 1683-1797* (Londen 2003) 383-384.

handboeken? Wat was de betekenis van het Franse uitgangspunt dat 'de oorlog de oorlog voeden moest'? De Fransen baseerden hun logistiek niet op bevoorradingskonvooien, maar op rekwisities van de plaatselijke bevolking. Die bevolking moest voedsel en onderdak voor de militairen leveren, haver en hooi voor hun paarden, en trekpaarden en wagens voor de legertransporten. Was dit per saldo voor- of nadelig voor de slagkracht van het leger? Deze en andere thema's hielden de gemoederen bezig. De belangrijkste vraag was uiteraard, welke Franse vindingen navolging verdienden in het eigen leger.
Op 8 maart 1798 stelde keizer Frans een *Militär-Hof-Commission* in, die onderzocht welke hervormingen nodig waren om de strijd tegen Frankrijk te winnen. Hoewel de commissie geen ingrijpende hervormingen voorstelde, luidde ze een proces van aanpassing in dat tot 1813 zou voortduren. In de eerste jaren bereikte de commissie echter weinig.[3] Pas onder leiding van aartshertog Karel begonnen in 1801 concrete hervormingen. De verloren oorlog van 1799-1800 liet feitelijk geen andere keus. Het hervormingsproces strandde in het voorjaar van 1805 voorlopig door politieke meningsverschillen. Een factie die Karel uit het centrum van de macht wilde manoeuvreren, schoof baron Karl von Mack naar voren. Onder Mack werden nog inderhaast wijzigingen in de tactische organisatie doorgevoerd, waarvan de meeste de nederlaag bij Austerlitz op 2 december 1805 evenwel niet overleefden. De verloren oorlog van 1805 gaf een nieuwe impuls aan de hervormingen. Oostenrijk had het eigen leger in Duitsland machteloos zien capituleren, terwijl het leger van bondgenoot Rusland bij Austerlitz was gemangeld. Blijkbaar kon Oostenrijk niet langer vertrouwen op eigen kracht, en evenmin op die van de bondgenoot. Johan, die het nieuws van de nederlaag bij Austerlitz in het Oostenrijkse hoofdkwartier te velde vernam, noteerde in zijn dagboek: *'Dann heißt es arbeiten und nicht wie bisher. Zuerst muß leider ein Banquerot unsere Financien bessern, dann eine militairische Regierung eingeführt werden, der Josefinische Plan ergriffen und die Länder nach und nach so organisiert werden. Jeder Beamte muß einen Wirkungskreis erhalten und dadurch die Geschäfte vermindert, durch die Wahl guter Individuen die Zahl der Beamten verkleinert werden.'* [4]

DE STAAT

De territoriale geschiedenis van het Habsburgse Rijk is ingewikkeld. In de zeventiende

3 Gunther E. Rothenberg, *Napoleon's great adversary. Archduke Charles and the Austrian army 1792-1814* (New York, 1995), 66.

4 Landesarchiv Steiermark, Archiv Meran (LSAM), Kriegstagebuch 1805, Abschrift III, Schuber 133, H.1., Blatt 50, 51.

en achttiende eeuw ging er bijna geen decennium voorbij zonder een oorlog die consequenties had voor de grenzen. Een rode draad daarbij vormde het streven van de Habsburgers om een – bij voorkeur aangesloten – rijk te vormen dat in militair opzicht opgewassen was tegen bedreigingen van andere grootmachten. Het voert uiteraard te ver om hier alle gebiedswijzigingen te beschrijven. Voor een goed begrip van de militaire hervormingen in Oostenrijk in de napoleontische tijd volstaat een kort overzicht van de gebieden die in de periode 1792 deel uitmaakten van Oostenrijk en de veranderingen die daarin optraden tot 1815.[5]

In 1792 strekten de territoria waarover de Oostenrijkse Habsburgers direct heerschappij konden doen gelden zich uit van de Oostenrijkse Nederlanden tot de grens van de Balkan. De indirecte machtsaanspraken die de Habsburgers als keizer van het Heilige Roomse Rijk hadden, komen later aan bod. Wat de Oostenrijkse territoria met elkaar verbond, was hun gemeenschappelijke landsheer in Wenen. De wijze waarop deze landsheer zijn rechten kon doen gelden en de hoedanigheid waarin hij dit deed, verschilden van gebied tot gebied.

Grofweg lieten de Habsburgse bezittingen zich indelen in de zogenaamde *Erblande*, de *Vorlande,* de gebieden van de Boheemse en de Hongaarse kroon, de gebieden die betrekkelijk recent waren verworven, en ten slotte de *Militärgrenze*.

De erflanden vormden de kern van de machtspositie van de Habsburgers. Deze gebieden waren al eeuwenlang in bezit van de familie en het gezag van de Habsburgers was hier onomstreden. Op papier vormden deze erflanden een bestuurlijke eenheid, maar feitelijk bestonden zij uit een conglomeraat van aartshertogdommen, hertogdommen, prinsdommen en een graafschap. Deze gebieden kwamen *grosso modo* overeen met het huidige Oostenrijk en Slovenië. Via de havensteden Triëst en Fiume hadden ze toegang tot de Adriatische Zee.

De betekenis van de *Vorlande* - een honderdtal enclaves in het zuiden van Duitsland – was beperkt. Deze verspreid liggende gebieden gingen grotendeels verloren bij de Vrede van Pressburg (Bratislava), die Oostenrijk op 26 december 1805 sloot met Frankrijk. De voornaamste *Vorlande* vielen toen toe aan Beieren en Baden, als beloning voor hun bondgenootschap met Frankrijk in de oorlog van 1805.

Ten noorden van de Habsburgse erflanden lagen de landen van de Boheemse kroon: Bohemen, Moravië en een deel van Silezië. Bohemen raakte in de loop van de achttiende eeuw dermate geïntegreerd in het Habsburgse rijk, dat het officieus werd gerekend tot de *Erblande*, ook al was die benaming strikt genomen niet correct.

---

5 Charles Ingrao, *The Habsburg monarchy 1618-1815* (Cambridge 1994), 220-240.

De Habsburgse landsheer was daarnaast koning van Hongarije. Er was sprake van een personele unie: het relatief autonome Hongarije was weliswaar via zijn koning verbonden aan Oostenrijk, maar kende zijn eigen bestuurlijke instellingen. De Habsburgse landheer kon dit gebied – als Hongaarse koning – alleen in samenspraak met de Hongaarse Landdag besturen.

In de loop van de achttiende eeuw waren de Oostenrijkse Habsburgers erin geslaagd om het oosten van hun rijk uit te breiden ten koste van het Ottomaanse Rijk en Polen: bij de Eerste Poolse deling in 1772 viel Galicië aan Oostenrijk toe, terwijl het oosten van Hongarije en het aangrenzende Zevenburgen en Banat al eerder waren veroverd op het Ottomaanse Rijk. Door deze gebiedsuitbreidingen werden de grenzen met het Ottomaanse Rijk langer. Daarom breidde Oostenrijk ook de zogenaamde *Militärgrenze* uit, een verdedigingszone langs de grens met het Ottomaanse Rijk. Van oost naar west voerde deze militaire zone van de Karpaten (de grens van Zevenburgen met Moldavië en Wallachije) naar de stad Orşova aan de Donau, daarna stroomopwaarts langs de Donau tot Belgrado – een vestingstad net buiten het Habsburgse Rijk – en daarna verder westwaarts langs de rivier Sava en een deel van de zuidgrens van het Kroatië, waarna de militaire grenszone ten slotte afboog naar de Adriatische Zee. In deze grensstreek stond het maatschappelijk leven niet onder civiel maar onder militair gezag. Boeren hadden van de Habsburgers het recht gekregen om stukken land te bewerken. Zij leefden in grote familieverbanden, de *Zadruga*. In ruil voor het recht op land verdedigden de boeren in tijden van oorlog het land als soldaten. De *Grenzer*, zoals deze soldaten werden genoemd, vormden een bijzondere groep binnen het Habsburgse leger en de Habsburgse maatschappij.[6]

Naast de eerder gememoreerde *Vorlande* bezaten de Oostenrijkse Habsburgers nog meer excentrisch gelegen gebieden. Na de Spaanse Successieoorlog (1702-1713) hadden de Habsburgers de heerschappij over de Spaanse Nederlanden en een deel van Lombardije verworven. Oppervlakkig bezien waren deze exclaves in militair opzicht van weinig betekenis. Ze konden immers niet direct bijdragen aan de verdediging van het kernrijk in Midden-Europa. Bij nadere beschouwing waren beide regio's evenwel van grote strategische waarde. Zowel de Oostenrijkse Nederlanden als Lombardije werden in de jaren 1790 dan ook het toneel van felle gevechten tussen Oostenrijk en Frankrijk. Frankrijk was qua inwonertal, financiën en legermacht de sterkste mogendheid in West-Europa. Het was het land dat het precaire evenwicht tussen de Europese grootmachten het gemakkelijkst kon verstoren. Oostenrijk was daarom beducht voor een forse uitbreiding van de Franse invloedssfeer. Het liet in 1792-1793 en in 1794 grote

6 Hochedlinger, *Austria's wars of emergence*, 83-92.

legers oprukken naar de Oostenrijkse Nederlanden om er – uiteindelijk tevergeefs – het hoofd te bieden aan Franse invasies. Ook in Lombardije vocht het in 1796-1797 verbeten tegen Franse legers – met uiteindelijk hetzelfde resultaat. In de Vrede van Campo Formio (1797) erkende Oostenrijk het verlies van zijn bezittingen in de Nederlanden en Lombardije. Ter compensatie ontving het de recent door Frankrijk veroverde Republiek Venetië, inclusief de bezittingen van deze republiek aan de Dalmatische kust.

In 1799-1800 voerde Oostenrijk andermaal strijd tegen Frankrijk, ditmaal als partner in de Tweede Coalitie tegen de revolutionaire grootmacht. Na nederlagen in Italië en Duitsland sloot het in 1801 de Vrede van Lunéville met Frankrijk. Oostenrijk erkende het Franse gezag over het Rijnland en werkte mee aan een compensatieregeling voor vorsten die gebieden in het Rijnland hadden moeten afstaan aan Frankrijk. In dit kader verloor Oostenrijk met name enkele *Vorlande* aan Baden.

Naast territoriale verliezen kende Oostenrijk in de jaren 1790 ook groei, zoals de al genoemde uitbreiding met Venetië in 1797. Toen het restant van Polen in 1795 tussen Pruisen, Rusland en Oostenrijk werd verdeeld, verkreeg Oostenrijk grote gebieden langs de Vistula, ten noorden van Galicië.

In 1805 nam Oostenrijk het weer op tegen Frankrijk, ditmaal met Rusland en Groot-Brittannië als bondgenoten. Wederom moest de coalitie de meerdere erkennen in de Franse tegenstander. Als straf voor deze oorlog verloor Oostenrijk bij de Vrede van Pressburg (Bratislava) op 26 december 1805 Venetië aan Frankrijk en aan het koninkrijk Italië, dat net als Frankrijk onder gezag stond van Napoleon. Daarnaast moest Oostenrijk aanzienlijke gebieden in het zuiden van Duitsland afstaan. Naast deze *Vorlande* verloor het Tirol aan Beieren, dat in de oorlog van 1805 een bondgenoot van Frankrijk was geweest.

In 1809 nam Oostenrijk het voor de vijfde maal sinds 1792 op tegen Frankrijk. Ook deze oorlog verloor het, waarna het in de Vrede van Schonbrünn (1809) andermaal territoriale concessies moest doen. Slovenië en het westelijk deel van Kroatië kwamen onder Frans gezag, waardoor Oostenrijk de toegang tot de Adriatische Zee verloor. Daarnaast moest Oostenrijk opnieuw gebieden afstaan aan Beieren en verloor het West-Galicië aan het hertogdom Warschau, dat Napoleon in 1807 in het leven had geroepen.

Tot 1806 was de Oostenrijkse landsheer ook keizer van het Heilige Roomse Rijk. Na de door Oostenrijk verloren oorlog van 1805 was deze functie inhoudsloos geworden. De meeste Duitse staten schaarden zich namelijk in het kamp van Napoleon en werden in 1806 lid van de door Napoleon opgerichte Rijnbond (*Confédération du Rhin* ofwel *Rheinbund*). Daarmee verbraken deze staten de verplichtingen die ze hadden gehad aan de keizer van het Heilige Roomse Rijk, op dat moment keizer Frans II. Frans II deed daarop afstand van deze troon. Wijselijk had hij zich twee jaar eerder al laten kronen

tot keizer Frans I van Oostenrijk, zodat hij in ieder geval zijn keizerlijke waardigheid behield.
De militaire consequenties van deze staatkundige ontwikkeling waren aanzienlijk. Als keizer van het Heilige Roomse Rijk had de Oostenrijkse landsheer in het geval van oorlog een beroep kunnen doen op de Duitse Rijksdag. Als deze instelling de oorlog tot een aangelegenheid van het gehele rijk verklaarde, brachten de verschillende Duitse staten een 'Rijksleger' op de been. Bovendien kon de keizer in een dergelijke situatie aan regimenten toestaan om soldaten te rekruteren binnen de grenzen van het Heilige Roomse Rijk. Het gemis deze vormen van militaire bijstand van Duitse staten deed zich vanaf 1806 dubbel gevoelen. Niet alleen moesten de rekenmeesters in Wenen deze militaire steun voortaan buiten beschouwing laten, deze steun viel nu – in gewijzigde vorm – aan Frankrijk toe. Krachtens de bepalingen van de Rijnbond waren de aangesloten Duitse staten verplicht om aanzienlijke legers op de been te brengen en deze in geval van oorlog ter beschikking te stellen aan Frankrijk. Bovendien slaagde Napoleon erin om de staten van de Rijnbond hervormingen naar Frans model te laten doorvoeren, wat de slagkracht van hun legers vergrootte.
In de oorlog van 1809 kwamen deze omgekeerde machtsverhoudingen treffend naar voren. Het Oostenrijkse leger telde in 1809 ongeveer driehonderdduizend militairen in actieve dienst, van wie minder dan een derde Duitstalig van origine was. Napoleon beschikte in de Oostenrijkse veldtocht van 1809 over meer dan honderdduizend militairen van de Rijnbond, terwijl er bovendien nog Duitse contingenten aan Franse zijde vochten in Spanje.[7]

HET GELD

Overal in Europa was er in de vroegmoderne tijd een spanning tussen vorst en onderdanen over de financiering van de overheidsuitgaven, in de eerste plaats die van het leger. Oostenrijk vormde hierop geen uitzonderling. In de loop van de zeventiende eeuw – in het bijzonder na de Vrede van Münster van 1648 – waren de meeste staten in Europa overgegaan op het formeren van staande legers: legers die ze ook in tijd van vrede op de been hielden. De professionalisering van de krijgskunst maakte dit min of meer noodzakelijk. Om effectief te opereren, moesten soldaten manoeuvres blindelings kunnen uitvoeren en moesten zij goed op elkaar zijn ingespeeld. Reeds bij het uitbreken

7 John H. Gill, *With eagles to glory. Napoleon and his German allies in the 1809 campaign* (Londen 1992) 14.

van een oorlog moesten zij over deze vaardigheden beschikken: tijd voor een langdurige mobilisatie en training was er niet. Dit vereiste dat manschappen en onderofficieren permanent onder de wapenen waren.

Door de invoering van staande legers, die bovendien steeds omvangrijker werden, stegen de kosten van oorlog voeren in de loop van de zeventiende en achttiende eeuw aanzienlijk. Alleen grote of rijke staten konden de kosten van een omvangrijk staand leger dragen. Oorlog voeren werd zo kostbaar, dat staten zich een gewapende strijd eigenlijk niet konden permitteren, als ze de overheidsfinanciën tenminste op orde wilde houden. De Republiek der Zeven Verenigde Provinciën bijvoorbeeld had zich ten behoeve van de oorlogvoering zo diep in de schulden gestoken, dat het land in 1794 feitelijk failliet was: de rentelast op de staatsschuld was hoger dan de totaalopbrengst van de reguliere belastingen.[8] Ook Frankrijk en Engeland kampten in de achttiende eeuw – ondanks belastingverhogingen – met torenhoge staatsschulden als gevolg van oorlogvoering. Oostenrijk was geen buitenbeentje in de moeite die het had met de financiering van de oorlogvoering.

Net als veel andere monarchieën in Europa betaalden de Habsburgers hun oorlogsinspanningen uit drie geldstromen: in de eerste plaats inkomsten uit vorstelijke bezittingen; in de tweede plaats gelden die werden bijeengebracht door of via de standenvergadering, die kerk, adel en in zekere mate burgerij vertegenwoordigden; en ten slotte bijdragen en leningen uit de kassen van hoge edelen, bondgenoten en bankiers. Voor de Habsburgers waren de zogenaamde *kamerale* inkomsten – de inkomsten uit vorstelijke domeinen – zeker niet onbelangrijk. Hiertoe behoorden de indirect geheven belastingen in de domeinen, de opbrengst van zoutmijnen (vooral in het *Salzkammergut*) en natuurlijk de pachten van de uitgebreide landerijen. Deze inkomsten waren van oudsher de basis van de vorstelijke macht, maar in de vroegmoderne tijd werd het steeds moeilijker om hiermee de oplopende uitgaven te bekostigen. De inkomsten uit de tweede categorie – belastingen die werden geheven door of via de standenvergaderingen – hadden in het Habsburgse Rijk een versnipperd karakter. Hier wreekte zich het feit dat het rijk niet over één vertegenwoordigend orgaan voor de standen beschikte, maar dat de vorst per landsdeel met vertegenwoordigers van de standen moest onderhandelen. Net als andere vorsten moest de Oostenrijkse landsheer daarom zijn toevlucht te nemen tot de derde financiële bron: giften en leningen van andere partijen. Bekend in dit verband zijn de oorlogssubsidies van andere Europese mogendheden. De hoge adel in Oostenrijk liet zich evenmin onbetuigd en nam zijn verantwoordelijkheid door giften en leningen te

8 Tom Pfeil, *'Tot redding van het vaderland.' Het primaat van de Nederlandse overheidsfinanciën in de Bataafs-Franse tijd 1795-1810* (Amsterdam 1998) 49-50.

verstrekken.[9] De modernisering en uitbreiding van het keizerlijke wapen van de artillerie in 1744 werd bijvoorbeeld mogelijk gemaakt door een enorme financiële bijdrage van de *Generalartilleriedirektor* zelf, prins Josef Wenzel von Liechtenstein (1696-1772).

De bijdrage van standenvergaderingen in de militaire uitgaven had de vorm van een belasting, *Kontribution* genaamd. Sinds de tweede helft van de achttiende eeuw werd de hoogte van deze belasting bepaald door de vorst. De belasting werd evenwel geheven door de standen zelf. Deze belasting vond haar oorsprong in de bijdrage van de landsdelen aan de kosten van legering en inkwartiering van keizerlijke troepen. Het bedrag was oorspronkelijk vastgesteld in samenspraak met de standenvergadering van het landsdeel in kwestie en was vaak verdeeld in een bijdrage in contant geld en een in natura. Door de hervormingen van graaf Friedrich Wilhelm von Haugwitz (1702-1765) in de periode 1749-1765 kreeg de vorst een steviger greep op de *Kontribution*: voortaan bepaalde hij het bedrag – binnen de grenzen van wat beide partijen acceptabel vonden – en accepteerde hij betalingen in natura niet langer. De hervormingen op financieel gebied van Haugwitz waren slechts partieel succesvol. Ze werden voortgezet door graaf Wenzel Anton von Kaunitz (1711-1794), als onderdeel van de zogenaamde Tweede Theresiaanse Hervormingen. Kaunitz slaagde er met name in – als voorzitter van de op zijn instigatie opgerichte *Staatsrat* – om de rijke kroonlanden Lombardije en de Oostenrijkse Nederlanden meer belastingen te laten afdragen aan Wenen. De totale staatsinkomsten stegen dankzij het systeem-Kaunitz aanzienlijk, van 35 miljoen gulden in 1763 tot 87,5 miljoen in 1788, waardoor Oostenrijk minder afhankelijk werd van leningen en ad hoc inkomsten.[10] De financiële draagkracht van de staat nam aanzienlijk toe, al liep zij nog steeds niet in de pas met de militaire ambities: qua militaire uitgaven leefde het land boven zijn stand.

Ondanks de hervormingen weerspiegelden de bijdragen van de verschillende landsdelen in de *Kontribution* niet zozeer hun rijkdom als wel hun politieke macht. Hoe beter een landsdeel erin slaagde om de autonomie te verdedigen, des te minder droeg het af. Zo betaalden de Oostenrijkse erflanden aan het eind van de achttiende eeuw ongeveer 35% van de totale *Kontribution*, terwijl Bohemen – dat eveneens goed was geïntegreerd in het Habsburgse Rijk – ook 35% voor zijn rekening nam. Hongarije, dat zich keer op keer fel verzette tegen de machtsaanspraken van de centrale Habsburgse staat, leverde niet meer dan 15% van het totaalbedrag.[11]

---

9 Christopher Duffy, *Sieben Jahre Krieg 1756-1763: die Armee Maria Theresias,* Claudia Reichl-Ham ed. (Wenen 2003) 295; Hochedlinger, *Austria's wars of emergence*, 309.

10 Ingrao, *The Habsburg monarchy 1618-1815*, 180, 218.

11 Hochedlinger, *Austria's wars of emergence,* 280-286.

Dat Hongarije – en ook het kleinere Tirol – zich voor een groot deel aan de *Kontribution* konden onttrekken, hing samen met de milities waarover deze landen beschikten. In tijden van nood zouden de milities een deel van de oorlogsinspanningen voor hun rekening nemen. Daardoor hoefden deze landsdelen minder bij te dragen aan de instandhouding van een staand leger. In het geval van Tirol bestond deze militie uit *Schützenkompanien*. Deze schutterscompagnieën van boeren en jagers die voor hun eigen uitrusting zorgden, hadden hun militaire waarde bewezen als een soort lichte infanterie. Dit verklaart waarom veel militairen, onder wie aartshertog Johan, van mening waren dat de situatie in Tirol het best kon blijven zoals zij was. Het was immers de vraag of deze mannen zouden gedijen binnen het reguliere leger. Pogingen van aartshertog Karel om de Tirolers te disciplineren – in 1801 werden drie reguliere bataljons *Tiroler Jäger* geformeerd – werden door Johan tegengewerkt. Op zijn beurt reorganiseerde Johan de militie in 1804 in vijf bataljons *Tiroler Landsturm*.[12]

Het spanningsveld tussen financieel bijdragen aan de *Kontribution* en het leveren van een eigen militaire inspanning bestond in nog sterkere mate in Hongarije. Hongarije was in beginsel een belangrijke bron van inkomsten en militairen voor Oostenrijk. Het land kende evenwel de *Insurrectio,* die van andere aard was dan de Tiroolse *Schützen*. De *Insurrectio* bestond erin dat in tijd van oorlog de edelen onder de wapenen werden geroepen. Deze edelen brachten op hun beurt boeren op de been. Omdat zij aan de *Insurrectio* deelnamen, konden de Hongaarse edelen een beroep doen op vrijheid van de verplichting om bij te dragen aan de *Kontribution*.

Per saldo waren drie gebieden in meer of mindere mate uitgezonderd van de 'oorlogsbelasting' in het rijk, op grond van een eigen militaire organisatie: naast Tirol en Hongarije ging het om de *Militärgrenze*. Militair gezien waren de *Grenzer* het meest bruikbaar, omdat zij regelmatig onder de wapenen waren. De Tiroolse *Schützen* waren geschikt om verkenningen uit te voeren en voorposten te bemannen. De *Insurrectio* evenwel was militair slechts van geringe militaire waarde, omdat de personen die er deel van uitmaakten nauwelijks geoefend waren in het soldatenvak. De edelen kozen hun eigen soldaten, hetgeen lang niet altijd de meest bruikbare mannen waren. Er was immers ook een belang om boeren op het land aan het werk te houden. Bovendien vormde de *Insurrectio* voor de monarchie een militair probleem. Hongaren hadden de neiging om de *Insurrectio* te beschouwen als de basis van een Hongaarse nationaal leger. In tijden van onrust kon de *Insurrectio* dus een gevaar opleveren voor de eenheid van Oostenrijk.

---

12 Rothenberg, Napoleon's great adversary, 96; Hans Magenschab, *Erzherzog Johann. Habsburgs grüner Rebell* (4e druk; Graz 1991)

Waren de Oostenrijkse militaire uitgaven in vredestijd in het midden van de achttiende eeuw berekend op 14 miljoen gulden, in de jaren 1780 was dit opgelopen tot 24 à 26 miljoen gulden.[13] Begrijpelijkerwijs liepen deze uitgaven in oorlogstijd enorm op. De oorlogen tegen het revolutionaire Frankrijk spanden daarbij de kroon. In de oorlogsjaren 1794, 1795 en 1796 gaf Oostenrijk respectievelijk 83,7 miljoen, 94,2 miljoen en 110 miljoen gulden uit aan het leger. Deze cijfers geven de schaalvergroting aan die het revolutionaire Frankrijk in de oorlogvoering teweeg had gebracht. Aangezien de inkomsten uit de *Kontribution* rond de 22 miljoen per jaar beliepen, en de totale staatsinkomsten minder dan honderd miljoen bedroegen, was Oostenrijk voor zijn oorlog tegen Frankrijk afhankelijk van subsidies van bondgenoten, net zoals het dat bij oorlogen eerder in de achttiende eeuw was geweest. Aartshertog Karel spande zich sterk in om in vredestijd te bezuinigen. De jaarlijkse militaire uitgaven bracht hij terug van 87 miljoen in 1801 tot 34,5 miljoen in 1804.[14] De keizer was er in 1805 in geslaagd om voor een leger in vredestijd een financieel draagvlak te creëren, maar hij was nog steeds niet in staat om zijn militaire apparaat in oorlogstijd zelfstandig te financieren.[15]

HET OPPERBEVEL

Traditioneel was het operationeel bevel over troepen gescheiden van de bestuursorganen die zorgden voor financiering, rekrutering en organisatie van het leger. Doorgaans werden pas in oorlogstijd commandanten benoemd, die de troepen te velde aanvoerden. Meestal waren de generaals onbekend met de eenheden waarover zij tijdens de oorlog het commando voerden. Deze commandanten stonden in theorie onder persoonlijke leiding van de keizer. De bestuursorganen die in vredestijd zorgden voor uniformen, bewapening, soldij, instructies, reglementen en wat dies meer zij, verloren in oorlogstijd aan invloed. Zij zorgden dan alleen nog – en dat ook nog maar deels – voor de bevoorrading van het leger en de daarbij behorende logistiek.

---

13 Hochedlinger, *Austria's wars of emergence,* 285.

14 Rothenberg, *Napoleon's great adversary,* 91.

15 In zijn onvermogen om de massale oorlogen van de revolutionaire en napoleontische periode op een reguliere wijze te financieren, stond Oostenrijk niet alleen. Andere staten waren daartoe evenmin in staat. Groot-Brittannië hield de oorlog tegen Frankrijk alleen vol door op een ongekende schaal geld te lenen op de internationale kapitaalmarkt. Napoleon kon zijn militaire inspanningen alleen financieren met behulp van oorlogsschattingen die zijn tegenstanders als verliezende partij moesten opbrengen. Toen de oorlogen niet meer profijtelijk waren, stortte het financiële systeem van Napoleon in elkaar. Pierre Branda, *Le prix de la gloire. Napoléon et l'argent* (Parijs 2007) 315-339, 390-395.

Het benodigde budget voor het leger werd jaarlijks vastgesteld door de *Deputation des status publico-oeconomico-militaris*. Deze *Deputation* was een bijeenkomst van de voorzitters van de belangrijke bestuursorganen: de *Hofkammer,* het *Generalkriegscommissariat,* de *Hofkanzlei* en de *Hofkriegsrat*. De *Hofkammer* coördineerde het binnenlandse financiële beleid, het *Generalkriegscommissariat* de militaire inkomsten, en de *Hofkanzlei* het buitenlands beleid. De *Hofkriegsrat* ten slotte fungeerde als militair bestuursorgaan.

De *Hofkriegsrat* bestuurde het leger, maar zijn verantwoordelijkheid strekte zich daarbij alleen uit tot de organen die onder gezag van het hof vielen – de *Insurrectio* bijvoorbeeld viel buiten zijn gezag. De voorzitter (*Präsident*) van de *Hofkriegsrat* kon zaken rechtstreeks ter beslissing voorleggen aan de keizer. Dat wil overigens niet zeggen dat de voorzitter van de *Hofkriegsrat* als enige de keizer adviseerde over militaire aangelegenheden: de voorzitter van de *Hofkriegsrat* was niet vergelijkbaar met een minister van Oorlog. De *Hofkriegsrat* was in 1800 onderverdeeld in tien directoraten, die elk een specifieke bestuurlijke taak hadden. De leiding over een directoraat lag bij een *Hofkriegsrat,* en de *Hofkriegsräte* vormden samen met de *Präsident* en *Vice-Präsident* het *Gremium*. De *Hofkriegsräte* legden aan dit *Gremium* zaken ter beslissing voor. Het *Gremium* kon zelfstandig beslissen, maar kon ook besluiten dat de kwestie door de voorzitter of vicevoorzitter diende te worden voorgelegd aan de keizer. Deze niet-militaire organisatievorm – zij was niet strikt hiërarchisch maar ging uit van een compromis bereikt in het *Gremium* – kenmerkte ook de lagere ambtelijke niveaus van de *Hofkriegsrat*. Daar heerste eveneens een cultuur om elk detail aan zoveel mogelijk ambtenaren ter besluitvorming voor te leggen. Dit leidde tot een sterke mate van bureaucratisering. Anno 1801 ging een verzoek van een cavalerist om een nieuw paard langs 48 ambtenaren alvorens een besluit viel en al dan niet toestemming werd verleend voor de aanschaf.[16]

Beslissingen van groter importantie werden al snel voorgelegd aan de keizer persoonlijk. Deze liet zich zoals gezegd ook door andere instellingen en personen adviseren over militaire zaken. De invloed van de persoonlijke adjudanten van de keizer was in dit opzicht velen een doorn in het oog. Hoewel van relatief lage rang, konden de adjudanten door hun persoonlijke omgang met de monarch veel invloed uitoefenen. Daarnaast was er de *Staatsrat,* een orgaan in 1760 ingesteld om de keizer te adviseren in zaken die de erflanden betroffen. De *Staatsrat* bestond uit personen die op persoonlijke titel in het college plaatsnamen. Zij vertegenwoordigden met andere woorden geen instellingen,

16 M.E. von Angeli, *Erzherzog Karl von Österreich als Feldherr und Heeresorganisator* V (Wenen en Leipzig 1897) 113.

maar wel – althans in naam – verschillende sociale groepen. In 1760 was bepaald dat de *Staatsrat* drie vertegenwoordigers van de adel en het leger zou kennen, aangevuld met drie vertegenwoordigers van de 'geleerde en ridderstand', waartoe de lage adel werd gerekend. De eerstgenoemde vertegenwoordigers kregen de – verwarrende – naam *Staatsminister*, terwijl de tweede soort gewone *Staatsräte* werden. De *Staatsrat* werd bijgestaan door een secretaris, de *Referendar*. De intentie bij de oprichting van de *Staatsrat* was geweest, dat de keizer snel besluiten zou kunnen nemen binnen een klein gezelschap van adviseurs. Het contrast met het daadwerkelijk functioneren van de *Staatsrat* was groot. Keizer Frans gaf er de voorkeur om zijn adviseurs schriftelijk te raadplegen, hetgeen inhield dat stukken werden rondgezonden, van commentaar werden voorzien door individuele leden van de *Staatsrat* en daarna weer werden teruggezonden aan de keizer. De *Staatsrat* had derhalve nooit een duidelijke mening. Er was slechts sprake van een verzameling individuele schriftelijke adviezen. Mede hierdoor was de *Staatsrat* voor de keizer een uitermate geschikt orgaan om hem onwelgevallige beslissingen uit of af te stellen. Voorstellen bleven circuleren, werden soms ontdaan van de naam van hun opsteller – teneinde de objectiviteit van de beoordeling ervan te waarborgen – en werden weer gevolgd door tegenvoorstellen en nieuwe tegen-tegenvoorstellen, net zo lang als het de keizer uitkwam. Of de *Staatsrat* positieve invloed had dan wel verwerd tot een 'modderpoel waarin alles vastloopt', zoals aartshertog Johan het eens uitdrukte, hing geheel af van de persoon van de keizer.[17]
Karel en Johan deelden een afkeer van de bureaucratie van de *Hofkriegsrat* en van de wijze waarop de *Staatsrat* de besluitvorming vertraagde. Beiden zagen een bedreiging in de toename van het aantal ambtenaren in de *Hofkriegsrat*, en dan vooral in de toename van het aantal ambtenaren die geen militair waren. Karel, Johan en andere hervormers hadden hierbij het gelijk niet altijd aan hun zijde. De vergroting van het ambtenarenapparaat was ook een effect van de toegenomen invloed van de overheid op het maatschappelijk leven en op het leger. Ook in Frankrijk hadden de revolutionaire oorlogsinspanningen tot een ongekende uitbreiding van het ministerie van Oorlog in Parijs geleid. Vooral onder Carnot had het Franse ministerie zijn controle op het militaire apparaat versterkt. Waltraud Heindl heeft terecht aandacht gevraagd voor de moderniserende stimulansen die van ambtenaren uitgingen. De bureaucratisering zorgde voor een betere verslaglegging en controle. De toenemende behoefte aan informatie bood daarnaast mensen met een goede schriftelijke uitdrukkingsvaardigheid een kans en stimuleerde zo het onderwijs.[18] Voor Karel en Johan waren deze langetermijneffecten

17 Egon Radvany, *Metternichs projects for reform in Austria* (Den Haag 1971), 20.

18 Waltraud Heindl, *Gehorsame Rebellen. Bürokrate und Beamte in Österreich 1780 bis*

nauwelijks zichtbaar, terwijl zij dagelijks werden geconfronteerd met de inefficiëntie van het apparaat.

Wat Karel verwachtte van de *Hofkriegsrat,* zette hij op 4 april 1801 uiteen in een memorandum aan de keizer. De *Hofkriegsrat* had in zijn ogen tot taak om de grootte en samenstelling van het leger te bepalen, in overeenstemming met de hulpmiddelen van het rijk. Verder moest de *Hofkriegsrat* de taken van de legeronderdelen vaststellen, een reserve aan middelen opbouwen, innovaties in de oorlogvoering doorvoeren, capabele officieren opleiden, de waardigheid van het militaire beroep hooghouden en het leger zo efficiënt mogelijk voorzien van soldij, proviand, kleding, wapens en veevoer. De *Hofkriegsrat* moest doen wat in Parijs het *Comité Militaire* en in Berlijn het *Ober-Kriegs-Collegium* deden, zo vatte Karel de taken van dit orgaan samen.[19]

Boven de *Hofkriegsrat* moest, aldus Karel, een *Kriegsministerium* komen te staan. De voorzitter van de *Hofkriegsrat* verloor het recht van directe toegang tot de keizer. In Karels voorstel rapporteerde de voorzitter voortaan aan de *Kriegsminister* in plaats van de keizer. De *Kriegsminister* zou op zijn beurt deel uitmaken van een op te richten ministerraad (*Staats- und Konferenzministerium*), die de *Staatsrat* zou vervangen. De ministerraad zou bestaan uit drie ministers, te weten de minister van Oorlog, de minister van Binnenlandse Zaken en de minister van Buitenlandse Zaken, en zou worden voorgezeten door de keizer. Deze ministerraad diende regelmatig in vergadering bijeen te komen. Dankzij deze structuur zou het eenvoudiger worden om duidelijke besluiten te nemen.

Op de meeste punten kreeg Karel zijn zin. Er werd een nieuw orgaan ingesteld, de *Conferenz-Rat* dat als ministerraad zou moeten fungeren. De moeilijkheid hierbij was het feit dat keizer Frans niet was gecharmeerd van deze ministerraad. Hij riep hem nauwelijks bijeen en verviel weer snel in zijn oude gewoonte om adviseurs – nu de ministers – schriftelijk te raadplegen. Bovendien werden voor Binnenlandse Zaken en Buitenlandse Zaken geen ministeries gecreëerd vergelijkbaar met het ministerie van Oorlog. Beide beleidsterreinen ontbrak het aan een sterk uitvoerend orgaan. Binnenlandse Zaken, ondergebracht bij graaf Franz Kolowrat-Liebsteinsky (1778-1861), heeft geen moment als ministerie gefunctioneerd. Buitenlandse Zaken werd beheerd door zowel de kanselier graaf Johann Ludwig von Cobenzl (1753-1809), als de persoonlijke secretaris (*Kabinettssekretär*) van de keizer, graaf Franz von Colloredo-Wallsee (1731-1807).[20]

1848 (Wenen en Keulen 1990) 294.

19 Von Angeli, *Erzherzog Carl* V, 95.

20 Karl A. Roider Jr., 'The Habsburg foreign ministry and political reform, 1801-1805', *Central European History* 22 (1989) 160-182.

Karel werd als minister van Oorlog tevens opperbevelhebber van het leger, wat een breuk inhield met de oude scheiding tussen bestuurlijke en operationele verantwoordelijkheid. Een zwak punt in het nieuwe systeem was het feit dat de persoon van de minister de enige link vormde tussen bestuur en operaties. De planvorming voor operationele aangelegenheden vond namelijk plaats binnen de generale staf, die geen deel uitmaakte van de *Hofkriegsrat*.

De minister maakte beleid en de *Hofkriegsrat* voerde dit uit. De *Hofkriegsrat* werd gezuiverd van burgerlijke ambtenaren. Voor zover er burgers in functie bleven, werden ze gestoken in een uniform, dat hun militaire taak en loyaliteit moest benadrukken. Het aantal ambtenaren werd teruggebracht van 210 naar 160 en de afdelingen werden gerationaliseerd. Er werden drie hoofdafdelingen (nu elk *Gremium* geheten) gecreëerd: een voor militaire aangelegenheden, onder leiding van Karel, een tweede voor politiek-economische zaken en een derde voor militair recht. Het *Gremium* voor militaire zaken was onderverdeeld in drie directoraten: de dienst voor *Personalangelegenheiten der Generale, Stabs- und Oberofficiere* onder leiding van *Feldmarschalleutnant* graaf Ferdinand Bubna von Littitz (1768-1825), de *Artilleriedirektion* onder *Feldmarschall* graaf Joseph Colloredo-Mels und Wallsee (1735-1818) en de *Geniedirektion* onder aartshertog Johan. Zoals gezegd was aartshertog Karel hoofd van het *Gremium* voor militaire aangelegenheden; als zijn plaatsvervanger traden afwisselend Joseph Colloredo en aartshertog Johan op. Omdat Karel regelmatig epileptische aanvallen had, konden zijn plaatsvervangers vrij veel invloed uitoefenen op het functioneren van de *Hofkriegsrat*. Bovendien werd Johan aangesteld als plaatsvervangend minister van Oorlog, wat zeker geen loze functie was. Wanneer Karel afwezig was, onderhield hij met Johan een intensieve correspondentie over ministeriële aangelegenheden. De historicus Oskar Criste duidt dit als paternalisme van de kant van Karel, maar het symboliseert tevens de hechte samenwerking van de twee broers.[21] Dit wordt onderstreept door de woorden van Karel in 1805 dat '*Nach meiner Überzeugung in euer Majestät Armee keinen General zu finden [sei], den so viel erworbene Kenntnis von den hofkriegsrätlichen Geschäften hat wie er [Johan, MvH].*'[22] Het tweede *Gremium* – voor politiek-economische zaken – kende onderdepartementen die verantwoordelijk waren voor respectievelijk rekrutering, uitmonstering, bevoorrading, hygiëne en gezondheidswezen, het commissariaat, de *Militärgrenze* en de contacten met de minister en ministerie. De rationalisering van de *Hofkriegsrat* leidde er ten slotte toe, dat de brief van de cavalerist die een nieuw paard

21 Oskar Criste, *Erzherzog Carl von Österreich. Ein Lebensbild* (Wenen en Leipzig 1912) 224, 275.

22 Geciteerd in: Margot Liwa, 'Erzherzog Johann als Oberdirektor der Wiener Neustädter Militärakademie 1805-1849', typoscript dissertatie (Wenen 1984), 22.

nodig had slechts langs elf ambtenaren de ronde deed.[23]

Verandering roept per definitie weerstand op. Leden van de *Hofkriegsrat* hadden van oudsher invloed gehad op de besluitvorming. De hervorming veranderde hun positie aanzienlijk: voortaan waren zij lid van een orgaan dat louter uitvoerde wat de minister had besloten. Toen *Feldzeugmeister* graaf Johann Karl Kolowrat-Krakowski (1748-1816) in 1801 de nieuwe organisatiestructuur vernam, merkte hij meteen de tekortkoming ervan op: nu het een uitvoerend orgaan was geworden, zou de *Hofkriegsrat* vleugellam zijn bij afwezigheid van de minister.[24] Kolowrat-Krakowski verwoordde hiermee de mening van velen. Inderdaad was het zwakke punt in het nieuwe systeem de afhankelijkheid van één persoon – aartshertog Karel.

De positie van de generale staf in het nieuwe systeem bleef onduidelijk. Ook ontbrak een draagvlak voor de centralistische structuur van het nieuwe systeem, dat de oude werkwijze verving van compromissen zoeken. Gedurende de eerste jaren functioneerde het systeem vooral door de steun die keizer Frans eraan gaf. Waar de ministerraad nooit behoorlijk functioneerde vanwege de tegenwerking van keizer Frans, kon de *Hofkriegsrat* nieuwe stijl in de periode 1801-1804 enige tijd zijn hervormende werk doen. Het politieke tij keerde evenwel al in 1804, nog geen tweeënhalf jaar na het begin van de hervormingen. In dat jaar bevonden de hervormingen zich nog in een aanvangsstadium. Zo was er een commissie ingesteld die een nieuw militair wetboek samenstelde. Daarnaast was er een commissie in het leven geroepen, die alle verordeningen op het gebied van hygiëne en medicamentengebruik verzamelde en die nieuwe, algemeen geldende richtlijnen op papier zette. Ten slotte was er een *Normalien Commission,* die alle voorschriften inventariseerde en waar nodig nieuwe voorschriften opstelde om zo tot een samenhangend geheel van verordeningen te komen. De laatste commissie zou haar werk pas in 1808 afronden. De jaren 1802-1804 waren voor inventarisatie bestemd. In dit licht moeten we ook de inspectiereizen zien die de aartshertogen Karel, Johan en Lodewijk in 1804 ondernamen.

In laatstgenoemd jaar werd Karels positie als minister van Oorlog ondergraven. Er vond een soort coup plaats tegen Karels nieuwe systeem. Onder de politieke en militaire elite was er geen draagvlak voor de vergaande centralisatie die Karel in gang had gezet. Vooraanstaande militairen, politici en buitenlandse ambassadeurs drongen in 1804 bij de keizer aan op een nieuwe oorlog met Frankrijk. Oostenrijk zou deze oorlog voeren in alliantie met Rusland en Groot-Brittannië. Als de oorlog succesvol verliep, zou Pruisen zich bij de coalitie aansluiten, zo hoopte het oorlogskamp. Karel en Johan

23 Von Angeli, *Erzherzog Carl,* V, 113.

24 Von Angeli, *Erzherzog Carl,* V, 114.

waren beiden sterk tegen deze oorlog gekant, ondermeer omdat zij beseften dat het leger er nog niet klaar voor was. Voor degenen die op hernieuwing van de oorlog met Frankrijk aandrongen, werden de aartshertogen Karel en Johan een sta-in-de-weg. [25] De keizer informeerde Karel op 10 januari 1805 dat hij er verstandig aan deed om het voorzitterschap van de *Hofkriegsrat* op te geven, want 'hoe kan ik de oorlogsmachine besturen, wanneer jij en Johan naar onze legers vertrekken?' [26]

De militaire woordvoerder van de *Kriegspartei* was baron Karl von Mack. Mack was een man die oprecht het leger wilde hervormen. Hem stond daarbij een veel hoger tempo voor ogen dan Karel. Bovendien koesterde Mack radicalere – en enigszins naïevere – ideeën dan de aartshertog. Mack was de inspiratiebron voor de zo-even genoemde brief van 10 januari 1805 van keizer Frans: Mack had hem de tekst ervoor geleverd in een memorandum uit december 1804.[27] Karel liet zich echter niet zonder slag of stoot uit zijn functie ontzetten. Hij probeerde Frans over te halen om zijn beslissing te herzien. Karel stelde voor om Johan geen veldcommando te geven, maar aan te stellen als voorzitter van de *Hofkriegsrat*. Karel merkte daarbij op dat Johan al vele zaken had waargenomen en was gegroeid in zijn functie. Johan zelf liet zich ook niet onbetuigd. Hij beschouwde de ontwikkelingen als een regelrechte politieke coup, die schadelijk was voor het leger en het keizerrijk. Hij probeerde met de betrokkenen te praten en een compromis met hen te bereiken.[28] De inspanningen van Karel en Johan mochten niet baten. Op 7 maart 1805 liet Frans weten dat Karel de functie van voorzitter van de *Hofkriegsrat* diende neer te leggen en Johan die van vicevoorzitter. Karel bleef minister van Oorlog, maar de *Hofkriegsrat* zou voortaan direct aan de keizer rapporteren en niet meer ondergeschikt zijn aan de minister. Aangezien Karel niet over een ministerie van betekenis beschikte – de *Hofkriegsrat* fungeerde immers als uitvoerend orgaan – was hij een minister zonder macht geworden. Karel werd ook niet benoemd tot opperbevelhebber, maar slechts tot bevelhebber van het leger in Italië. Johan werd zijn *Adlatus*, wat zoveel wil zeggen als rechterhand en plaatsvervanger. Voorts kreeg Johan het commando over de troepen in Tirol. Mack werd de nieuwe *General-Quartier-Meister* (hoofd van de generale staf), hetgeen hem een belangrijke stem in de oorlogsplannen gaf. Nieuwe voorzitter van de *Hofkriegsrat* werd *Feldzeugmeister* graaf Maximilien Baillet de Latour (1737-1806),

---

25 Een goed beeld van de politieke machinaties is te vinden in: *Graf Philipp Cobenzl und seine Memoiren,* Alfred von Arneth ed. (Wenen 1885).

26 Geciteerd in: Rothenberg, *Napoleon's great adversary,* 102.

27 Von Angeli, *Erzherzog Carl,* V, 170.

28 Franz von Krones, *Zur Geschichte Österreichs im Zeitalter der französischen Kriege und der Restauration 1792-1816, mit besonderen Rücksicht auf das Berufsleben des Staatsmannes Freiherrn Anton von Baldacci* (Gotha 1886) 42, 43.

een militair van de oude stempel. De hervormingscommissies bleven bestaan, maar hun werkzaamheden kwamen op een laag pitje te staan. De gehele verandering werd door Lord Henry William Paget (1768-1854), Brits gezant in Wenen, getypeerd als een *'acquisition of greater Imbecility and Supineness.'* [29]

DE SAMENSTELLING VAN HET LEGER

I) HET HOGE COMMANDO

Welke sociale achtergrond hadden de leden van de verschillende hiërarchische lagen van het leger? Hoe waren de onderlinge verhoudingen tussen die lagen? Het zijn vooral deze factoren die het karakter van een militaire organisatie bepalen. Bepalend daarbij zijn in eerste instantie de mensen aan de top.
Zoals vanzelf sprak, was keizer Frans in naam opperbevelhebber van het Oostenrijkse leger. Frans had de jongste oorlog tegen Turkije (1788-1790) van nabij meegemaakt. Hij was destijds door zijn oom en leermeester, keizer Jozef II, naar het front meegenomen om het krijgsbedrijf in de praktijk te leren. De strijd tegen de Turken op de Balkan was voor de Oostenrijkers geen vreugdevolle affaire geweest. De bevoorrading van de troepen vormde een voortdurend probleem en de Turken slaagden er doorgaans in om een openlijke confrontatie te vermijden. Honger en ziekte waren de grootste Oostenrijkse vijanden geweest. Keizer Frans had aan deze oorlog tegen Turkije geen militaire ambities overgehouden. Tijdens de oorlogen tegen Frankrijk – vanaf 1792 – had Frans geen commando te velde voor zich opgeëist. Weliswaar was hij altijd betrokken bij of op de hoogte van de operatieplannen bij aanvang van een veldtocht, maar de uitvoering ervan liet hij liever aan anderen over. Omdat hij echter naliet om een andere opperbevelhebber voor het leger te velde te benoemen, moesten de operaties van de Oostenrijkse legers vanuit Wenen worden gecoördineerd. Dat gebeurde veelal langs twee lijnen, want behalve de keizer waren de *Hofkriegsrat* en na 1801 het *Kriegsministerium* bevoegd om opdrachten te verstrekken aan troepen te velde. De keizer liet zich adviseren door zijn adjudanten en oude leermeesters en overlegde vooral veelvuldig met de *Haus-, Hof- und Staatskanzler*, die de buitenlandse politiek coördineerde.
De commandanten te velde en de oude beroepsmilitairen waardeerden het niet dat 'buitenstaanders' invloed hadden op militaire aangelegenheden. Hiermee doelden zij enerzijds op burgers binnen de *Hofkriegsrat* en *Haus- Hof- und Staatskanzlei* en

29 Geciteerd in: Rothenberg, *Napoleon's great adversary,* 103.

anderzijds op relatief lage officieren zoals de adjudanten. Ook Karel en Johan gaven regelmatig blijk van hun ongenoegen over deze inmenging in militaire zaken door personen uit de entourage van de keizer.

De legers te velde werden aangestuurd door generaals die de keizer persoonlijk had aangesteld. Alleen de keizer had de bevoegdheid om hen van hun commando te ontheffen. Aangezien de keizer zich zelden of nooit in persoon aan het front bevond en in Wenen leunde op zijn persoonlijke adviseurs, was het leggen en onderhouden van contacten in Wenen de aangewezen manier om een veldcommando te krijgen. Daarbij was de kunst niet zozeer het verkrijgen van een commando als wel het behouden ervan. Wanneer een generaal faalde, viel hij meestal een tijd in ongenade. In de Oostenrijkse Nederlanden en in Duitsland voerden tussen 1792 en 1805 negen verschillende bevelhebbers het commando over een leger: een indrukwekkend aantal.[30]

Degenen die het commando over een leger voerden, behoorden sociaal gezien tot drie groepen: de keizerlijke familie, de hoge adel en de groep van beroepsmilitairen die waren opgeklommen. Meer dan ooit tevoren voerden in Oostenrijk tussen 1792 en 1809 broers en neven van de keizer, die de titel van aartshertog droegen, het commando over legers. In 1805 was aartshertog Karel aanvoerder van het leger in Italië, aartshertog Johan van het leger in Tirol en aartshertog Ferdinand van dat in Duitsland. Er waren verschillende redenen voor de prominente plaats van de aartshertogen in de legerleiding. Om te beginnen had Frans I argwaan tegen capabele legeraanvoerders, uit angst dat zij teveel macht zouden verwerven. Om deze reden vond hij het verstandig om betrouwbare familieleden aan te stellen. Daarnaast wilde Frans I dat de keizerlijke familie een bindende rol zou spelen in het leger. Hij hechtte er veel belang aan dat het leger in de eerste plaats loyaal zou zijn aan het keizerlijk huis. Het leger moest door de monarchie worden aangestuurd. De aanwezigheid van leden van het keizerlijk huis had volgens Frans bovendien een positieve invloed op het moreel van de troepen. In de reeds aangehaalde aanstellingsbrief aan Johan als bevelhebber van het leger in Duitsland in 1800 vinden we deze beweegredenen van Frans terug, zo niet letterlijk dan op zijn minst als ondertoon: *'Lieber Bruder! Da ich auf der Zuversicht auf Deine getreure Anhänglichkeit für mein Person und auf Deinem Eifer für das Beste Meines Dienstes und des Staates, Dich bey meiner Armee in Deutschland anzustellen und Dir den viel bedeutenden Titel als den Chef Commandierenden Meiner sämmtlichen daselbstigen Truppen beyzulegen beschlossen habe (...) so kann Doch Deiner eigenen Überlegung*

30 Vorst Friedrich Wilhelm zu Hohenlohe-Kirchberg, hertog Albert von Sachsen-Teschen, prins Friedrich Josias von Sachsen-Coburg-Saalfeld, aartshertog Karel, baron Johann Konrad Hotze, baron Paul Kray, aartshertog Johan (nominaal, feitelijk baron Franz Lauer), opnieuw Karel en aartshertog Ferdinand (nominaal, feitelijk baron Karl Leiberich von Mack).

nicht entgehen, daß Deine Jugend und der Abgang der praktischen Erfahrung Dir auf keine Weise erlauben können, Dich der Leitung und Entscheidung der vorzunehmenden großen Kriegsoperationen (…) selbst persönlich zu unterziehen. Ich habe zu diesem Fall für dienlich erachtet, Dir den Generalen von Lauer (…) beyzugeben, (…) auch gleich anfänglich ihm der ganze General-Stab und die sämtlichen Kanzleyen unterordnen sind.' [31] Karel had Johan met andere woorden niet tot bevelhebber benoemd vanwege zijn capaciteit om het bevel te voeren, maar vanwege zijn dynastieke loyaliteit en vanwege de morele ondersteuning die hij de troepen kon bieden.

Naast de keizerlijke familie leverde ook de hoge adel legercommandanten. Het zelfbeeld van de Habsburgse *Hausmacht* bracht met zich mee dat keizer Frans vertrouwde op leden van de hoge adel die zich persoonlijk aan hem committeerden. Binnen de hoge adel was er vaak een familietraditie om militaire of bestuurlijke taken uit te voeren en zo een prominente positie te verwerven. Veel leden van de hoge adel waren bereid om een post te vervullen als bevelhebber van een leger of korps. De families Liechtenstein, Colloredo, Giulay, Kolowrat en Schwarzenberg bijvoorbeeld leverden allen diverse hoge militairen. Deze personen hadden in de regel geen militaire opleiding genoten, maar begonnen hun carrière met een bescheiden commando op brigade- of divisieniveau of met een benoeming in een staffunctie. Deze generaals hadden in vredestijd meestal geen actieve functies, maar kregen in oorlogstijd een veldcommando toegewezen. Hun afwezigheid in vredestijd en het feit dat zij geen lagere rangen hadden doorlopen, zorgden voor een gespannen relatie tussen deze generaals en hun meer professionele collega's. Voor de keizer was het lastig deze generaals te bekritiseren wanneer zij disfunctioneerden, omdat zij een hoge sociale positie innamen.

Het aantal militairen van bescheiden sociale afkomst dat via de rangen was opgeklommen tot een positie in de legertop, was omvangrijker dan men zou verwachten. In het oppercommando waren enige *Freiherren* aanwezig: personen die door de keizer op grond van hun militaire verdiensten in de adelstand waren verheven. Tot hen behoorden de al eerder vermelde *Freiherr* [32] Karl Lieberich von Mack, *Feldmarschallleutnant* Johann von Hiller (1754-1819), *Feldmarschalleutnant* Joseph von Dedovich (1752-1827) en *Feldmarschalleutnant* Thomas von Brady of Longthee (1752-1827). Op lagere niveaus in de legerorganisatie was het aantal officieren van niet-adellijke afkomst

---

31 Keizer Frans aan aartshertog Johan, 8 september 1800, afgedrukt in: Viktor Theiß, *Erzherzog Johann, der steirische Prinz. Ein Lebensbild* (Graz 1960), 99-101.

32 Omdat er in dit boek voor is gekozen om adellijke titels te vertalen, is een *Freiherr* vermeld als 'baron'. Het bijzondere van een *Freiherr* is dat deze niet per definitie een leengoed heeft, hetgeen de mogelijkheid bood iemand in de adelstand te verheffen zonder een leengoed te hoeven verstrekken.

uiteraard groter.
Stafofficieren namen een aparte plaats in de legerorganisatie in. Chefs van staven konden een grote invloed uitoefenen op de te nemen beslissingen. De invloed van chef-staf Lauer op aartshertog Johan aan de vooravond van de slag bij Hohenlinden was buitensporig, maar ook andere stafofficieren hadden veel invloed. De chefs van staven van aartshertog Karel – te weten *Generalmajor* Anton Mayer von Heldensfeld (1765-1842), graaf Philipp Grünne en baron Maximilian von Wimpffen – hadden veel inspraak bij de beslissingen van hun chef. Mack was begonnen als chef-staf bij *Feldmarschall* prins Friedrich Josias von Sachsen-Coburg-Saalfeld (1737-1815). Ook *Oberst* (later *General-Major*) baron Franz von Weyrother (1755-1806), die als stafchef het strijdplan in de veldslagen van Arcola en Austerlitz bepaalde, staat symbool voor de buitenproportionele invloed van stafofficieren.
Deze invloed dankten ze voornamelijk aan het feit dat zij, in tegenstelling tot veel van hun superieuren, een degelijke officiersopleiding hadden genoten, wat hun een besef van superioriteit gaf. Beroemd in dit opzicht is de sessie aan de vooravond van de slag bij Austerlitz, waarin Weyrother zijn plannen uiteenzette aan de verzamelde generaals. De Franse *émigré* in Russische dienst graaf Louis Alexandre de Langeron (1763-1831) schreef hierover: '*Generaal Weyrother kwam binnen. Hij had een immense kaart, waarop de omgeving van Brünn en Austerlitz in detail te zien was. Hij spreidde haar over de tafel uit en las de orders met luide stem voor, met een opschepperige toon die een hoge eigendunk verraadde. Hij kon een leraar voor de klas geweest zijn, die zijn leerlingen de les las, al was hij verre van een goed leraar.*' [33] Johan heeft dit soort gevoelens ook gekend. In 1809 liet hij zich in zijn dagboeken bijzonder laatdunkend uit over Maximilian von Wimpffen, die hem tijdelijk als stafofficier door Karel was opgedrongen.[34] Johan zelf heeft in 1809 op zijn beurt waarschijnlijk zwaar geleund op zijn stafchef graaf Laval Nugent of Westmeath (1777-1862).[35] Veel hing af van de persoonlijke relatie tussen stafofficier en veldcommandant. Karel bijvoorbeeld onderhield met Mayer von Heldensfeld en met Grünne een bijzonder vruchtbare relatie. In enkele cruciale opzichten – zowel qua samenstelling als qua functioneren – verschilde het Oostenrijkse legercommando van dat van het Franse leger. In het napoleontische keizerrijk werden de meeste hoge commandoposten bezet door officieren die zich in de oorlogen van 1792-1805 te velde hadden bewezen. Tijdens de Franse Revolutie was het

33 Geciteerd in: Christopher Duffy, *Austerlitz 1805* (Chicago 1999; 1e druk Londen 1977) 95.

34 Hans von Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann von Österreich im Feldzuge von 1809* (Graz 1892) 109.

35 Ferdi Irmfried Wöber, *1809. Die Napoleonische Epoche in Ungarn* (Wenen 2008) 53.

hogere commando grondig van samenstelling veranderd. In de eerste plaats waren veel generaals uit het Ancien Régime van het toneel verdwenen door emigratie, zuiveringen, oorlogshandelingen en natuurlijk verloop.[36] In de tweede plaats was het leger in omvang enorm toegenomen en daarmee de behoefte aan hoge officieren. In de derde plaats waren officiersposten niet meer nagenoeg exclusief voorbehouden aan de adel, zoals dat vóór de Franse Revolutie het geval was geweest. In de praktijk trad een nieuwe lichting generaals aan, die uit eenvoudiger milieus kwam, die meestal een professionele opleiding had genoten en die veel gevechtservaring had. Dat Frankrijk na de Zevenjarige Oorlog zijn militaire opleidingen had uitgebouwd, speelde hierbij ook een rol. Waar in veel Europese staten uitsluitend aankomende artillerieofficieren een officiersschool doorliepen, was het in Frankrijk gebruikelijk dat alle officieren een opleiding volgden, ook degenen die een loopbaan bij de infanterie of cavalerie nastreefden.

Een ander belangrijk verschil tussen het Oostenrijkse en het Franse leger was de mate waarin generaals in vredestijd verbonden waren aan de troepen. Net als de meeste legers in de achttiende eeuw was het Oostenrijkse leger rond 1805 vooral gestructureerd op regimentsniveau. Het regiment – bij de infanterie een eenheid van ongeveer drieduizend militairen – vormde de grootste parate organisatorische eenheid. Boven het niveau van regimentscommandant werden de generaals meestal pas kort voor het uitbreken van een oorlog benoemd. Een band tussen de generaal en zijn brigade, divisie of leger kon zich derhalve pas tijdens een veldtocht vormen. Een generaal kon zijn eenheid dan ook niet of nauwelijks vormen naar zijn wensen. In Frankrijk was al tijdens de Revolutie de divisie – een eenheid die in de periode 1792-1804 in sterkte kon variëren van vijfduizend tot vijftienduizend man – de organisatorische basiseenheid geworden. Hoewel de meeste praktische zaken zoals kleding, uitrusting en uitbetaling van soldij op regimentsniveau werden geregeld, bleef de divisie in vredestijd gehandhaafd, inclusief staf en bevelvoerders. Napoleon ging nog een stap verder en voerde in 1801 het legerkorps als parate eenheid in. Een legerkorps omvatte twee of drie divisies infanterie en een divisie cavalerie en beschikte verder over een eigen artillerie, generale staf en allerlei speciale eenheden. Nog afgezien van de vergaande strategische voordelen die deze organisatie bood, zorgde zij ervoor dat generaals in de periode 1801-1805 hun korpsen naar eigen inzicht konden inrichten en een band met hun eenheden konden opbouwen.

Het Oostenrijkse leger kende in theorie een strak systeem van rangen en de daarbij

---

36 In de eerste twee jaar van de Franse Revolutie emigreerde ongeveer zeventig procent van de officieren van het Franse leger. Samuel F. Scott, *The response of the royal army to the French Revolution. The role and development of the line army 1787-93* (Oxford 1978) 106, 109, 114, 118-120.

behorende competentie boven de rang van regimentscommandant. Op papier telde een leger van zeventigduizend man twee *Feldmarschälle*, vijf *Feldzeugmeister* of *Generale der Kavallerie*, tien *Feldmarschall-Leutnants* en 21 *General-Majore*.[37] De praktijk was anders. Omdat personen in tijd van oorlog ad hoc werden aangesteld en omdat ook tijdens de veldtocht commando's regelmatig werden verwisseld – bevelvoerders werden niet gekoppeld aan een eenheid – ontstond de nodige discrepantie tussen rangen en de bijbehorende commando's. Aan de vooravond van de slag bij Caldiero op 30 oktober 1805 had aartshertog Karel als *Feldmarschall* het bevel over vier grotere troepenmassa's die werden aangevoerd door een *General-Major*, twee *Feldmarschall-Leutnants* en een *General der Kavallerie*.[38] Het leger telde ongeveer zestigduizend man, dus deze indeling had er geheel anders uit moeten zien, althans volgens de voorschriften. Het is illustratief dat in het Oostenrijkse leger een generaal nu eens een kleinere opdracht kreeg en dan weer een groot commando. Duidelijkheid in dit beleid ontbrak. Wanneer een generaal het gevoel kreeg dat hij een stapje terug moest doen, leidde deze werkwijze tot problemen. Het is daarom niet verwonderlijk dat tussen generaals in het Oostenrijkse leger veel wantrouwen en afgunst heersten. De chaos werkte tevens een overdaad aan generaals in de hand: op elke drie parate bataljons infanterie beschikten de Oostenrijkers over een generaal.[39] Op grond van gunstige verwachtingen kregen kandidaten snel een hoge positie, ook al waren er – in vredestijd – geen troepen voorhanden om te commanderen. In oorlogstijd werden hoge officieren die niet voldeden, vervangen door deze generaals zonder commando, die thuis op een brief van de keizer zaten te wachten. De kloof tussen de bevelvoerende generaals en het officierskorps op regimentsniveau werd groter door deze voortdurende wisseling van personen, die ieder vaak weer een eigen rang hadden. Slechts weinig lagere officieren voelden een persoonlijke band met hun bevelhebber. Natuurlijk waren er uitzonderingen. Het betrof vooral lagere officieren die door toeval langere tijd dezelfde bevelhebber hadden en zich daarom meer verbonden met hem voelden dan gebruikelijk was.

II) HET OFFICIERSKORPS

Naar het Oostenrijkse officierskorps aan het begin van de negentiende eeuw is geen

37 Von Angeli, *Erzherzog Carl,* V, 78.

38 *General-Major* (Armand von Nordmann), twee *Feldmarschall-Leutnants* (baron Joseph Simbschen, vorst Heinrich von Reuss-Plauen) en een *General der Kavallerie* (graaf Heinrich Bellegarde).

39 Rothenberg, *Napoleon's great adversary,* 29.

relevant statistisch onderzoek gedaan, zodat we de sociale en geografische afkomst van dat korps niet kennen.[40] Wel zijn er deelonderzoeken naar officieren van specifieke regimenten. Het beeld dat hieruit naar voren komt, kan worden aangevuld met commentaren van tijdgenoten. Bij het gebruik van de laatste bronnen is voorzichtigheid geboden, omdat de eigentijdse achtergrond van de kritiek van tijdgenoten gemakkelijk uit het oog wordt verloren. Verder is er een onderzoek van Peter Melichar naar de ontwikkelingen in het officierkorps op lange termijn, vanaf het midden van de achttiende tot laat in de negentiende eeuw. Melichar betoogt dat het officierskorps in de loop van de tijd steeds burgerlijker werd qua afkomst, maar dat deze burgers hun afkomst verloochenden door zich in de adelstand te laten verheffen en zich als een aparte kaste, de militaire adel, te gedragen. Omdat deze kaste haar positie aan de keizer te danken had, was ze zeer loyaal aan de vorst. De keizer tekende alle officiersbenoemingen persoonlijk.[41]

Een kleine steekproef bevestigt het vermoeden van Melichar dat veel officieren van subalterne rang van burgerlijke afkomst waren.[42] In 1813 telde het 4e infanterieregiment 134 officieren, van wie er 34 van adel waren en 100 van burgerlijke afkomst! De *Nobilitierungsmanie* waarover Melichar spreekt, was ontstaan doordat de Oostenrijkse legerleiding er in de achttiende eeuw niet in slaagde om het beroep van officier in het (relatief nieuwe) staande leger aantrekkelijk te maken voor de adel. De oplossing van keizerin Maria Theresia (1717-1780) was eenvoudig: na trouwe dienst werd de burgerlijke officier in de adelstand verheven. Het verlenen van een adellijke titel (*Freiherr)* geschiedde na dertig jaar (oorspronkelijk tien jaar) trouwe dienst als officier. Het beroep van officier werd hierdoor aantrekkelijk voor degenen die carrière wilden maken, terwijl zij noch over een groot vermogen noch over invloedrijke connecties beschikten. Het leger bood hun een perspectief, dat zij in andere sectoren van de samenleving niet konden vinden. Melichar concludeert dat de officieren vooral afkomstig waren uit de groep van *'talentierte, ehrgeizige, aber in den Mitteln beschränkte Bürgerliche.'* [43] Hierin verschilde het Oostenrijkse leger sterk van dat van de twee andere grootmachten in Midden- en Oost-Europa, Pruisen en Rusland. Terwijl in Pruisen de lage landadel

40 Dit in tegenstelling tot het leger tijdens de Zevenjarige Oorlog, waarvoor statistische gegevens zijn verzameld door Duffy, *Sieben Jahre Krieg,* 216-232.

41 Peter Melichar, 'Metamorphosen eines treuen Dieners zum bürgerlichen Offizier der K. (u) K. Armee im 18. und 19. Jahrhundert', in: G. Barth-Scalmani en H. Thomas ed., *Bürger zwischen Tradition und Modernität* (Wenen en Keulen 1997) 105-141

42 Subalterne officieren zijn luitenants en kapiteins. Majoors en kolonels zijn hoofdofficieren, generaals opperofficieren.

43 Melichar, 'Metamorphosen eines treuen Dieners', 108.

de ruggengraat van de officierstand vormde, bleef deze adel in Oostenrijk voor een niet onbelangrijk deel buiten het militaire systeem.[44]

In regimenten van het keizerlijke leger werd een combinatie van talent en trouwe dienst doorgaans beloond, zij het dat de carrières minder stormachtig verliepen dan in het leger van de Franse Republiek. Ook personen die hun loopbaan begonnen als eenvoudig soldaat konden het tot luitenant en lage edelman schoppen. Baron (ofwel *Freiherr*) Johann Fastner von Neumarkt (1769-1811) nam als veertienjarige jongen dienst als soldaat, ontving na tien jaar dienst een zilveren medaille voor dapperheid en ontving zes jaar later – als adjudant – een gouden medaille voor dezelfde deugd. Vier jaar later, in 1803, werd hij tweede luitenant (*Unterleutnant*). Voor zijn dappere optreden bij Neumarkt in 1809 verdiende hij een adelspatent (*Freiherr* von Neumarkt), het kruis van de Orde van Maria Theresia en een bevordering tot eerste luitenant (*Oberleutnant*).[45] Zoals Von Neumarkt waren er meer militairen, maar voor benoemingen in hogere rangen was over het algemeen een betere uitgangspositie nodig.

In het Hongaarse contingent lijken de verhoudingen anders te hebben gelegen. De indruk bestaat dat hier – waar eigen Hongaarse regels golden – een soldaat van niet-adellijke afkomst niet verder kon komen dan korporaal. De meeste officieren werden hier gerekruteerd uit de lage adel.

In geografische zin was de herkomst van de officieren zeer divers. Om praktische redenen kwam de meerderheid van hen uit gebieden waar regimenten gerekruteerd of gelegerd werden. Daarnaast kwam een aanzienlijke minderheid van de officieren uit het buitenland. In de achttiende eeuw had het officierenkorps een internationaal karakter en deed de nationaliteit van een officier er nauwelijks toe. Het was voor een officier niet ongebruikelijk om achtereenvolgens verschillende vorsten te dienen en aldus carrière te maken. Pas de opkomst van nationalistische gevoelens in de negentiende eeuw maakte een einde aan het gemêleerde, internationale karakter van het officierskorps. Toen deed de gedachte steeds meer opgeld, dat een officier alleen zijn eigen vorst en zijn eigen natie kon dienen. Maar in 1794 schreef een Franse officier nog over het Oostenrijkse officierskorps: '*De officieren hadden vele nationaliteiten; in 1794 trof ik onder hen Fransen, Belgen, Luxemburgers, Walen, Engelsen, Ieren, Polen, Kroaten en Zweden.*'[46]

---

44 Michael Hochedlinger, 'Rekrutierung - Militarisierung - Modernisierung. Militär und ländliche Gesellschaft in der Habsburgermonarchie im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus', in: Stefan Kroll en Kersten Krüger ed., *Militär und ländliche Gesellschaft in der frühen Neuzeit,* (Hamburg 2000) 327-375, aldaar 362, 275.

45 David Hollins en Jeffrey Burn, *Austrian grenadiers and infantry 1788-1816* (Oxford 1998) 21.

46 Geciteerd in: Hollins, *Austrian grenadiers and infantry*, 20.

Officieren konden op verschillende manieren hun intrede maken in het leger, bijvoorbeeld door een commissie te kopen. De term 'commissie' stamt uit de periode waarin officieren zelf manschappen aantrokken en zich vervolgens als kant en klare compagnie of regiment verhuurden aan een vorst. Deze periode van militair ondernemerschap kende haar hoogtij in de zeventiende eeuw, maar het verschijnsel liet nog tot diep in de achttiende en zelfs tot in het begin van de negentiende eeuw zijn sporen na. Rond 1800 was het systeem in zoverre verwaterd, dat bijna niemand meer op eigen gelegenheid een compagnie of regiment op de been bracht. Maar een officier kon nog steeds een commissie kopen: tegen betaling kreeg hij een rang in het leger en voerde hij het bevel over een compagnie of regiment. Dat het systeem werkte, geeft aan dat er voldoende mannen waren die het als een waardevolle investering zagen. Wie een commissie als officier kocht, zag een florissante militaire carrière in het verschiet. Met name leden van de adel voelden zich hiertoe aangetrokken. Officieren die een commissie hadden gekocht, kregen vervolgens een opleiding in de kazerne, waar ze de training van cadetten doorliepen. Een theoretische vooropleiding was er niet.

Een andere manier om officier te worden voerde langs de schoolbanken. Jongens die de *Militärakademie* in Wiener Neustadt hadden doorlopen, stapten als vaandrig over naar het officierskorps. Een kleinere groep werd op een vergelijkbare wijze officier nadat ze een gespecialiseerde opleiding tot ingenieur of legerchirurgijn had gevolgd. De *Militärakademie* in Wiener Neustadt was een school voor jongens van ongeveer vier tot zestien jaar, waarin zij onderricht kregen in de klassieke cultuur, sociale vaardigheden, de belangrijkste talen van het keizerrijk, wiskunde en enige elementaire krijgskunde. Daarnaast werd veel aandacht geschonken aan religieuze en morele vorming. Tot deze academie werden vooral officierszonen toegelaten – wat de vorming van een 'militaire kaste' natuurlijk bevorderde – en daarnaast adellijke zonen die betaalden voor een studieplaats. Aartshertog Johan was door zijn broer Karel benoemd als voorzitter van een commissie die voorstellen moest doen voor verbetering van de opleiding. Op 20 juni 1805 werd Johan *Oberdirektor* van de academie, nadat de vorige directeur was overleden.[47]

Binnen het leger waren er diverse soorten carrières. In de eerste plaats waren er de cadetten die de academie hadden doorlopen. Jaarlijks ging het slechts om enkele tientallen personen. Voor hen was de laagste officiersrang van *Unterleutnant* een springplank naar hogere rangen. Na hun theoretische scholing kwam het er voor hen op aan, om zich in de praktijk verder te bekwamen.

In de tweede plaats waren er onderofficieren, die door de overste van een regiment

47 Von Angeli, *Erzherzog Carl* ,V, 120; Liwa, 'Erzherzog Johann', 21.

werden voorgedragen voor een officiersfunctie. Voor dergelijke doorgewinterde onderofficieren was de situatie net omgekeerd aan die van de cadetten van de academie. Zij waren zij aanzienlijk ouder dan de cadetten, hadden zich in de praktijk al bewezen, maar waren louter door ervaring geschoold. De rang van luitenant was voor hen vaak een eindstation. Een gemis aan theoretische kennis vormde een struikelblok voor een verdere carrière.

In veel families zette de zoon de kroon op de carrière die de vader als soldaat en onderofficier was begonnen. De onderofficier die op latere leeftijd was bevorderd tot officier, probeerde voor zijn zoon een plaats te bemachtigen op de *Militärakademie* in Wiener Neustadt. Slaagde hij daarin, dan kon de zoon op jonge leeftijd een carrière als officier starten. Als de zoon in het leger succesvol was of op zijn minst zijn dienstjaren volmaakte, dan kon hij een adelspatent verwerven. In twee generaties kon een familie dan een flinke sprong maken op de maatschappelijke ladder.

Naast de cadetten van de academie en de ervaren onderofficieren was er, zoals al eerder aangegeven, een derde categorie personen in de officiersrangen: degenen die een commissie als officier hadden gekocht. In aantal vormden zij een veel grotere groep dan de cadetten.

Van het opleidingsniveau van de officieren in het Oostenrijkse leger rond 1805 schetsen tijdgenoten geen rooskleurig beeld. De mannen die uit de rangen waren opgeklommen, misten een theoretische scholing, terwijl officieren die een commissie hadden gekocht evenmin een specifieke vooropleiding hadden genoten. Bovendien misten zij ook nog de praktijkervaring. Het was aan de meerderen in het regiment om te bepalen wat een nieuwe officier moest leren. Meestal legden zij de nadruk op exerceren en andere routinewerkzaamheden, waardoor zij officieren niet op hun eigenlijke taak – oorlog voeren – voorbereidden. Door het accent te leggen op routinehandelingen drukten de superieuren tevens de neiging de kop in om eigen initiatief te tonen. Wat dat inhield, had aartshertog Johan aan den lijve ondervonden. Frans had hem in 1799 als zeventienjarige verplicht om een rekrutenopleiding te volgen: '*Es war darauf abgesehen, mich mürbe zu machen und alles, was in mir selbständigkeit andeutete, niederzudrücken*'.[48] Wanneer de nieuwe officier deze ‚ontgroening' goed doorkwam, maakte hij meestal gebruik van de vrijheid die hij genoot om zijn tijd te besteden aan niet-militaire zaken: het absenteïsme onder officieren was groot. Stafofficier *Oberst* baron Anton von Zach (1747-1826), die in 1798 een memorandum schreef over de misstanden in het Oostenrijkse leger, weet de onverschilligheid van officieren in hun taakuitoefening aan de afstand die ze bewaarden

48 Hans Magenschab, *Erzherzog Johann. Habsburgs grüner Rebell* (4e druk; Graz 1991), 105.

tot hun minderen. Een officier verbleef in de regel niet bij zijn manschappen, maar werd ingekwartierd bij burgers. Op deze manier kon er geen vertrouwensband ontstaan tussen officier en manschappen.[49]

Geld speelde een belangrijke rol in het leven van de officier. Voor de hoofdofficieren was de soldij goed, maar lager in de hiërarchie waren de uitgekeerde bedragen klein. Volgens de voorschriften uit 1757 verdiende de *Feldmarschall* – de in rang hoogste officier –10.000 gulden per jaar terwijl de tweede luitenant – de in rang laagste officier – genoegen moest nemen met 222 gulden.[50]

Officieren van subalterne rang zaten doorgaans krap bij kas. Zij hadden veel onkosten omdat ze zorg moesten dragen voor hun eigen uniform en uitrusting. Bovendien waren ze verantwoordelijk voor de geldkas van hun eenheid, die zij aan moesten vullen wanneer er tekorten waren. Dit was een overblijfsel uit de tijd dat officieren op eigen kosten soldaten moesten uitrusten en zich als eenheid lieten betalen door de staat. Deze constructie was in Oostenrijk in de praktijk afgeschaft in 1767. Wat was blijven bestaan was het *Inhaber*-systeem, in Nederland bekend als het systeem van de kolonel-eigenaar. De *Inhaber* – oorspronkelijk de leider der ingehuurde beroepssoldaten – werd geacht financieel bij te dragen aan het regiment: hij sponsorde het als het ware. Het regiment droeg dan zijn naam, terwijl de *Regimentskommandant* het feitelijke veldcommando uitoefende. Een gevolg van dit systeem was dat tot 1801 de kolonel-eigenaar veel zaken, waaronder de rechtspraak, naar eigen goeddunken kon inrichten. Een ander uitvloeisel van deze erfenis was de uitgebreide administratie die compagniescommandanten moesten voeren. Hoewel het Oostenrijkse leger hierin niet afweek van andere legers in Europa, ergerde Karel zich aan de vele uren die een officier hieraan besteedde. Zijns inziens kon de officier zijn tijd beter besteden om zich te bekwamen in gevechtstaken. Het systeem van het kopen en verkopen van commissies kwam aan het begin van de negentiende eeuw in bijna heel Europa voor, zoals in de Pruisische, Russische en Britse legers. Frankrijk had tussen 1758 en 1777 op dit gebied een verandering meegemaakt die het uniek maakte in Europa. Frankrijk kende sindsdien geen commissieverkoop en geen kolonel-eigenaren meer: de staat nam in deze zijn verantwoordelijkheid.[51]

De hoogte van de soldij was in Oostenrijk sinds 1749 niet meer aangepast, waardoor militairen flink aan koopkracht hadden ingeboet als gevolg van inflatie. De soldij volstond voor veel officieren niet om een gezin op een behoorlijke voet te kunnen laten leven.

---

49 Baron Anton von Zach, 'Eine Denkschrift Zach's aus den Jahre 1798', in: *Mitteilungen des k. und k. Kriegsarchivs* Dritte Folge, 2 (1903), 160-195, hier 171, 176-177.

50 Duffy, *Sieben Jahre Krieg,* 169.

51 Rafe Blaufarb, *The French army 1750-1820. Careers, talent, merit* (Manchester 2002), 30.

Menig officier bleef daarom ongetrouwd of liet zijn kinderen werken. Officiersdochters dienden bijvoorbeeld als hulp in de huishouding bij derden. De instellingen van het leger – de *Militärakademie* van Wiener Neustadt en het *Offizierstöchter-Erziehungs-Institut* – konden te weinig officierskinderen opnemen om dit probleem uit de wereld te helpen.

Een officier kon in rang stijgen door een bevordering op basis van dienstjaren of op basis van verdienste, maar dat laatste kwam in vredestijd weinig voor. Een derde manier lag in de al eerder gememoreerde mogelijkheid om een commissie van een hogere officier over te nemen. Wanneer een officier uit dienst trad of overleed, kon een gegadigde zijn betrekking kopen. Soms werden officieren van hoge rang eenvoudigweg uitgekocht door hun minderen, waardoor '*der Verkäufer ein bescheidenes Auskommen bis zu seinem Tode hatte und der Käufer auf viele Jahre hinaus meist hoffnungslos verschuldet war.*' [52] Deze praktijk van *Stellenverkauf* werd door Karel bestreden, maar hij bereikte hierin slechts partieel succes. Karels pijlen richtten zich op de verkoper, die van de lijst van pensioengerechtigden werd geschrapt.[53] Maar de praktijk van commissieverkoop werd niet principieel verboden.

De centrale rol die geld in een officiersleven speelde, was vele beroepsmilitairen en zeker leden van de oude *noblesse d'epée* een doorn in het oog. Niet geld maar eer moest voorop staan. Dit eergevoel vond zijn uitdrukking bij uitstek in het dragen van een uniform en onderscheidingstekens. Zoals Anton von Zach schreef: '*Noth, darin liegt seine Ehre. Mit Geld kann des Menschen Leben nicht bezahlt werden, nur mit Ehre.*' [54] Het lijkt erop dat de werkelijkheid weerbarstiger was dan Zach wilde geloven. Officieren van gezondheid, die in het Oostenrijkse leger niet meer verdienden noch beter werden behandeld dan onderofficieren, weigerden niet zelden in het openbaar in uniform te verschijnen.[55] Karel constateerde dat officieren die de carrièrekansen in het leger vergeleken met die in de burgermaatschappij, alle belangstelling voor het militaire beroep verloren.[56]

---

52 Manfried Rauchensteiner, 'Menschenführung im kaiserlichen Heer von Maria Theresia bis Erzherzog Carl', in: *Vorträge zur Militär Geschichte* III (Herford en Bonn 1982) 15-40, aldaar 20. Voor de inflatie en voor de opvang van kinderen: Hochedlinger, *Austria's wars of emergence,* 314.

53 Von Angeli, *Erzherzog Carl,* V, 134.

54 Zach, 'Eine Denkschrift', 168.

55 Von Angeli, *Erzherzog Carl,* V, 60-64.

56 Criste, *Erzherzog Carl,* II, 201.

Anoniem, Oostenrijks legerkamp met grenadiers en pontonniers, c. 1795
(Foto uit de collectie van Ian Castle)

III) ONDEROFFICIEREN EN MANSCHAPPEN

Onderofficieren waren voor het functioneren van het leger belangrijk, omdat zij de onmisbare schakel vormden tussen de soldaten en de officieren. Waar de soldaat en de officier weinig gemeenschappelijk hadden en nauwelijks een onderlinge band voelden, hadden onderofficieren een band met zowel de soldaten, met wie zij lief en leed deelden en voor wier welzijn zij verantwoordelijk waren, als met de subalterne officieren, met wie zij de compagnie als een eenheid lieten functioneren en tot wier rang zij hoopten op te klimmen. De onderofficieren waren door een lange diensttijd of door bijzondere verdiensten opgeklommen uit de soldatenstand. In de regel behoorden zij tot dezelfde sociale groepen als de gewone manschappen en waren zij uit dezelfde geografische regio's afkomstig.
In het Oostenrijkse keizerrijk bestond de soldatenstand aan het begin van de negentiende eeuw voornamelijk uit landloze boeren. De uitspraak dat *'die Bauerschafft zum Pflug*

und Militardiensten gebohren ist', die een beambte in 1755 had gedaan,[57] had vijftig jaar later nog niets van haar zeggingskracht verloren. Toch was de wijze waarop de boeren voor het leger werden geworven in de tussentijd veranderd.

Halverwege de achttiende eeuw kenden de Habsburgse gebieden op papier geen gedwongen rekrutering. Van oudsher bestond er weliswaar de *Landrekrutenstellung,* waarbij een provincie de vorst een vastgesteld quotum aan gerekruteerde manschappen aanbood voor dienst in het leger. Deze praktijk was evenwel geleidelijk aan veranderd van een betaling in manschappen naar een betaling in geld, en kon dus niet langer beschouwd worden als een vorm van gedwongen rekrutering. Regimenten wierven in de achttiende eeuw vrijwilligers, waarbij elk regiment een district werd toegewezen waarbinnen het mocht werven. Deze districten lagen per definitie binnen de grenzen van het rijk. Bij het werven waren vele middelen geoorloofd, zoals kandidaten dronken voeren, gevangenen en krijgsgevangenen rekruteren, en landlopers en anderen aan de zelfkant van de maatschappij met geweld inlijven. De vrijwilligheid van de dienstneming moeten we dus met een zekere nuance bezien. De zogenoemde Duitse regimenten wierven niet alleen binnen het eigen district, maar kenden de mogelijkheid om binnen de grenzen van het Heilige Roomse Rijk te werven, de *Reichswerbung*. Het Duitse Rijk droeg bovendien op nog een andere manier bij aan de oorlogsinspanning, zoals we eerder in dit hoofdstuk zagen: wanneer de Rijksdag een oorlog erkende als een *Reichskrieg*, wierven de Duitse vorsten ook zelf troepen en stelden ze grote contingenten militairen ter beschikking aan de keizer. Beide mogelijkheden gingen echter verloren voor Oostenrijk toen het Heilige Roomse Rijk in 1806 – door de oprichting van de Rijnbond – de facto ophield te bestaan en Frans zich gedwongen zag om de keizerskroon van het Heilige Roomse Rijk neer te leggen.

Op het gebied van rekrutering namen Hongaarse regimenten een aparte positie in. In Hongarije moest de keizer eerst de Landdag concreet verzoeken om een bijdrage te leveren. Had de Landdag toestemming verleend voor de werving van een bepaald quotum aan rekruten, dan konden de wervingscommissies van de Hongaarse regimenten in hun Hongaarse districten aan de slag. De machtige positie van de Hongaarse Landdag leidde ertoe, dat Hongarije relatief bezien weinig soldaten leverde. Zoals we al eerder in dit hoofdstuk zagen, gebruikte de Landdag de *Insurrectio* – de oproep van een deel van de mannelijke bevolking in tijd van nood – als excuus voor de beperkte werving in Hongarije. De gevechtswaarde van de *Insurrectio* was in de ogen van Oostenrijkse generaals echter zeer gering. In 1741 was daarom de reguliere werving in Hongarije begonnen. In dat jaar moest Hongarije 21.000 rekruten leveren. Ruim een halve eeuw

57 Geciteerd in: Hochedlinger, 'Rekrutierung-Militarisierung', 328.

later, in 1798, was dit aantal opgelopen tot 52.000 man. In 1804 ging de Landdag ermee akkoord dat Hongarije 63.264 manschappen leverde aan het leger, maar weigerde de invoering van een dienstplichtstelsel in Hongarije.[58]

In de gemilitariseerde grensgebieden was de situatie heel anders. De *Grenzer* ontleenden hun rechten om vrij land te mogen bewerken aan de verplichting om als soldaat te dienen. In theorie was dus elke weerbare man in deze districten een soldaat. Dit kwam tot uiting in de indeling in militaire districten die weer onderverdeeld waren in gebieden die bepaalde regimenten vormden. Natuurlijk waren er praktische beperkingen. Om te beginnen kwamen alleen mannen in aanmerking die voldeden aan de fysieke eisen voor een militaire bestaan – zoals een minimumlengte – en aan de leeftijdsgrens van minimaal zeventien en maximaal veertig jaar. Daarnaast mochten de leefgemeenschappen van de *Grenzer* erop rekenen, dat personen die voor de bedrijfsvoering van de boerderij onmisbaar waren het land mochten blijven bewerken. Tenslotte waren de *Grenzer* oorspronkelijk bestemd voor de grensbewaking, zodat het onmogelijk was om alle weerbare mannen op te nemen in regimenten die in andere streken vochten, bijvoorbeeld in het westen van Europa tegen aartsvijand Frankrijk. Dan zouden de grenzen in het zuidoosten van het rijk immers onbeveiligd zijn. De *Grenzer* vormden ongeveer een zesde van de manschappen van het keizerlijke leger, waarmee ze in verhouding tot hun aandeel in de totale bevolking een zeer grote bijdrage leverden. Omdat zij alleen in tijden van nood werden opgeroepen, hadden zij niet dezelfde geoefendheid als reguliere troepen. Hun kracht lag in hun strijdbaarheid en in hun vertrouwdheid met het gebruik van wapens. *Grenzer* werden in de achttiende eeuw met succes ingezet in de 'kleine oorlog': zij voerden verkenningen, strooptochten en verrassingsaanvallen uit en vochten in geaccidenteerd en bebost terrein waar reguliere troepen niet goed uit de voeten konden. Vanwege een structureel gebrek aan manschappen in het reguliere leger werden de *Grenzer* echter meer en meer ingeschakeld in gesloten formaties op het reguliere slagveld. In deze rol voldeden zij niet aan de verwachtingen. Rond 1800 was het moreel van de *Grenzer* bovendien tot een dieptepunt gezakt, omdat de economische omstandigheden voor de thuisblijvers steeds slechter werden. Hervormingen hadden dit probleem niet kunnen oplossen. Door de telkens opnieuw oplaaiende strijd met het revolutionaire Frankrijk raakte als het ware de rek uit het systeem. In 1802 benoemde Karel aartshertog Lodewijk tot directeur-generaal van de grensdistricten en stelde hij een commissie in die voorstellen moest doen voor nieuwe hervormingen. Zelfs opheffing van het hele systeem van de *Grenzer* behoorde tot de mogelijkheden. De commissie

58 Rothenberg, *Napoleon's great adversary*, 93; Hochedlinger, *Austria's wars of emergence,* 317.

adviseerde om de *Grenzer* weer in te zetten voor zelfstandige taken, aangezien de *Grenzer* door hun levenswijze bij uitstel hiervoor geschikt waren. Bovendien ontbrak de tijd om hen te oefenen in de manoeuvres van liniesoldaten.[59]

Een belangrijke wijziging in de rekrutering van de manschappen voor het Oostenrijkse leger was de invoering van een vorm van conscriptie in de laatste decennia van de achttiende eeuw. Conscriptie houdt in dat mannen van weerbare leeftijd in beginsel worden verplicht tot legerdienst. Uit de leeftijdscategorie wordt eerst een selectie gemaakt van mannen die in de praktijk in aanmerking komen voor de legerdienst. Mannen die te klein zijn of medisch ongeschikt zijn vallen daarbuiten, maar ook mannen die om sociale redenen een vrijstelling krijgen. Uit de groep van mannen die in concreet in aanmerking komen voor de legerdienst, wordt vervolgens weer een selectie gemaakt van degenen die daadwerkelijk moeten opkomen. Via de conscriptie kon de centrale overheid het potentieel aan soldaten binnen de bevolking beter aanspreken. Bovendien kon ze dit doen zonder tussenkomst van standenvergaderingen. Het conscriptiepatent was sinds 1781 effectief in werking in het Habsburgse Rijk, uitgezonderd Hongarije, Tirol, de *Militärgrenze,* de Italiaanse hertogdommen en de Oostenrijkse Nederlanden.

Ervaringen uit de Zevenjarige Oorlog waren de reden om de conscriptie in te voeren. Het Oostenrijkse leger was numeriek niet opgewassen geweest tegen het leger van het veel kleinere Pruisen. Dankzij een vorm van conscriptie had Pruisen een – zeker naar verhouding tot het bevolkingsaantal – groter leger in het veld kunnen brengen. Het invoeren van de conscriptie had verregaande consequenties. De operatie was in 1770 begonnen met een wet die aan ieder huis in het keizerrijk – inclusief het paleis van de keizer in Wenen, de *Hofburg* – een huisnummer toekende. In de periode 1770-1781 had de overheid meer inzicht verworven in de demografie: ze had niet alleen de huizen genummerd, maar ook bevolkingsonderzoeken verricht en een administratief systeem opgezet om alle gegevens van de onderdanen vast te leggen. Door middel van deze conscriptiewetgeving kon de vorst voor het eerst direct invloed uitoefenen op zijn onderdanen, zonder tussenkomst van de provincies en landeigenaren. Het militaire establishment was zich er terdege van bewust dat de conscriptie een wezenlijke bijdrage leverde aan de greep van de centrale overheid op de individuele burger. *Feldmarschall* graaf Franz Moritz Lacy (1725-1801), voorzitter van de *Hofkriegsrat,* stelde in 1781 met trots vast: *‚Die Conscription ist das Mittel, wodurch der Landesfürst in die ihm aus politischen und Militairabsichten nöthige Kenntniß der in einem Lande befindlichen gesammten Population und des Zugviehes gelanget, wovon niemand, er sey höheren oder niederen, geistlichen oder weltlichen Standes, männlichen oder weiblichen*

59 Rothenberg, *Napoleon’s great adversary*, 95.

Geschlechts noch die Judenschaft ausgenommen bleibet, wo derley in einem Lande sich befindet.' [60] De boerenstand liet de huisnummering in de eerste jaren gelaten over zich heen gaan, omdat zij van de tussenkomst van de centrale overheid een zekere bescherming verwachtte tegen de lokale heren.[61] Inderdaad was dit soms het geval. Wervingsofficieren die werden uitgezonden om huizen te nummeren en de bevolking te tellen, maakten in hun rapporten aan Wenen vaak ook melding van sociale misstanden. In de eerste fase van het conscriptiesysteem moest worden vastgesteld welke mannen eigenlijk in aanmerking kwamen om in het leger te dienen. In algemene zin ging het om de jongemannen die economisch gemist konden worden. Concreet hield dit in dat mannen vrijgesteld waren van conscriptie als zij beschikten over eigen grond, een eigen ambacht of een eigen bedrijf. Ook de mannen die als oudste zoon een boerderij zouden erven en mannen in daarmee vergelijkbare omstandigheden vielen buiten de conscriptie. De categorie die overbleef werd eufemistisch omschreven als *'zu anderen Staatsnotdurften anwendbar'* en bestond grotendeels uit jongere boerenzonen, boeren zonder eigen grond (vooral zij die onderworpen waren aan een vorm van horigheid) en het stedelijke proletariaat, dat in het overwegend agrarische Oostenrijk evenwel niet omvangrijk was. In 1781 kwam naar schatting ongeveer veertig procent van de mannelijke bevolking tussen de zeventien en veertig jaar in aanmerking voor conscriptie.[62] Vanzelfsprekend hoefden niet al deze mannen ook in het leger te dienen.

Elk jaar stelde de *Hofkriegsrat* vast hoeveel rekruten er nodig waren, waarna de wervingscommissies erop uit trokken om de mannen in te lijven. Daarbij ging het er niet zachtzinnig aan toe. Het feitelijke inlijven – en dus ook het vaststellen wie op moest komen – werd overgelaten aan de lokale heren. Dit leidde tot willekeur en misstanden. In 1793 werd bij de *Hofkriegsrat* gemeld dat potentiële rekruten door hun heren werden behandeld *'wie es mit denen Kälbern beim Verkauf geschiehet, auf Wägen mit Stricken gebunden, mit Eisen gefesselt.'* [63] Eenmaal in het leger opgenomen, waren er diverse mogelijkheden om snel huiswaarts te keren. Getrouwde mannen – zeker als zij kinderen hadden – en mannen die konden aantonen dat zij van bijzondere waarde waren voor een ambachtelijk of boerenbedrijf, mochten er in vredestijd op rekenen dat zij na de basistraining met verlof werden gestuurd. Hierbij werd onderscheid gemaakt tussen *'bestimmte Beurlaubung'* en *'unbestimmte Beurlaubung'*. Bij *'bestimmte Beurlaubung'* bleef de man op de monsterrol van het regiment staan en had hij toestemming om zijn

60 Hochedlinger, 'Rekrutierung-Militarisierung', 356.

61 De Kerk en adel bezaten veel land, dat werd bewerkt door boeren via een pachtsysteem of een vorm van horigheid. Deze boeren waren dus schatplichtig aan de landeigenaren.

62 Hochedlinger, 'Rekrutierung-Militarisierung', 353.

63 Hochedlinger, 'Rekrutierung-Militarisierung', 347.

uniform te dragen, omdat hij direct oproepbaar was. Bij '*unbestimmte Beurlaubung*' werd de man van de monsterrol geschrapt en viel hij voortaan onder het civiele gezag, maar bleef hij als een soort reserve functioneren in geval van mobilisatie. Deze gewoonte om grote aantallen soldaten met groot verlof te sturen, had een dubbel economisch voordeel: enerzijds werden op deze manier arbeidskrachten niet onnodig onttrokken aan de samenleving, anderzijds hoefde het leger in vredestijd minder soldaten te onderhouden. In militair opzicht kleefden er natuurlijk bezwaren aan deze regeling. Mobilisatie van het leger op oorlogssterkte vergde geruime tijd, omdat velen van huis en haard moesten worden opgetrommeld. Ook deed de lange afwezigheid van de verlofgangers hun geoefendheid geen goed, vooral niet in het uitvoeren van ingewikkelde manoeuvres in grotere verbanden dan de compagnie.

Een belangrijk element van de conscriptiewet van 1781 was de duur van de dienst: 25 jaar, hetgeen in de praktijk neerkwam op levenslang. Na 25 jaar soldatenbestaan was het immers nagenoeg onmogelijk om nog een nieuwe maatschappelijke carrière te beginnen. Vrijwilligers die dienst namen, tekenden daarentegen een contract – *Kapitulation* – voor zes jaar.[64] Er waren velerlei overwegingen om de diensttijd voor dienstplichtigen zo lang te maken. Vanwege de lange diensttijd was het niet nodig om regelmatig grote aantallen nieuwe rekruten op te roepen, wat gunstig voor de economie werd geacht. Daarnaast waren de meeste generaals van mening, dat het vele jaren duurde vooraleer een soldaat zijn vak beheerste. Het zou verspilling zijn om goed getrainde soldaten naar huis te sturen. Bovendien werkte de lange diensttijd in de hand, dat soldaten hun band met de burgermaatschappij langzaam verloren en afhankelijk werden van de vorst. Ten slotte speelde een rol, dat uitgerekend oud-soldaten een gevaarlijk opstandig element in de maatschappij zouden kunnen vormen. Zij wisten met wapens om te gaan en kenden de kracht van een goede organisatie. Het was dan verstandiger om soldaten tot op middelbare leeftijd in het leger te houden.[65]

In de hervormingsjaren 1801-1804 gebruikte aartshertog Karel militaire argumenten om de levenslange dienstplicht te bestrijden. Bij het uitbreken van een oorlog had men, aldus Karel, een leger dat *'zu einem sehr grossen Theile aus alten decrepiten Leuten bestand, welche man entweder gleich oder doch nach wenigen Monaten von Feldstrapazen als Invaliden superarbitriren musste. Die übrige Mannschaft war, missmüthig über einen lebenslänglichen Zwang, stets zur Desertion oder, wenn sie gefangen wurden, zum Uebertritt in fremde Dienste bereit.'* [66] Karel drong voor de dienstplichtigen aan op een

64 Duffy, *Sieben Jahre Krieg*, 213.

65 Von Angeli, *Erzherzog Carl,* V, 147; Rothenberg, *Napoleon's great adversary*, 94.

66 Von Angeli, *Erzherzog Carl,* V, 143.

Kapitulation met een welomschreven diensttijd van acht jaar voor de infanterie, tien voor de cavalerie en twaalf voor de artillerie. Een door Frans in het leven geroepen commissie wilde niet verder gaan dan twaalf, veertien en achttien jaar. Uiteindelijk bepaalde de keizer in het nieuwe patent de diensttijd op tien, twaalf en veertien jaar. Uitdrukkelijk werd bepaald dat afzwaaiende soldaten moesten kunnen aantonen dat zij werk hadden. Aan werkloze oud-militairen werd de mogelijkheid geboden om weer in dienst te treden. Civiele autoriteiten dienden bij benoemingen voorrang te geven aan oud-militairen. Voor invalide militairen werden er ambtelijke werkzaamheden gezocht.[67]
De rol van lokale bestuurders werd in de nieuwe conscriptiewet geminimaliseerd. De nieuwe wet werd in 1804 afgekondigd en zou in 1805 ingaan. In 1819 zouden dus de laatste militairen afzwaaien, die in 1805 aan hun dienstplicht zouden begonnen. Aan de omschrijving van diegenen die in aanmerking kwamen voor conscriptie, veranderde de nieuwe conscriptiewet niet veel. De opstellers van de wet hielden vast aan het oude uitgangspunt dat de economische bedrijvigheid zo min mogelijk zou moeten lijden onder de dienstplicht. Op ambachtslieden, kooplieden en andere mannen met een zelfstandige functie waren de bepalingen van de dienstplichtwet dan ook niet van toepassing.
Hoewel de conscriptie en vrijwillige werving vanzelfsprekend betrekking had op mannen, waren er ook vrouwen verbonden aan het leger. Met toestemming van hun directe superieuren mochten soldaten trouwen. Het aantal vrouwen dat een compagnie volgen mocht – wat voor een soldatenvrouw zonder eigen inkomen een voorwaarde was om in leven te blijven – was echter aan een strenge regel onderworpen. Doorgaans mochten tussen de tien en veertien vrouwen een compagnie – van ongeveer 160 mannen – volgen. De meeste vrouwen verdienden geld door huishoudelijke taken te verrichten, zoals wassen, naaien en koken. Overleed hun echtgenoot, dan hertrouwden zij doorgaans met een andere soldaat. Het was de enige manier om te overleven, al was het maar omdat soldatenweduwen geen recht hadden om bij de troep te blijven. Vrouwen die soldaten huwden, waren meestal uit de lagere sociale strata afkomstig. Over het algemeen week de positie van de vrouwen in het Oostenrijkse leger waarschijnlijk niet veel af van die van vrouwen in andere legers in deze periode.
De geografische herkomst van de dienstplichtige mannen werd min of meer bepaald door de wervingsdistricten. Het aantal manschappen dat de verschillende regio's leverden, was scheef gegroeid in verhouding tot het bevolkingstal van de regio's. Zoals al eerder opgemerkt droeg Hongarije relatief het minst bij. De gebieden waar de *Grenzer* woonden, leverden verhoudingsgewijs meer soldaten. De conscriptie elders in het Habsburgse Rijk droeg ertoe bij, dat opvallend veel militairen uit Bohemen kwamen én

67 Von Angeli, *Erzherzog Carl,* V, 152.

van Tsjechische afkomst waren. Dit laatste hing samen met het feit, dat de conscriptie vooral van het platteland rekruten betrok, terwijl de meeste Duitsers in Bohemen juist in een stedelijke omgeving leefden. Waar onder de officieren verhoudingsgewijs velen een Duitse achtergrond of cultuur hadden, bevonden zich onder de soldaten relatief weinig Duitstaligen. Vrijwillige rekruten ten slotte konden in theorie overal vandaan komen. De wervingsofficieren wierven in heel Europa rekruten aan. Hoewel buitenlandse vluchtelingen met enige regelmaat dienst namen in het Oostenrijkse leger, was hun aandeel in de totale vrijwillige rekrutering beperkt tot enkele procenten.[68]

Soldaten en onderofficieren ontvingen van hun werkgever brood, maar moesten hun dagelijkse kost verder zelf aanschaffen. In vredestijd moesten zij daarvoor hun soldij aanspreken, maar die volstond hiervoor nauwelijks. In oorlogstijd was het een kwestie van improviseren en er het beste van proberen te maken. Voor een soldaat bedroeg de soldij halverwege de achttiende eeuw vijf of zes kreuzer per dag, afhankelijk van zijn functie. Maandelijks ontving hij dus ongeveer tweeënhalve gulden.[69] Dit bedrag werd in voorschotten betaald. Sinds 1748 was dit bedrag niet veranderd, terwijl er sindsdien een aanzienlijke inflatie was geweest. Juist deze waardedaling van de soldij was funest. Een soldaat kon van de soldij nauwelijks rondkomen, laat staan dat hij een appeltje voor de dorst kon sparen voor de periode na de diensttijd. Het verschil in beloning tussen manschappen en officieren was schrijnend, zoals dat in deze tijd ook in andere legers gebruikelijk was. Ontving een sergeant vijftien gulden soldij per maand, de kapitein verdiende maandelijks 72 gulden, bijna vijf keer zoveel als de sergeant en ongeveer 25 keer zoveel als een *Gemeiner*. Soldaten en onderofficieren kregen van de overheid uniformen en uitrusting uitgereikt. De kosten hiervan werden niet van de soldij afgetrokken, in tegenstelling tot het gebruik in andere Europese legers. Wel droegen de manschappen en onderofficieren aan 'schoonmaak- en reparatiekosten' bij in de vorm van een verplichte aftrek van de soldij. Was een uitrustingstuk eerder verloren gegaan of onbruikbaar geworden dan de reglementen voorschreven, dan draaide de soldaat zelf voor het verlies op. Op de vlucht een musket wegwerpen kon voor een soldaat dus aanzienlijke financiële consequenties hebben.

Al met al vormden de soldaten van de keizer in 1805 een groep van vooral niet-Duitse, arme sloebers van het platteland die weinig te verliezen hadden.[70]

---

68 Voor de periode rond 1800 berust dit beeld op steekproeven, voor de Zevenjarige Oorlog is een statistisch betrouwbaar beeld gereconstrueerd door: Duffy, *Sieben Jahre Krieg,* 217. Zie ook: Hollins, *Austrian grenadiers and infantry,* 4-8.

69 Duffy, *Sieben Jahre Krieg,* 222; Rothenberg, *Napoleon's great adversary*, 23.

70 Duffy constateert echter terecht dat de levensomstandigheden voor armen op het platteland zo erbarmelijk waren, dat in dienst gaan misschien niet eens in alle gevallen een verslech-

DE OORLOG: DOELEN, STRATEGIE EN TACTIEK

I) HET KEIZERRIJK IN OORLOG

Zoals voor alle Europese grootmachten gold, was het Habsburgse Rijk mede door oorlogen groot geworden. Door zijn centrale ligging in Europa was dat rijk bijna voortdurend verwikkeld in conflicten om de macht, of die nu *manu militari* werden uitgevochten of niet. Een Europees machtsevenwicht was onmogelijk te realiseren zonder het Rijk van de Oostenrijkse Habsburgers daarin te betrekken. Wanneer Frankrijk dominantie in West-Europa dreigde te verwerven, dan kwam Oostenrijk in het geweer. Probeerde Pruisen de hegemonie te verwerven in Duitsland, dan zag dat land Oostenrijk op zijn pad. Deed zich een geschikte gelegenheid voor, dan probeerde Oostenrijk zich te versterken ten koste van het Ottomaanse Rijk. Maar tevens hield het in de gaten dat grote broer Rusland niet teveel macht zou verwerven in het zuidoosten van Europa. Daarnaast waren er nog tal van kleinere belangen die Oostenrijk in het oog hield. In vergelijking met staten als Frankrijk, Groot-Brittannië en Spanje beschikte Oostenrijk nog niet over een aaneengesloten territorium. Het verwerven van zo'n aaneengesloten, goed verdedigbaar rijk was een van de belangrijke doelen van de Oostenrijkse vorsten in de achttiende eeuw.

Oorlog was aan de orde van de dag in het achttiende-eeuwse Oostenrijk. In de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1749) moest het land de Habsburgse troonopvolging via de vrouwelijke lijn – aartshertogin Maria Theresia – veilig stellen. In de Zevenjarige Oorlog (1756-1763) probeerde het om het aan Pruisen verloren Silezië te herwinnen en zo de macht van de Pruisische noorderbuur in te perken. Tijdens de Beierse Successieoorlog (1778-1779) verdedigde Oostenrijk de Boheemse kerngebieden tegen Pruisen, al koesterde het aanvankelijk ook andere plannen. Oostenrijk had zich in oorlog gestort in een poging om Beieren bij het rijk te voegen, maar het slaagde er vervolgens ternauwernood in om erfvijand Pruisen uit het hart van het eigen rijk te houden. De Turkse Oorlog (1787-1792) begon als een veroveringsoorlog, maar het krijgsverloop keerde dramatisch toen Pruisen troepen samentrok aan de noordgrens van Oostenrijk. Alleen een snelle mobilisatie van Oostenrijk kon de troon van Jozef II redden.

Al was Silezië verloren gegaan en al waren de veroveringen in het oosten van het rijk minder omvangrijk dan gehoopt, per saldo was Oostenrijk in de loop van de achttiende eeuw in territoriaal opzicht aanzienlijk gegroeid. Bovendien was het staatsapparaat in de tweede helft van de achttiende eeuw efficiënter geworden, vooral dankzij de

tering van hun positie betekende. Duffy, *Sieben Jahre Krieg,* 39.

hervormingen van Haugwitz en Kaunitz. Het was beter dan voorheen in staat om inkomsten te genereren en legers op de been te brengen. Juist door zijn vermogen om grote legers op de been te brengen en te houden – aan het eind van de achttiende eeuw drie- à vierhonderdduizend man – had Oostenrijk zijn positie als grootmacht zeker gesteld. Bij het uitbreken van de Franse Revolutie was de uitgangspositie van Oostenrijk dan ook niet slecht.

Aanvankelijk zagen de Oostenrijkse machthebbers de Franse Revolutie niet als een bedreiging. Ze voorzagen geen Franse export van het revolutionaire gedachtegoed. Vanwege de interne conflicten zou Frankrijk zijn oude streven naar hegemonie in West-Europa voorlopig geen kracht meer bij kunnen zetten. Oostenrijk was eerder bezorgd dat Frankrijk zijn verplichtingen als bondgenoot van Oostenrijk niet langer zou kunnen nakomen. Dit bondgenootschap had Oostenrijk voorheen als tegenwicht gebruikt tegen de Pruisische en Russische invloed in Europa en de Balkan.[71]

Toen het revolutionaire Frankrijk op een militaire confrontatie met Oostenrijk afstevende, schatte Oostenrijk de krijgskansen van Frankrijk laag in. De beleidsmakers in Wenen – en in Berlijn – verwachtten dat de revolutionaire leiders in Parijs zouden inbinden, zodra de monarchieën hun machtige legers te velde zouden brengen. In de ondergang van Frankrijk was Oostenrijk overigens niet geïnteresseerd: het had het meeste belang bij een groot maar enigszins verzwakt Frankrijk.

Uiteindelijk kreeg het conflict met de Franse Republiek een veel grimmiger karakter dan in Wenen was voorzien. Enerzijds had het revolutionaire Frankrijk veel grotere machtsaanspraken dan zelfs Lodewijk XIV ooit had gehad: het wilde zijn staatsmodel opleggen aan de rest van Europa. Anderzijds wist Frankrijk veel grotere legers op de been te brengen dan Oostenrijk had voorzien, en wist het die legers ook effectiever te laten opereren dan Oostenrijk had verwacht. Oostenrijk sloot met Frankrijk de Vrede van Campo Formio (1797) nadat Napoleon met zijn leger onoverwinnelijk was gebleken in het noorden van het Italiaanse schiereiland. Vanwege de zich wijzigende internationale politiek-militaire constellatie hervatte Oostenrijk de strijd met Frankrijk alweer snel, totdat het met de Vrede van Lunéville (1801) andermaal eieren voor zijn geld koos. De deelname van Oostenrijk aan de Tweede Coalitieoorlog had een beperkt karakter: Oostenrijk was er vooral op uit om het machtsevenwicht te herstellen, niet alleen ten opzichte van Frankrijk, maar ook ten opzichte van Pruisen en Rusland.[72]

De deelname aan de Derde Coalitieoorlog, in 1805, was een poging om een einde te

---

71 Ingrao, *The Habsburg monarchy 1618-1815*, 220-221.

72 Martin C. Dean, *Austrian policy during the French revolutionary wars 1796-1799* (Wenen 1993).

maken aan de groeiende macht van Napoleon in Duitsland. Ook het doel van deze oorlog was met andere woorden beperkt: Oostenrijk streefde niet naar een omverwerping van het bewind van Napoleon, maar het wilde slechts de invloedssfeer van het Napoleontische Frankrijk beperken. Niet iedereen in Wenen was ervan overtuigd dat deze oorlog verstandig was. Was het voor de staat niet beter om eerst te herstellen van de eerdere nederlagen alvorens een poging te doen om de macht van de tegenstander definitief te breken? Moest Oostenrijk niet zijn kans afwachten om te zijner tijd met *alle* middelen waarover het beschikte zijn veiligheid zeker te stellen? De aartshertogen Karel en Johan dachten beslist in deze trant. Johan noteerde bij het uitbreken van de oorlog in 1805 in zijn dagboek: *'Schwer ist der Anfang dieses Krieges zu beschreiben (...) wenige werden alles glauben, was bisher geschah (...) denn es ist ein Gemisch von Unwarscheinlichkeit, Tollsin, Unkenntnis, kurz ich finde keinen Ausdruck, um diese zu benennen. Mack ist die Ursache aller Widerwärtigkeiten (...) England war zu sehr von einer Landung bedrohet, um nicht alles aufzubiethen, um Ihren Staat vor jeder Gefahr zu schützen (...) Rußland durch Englisches Geld gewonnen, war lange mit Frankreich auf gespannten Fuße (...) Österreichs Cabinet stets mit sehr mittelmäßigen Köpfen besetzt, die, da sie keine Kenntnisse und Erfahrung besaßen zu keinen großen Combinationen und Entschlüssen fähig sind, ließ sich durch die Anträge Rußlands blenden.'* [73]

Vanuit het besef dat het land een centrale positie innam in welk Europees machtsevenwicht dan ook, waren de Oostenrijkse heersers geneigd om oorlogen te beperken in omvang en betekenis. Een streven naar hegemonie op het continent was helemaal niet aan de orde; het zou onherroepelijk tegenkrachten van andere grootmachten oproepen.

Deze voorkeur voor een beperkte oorlog werd door andere factoren versterkt. Doordat de macht van de Oostenrijkse keizers vooral leunde op de steun van de grootgrondbezitters, de bureaucraten en lokale machthebbers verenigd in de standenvergaderingen, moesten zij eerst een groot draagvlak creëren alvorens zij een oorlog konden voeren. Zonder steun van de elite was een oorlog eenvoudigweg niet te financieren. De Oostenrijkse vorsten werden in dit opzicht rekenmeesters. Zij beschouwden de kosten voor een oorlog als een investering die rendement moest opleveren. Het verlies van Silezië in de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1749) en de pogingen het terug te winnen in de Zevenjarige Oorlog (1756-1763) leidden in Wenen tot een afweging van kosten en baten: wat betekende het verlies van Silezië voor de schatkist en wat mocht een oorlog om het gebied te heroveren dienovereenkomstig kosten? Oostenrijk had er zowel belang bij om de oorlog beheersbaar te houden als om de oorlog ‚fatsoenlijk' te voeren, teneinde de

73 LSAM, Kriegstagebuch 1805, Abschrift III, S. 133, H.1., Blatt1-51, Blatt 1-3.

steun van de elite niet te verliezen. Een oorlog waarbij provincies geplunderd, steden platgebrand en oogsten vernield werden, zou zich tegen de Oostenrijkse staat keren, zo was de heersende opinie in Wenen. Zo'n vernietigingsoorlog zou niet kunnen rekenen op steun van de standenvergaderingen en andere pijlers van het Oostenrijkse rijk, wat het gevaar van ontwrichting en wellicht ontbinding van het keizerrijk met zich meebracht.

II) DE STRATEGIE

Natuurlijk is de strategie van een leger afhankelijk van de persoonlijke wil van de opperbevelhebber. Wie de operatieplannen uit Wenen echter over een langere periode bekijkt, ontdekt een patroon: in het keizerlijke leger heerste er als het ware een bepaalde strategische cultuur. Opvallend daarbij was de overwegend defensieve houding van omzichtig manoeuvreren en weinig risico's nemen. Zelfs als ze offensieve bedoelingen hadden, kozen de meeste keizerlijke opperbevelhebbers in de eerste plaats voor voorzichtigheid. Ze probeerden vooral een manier te vinden waarmee ze de vijand konden verleiden om het eigen leger aan te vallen. Wanneer het Oostenrijkse leger stelling koos, deed het dat bij voorkeur zo, dat een terugtocht altijd nog tot de mogelijkheden behoorde. Deze wijze van strijden – die Raimondo Montecucolli (1609-1680) wellicht voor het eerst consequent doorvoerde – leek veilig en was bovendien in economisch opzicht aantrekkelijk, daar zij onnodig verlies van mensen en materieel voorkwam. Er was de Habsburgers veel aan gelegen om altijd een leger op de been te kunnen brengen, ook wanneer zij een nederlaag hadden geleden. Dat intacte leger moest voorkomen dat andere staten al te gretig delen van het rijk zouden willen inlijven, nu Oostenrijk verzwakt was.[74] Natuurlijk verliet Oostenrijk van tijd tot tijd de defensieve houding. Vooral tijdens de oorlogen met Frankrijk onderschatte Oostenrijk zijn tegenstander met enige regelmaat en koos het dientengevolge voor het offensief. Dit leidde onder andere tot de nederlaag bij Hohenlinden (1800), de capitulatie bij Ulm (1805) en de nederlaag bij Austerlitz (1805). Na de oorlog van 1805 werd de Oostenrijkse positie aan de onderhandelingstafel nog enigszins gered doordat Karels leger uit Italië nog intact was. De angst dat Napoleon het keizerrijk zou opdelen of een marionet op de Oostenrijkse troon zou plaatsen, leefde aan het Weense hof sterk. Karels behoedzame strategie voorkwam dat Napoleon een dergelijk scenario kon uitvoeren.[75]

74 Gunther E. Rothenberg, 'The shield of the dynasty', 169-206; Lawrence Sondhaus, 'The strategic culture of the Habsburg army', in: *Austrian history yearbook* 32 (2001) 225-234.

75 Dit blijkt onder andere uit de paniekreactie toen bekend werd dat Napoleon een brief had geschreven aan Karel. Geruchten deden de ronde dat de Franse keizer aan Karel de troon

Naast deze strategie die zich wellicht het best laat omschrijven als de 'vooruitgeschoven verdediging', kende het Oostenrijkse leger het kordonsysteem. Dit systeem was voornamelijk in de oorlogen tegen de Turken beproefd. De eerste prioriteit was hier de bescherming van het achterland tegen plundertochten en andere invallen van kleine, mobiele groepen Ottomaanse strijders. Bij het kordonsysteem nam het Oostenrijkse leger op verschillende punten langs de grens posities in. Het was de bedoeling de vijand uit te putten en op termijn te verstikken. Zelf diende Oostenrijk de verdediging gesloten te houden. Het hield een mobiele reserve achter de hand om bedreigde punten te kunnen versterken. Het systeem is nooit een succes geweest. Tegen de Ottomanen functioneerde het niet, omdat deze vijanden beter waren aangepast aan de plaatselijke omstandigheden dan de Oostenrijkse militairen. De Oostenrijkse soldaten hadden vaak meer te lijden van ziekte en ondervoeding dan de vijand. Tegen de Fransen slaagde het kordonsysteem evenmin. De Fransen slaagden er namelijk telkens in om grote aantallen troepen op één punt te concentreren, wat hen in staat stelde een doorbraak te forceren in het Oostenrijkse kordon.

Bevoorrading van troepen speelde een belangrijke rol in het strategisch denken van het Oostenrijkse opperbevel. Hier lagen politieke argumenten aan ten grondslag. Aangezien een oorlog werd afgewogen in termen van economische kosten en baten, wilde de legerleiding voorkomen dat door rekwisities of plunderingen een gebied economisch te gronde zou worden gericht. Daarnaast was zij voortdurend op zoek naar de steun van kerk en adel, ook in vijandelijke gebieden die zij hoopte te annexeren, zodat het onverstandig was om deze groepen tegen zich in het harnas te jagen. Zowel in het eigen territorium als in dat van de vijand werden vooraanstaande bevolkingsgroepen meestal ontzien bij het vorderen van voedsel, foerage en trekdieren. Ten slotte probeerde de Oostenrijkse keizer altijd het beeld uit te dragen van de goede vorst, die zijn onderdanen beschermde tegen onheil. Zo trad hij tot 1806 als Rooms keizer op als beschermer van de Duitse staten, op zijn minst in theorie. Aan de oostgrens zag Oostenrijk zich graag als de beschermer van het Avondland tegen de Turkse legers van de islamitische Halve Maan. Deze houding bracht met zich mee, dat de Oostenrijkse legers de plaatselijke bevolking vooral fatsoenlijk dienden te behandelen. En dit impliceerde weer, dat ze terughoudend moesten zijn bij rekwisities. Deze denkwijze heerste al zeker sinds de Zevenjarige Oorlog aan het Weense hof. Pruisen, dat minder scrupules kende, had in de Zevenjarige Oorlog

had aangeboden en dat hij keizer Frans zou verbannen. Na Austerlitz had Karel aan Frans het advies gegeven om de vrede te tekenen, aangezien 'het volk zijn respect voor de monarch zou kunnen verliezen wanneer het nog grotere offers moest brengen' – een verkapte manier om een algemene revolutie te voorspellen als Frans niet zou inbinden. Geciteerd in: Rothenberg, *Napoleon's great adversary,* 132.

voordelen verkregen door het Oostenrijkse gebrek aan *Rücksichtslosigkeit*.[76]
Hoe anders was de doctrine van de Franse Republiek. In hun propaganda keerden de revolutionaire voormannen zich tegen vorstenhuizen, adel en kerk. De inwoners aan gene zijde van de Franse grens, die nog zuchtten onder het juk van de tirannie, dienden bevrijd te worden. Ook zij zouden de vruchten van de revolutie smaken: vrijheid, gelijkheid en broederschap zouden hun ten deel vallen. Waren de Franse militairen echter eenmaal op buitenlandse bodem, dan hadden zij slechts één mogelijkheid om aan eten en foerage te komen: zij vorderden voedsel, haver en hooi van de plaatselijke bevolking. De gedachte dat de 'oorlog de oorlog moest voeden' ontstond uit een dubbele noodzaak: enerzijds ontbrak het logistieke apparaat voor de bevoorrading van het leger te velde, anderzijds ontbrak het de Franse staat aan geld om voedsel en andere benodigdheden aan te schaffen voor zijn legers. Sterker nog: de veroverde gebieden moesten niet alleen het Franse bezettingsleger onderhouden, maar moesten ook de lege schatkist in Parijs vullen. Gedwongen rekwisitie en plundering werden in de oorlogsjaren 1793-1797 het officiële Franse beleid. Dit leidde tot botsingen tussen de revolutionaire bevrijders en de plaatselijke boeren. Regelmatig waren er gewapende confrontaties tussen Franse soldaten die op strooptocht waren en boeren die hun have en goed probeerden te verdedigen.
De beweeglijkheid van de Franse soldaten was geheel anders dan die van de Oostenrijkse. De Franse militairen werden in hun opmars niet gehinderd door colonnes bevoorradingswagens en door kuddes vee, die dienden als vleesvoorziening. De Franse soldaten marcheerden aldus sneller, maar moesten de dagmars ook eerder afbreken, omdat ze 's middags tijd nodig hadden om in de omgeving voedsel en brandhout te verzamelen. Wanneer een Franse generaal een belangrijk gevecht verwachtte, verbood hij zijn soldaten voedsel te zoeken en liet hij hen tot aan het eind van de dag marcheren. Franse soldaten konden aldus in de beslissende 48 uur vóór een veldslag een ongekende mobiliteit aan de dag leggen – maar met lege magen. Aan *Rücksichtslosigkeit* ontbrak het hun daarbij niet: zieken en gekwetsten die het tempo niet bij konden benen, lieten ze vaak voor dood langs de weg achter. De revolutie kende geen medelijden met haar kinderen.[77]
Het belang dat de Oostenrijkse legerleiding hechtte aan een goede bevoorrading van de troepen te velde, leidde op papier tot een uitgekiend, haast mathematisch geordend

76 Duffy, *Sieben Jahre Krieg,* 385-394.

77 '(…) it was the shocking disorganisation and chaos of the French armies which set the international standard for pillaging, and thus drove forward a notable degradation in the professionalism of warfare and the valuation of life.' Paddy Griffith*, The art of war of revolutionary France 1789-1802* (Londen 1998)*,* 52.

bevoorradingsysteem. Voor elke veldtocht wees de legerleiding bevoorradingscentra aan waar grote magazijnen werden aangelegd. Vanuit deze magazijnen zouden de troepen te velde worden voorzien van alles wat zij nodig hadden. Daarbij werd elke legereenheid geacht zich binnen een afstand van vijf dagmarsen van deze magazijnen te bevinden. Verplaatste het front zich, dan dienden ook de magazijnen te verhuizen. Voor aanleg en transport van de voorraden was het *Militärverpflegungsfuhrwesenscorps* verantwoordelijk. Bij de regimenten zelf waren ook grote hoeveelheden materiaal aanwezig, zoals veldovens voor het bakken van brood, tenten, schoenen en kleding.
Papier is geduldig. In de uitvoering faalde het systeem volledig. Om te beginnen was het *Fuhrwesenscorps* veel te klein: in 1800 bestond het uit slechts 1800 man en 1908 trekpaarden.[78] Weliswaar werd het korps in oorlogstijd aangevuld, maar er was eerder sprake van goedbedoelde improvisatie dan van een hechte organisatie. In oorlogstijd werden door het contracteren van onderaannemers vele burgers met hun dieren aan het korps toegevoegd. In 1782 bedroeg dit getal 17.180 man en 34.000 paarden.[79] Het verschil tussen de grootte van de professionele kern en de ingehuurde tijdelijke krachten was te groot. Het gevolg was doorgaans chaos. De transportkonvooien waren log. Met hun lengte van 8,53 meter en breedte van 1,58 meter pasten de wagens maar net op de wegen en blokkeerden ze vaak het andere verkeer. Alleen onder zeer gunstige omstandigheden ontvingen soldaten op tijd hun voedsel, wanneer zij op enkele dagmarsen van het depot verbleven. Het kwam regelmatig voor dat er wel meel maar geen veldbakovens aan het front arriveerden, zodat de soldaten niet in staat waren om brood te bakken. De *Bäcker-compagnien* hadden daarom de gewoonte om vooraf grote voorraden brood te bakken. Maar het brood werd dan zo oud en hard, dat soldaten het soms met een zaag moesten bewerken om het te kunnen verdelen. De bakovens, tenten, kleding en kookgerei die de militairen meevoerden, vertraagden ook de opmars van een regiment. Elke officier was bereden en had recht op een pakpaard. Daarnaast had het regiment eigen pakpaarden en paarden om de wagens te trekken. Dit leidde ertoe dat een infanterieregiment vertrok met 534 paarden – een enorme stoet. Wanneer een eenheid vanwege het strijdverloop geforceerde marsen moest maken, wanneer het weer slecht werd, wanneer de paarden door ziekte stierven, of wanneer voorraden in vijandelijke handen vielen, werd de situatie uitzichtloos. De kwaliteit van de uitrustingsstukken was bovendien bijzonder slecht. Karel merkte op dat de kartonnen zolen bij de eerste regen van de schoenen afvielen, dat de jassen en hemden losse naden vertoonden en dat de broeken zelfs voor hem – 1,58 meter lang – te kort waren. Ook aan Oostenrijkse zijde bleven zieken en

78 Von Angeli, *Erzherzog Carl,* V, 55.

79 Rothenberg, *Napoleon's great adversary*, 20.

gekwetsten voor dood langs de weg achter. Wanhopige soldaten deserteerden – met het geweer in de hand – om aan de hongerdood te ontkomen.[80]

III) TACTIEK: DE VELDSLAG EN DE KLEINE OORLOG

De wens om een geregelde en beperkte oorlog te voeren, dicteerde in belangrijke mate het gedrag van het Oostenrijkse leger op het slagveld. In de zeventiende eeuw was in heel Europa een ontwikkeling in gang gezet in de richting van een hechtere discipline en een betere geoefendheid. In de loop van de achttiende eeuw had dit geresulteerd in een hoge graad van perfectie in de krijgskunst van soldaten. Teneinde een zo effectief mogelijk musketvuur af te kunnen geven, werden soldaten bij voorkeur in linies opgesteld: ranggerekte formaties van twee of drie rijen dikte. Het was niet eenvoudig om soldaten een andere positie te laten innemen, als zij eenmaal in linie stonden opgesteld. Wanneer zij een manoeuvre uitvoerden, moesten de soldaten passen van gelijke lengte maken en precies weten wat hun plek in de formatie was. Anders zou de manoeuvre in wanorde ontaarden, wat fataal zou zijn onder vijandelijk vuur. Zelfs een eenvoudige bocht maken is ingewikkeld, wanneer honderden mannen naast en achter elkaar lopen. Elke handeling, elke beweging van de soldaat was op papier beschreven en werd in de praktijk eindeloos gedrild. Het Oostenrijkse exercitiereglement van 1769 bevatte de expliciete opmerking dat een soldaat diende te opereren als een machine – initiatief was uit den boze.

Om de vuurkracht te optimaliseren, werden legers zoals gezegd in lineaire formaties opgesteld. Uiteindelijk ontstond zo een formatie, *Treffen* genaamd, waarbij infanteristen in een lange lijn stonden opgesteld, drie rijen diep. Ruiterij bezette de flanken. De rechterflank werd beschouwd als een ereplaats, omdat hier de beste troepen werden geplaatst. Het exercitiereglement van 1769 bepaalde voor elke eenheid van het leger de exacte locatie op een slagveld. Omdat de locaties van de legereenheden in relatie tot elkaar stonden (in verband met de schootsvelden), diende ook het leger als geheel in samenhang te opereren. Eenheden mochten niet zelfstandig uit de formatie losbreken, want het leger bewoog als het ware in één grote linie.[81] Van de diverse commandanten werd verwacht dat zij hun legereenheden op de aan hen toegewezen

80 Volgens aartshertog Karel arriveerde slechts de helft van de ter aanvulling uit het achterland gezonden rekruten daadwerkelijk aan het front. Hollins, *Austrian grenadiers and infantry,* 23, 26.

81 Voor een schets van deze opstelling uit het reglement 1769: Von Angeli, *Erzherzog Carl,* V, 68.

plaatsen positioneerden, orders opvolgden en geen initiatieven namen die de eenheid van de linie doorbraken. Generaals te velde kregen opzettelijk alleen te horen, wat voor uitvoering van hun opdracht van belang werd geacht. Over de algemene situatie op het slagveld werden zij in het ongewisse gelaten.[82]

Voor de flanken van het leger koos de legerleiding bij voorkeur terrein uit, waarop eenheden niet in gesloten formatie konden opereren: bossen, moerassen, geaccidenteerd terrein, rivieren. Omdat een reguliere aanval van de vijand op deze flanken uitgesloten was, werden deze flanken als veilig beschouwd. De Oostenrijkse legerleiding dacht in spelregels, waaraan vijanden als het revolutionaire Frankrijk zich weinig gelegen zouden laten.

Het is een misverstand dat Oostenrijk geen andere keuze zou hebben gehad. In de eerste helft van de achttiende eeuw hadden de *Grenzer*, de Hongaarse huzaren en de vele door particulieren opgerichte *Freicorpsen* zich onderscheiden in de ongeregelde oorlogvoering. Zij waren bij uitstek geschikt om flexibel en zelfstandig te opereren, waarbij ze in verspreide formaties vochten en gebruik maakten van mogelijkheden die de verschillende terreinsoorten hun boden. Deze van oorsprong ongeregelde strijders werden in de loop van de achttiende eeuw evenwel steeds beter gedisciplineerd en werden steeds meer ingepast in de reguliere oorlogvoering. Bij de huzaren was dit met name het geval tijdens en na de Zevenjarige Oorlog, toen zij als reguliere lichte ruiterij in het leger werden opgenomen. De *Grenzer* werden reguliere troepen tijdens de oorlogen tegen het revolutionaire Frankrijk. Dat de Oostenrijkse legerleiding strikt vasthield aan het opereren in lineaire formaties en dat zij de rol van het individueel initiatief veronachtzaamde – zowel van een generaal als van een soldaat! – was geen gevolg van een gebrek aan geschikte troepen. Het was een kwestie van mentaliteit – een andere conclusie is niet mogelijk. Anton von Zach merkte in 1798 al op dat wat hem betrof een verkeerde weg was ingeslagen.[83]

Dit blijkt ook uit de wijze waarop de Oostenrijkers omgingen met de kleine oorlog. Onder de kleine oorlog werden in de achttiende eeuw alle gevechtsacties verstaan die niet op het reguliere slagveld plaatsvonden: voorposten bemannen, verkenningen en strooptochten uitvoeren, konvooien overvallen, infrastructuur vernietigen dan wel verdedigen. Oostenrijkse generaals hadden de gewoonte om een voorhoede te formeren van lichte, kleine brigades, bestaande uit huzaren, *Grenzer* of *Jäger* en een halve batterij licht geschut van drie driepondskanonnen. Deze voorhoedes waren meestal

---

82 Von Angeli, *Erzherzog Carl,* V, 71.

83 Zach, 'Eine Denkschrift', 175.

vrij succesvol in het vergaren van informatie en het op afstand houden van de vijand. Indien aangevallen, konden deze mobiele brigades zich eenvoudig op de hoofdmacht terugtrekken. Dergelijke brigades – vooral populair in de periode 1794-1797 – werden door de opperbevelhebbers echter te dicht bij hun legers gehouden en bereikten alleen al om die reden niet de actieradius en de invloed die de Franse lichte ruiterij bereikte, die voor eenzelfde taak werd ingezet. In plaats van hun aantal en onafhankelijkheid te vergroten, werd in hun rol na 1798 in het Oostenrijkse leger alleen maar verder beperkt. Tussen de verrichtingen waartoe de soldaten van de Oostenrijkse keizer in staat waren en de daden die het Oostenrijkse militaire establishment van hen verlangde, gaapte een grote kloof.

Johans intellectuele achtergrond en de ideeën over de hervorming van de staat

INLEIDING

Oostenrijk was een veelvolkerenstaat met een beperkte mate van centralisatie. Het Oostenrijkse leger was een kostbaar apparaat, waarvan de financiering zorgen baarde. De Oostenrijkse generaal was een man van hoge adel, de officier een beroepsmilitair met ambities en de soldaat een armoedzaaier die een groot deel van zijn leven in het leger doorbracht. Maar wie was aartshertog Johan? Op basis van welke ideeën voelde hij zich geroepen om leger en staat te hervormen? Welke geestelijke bagage had hij? Wat waren zijn intenties bij zijn hervormingsplannen? Waren staat en leger voor hem strikt gescheiden grootheden of beschouwde hij maatschappij, staat en leger als elementen die onlosmakelijk met elkaar vervlochten waren?

Om een antwoord te vinden op deze vragen, volstaat het niet om Johans hervormingsplannen te lezen. Nagenoeg alle memoranda die hij aan keizer Frans of *Generalissimus* Karel zond,waren politieke documenten. In deze voorstellen gebruikte hij argumenten waarvan hij hoopte dat ze bij de lezers goed zouden vallen. Gegeven de cultuur van intriges en wantrouwen aan het Weense hof, is het naïef om te veronderstellen dat Johan in deze officiële stukken het achterste van zijn tong liet zien.

Om te achterhalen waarom aartshertog Johan hervormingen nastreefde, moeten we een andere weg bewandelen en bij zijn jeugd beginnen. Hoe werd Johan opgevoed? Welke leermeesters waren belangrijk voor hem? Met welke wereldbeschouwing maakten zij hem vertrouwd? Welke visie op praktische politieke en militaire aangelegenheden ontwikkelde Johan? In hoeverre was deze visie verankerd in de wereldbeschouwing die hij zich eigen had gemaakt? In hoeverre sluiten de door Johan geïnitieerde hervormingen aan bij de opvattingen die hij in zijn jonge jaren had gevormd?

DE SPOREN VAN DE OPVOEDING IN FLORENCE

Zijn kinderjaren bracht aartshertog Johan door in zijn geboortestad Florence. De vorstelijke residentie Palazzo Pitti waar hij opgroeide, speelde een belangrijke rol in Johans leven. Hij wond daar zelf geen doekjes om. In het door hem gebouwde en bewoonde Palais Meran in Graz richtte hij op late leeftijd nog een Florentijnse zaal in.[1] Zijn vader Leopold II, groothertog van Toscane, gold als een verlichte vorst en werd geëerd om zijn grote eruditie en zijn vooruitstrevende ideeën. Leopold beantwoordde aan het ideaalbeeld van de verlichte despoot, die zijn land regeert als een goed huisvader en die het materieel welvaren van zijn onderdanen bevordert door gebruik te maken van wetenschappelijke kennis. In Leopolds ogen vormde de boerenstand het hart van de economie van zijn land. Bovendien geloofde hij niet in centralisatie, maar had juist oog voor regionale diversiteit. Hij was ervan overtuigd dat culturele diversiteit de economie stimuleerde, doordat ze de concurrentie tussen de streken bevorderde. Een leger had Toscane niet. Gezien de geringe omvang van het land zou een leger toch nooit enig gewicht in de schaal kunnen leggen, aldus Leopold.

De groothertog was een belezen man en onderhield contact met vele geleerden, zoals de Duitse filosoof Johann Gottfried Herder (1744-1803). Via zijn vader zal ook Johans kennis hebben genomen van de ideeën van Herder. Daarin was een belangrijke plaats weggelegd voor volkscultuur en traditie. Herder geloofde in een organisch verloop van de geschiedenis. Na een bezoek aan het Palazzo Pitti noteerde de Duitse geleerde eens dat *'die Grundsätze, in denen seine Prinzen erzogen werden, genugsam erweisen, daβ der Geist seiner Regierung nicht militärisch sei.'* [2]

Het is een belangrijke observatie over de wijze waarop Leopold zijn zonen liet opgroeien. Leopold bemoeide zich intensief met de opvoeding van zijn kinderen. Hij liet die weliswaar over aan privé-docenten, maar hij overstelpte hen met instructies.[3] We mogen vaststellen dat Johan in Florence een 'verlichte' opvoeding genoot. Maar wat is hieronder te verstaan? De Verlichting laat zich als cultuurverschijnsel moeilijk omschrijven, omdat het niet gaat om een politiek of cultureel programma, maar om een manier van denken. Centraal stond de rede: het vermogen van de mens om door logisch denken en planmatig handelen te werken aan een doel. Ongeluk, armoede en natuurrampen werden niet meer

---

1 Het Palais Meran is heden ten dage in gebruik bij de *Hochschule für Musik,* die de Florentijnse Zaal gebruikt voor uitvoeringen.

2 Geciteerd in: Hans Magenschab, *Erzherzog Johann. Habsburgs grüner Rebell* (4e druk; Graz 1991), 82.

3 Adam Wandruszka, 'Eine Kindheit in Florenz und Wien', in: *Erzherzog Johann von Österreich. Beiträge zur Geschichte seiner Zeit.* (Graz 1982) 355-365.

beschouwd als een straffe Gods, maar als moeilijkheden die de mens kon overwinnen door zijn rationele vermogens in te zetten. Verlichting is daarom nauw verweven met een utilitaire houding. De menselijke kennis en het daaruit voortvloeiende handelen zouden nuttig moeten zijn en het welzijn van de mens en de mensheid moeten dienen. De mens zou zich voortdurend moeten bezighouden met praktische problemen en met het verzamelen van kennis om de problemen te lijf te gaan. Empirische kennisvergaring stond daarbij centraal: de theorie werd telkens aan de praktijk getoetst en andersom leidden waarnemingen uit de praktijk tot nieuwe theorie. De kinderen van Leopold werd daarom geleerd om tijdens het reizen alles te noteren wat van belang kon zijn voor een beter begrip van land en bevolking. Op basis daarvan zouden zij dan kunnen nadenken over hervormingen die de welvaart zouden vergroten. Johan zou dit principe zijn hele leven blijven volgen. In zijn jeugdjaren aan het Weense hof tussen 1790 en 1798 maakte hij met zijn toenmalige persoonlijke leraar *Feldmarschall-Leutnant* baron Franz Alois Haager von Allensteig (1722-1812) vele voetreizen. Op deze reizen verplaatste Johan zich niet alleen fysiek, maar ook geestelijk. Johan was nieuwsgierig en zag veel: van nature was hij een grondig observator. *'Hier sind die Häuser schon mit Stroh gedeckt',* schreef Johan over de Riedenberg bij Mariazell, *'auch viele halb mit Holz und halb mit Stein gebaut (...). Die Bauerntracht ist verschieden und hat ihrem eigenem Geschmack; man glaubt sich in eine andere Welt versetzt.'* [4]

De uitstapjes met Haager hadden een aantal opvoedkundige doelen. De kinderen moesten vooral de opmerkingsgave scherpen. Ze moesten leren de nuttige zaken op te merken en op te schrijven voor later gebruik. Hoe de onderdanen woonden, waarvan ze leefden, hoe ze met het landschap omgingen: alles kon van belang zijn. De reisverslagen zijn bijna rapportages van een onderzoek hoe een gebied beter bestuurd en tot welvaart gebracht kon worden. Johan raakte begeesterd van het lerend reizen. Het lijdt geen twijfel dat hij bij alles wat hij deed rekening wilde houden met de lokale omstandigheden en de bevolking. *'Während der Reise suchte ich mir alles, was die Gegenden, in die ich gelangte, betraf, zu verschaffen und zu benützen; (...) nach allen genauen Besichtigungen jedes Gegenstandes blieb mir nur wenig Zeit, um alles, wenn auch mit Schlagwörter, aufzuzeichnen. In späteren Reisen pflegte ich während dem Fahren oder bey irgend einem Stillstand auf einzelne kleine Blätter Papier mit Reißbley das Geschehene, vorzüglich aber, was sich so leicht und schnell vergißt aufzumerken: dieses habe ich in der Folge durch mein ganzes Leben geübt.'* [5]

---

4 Geciteerd in: Viktor Geramb, *Ein Leben für die Anderen. Erzherzog Johann und die Steiermark* (Wenen 1955), 84.

5 Geciteerd in: Geramb, *Ein Leben für die Anderen,* 84. Veel van deze notitieblokjes met een bijzonder klein handschrift zijn nog bewaard gebleven in het Archiv Meran, dat berust in het

Deze methodische stijl van opvoeding en het idee, dat de mens met logisch handelen langzaam maar zeker zijn levensomstandigheden kan verbeteren, pasten goed bij het rustige, weloverwogen en vastbesloten karakter van Johan. Van jongs af aan leerde hij zichzelf om zijn opmerkingsvermogen te scherpen, gegevens te verzamelen, problemen te analyseren en vooruit te denken. Dat wat niet direct nuttig was, werd door hem slechts sporadisch in zijn leven toegelaten. Johan was geen man van de schone kunsten. In 1819 heeft hij zich laten strikken om beschermheer te worden van de *Musikverein für Steiermark,* maar hoe ongaarne dat gebeurde beschreef hij in een brief aan graaf Ferdinand Attems (1746-1820), *Landeshauptmann* van Stiermarken. Hij bekende de graaf dat hij nauwelijks over kennis van muziek beschikte, maar dat muziek in ieder geval een nuttiger tijdsbesteding was dan *'der Mahlerey'* of *'den Bällen und Redouten',* en ach, *'wahrlich ist eine gut Musik oft eine größere 'laetitia publica' als ein schlechter Pudelball.'* [6]

Veel meer nut zag hij in instituten zoals de door hem opgerichte *Kartoffel-unterstützungsanstalt* (1817), een soort verzekeringsfonds voor slechte oogsten, of de *k.k. Landwirtgeschellschaft* (1819), een nationaal instituut om de efficiëntie van de landbouw te bevorderen. Dit instituut heeft een belangrijke rol gespeeld in de overgang in de Oostenrijkse landbouw van drieslagstelsel naar een wetenschappelijk verantwoorde vruchtwisseling, een overgang waarvan Johan als voorzitter van het landbouwgenootschap een belangrijk initiator was.[7] Het praktische en op nut gerichte karakter van Johan blijkt ook uit zijn leesgedrag en zijn bibliotheek. Wie verwacht in deze bibliotheek vooral *Sturm und Drang*-literatuur aan te treffen van schrijvers als Goethe en Schiller (1759-1805) , komt bedrogen uit. Ze zijn er wel, de grote literatoren van zijn tijd, maar ze vallen in het niet bij de duizenden boeken met een zeer praktisch karakter. Johans bibliotheek vormde in 1811 de basis voor de bibliotheek van de *Grazer Leseverein* aan het Joanneum. Deze bibliotheek – waarin ook drie andere privé collecties waren opgenomen – bevatte twintigduizend banden.[8] Zij bevatte naast wetenschappelijke werken ook literatuur, voor zover deze tenminste *'nicht allzu weit*

Steiermärkisches Landesarchiv te Graz.

6 Viktor Theiβ, *Erzherzog Johann, der steierische Prinz. Ein Lebensbild* (Graz 1960), 118. Brief van 12 november 1819. Johan heeft wel schilders om zich heen verzameld, maar hij gaf hen opdrachten om het berglandschap en de klederdracht en volksgebruiken van de bevolking vast te leggen: zij moesten zich ten nutte maken. Een 'Pudelball' was een carnavalsbal voor soldaten, matrozen, winkelbedienden en andere personen van lage stand.

7 *Erzherzog Johann von Österreich. Landesausstellung 1982. Katalog* (Graz 1982), catalogusnummers 11/14 en 11/17.

8 De andere privé-collecties waren afkomstig van de graven Von Egger, Von Brigido en Saurau.

außerhalb des joanneischen Wirkungskreis lägen.' [9] Het is niet verwonderlijk dat Johans voorkeur uitging naar de genie, toen hij een militaire ambitie ontwikkelde. Veel meer dan een houwdegen was hij een rekenaar en organisator. Maar in Florence lag een carrière op het militaire vlak voor de jongeling nog niet voor de hand. Zoals al opgemerkt, genoot Johan in zijn vroege jeugd in Florence geen militaire opvoeding en had hij evenmin op andere wijze veel contact met militaire zaken. Dat veranderde in Wenen.

JOHANNES VON MÜLLER EN WENEN

Na de troonsbestijging van keizer Frans in 1792 leek er een einde te komen aan de vooruitstrevende opvoeding van de jonge aartshertog. Frans' afkeer van kritische en onafhankelijke geesten had direct consequenties voor Johans opvoeding. De nieuwe keizer ontsloeg de leermeesters van Johan, die onder Leopold groot aanzien hadden genoten. Voor hen in de plaats kwam de al eerder genoemde bejaarde militair Haager von Allensteig. Haager was geen intellectueel, maar hij zag wel dat zijn pupil hersengymnastiek nodig had. Hij zorgde ervoor dat het niveau van de onderwijzerskring om Johan onveranderd hoog bleef en dat Johan voldoende stimulans kreeg om zijn cognitieve vaardigheden te ontwikkelen.

Een van deze docenten was de rechtsgeleerde Franz Anton von Zeiller (1751-1828). Deze was een internationaal georiënteerde man die contact onderhield met Immanuel Kant (1724-1804) en in zijn ideeën dicht bij de grote filosoof stond. Zeiller hield zich bezig met de bescherming van het individu als rechtspersoon en met het individuele eigendom. Hij was een van de grondleggers van het in de Duitse erflanden van het Habsburgse Rijk in 1812 ingevoerde Burgerlijk Wetboek. Ongetwijfeld heeft hij Johan attent gemaakt op de rechten van de individuele onderdaan, een thema dat later bij Johan een belangrijke rol zou gaan spelen.

Een andere opmerkelijke figuur was Vincenz Stingel (1761-1815). Stingel, een Kroaat van herkomst, verbleef in Wenen als opvoeder van twee broers van Johan maar bekommerde zich nadrukkelijk ook om Johan. Hij was een van de vele ambtenaren die onder Jozef II carrière hadden gemaakt en doordrenkt waren met jozefinisme. Stingel was een belezen man die over een uitgebreid netwerk beschikte. Hij was een groot bewonderaar van Herder, wiens filosofie hij veelvuldig besprak met andere opvoeders en leraren

9 Marlies Raffler, *Bürgerliche Lesekultur im Vormärz. Der Leseverein am Joanneum in Graz (1819-1871)* (Graz 1993), 64.

aan het hof. Stingel was nauw bevriend met graaf Armand Mottet (1760-1821). Mottet was een kapitein van de genie die Johan in militaire zaken onderrichtte. Als Zwitser onderhield Mottet nauwe contacten met andere Zwitserse emigranten in Wenen. Hij was geïnteresseerd in de verschillende vormen van volksbewapening uit de geschiedenis van zijn vaderland. Mottets ideeën over de Zwitserse legers van bewapende boeren stonden in sterk contrast met de meningen hierover van andere beroepsmilitairen aan het Weense hof. Johan schreef op latere leeftijd zulke lovende woorden over Mottet, dat het aannemelijk is dat de Zwitserse ingenieur een blijvende invloed op Johan heeft gehad: *'Dieser edle, höchst kenntnisreiche Mann, voll Ehrgefühl, gerade, bieder, streng in seinen Grundsätzen, offen, freisinnig, aufgeklärt. Dieser würde mein Freund, mein Wohltäter, er gab meinen Herzen die Wahre Richtung. Ich werden nie vergessen, was ich ihm zu verdanken habe; so ein Freund ist unschätzbar.'* [10]

De belangrijkste verdienste van Mottet is wellicht dat hij Johan introduceerde bij een andere Zwitser in Wenen, Johannes von Müller (1752-1809). Müller werkte als *Hofrat* op de *Staatskanzlei,* waar hij vooral schotschriften produceerde om de Franse republikeinse vijand in een kwaad daglicht te stellen. Maar de man had veel meer kwaliteiten. Müller schreef zowel een geschiedenis van Europa als een historie van zijn vaderland Zwitserland. Beide werken werden enthousiast ontvangen door spraakmakende literatoren en filosofen.

Müller was in 1792 naar Wenen gehaald door graaf Anton von Kaunitz, die hem bij de toen nog jonge keizer Frans had aanbevolen als een man van *'einer gründlichen Gelehrsamkeit und reinen Schreibart'*. Het was een van de laatste daden van Von Kaunitz als kanselier, die op 19 augustus als zodanig terugtrad. Frans heeft Müller waarschijnlijk vooral gezien als een nuttige 'pen', maar Müller had als publicist grotere ambities. De protestant voelde zich al gauw een vreemdeling aan het hof in Wenen. Müller wilde geen afstand doen van zijn geloof, dat hij openlijk en actief beleed. De censuur onder keizer Frans bleek bovendien een groot probleem voor de Zwitser. Zijn wens om een beschouwende algemene geschiedenis van de mensheid te publiceren zou hij in Oostenrijk nooit kunnen realiseren, zo werd Müller al snel duidelijk.[11]

Müller is omschreven als een historicus op het breukvlak van Verlichting en Romantiek. Hij verzette zich tegen de lineaire geschiedopvatting van de Verlichting, tegen het idee van de almaar voortschrijdende vooruitgang. Veeleer neigde hij ernaar in het verleden – vooral in Romeinse tijd en de Middeleeuwen – periodes van vrijheid te zien die als

10 Geciteerd in: *Erzherzog Johan von Österreich. Katalog,* 54.

11 Matthias Pape, 'Johannes von Müller als Vermittler zwischen Wien und Berlin', in: Christoph Jamme en Otto Pöggeler ed., *Johannes von Müller – Geschichtschreiber der Goethezeit* (Schaffhausen 1986) 161-188, aldaar 161.

voorbeeld konden dienen voor de moderne tijd. Hij was een adept van Herder en geloofde dat de neergang en opkomst van culturen samenhing met de vorming van 'volkeren', organische eenheden van taal, geschiedenis en tradities. Müller stond aan de wieg van de volkskunde in Oostenrijk. Hij correspondeerde met Ludwig Tieck (1773-1853), Ludwig Joachim von Arnim (1781-1831) en met de gebroeders Jakob en Wilhelm Grimm (1785-1863 en 1786-1859). Müller schreef voor de intellectuele elite: zijn werk was onder geletterden wijdverbreid en beïnvloedde andere literatoren. Hij kan worden gezien als een schakel die de historici en filosofen van de Verlichting verbond met die van de *Sturm und Drang*-beweging, de vroege Romantiek. Zonder dat hij zelf nieuwe wegen insloeg, maakte zijn benadering de weg vrij voor veranderingen in de geschiedbeoefening. Hij had niet het kaliber van de filosoof Friedrich von Schelling (1775-1854) of de historicus Leopold von Ranke (1795-1886) – met wie hij in negatieve zin is vergeleken – maar hij was voor hen wel een wegbereider.[12] Müllers belangstelling voor het volk was niet alleen *Schwärmerei*. Hij ging zeer kritisch te werk en was in zijn onderzoeksmethoden een kind van de Verlichting. Hij bracht Johan een voorliefde voor volkscultuur bij alsmede romantische ideeën over datzelfde volk, maar hij leerde hem ook om volksgebruiken als onderwerp van studie serieus te nemen. Bovendien voedde Müller de belangstelling van Johan voor de botanica, de geologie en de mijnbouw, allemaal onderwerpen waarmee Johan zich op latere leeftijd intensief zou bezighouden.[13]

De relatie tussen Müller en Johan werd buitengewoon hecht toen Frankrijk in 1798 Zwitserland binnenviel. De Fransen maakten daarbij handig gebruik van de interne verdeeldheid in dat land. In naam kwamen de Fransen hun 'patriottische broeders' te hulp, Zwitserse revolutionairen die nu de Helvetische Republiek konden stichten, maar in werkelijkheid lagen machtspolitieke overwegingen aan de inval ten grondslag. Voor de conservatieve machten in Europa vormde een Zwitserland onder Franse invloed een bedreiging, omdat de Franse militaire aanwezigheid in dat land zowel het krijgstoneel in Duitsland als in Italië kon beïnvloeden. In de Tweede Coalitieoorlog (1799-1801) stuurden Oostenrijk en Rusland dan ook legers naar Zwitserland. In Zwitserland vochten – verspreid en incidenteel – opstandelingen en burgermilities van de *Landsturm* tegen de Fransen.[14]

Müller en Johan bekeken de situatie in ideeële termen. Zij zagen in de Zwitserse

---

12 Jamme en Pöggeler ed., *Johannes von Müller – Geschichtschreiber der Goethezeit,* 8.

13 Zie onder andere Walter Koschatzky's voorwoord in: Johan aartshertog van Oostenrijk, *Der Brandhofer und seine Hausfrau,* Walter Koschatzky ed. (3e druk; Graz en Wenen 1978) 11.

14 Jürg Stüssi-Lauterburg e.a., *Vivat das Bernerbiet bis an d'r Welt ihr End! Berns Krieg im Jahre 1798 gegen die Franzosen* (Baden en Lenzburg 2000), 304-368.

troebelen een strijd van een volk tegen vreemde overheersers, een gerechtvaardigde opstand voor het behoud van aloude vrijheden en rechten. Zij waren niet de enigen die er zo over dachten. De verheerlijking van de opstand van het eenvoudige maar eerlijke Zwitserse volk werd een thema in de theaters en de literatuur.

Vanaf 1798 onderhielden Johan en Müller een levendige briefwisseling met elkaar, waarin zij nieuwtjes, denkbeelden en gevoelens uitwisselden. Beiden volgden het oorlogsnieuws nauwgezet en schreven elkander over het 'arme Zwitserland'. Vol enthousiasme deed Johan aan Müller verslag van een toneelstuk dat hij had bezocht: *'Ce qui m'a fait un vrai plaisir, c'est la hommage qu'on y fait du Peuple des Alpes et la confiance sur l' honnêté et fidélité de ce peuple. Il y aussi une bataille, où des paysans battent les soldats organisés. J'aurois voulu que cela n'eût pas été une comédie!'* [15]

Interessant is het feit dat beide mannen van mening waren dat na een geallieerde overwinning de oude tijden in Zwitserland niet moesten terugkeren. Een oorlog was alleen gerechtvaardigd als er veranderingen te winnen waren. Johan schreef dat hij wenste dat zowel Oostenrijk als Frankrijk zich uit het land zouden terugtrekken en dat de Zwitsers in alle vrijheid een nieuwe grondwet zouden kiezen.[16]

Müller was in Wenen niet het enige buitenbeentje. Hij verzamelde een kleine maar invloedrijke kring van bewonderaars om zich heen, meest jonge mannen die later zelf een imposante carrière zouden opbouwen. Onder hen bevonden zich de oriëntalist baron Josef von Hammer-Purgstall (1774-1856), de Hongaarse dichter János Batsányi (1763-1845) en de Oostenrijkse dichter Heinrich Joseph von Collin (1771-1811), die in 1809 veel patriottische liederen en poëmen publiceerde. Ook baron Josef von Hormayr, de man die later met Johan intensief zou samenwerken bij het voorbereiden van de Tiroolse opstand van 1809, verkeerde in Müllers kringen, evenals natuurlijk de aartshertog zelf. Johan ging historische opstellen schrijven en liet deze door Müller corrigeren. In Wenen ging de mare dat Johan het boek van Müller over de Zwitserse historie uit zijn hoofd kende.[17]

Müller speelde ook een belangrijke rol in de ontwikkeling van contacten tussen Wenen en Berlijn. Hij had de Pruisische koning Frederik II de Grote bewonderd en zag Pruisen waar – zo meende hij – geen plaats was voor decadentie en waar weerbaarheid hoog stond aangeschreven, als een lichtend voorbeeld voor Europa. Het was Müllers grote

---

15 Johan aan Von Müller, 27 januari 1799, in: Johan aartshertog van Oostenrijk, *Achtundvierzig Briefe seiner kaiserlichen Hoheit des Herrn Erzherzog Johann von Österreich an Johann von Müller (1799-1806)* (Schaffhausen 1848), zonder paginanummers.

16 Johan aan Müller, gedateerd 'maart 1799', in: Johan, *Achtundvierzig Briefe*.

17 Pape, '*Johannes von Müller*', 163. Johan zou in deze tijd Müller ook met een persoonlijke geldlening hebben geholpen een zware schuld af te lossen.

wens om in Berlijn te werken, zeker toen hij er achter was gekomen dat hij zijn werk niet in Wenen kon publiceren vanwege de censuur aldaar. Al in zijn Weense tijd was Müller de spin in het web van Pruisisch-Oostenrijkse contacten. In beide steden waren groepen personen – laten we zeggen: facties – die van mening waren dat Oostenrijk samen met Pruisen als 'redders der Duitse natie' de oorlog moesten verklaren aan Frankrijk. In Berlijn was deze factie erin geslaagd om de jonge prins Lodewijk Ferdinand van Pruisen (1772-1806) tot boegbeeld te maken van deze gedachte, terwijl het er in Oostenrijk op leek dat aartshertog Johan – via Müllers kring – deze rol zou gaan vervullen. Ook de Duitse publicist Friedrich von Gentz, als *Hofrat* sinds 1802 een invloedrijke figuur in Wenen, had in dit opzicht zijn hoop op Johan gevestigd. Müller vertrok in 1803 naar Berlijn, toen hij daar een aanstelling aan het hof kon krijgen. In 1804 had Müller in Berlijn alweer de nodige contacten gelegd, na een oponthoud in Weimar, waar hij eveneens ijverig bezoeken had afgelegd. Onder de personen die hij voor zich wist te winnen, bevonden zich de jonge hertog Friedrich Wilhelm von Braunschweig-Lüneburg-Oels (1771-1815), hertog Carl August von Sachsen-Weimar-Eisenach (1757-1828), Friedrich von Schiller, Johann Christoph Wieland (1733-1813) en Madame de Staël (1766-1817). In Berlijn wisselde hij *Dachstubenweisheiten* uit in de salons van Rahel Varnhagen-Levin (1771-1833) en Henriëtte Herz (1764-1847) of dronk een glaasje mee tijdens de beruchte feesten van prins Lodewijk Ferdinand van Pruisen. In september 1804 overhandigde Friedrich von Gentz aan Müller een gedenkschrift, waarin hij hem aanmoedigde om in Berlijn te pleiten voor een alliantie tussen Berlijn en Wenen, een memorandum waarover Müller met Johan correspondeerde.[18]

De correspondentie tussen Müller en Johan hield ook in 1805 stand, toen Johan zelf een legercommando voerde en verwikkeld was in oorlogshandelingen. Aan het begin van de veldtocht gaf Johan tegenover Müller zijn teleurstelling weer over de neutraliteit van Pruisen, die verhinderde dat *'la nation allemande réuni quand elle veut, et ce que c'est quand une nation, comme la Française.'* [19]

Eén van de laatste berichten die Johan vanaf zijn hoofdkwartier stuurde aan Müller, na het debacle van Austerlitz op 2 december 1805, was de trotse mededeling dat hij de keizer zowel hervormingen op militair als op civiel gebied had voorgesteld. Het is duidelijk dat hij er belang aan hechtte dat op beide terreinen vooruitgang werd geboekt: *'Ce fut aussi ma prémière occupation d'écrire mes idées et de les présenter; Elles etoient conclués sur papier en aussi peu de lignes que possible et embrassoient les réformes et améliorations à faire tant dans le militaire que dans le civil. Je présentai ces idées à*

18 Pape, '*Johannes von Müller*', 174.

19 Johan aan Müller, 8 december 1804, in: Johan, *Achtundvierzig Briefe*.

mon frère à Oedenburg.' [20]
Müller heeft hoogstwaarschijnlijk grote invloed gehad op de vorming van de ambities en idealen waarmee Johan vanaf 1804 in de 'grote politiek' actief werd en heeft hem tijdens zijn eerste politieke en militaire stappen van raad voorzien.[21] Het loont daarom moeite Müllers ideeëngoed op politiek en militair terrein te reconstrueren. In hoeverre werd de hand van de leerling gestuurd door zijn leermeester?

JOHANNES VON MÜLLERS 'VIER UND ZWANZIG BÜCHER ALLGEMEINER GESCHICHTEN BESONDERS DER EUROPÄISCHEN MENSCHHEIT'

Hoewel de geschiedenis van Zwitserland die Müller schreef zeker heeft bijgedragen aan Johans fascinatie voor de Alpengebieden en voor de weerbaarheid van zijn bevolking, biedt Müllers 'geschiedenis van de Europese mensheid' veel meer aanknopingspunten voor de reconstructie van zijn politieke en militaire ideeën. Het aardige van dit uit vierentwintig delen bestaande *magnum opus* is de verscheidenheid aan staatsvormen en vormen van militaire weerbaarheid die Muller bespreekt. Over deze onderwerpen komt Müller ook tot algemene uitspraken. Het boek ontstond bovendien in de periode (1796-1798) waarin Müller in Wenen actief was en regelmatig met Johan omging.[22] Zoals bekend kon hij het werk in Wenen niet uitgeven, maar Johan heeft het manuscript ongetwijfeld gekend. In deze jaren trad Müller op als mentor van Johan en in het jaar erna – 1799 – zouden de twee uitgebreid corresponderen over de in Zwitserland ontbrande oorlog. Die correspondentie ontstond dus kort nadat Müller aan deze Europese historie had gewerkt en Johan had onderwezen in geschiedenis en staatsinrichting. Wat heeft Müller eerst zijn pupil en daarna het brede publiek voorgehouden?
In de inleiding die hij schreef op zijn Europese historie, liet Müller er geen twijfel over bestaan wat de belangrijkste les is die de geschiedenis de staatsman te bieden

---

20 Johan aan Müller, 10 juli 1806, in: Johan, *Achtundvierzig Briefe*.

21 Müller verliet Wenen in 1804 en ging over in Pruisische dienst. De correspondentie tussen Johan en Müller kwam tot een abrupt einde in 1806, waarschijnlijk omdat Müller in Berlijn – mede door politieke machtsspelletjes – persona non grata werd en in dienst van Jérôme Bonaparte trad, de koning van Napoleons creatie Westfalen. Westfalen werd gezien als een 'verlichte modelstaat', een experiment waarvoor Müller belangstelling had. Daarmee belandde hij evenwel in het kamp van de vijand. Müller stierf in 1809.

22 In het werk, postuum uitgegeven door zijn broer Johann Georg von Müller in 1811, wordt in de inleiding melding gemaakt van het feit dat Müller een in 1785 ontstane eerdere versie juist in de jaren 1796-1798 in Wenen bewerkte tot het geschrift dat uiteindelijk, na zijn dood, de weg naar de drukpers vond: Johannes von Müller, *Sämtliche Werke* I-III. Johann Georg Müller ed. (Tübingen 1811). Verder afgekort als SW.

heeft: succes in de buitenlandse politiek en op het slagveld staat of valt met de interne gezondheid van een staat. Krachtige zeden en gewoonten, een gezonde economische basis en betrokkenheid van alle onderdanen bij de staatsinrichting waren in zijn ogen de kern van buitenlands en militair succes. De ondergang van het Romeinse Rijk was voor Müller een drama van intern verval: *'So fort nach ihm erbebte durch widerholte Schläge der Barbaren Cäsars Augustus alternden Thron, und fiel, fünfhundertjährig (...). Das die Staaten verzehrende Feuer ist in dem verwahrloseten Innern ihrer politischen Verfassung entstanden; nicht nur sind die sichtbaren Pfeiler (die regulirten stehenden Heere und mannigfaltigen Finanzen) durch die Macht der Flamme geborsten; bis in die ältesten Grundfesten, Religion und sittliche Gewohnheiten ist alles heruntergebrannt.*' [23] Müller trok hieruit vanzelfsprekend de conclusie dat de staatsvorm en de mate waarin deze vitaal blijft essentieel zijn voor het voortbestaan van de staat. Welke regeringsvorm als ideaal kon worden aangemerkt, was voor hem daarom een belangrijke kwestie.

In zijn werk behandelde Müller diverse naties met diverse regeringsvormen teneinde ze met elkaar te kunnen vergelijken. De monarchie had in zijn ogen het voordeel van de daadkracht, maar had het nadeel dat er machtsmisbruik en despotisme konden ontstaan, wat uiteindelijk de betrokkenheid van de onderdanen bij de staat teniet deed en daarmee de staat uitholde. De oligarchie had het voordeel van de weloverwogenheid die een kleine groep wijze mannen kon opbrengen doordat deze wijzen elkaars mening dienden te respecteren. Het nadeel van de oligarchie was verstarring: de bestuurders konden te gemakkelijk op hun lauweren rusten zonder de noodzaak te voelen om de welvaart van alle onderdanen te vergroten. De democratie ten slotte, door Müller opgevat als de directe democratie naar het voorbeeld van het oude Athene, had het voordeel van een groot moreel elan, maar het nadeel van besluiteloosheid omdat het niet mogelijk was om snel daadkrachtige maatregelen te nemen. De ideale regeringsvorm werd daarom door Müller omschreven als: *'die, welche mit Vermeidung der bemerkten Excesse, die Schnellkraft der Monarchie, die reife Klugheit eines Senates und den begeisternden Nachdruck der Demokratie vereinbaret.*' [24]

In de praktijk kon elk van de drie genoemde staatsvormen dit ideaal bereiken, mits de betrokkenen een open oog hadden voor de nadelen van het eigen systeem en de voordelen van de andere systemen en deze voordelen probeerden in te bouwen in de eigen staatsvorm. Een juiste regeringsvorm was voor Müller dus een gemengde vorm. Een krachtige staat was een staat waarin diverse krachten elkaar in evenwicht hielden zonder elkaar te verlammen.

---

23 Müller, SW I, 2 en 4.

24 Müller, SW I, 14-15.

Een prachtig voorbeeld van een strijd tussen een op despotisme uitlopende monarchie en een volk dat gematigdheid, wijsheid en morele kracht combineert zoals een oligarchie en een democratie dat behoren te doen, was voor Müller de Nederlandse Opstand. Zijn oordeel over het ontstaan is duidelijk: *'Philipp liebte ihre offene Sitteneinfalt nicht; er war zu stolz, um ihnen besondere Achtung zu zeigen; zu Ämtern waren ihm die gehorsamen Spanier lieber. Hiedurch beleidigte er die Grafen von Egmont und Horn und den Prinzen von Oranien. Die Mißvergnügten bekamen Anführer. Alles verhaßte und drückende, was er und seine Minister sich erlaubten, stärkte die Opposition. Da beschloß der König, durch die Grausamkeiten des Herzogs von Alba (...) die Niederländer zum Gehorsam zu schrecken. Aber die Minister der Könige kennen besser die Höfe als die Völker. (...) Was der feste Wille eines aufgebrachten Volks vermag, dieser Punkt entging seiner Rechnung*.' [25] Voor Müller was Willem van Oranje (1533-1584) de ideale staatsman, die zichzelf wegcijferde ten behoeve van het algemeen welzijn, die daadkracht paarde aan wijsheid, die overleg pleegde met zijn raadslieden en die de belangen van het volk geen moment uit het oog verloor – en die zelf als deugdzaam en eenvoudig burger het goede voorbeeld gaf. Müller schreef: *'Was selten ist, er vereinigte die Eigenschaften eines Staatsmanns mit den Tugenden einer obrigkeitlichen Person aus den guten Jahrhunderten Roms; bürgerliche Sitteneinfalt mit dem gesunden richtigen Blick eines welterfahrnen Mannes*.' [26]

Steeds wanneer vorsten op de weg naar een absolutistische heerschappij werden geconfronteerd met een opstand of revolutie, koos Müller in zijn geschiedenis partij voor de tegenkrachten. Zijn verklaring was steeds dezelfde: de vorst vergat te snel het algemeen belang en verzaakte daarmee de belangrijkste taak van de staat. Het was dan ook niet verrassend dat Müller groot belang hechtte aan een constitutie. De plichten, rechten en vrijheden van vorst, adel, kerk, burgerij en boerenstand dienden in een grondwet te worden vastgelegd, opdat die plichten en rechten ook konden worden afgedwongen dan wel beschermd. De belangrijkste verworvenheid van de *Glorious Revolution* in Groot-Brittannië in 1688 was voor hem juist dit gegeven: *'Jetzt leuchtete bei den Engländern eine reinere Flamme der Freiheit als vormals um Cromwells Zeit. Algeron Sidney und der weise Locke hatten die Grundsätze des gesellschaftlichen Vertrages, ohne den keine Verfassung sich denken läßt, in das Licht gesetzt. (...) Bei vielen war Begeisterung für die Freiheit, bei anderen mehr Haß der papistischen Gebräuche; darin kamen alle überein, daß dem Könige nicht zukomme, in solchen*

25 Müller, SW III, 80-81.

26 Müller, SW III, 82.

Dingen der Nation etwas vorzuschreiben.' [27]

Voor een mentor van de broer van de keizer van het Heilige Roomse Rijk was het toch ietwat opvallend om erop te wijzen dat de almacht van de vorst het steeds aflegde tegen krachten uit het volk. Voor de jonge prins was het allicht ook een enigszins merkwaardige boodschap. Wat was dan de rol van de vorst? Müller loste dit probleem op door de vorst te introduceren als de persoon die daadkracht inbrengt en tegelijkertijd de beschermheer is van alle rangen en standen binnen de staat. De vorst behoorde elke groep op zijn plichten aan te spreken, maar vooral ook de vrijheden van elke groep te beschermen tegen andere groepen, zowel binnen de staat als daarbuiten. Een van de helden van Müller in dit opzicht was de middeleeuwse graaf (later Rooms-koning) Rudolf van Habsburg (1218-1291). Hij probeerde met behulp hiervan van zijn broodheren en pupil afstammelingen van een beschermer des volks te maken: *'Zur selbigen Zeit vereinigte Graf Rudolf, aus dem Hause Habsburg, durch Muth, Klugheit und populäre Manieren die Achtung der Großen und Bürger. Oft hatte er diese gegen wilde Zwingherren beschirmt; lang war er Schirmvogt und Hauptmann der Städte Zürich und Straßburg und der im Eingang der Gotthardalpen gelegene Waldstätte. Da er eine geringe Erbmacht, und großen Verstand hatte, siegte er meistens durch Kriegskunst und List. In seinen Sitten war die zwanglose Einfalt und Offenheit eines großen Manns. Ihn erhoben die Fürsten auf den Thron des teutschen Reichs.*' [28]

De verering van Rudolf I als een man, die door eenvoud, openheid en vooral wijsheid een waardig Rooms-koning werd, zal Müller heel bewust hebben ingezet om deze deugden ook bij Johan aan te moedigen. Door Rudolf I te beschrijven als een vorst die tot Rooms-koning werd gekozen omdat hij zijn onderdanen beschermde, gaf hij de jonge prins de boodschap om af te zien van elke vorm van machtsmisbruik.

In Müllers visie was niet alleen het monarchaal gezag geneigd tot despotisme. De vreselijkste vorm van dictatuur was in de ogen van Müller het republikeinse Frankrijk van de jakobijnen, aangezien daar geen plaats was voor enige vorm van diversiteit*: 'Die größte Intoleranz herrscht würklich bei den Aposteln der Freiheit. Die ganze Welt soll den Rock tragen, der im Jakobinerclub zugeschnitten wird. Alles eigenthümliche, alle Vaterlandsliebe, alle alten Sitten, alle Localverhältnisse, sollen aufhören. Gott was für ein uninteressantes Ding würde die ganze Menschheit werden!*' [29]

Oorlog was voor Müller een onontkoombaar verschijnsel, maar daarmee nog lang niet

---

27 Müller, SW III, 214.

28 Müller, SW I, 309.

29 Müller, SW IV, 416. Deze tekst maakt geen deel uit van de ‚Vier und Zwanzig Bücher' maar vormt een aanhang ‚Briefe aus Wien. 1792' die in 1811 is gepubliceerd.

een in alle gevallen geoorloofd 'voortzetting van de politiek met andere middelen'. Sterker nog, hoewel oorlog de mensheid onderscheidt van de dierenwereld, was oorlog alleen gerechtvaardigd als zelfverdediging. Tegelijkertijd was onderwerping door barbaren het lot van elke beschaving die vergat haar kracht en weerbaarheid te cultiveren. Dat was geen lichamelijke, maar een morele oefening. Het ging erom de wil te cultiveren om sterk te zijn en de eigen staat te verdedigen: *'Alsdann wurden gesittete Völker die Beute wilder Barbaren, wenn sie die Geistesanstrengung unterließen, der, wo sie hervorleuchtet, Alles dient. Wo das meiste Leben, dort ist der Sieg*.' [30] Voor Müller was het alleen mogelijk om die wil te versterken en levend te houden wanneer hij die moest vechten er ook daadwerkelijk baat bij had om te vechten. Eén van de gevaren van de opkomst van het absolutisme was in zijn ogen het verschijnsel dat de soldaat niet meer betrokken was bij de oorlog zoals een burger met belangen dat was: de soldaat was onder het absolutisme een ongemotiveerde machine geworden. Hoe anders was dit in de door Müller zo geliefde en geïdealiseerde Oudheid. De Romeinen, vooral in de gloriedagen van hun republiek, hadden het in zijn ogen goed begrepen. *'Ehe ein Römer wenigstens zehen gethan, durfte er kein Amt suchen. Der Arme diente nicht, weil man nicht für gut hielt, das Schicksal des Staats Leuten anzuvertrauen, die nichts zu verlieren hätten*.' [31] Bij de Romeinen verdiende men het burgerrecht door de dienstplicht. De militaire aanvoerders waren zij, die ook in het gewone leven de leiders van de gemeenschap waren. Beloond werden zij die dapper vochten, ongeacht hun afkomst – aldus Müller. De burgersoldaat had er belang bij om zijn bezittingen en rechten te verdedigen. Dit betitelde Müller als 'vaderlandsliefde' en 'vrijheidsliefde', begrippen die hem brachten tot de uitspraak dat het Romeinse leger zoveel oorlogen had gewonnen omdat het bezield was door een 'nationale geest'. Het subtiele verschil met het latere, negentiende-eeuwse nationalisme moge duidelijk zijn – het gaat hier meer om verdediging van have en goed en van ieders positie in de gemeenschap. Voor Müller was het onmiskenbaar dat zij die gehard zijn door de natuur en die de vruchten van harde, eerlijke arbeid kennen, ook de beste soldaten zijn: de boeren. In zijn woorden: *'Die alten Römer waren martialische Landmänner; im Frieden so beschäftiget, mit ihrem Eisen über die (in ihrem Gebiet nicht sehr freigebige) Natur Eroberungen zu machen, wie im Krieg über die Feinde*.' [32] Het lag voor de hand dat de Duitse romanticus Müller ook op deze manier de Germaanse volkeren onder de loep nam. De Germanen en de vroege Franken waren voor hem goede voorbeelden van de manier waarop de verhouding tussen de staat en zijn weerbaarheid

30 Müller, SW I, 9.

31 Müller, SW I, 222. 'Zehen gethan' wil zeggen: militaire dienst hebben volbracht.

32 Müller, SW I, 240.

geregeld zou moeten worden. Dezelfde elementen als bij de Romeinen kwamen hier terug. Volgens Müller vormde de boerenstand bij de Germanen en Franken zowel de kern van de maatschappij als van het leger. Boerenstand en leger waren niet gescheiden: de beste soldaten waren boeren die iets te verliezen en dus ook iets te verdedigen hadden, zowel in materiële zin als qua burgerrechten en vrijheden. Daar kwam nog een interessant element bij: de Franken en Germanen waren op deze manier in staat geweest om tegen geringe kosten een groot leger op de been te brengen. Van de uiteindelijke lofzang op het Frankische systeem klinkt met name het laatste woord nog lang na: *'Bei den Franken war zwischen Volk und Heer kein Unterschied; hiedurch wurde die Kriegskunst später ausgebildet, die Nation blieb um so länger frei. Zur Landwehre wurde die Nation aufgeboten; Schaaren durchzogen das Land, auf plötzliche Bedürfnis rüstig; in jeder Gegend war für die Polizei eine Wache (vachta). Die Landeigenthümer hatten die Obliegenheit der Landesvertheidigung; wer drei oder vier Mannwerke (mansos) besaß, zog, indessen die Knechte das Land bauten, in des Königs Dienst; Arme, die nur Ein oder gar kein ganzes Mannwerk hatten, steuerten zum Unterhalt eines Kriegers. Es war eine bewaffnete Nationalrepräsentation.*' [33]
Met deze opvatting zal Johan vast en zeker hebben ingestemd.

HET PRINCIPE VAN DE 'DEFENSIEVE HERVORMING'

Tussen leger en staat bestond in Oostenrijk in 1805 een complexe relatie. Ogenschijnlijk was er sprake van een door de monarch beheerst leger van beroepsofficieren en van soldaten met een bijna levenslang engagement. De verwevenheid van dit leger met de civiele maatschappij was gering. Madame De Staël noemde het leger treffend 'een het wandelend fort'. Haar observatie was dat de militaire geest *'n'a pas vraiment pénétré dans toutes les classes de la nation. Ses armées sont pour elle comme des forteresses ambulantes, mais il n'y a guère plus d'émulation dans cette carrière que dans toutes les autres; les officiers les plus probes sont en même temps les plus braves; ils y ont d'autant plus de mérite, qu'il en résulte rarement pour eux un avancement brillant et rapide...*' [34]
De monarch had niet de alleenheerschappij over dit fort, hoe graag hij dat misschien ook zou willen. Voor de financiering van de krijgsuitgaven was de keizer afhankelijk

33 Müller, SW II, 101.

34 Madame de Staël, De L'Allemagne, in: *Oeuvres complètes*, vol. X (Parijs 1820), 68. Madame de Staël, *Over Duitsland. Een journalistieke reis 1803 - 1808,* Nelleke van Maaren ed. (Amsterdam en Antwerpen 1993), 62.

van de medewerking van anderen. De afzonderlijke landen en standen, waaronder vooral de Hongaarse Landdag, hadden veel invloed. Het deel van de staatskas dat werd gevuld met directe, door de vorst geïnde belastingen volstond bij lange na niet om de krijgsmacht te financieren.

Met de rekrutering voor het leger te velde was het net zo gesteld. De regimenten van dienstplichtigen en beroepsofficieren die de kroonlanden leverden, waren onvoldoende om het leger op sterkte te houden. Een leger van de omvang die Oostenrijk nodig had, vereiste een bijdrage van de Hongaren – waarvoor elke keer onderhandelingen nodig waren met de Hongaarse Landdag – en van de *Grenzer* uit de gemilitariseerde grenszone. Het leger werd verder aangevuld met eenheden die op basis van aloude rechten en plichten werden opgeroepen, zoals de Tiroolse landstorm en de *Freikorpsen* van lichte infanteristen en cavaleristen. Deze *Freikorpsen* bestonden doorgaans uit door edelen geformeerde en betaalde eenheden van beroepssoldaten. Soms handelden deze edelen uit vrijwillige, ideeële motieven, soms uit financiële en soms op basis van oude gewoonten. Doorgaans werden de eenheden in tijden van vrede opgeheven. Van hun diensten werd na 1801 steeds minder gebruik gemaakt, vooral omdat zij in de ogen van aartshertog Karel te lijden hadden onder een dubieuze discipline. Desondanks waren sommige eenheden uitermate effectief, zoals de 'Jäger Le Loup' (1792-1801).[35]

De relatie tussen militairen en burgers verschilde van gebied tot gebied. In de kroonlanden was er anno 1805 nauwelijks een band tussen de gewone onderdaan en de militair in 's keizers rok, terwijl in de gebieden waar de *Grenzer* leefden de twee begrippen bijna synoniemen waren – elke soldaat was daar burger en vice versa. In Hongarije was de rekrutering bovenal de inzet van een machtsstrijd tussen de keizer en de Landdag.

Wanneer het wandelend fort eenmaal op mars was, kon keizer Frans de richting ervan moeilijk sturen. Geen enkele instantie had de regie over het krijgsbedrijf volledig in handen. Het ingewikkelde samenspel van *Hofkriegsrat*, *Kriegsministerium*, *Staatsrat* en tenslotte de keizer leidde tot stuurloosheid. Politieke en militaire doelen liepen door elkaar heen en waren met elkaar verweven, wat de keizer verhinderde om een eenduidige koers uit te zetten. Keizer Frans probeerde wel om hier iets aan te doen, maar zijn natuurlijk wantrouwen tegenover personen met veel invloed was een sta-in-de-weg. Hij voerde een politiek van verdeel en heers uit angst dat een bepaalde persoon of groep teveel macht zou verwerven.

Toch was hervorming van dit stelsel gewenst. Moest het bestuurlijk apparaat aangepast

35 Philip Haythornthwaite en Bryan Fosten, *Austrian army of the Napoleonic wars: infantry* Men-at-Arms Series 176 (Oxford 1999), 24; Comte Duhesme, *Essai ur l'infanterie légère, ou traité des petites operations de la guerre, a l'usage des jeunes officiers,* (Parijs 1814), 86.

worden aan het militair apparaat, of juist andersom? In hoeverre paste de bestaande situatie nog bij de internationale ontwikkelingen? Bijna iedereen die in Oostenrijk politieke of militaire macht uitoefende, was zich bewust van de veranderende tijdgeest: de opkomst van de burgerij, de stormachtige hervormingspolitiek van Jozef II en de brede verspreiding van ideeën over de rationalisering van de staat waren hiervan duidelijke symptomen.

Nog voor het uitbreken van de Franse Revolutie hadden de genoemde vragen de Oostenrijkse politiek beheerst. Moest er ruimte worden geboden aan veranderingen of verdiende een voortzetting van het bestaande de voorkeur? Dit was de principiële keuze die aan de orde was. Veel adviseurs van de keizer vonden het onverstandig om welke hervorming dan ook door te voeren. Zij vreesden dat elke hervorming zou worden gezien als een concessie aan middelpuntvliedende krachten en als een verzwakking van de absolute monarchie. Dergelijke concessies zouden op hun beurt leiden tot een sterkere roep om deling van de macht, hetgeen uiteindelijk revolutionaire krachten in de kaart zou spelen.[36]

De vraag of het noodzakelijk is om staatsapparaat en leger te moderniseren, was verbonden met geschiedfilosofische vragen en het daarmee verwante begrip 'tijdgeest'. Diende men de geschiedenis op te vatten als een onveranderlijk spel van dezelfde krachten, waarbij men steeds dezelfde waarden dient te verdedigen? Of was er een lijn van verleden naar toekomst te bespeuren, in de zin van een lineaire vooruitgang, waarbij een voortdurende modernisering vereist was om niet stil te staan en achter te blijven? Of was er sprake van hegeliaanse voortgang, waarbij steeds een nieuwe tijdgeest strijdt met een oude, om uiteindelijk tot een symbiose en een nieuwe fase te komen? Over deze kwestie heeft aartshertog Karel zich enkele keren duidelijk uitgesproken. In zijn maatschappijvisie was de monarchie geschikt om veranderingen van sociale, economische of politieke aard te begeleiden. Die veranderingen hadden ontegenzeggelijk plaats: ze ontkennen zou uiteindelijk ook de doodsteek voor de monarchie betekenen. In plaats van ze te negeren, diende de monarchie de scherpe kantjes van het proces van verandering weg te nemen. Om de staat te beschermen en om de onderdanen te begeleiden naar de nieuwe tijd was een hervorming van de absolute monarchie in verlichte zin nodig. De beoogde hervormingen waren volgens Karel derhalve defensief van aard.[37]

---

36 Ernst Wangermann, *From Joseph II to the Jacobin trials: government policy and public opinion in the Habsburg dominions in the period of the French Revolution* (Oxford 1959), 108.

37 Biograaf Winfried Romberg vatte de visie van aartshertog Karel als volgt samen: 'Wie er [Karel] schon in seinen historischen Überlegungen konstatiert hatte, zwang dieser gesellschaftliche Strukturwandel die Staatsspitzen nunmehr, die Präponderanz des immer beherrschenderen öffentlichen Meinungsklimas zu akzeptieren, in taktischer und sachlicher Hinsicht

Karel stond hierin niet alleen: Johan deelde zijn opvattingen. Het idee van een preventieve, 'defensieve' hervorming speelde een belangrijke rol in het gedachtegoed van de twee aartshertogen. De hervormingen die zij voorstonden, waren niet gericht op verandering van het karakter van de Habsburgse monarchie in de richting van een natiestaat. Veeleer stond bij de aartshertogen de gedachte centraal dat de maatschappij zich nu eenmaal ontwikkelde en dat de Habsburgse staat zich moest aanpassen aan deze veranderingen. Wat de twee broers gemeen hadden, was het besef dat stilstand in staatsontwikkeling uiteindelijk zou leiden tot de ondergang van de monarchie. Het Oostenrijkse staatsbestel zou dan bezwijken onder druk van de maatschappelijke veranderingen.

De hervormingsdrift kwam zeker niet voort uit een gebrek aan loyaliteit aan het oude systeem. De aartshertogen probeerden de monarchie te behouden door haar te veranderen. Aantijgingen dat zij niet loyaal zouden zijn, stuitten bij Karel en Johan dan ook op onbegrip. Wanneer aan hun loyaliteit werd getwijfeld, was een zekere lichtgeraaktheid hun ook niet vreemd. Zij hadden een enorme drang om te verklaren dat zij juist *uit loyaliteit* op hervormingen aandrongen. Voor iemand die zo sterk geloofde in een begrip als tijdgeest en die tevens zo dicht bij de macht leefde, was de gedachte bijna onverdraaglijk dat de staat niet met zijn tijd meeging. In 1810, een jaar na de verloren oorlog van 1809, schreef Johan in zijn dagboek: *'die innere Verfassung (…) bedarf einer volkommenen Regeneration. Gott weiß es, ob ich meinen Fürsten, mein Vaterland, die Ehre meines Hause liebe (…) ; allein eben aus diesen Ursachen ist unser Ganzes schon für itzige Zeiten zu sehr veraltert. Wir kämpfen gegen den Zeitgeist und haben keine Kraft dazu, diesem zu widerstreben (…). Das ewige Gesetz, welches den Zeitgeist leitet und ihn fortschreiten macht, läßt sich nicht hemmen. Und versucht man es (…) zuletzt alles ins Stocken kömmt und die Maschine stehen bleibt. So ist es mit Oesterreich, reif ist es zu Reformen, der Stoff gut, folglich ohne Erschütterungen zu machen; allein man tut es nicht.*' [38]

De hervormingsvoorstellen van keizer Jozef II hadden vele veranderingen op gang gebracht, die noodgedwongen na de dood van de keizer door diens opvolger en jongere

---

aber Zugeständnisse zu konzedieren. Wider diese Diskrepanz zwischen dem herkömmlichen, statisch konstruierten Absolutismus und der in Bewegung geratenen gesellschaftlichen Wirklichkeit ergab sich daraus die krisenentschärfende Notwendigkeit zu staatserhaltenden Veränderungsmaßnahmen im Sinne einer "defensiven Modernisierung". Für Carl bedeutete dies die forcierte Ausgestaltung des Herrschaftssystems in der Gestalt des aufgeklärten Absolutismus.' Winfried Romberg, *Erzherzog Carl von Österreich. Geistigkeit und Religiosität zwischen Aufklärung und Revolution* (Wenen 2006) 156.

38 Geciteerd in: Berthold Sutter, 'Erzherzog Johanns Kritik an Österreich', in*: Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs,* XVI (Wenen 1963) 165-215, aldaar 171.

broer Leopold II gedeeltelijk werden teruggedraaid. Wellicht hadden de Oostenrijkse machthebbers direct na 1790 kunnen proberen om door middel van voorzichtige hervormingen een nieuw evenwicht te vinden, maar de Franse Revolutie en de daaruit voortvloeiende oorlogen plaatsten hen voor nieuwe dilemma's. Het spook van de revolutie, dat buiten Oostenrijks grenzen rondwaarde, werd als een voortdurende bedreiging voor de monarchie beschouwd. Dat Napoleon zich in 1804 tooide met een keizerskroon veranderde hieraan niets. Metternich zou in de periode 1810-1812 de architect van een verzoeningspolitiek met Frankrijk worden, maar in de jaren ervoor had hij bij herhaling opgemerkt dat een langdurige, consistente vrede met het 'revolutionaire' Frankrijk niet mogelijk was. Elke vrede was slechts de opmaat voor een volgende oorlog. Waar het revolutionaire Frankrijk de oorlog had verklaard aan de kastelen (en vrede zou brengen aan de hutten), zo had Napoleon – in de ogen van Metternich – de oorlog verklaard aan de staten van Europa.[39]

Voor Johan was het een uitgemaakte zaak dat hervormingen nodig waren om zowel het gevaar van revolutie als de expansiedrift van Napoleon te stoppen. Hiervoor hadden Oostenrijk en de andere oude monarchieën de medewerking van hun onderdanen nodig. De vorsten van het oude Europa zouden mogelijk hierdoor verplicht zijn om hun macht te delen en de staatsinrichting aan te passen. Toen hij in 1848 op de gebeurtenissen terugblikte, schreef Johan: *'Die große Französische Revolution und die Napoleonischen Kriege haben Kräfte aufgeweckt, die man nicht mehr beiseite scheiben kann. (…) man hat die Völker als rettendes Prinzip gegen die Übermacht aufgerufen, man hat sie denken, wünschen, begehren und ihre Kräfte kennen gelernt! Wie war es möglich zu denken, daß die alten Zustände wiederkehren sollten?*' [40]

Om de noodzakelijk geachte veranderingen vorm en inhoud te kunnen geven, werd teruggegrepen op de plannen van de vorige twee hervormingsgezinde keizers: Jozef II en Leopold II.[41]

JOZEF II EN LEOPOLD II: HERVORMINGEN IN TOSCANE EN OOSTENRIJK

In de periode waarin keizer Jozef II startte met de uitvoering van zijn

39 Henry Kissinger, *A world restored: Metternich, Castlereagh and the problems of peace 1812-1822* (Boston 1957),12.

40 Geciteerd in: Magenschab, *Erzherzog Johann,* 351.

41 Wangermann, From Joseph II to the Jacobin trials, 112; Karl Vocelka, *Glanz und Untergang der höfischen Welt: Repräsentation, Reform und Reaktion im habsburgischen Vielvölkerstaat. Österreichische Geschichte* 1699-1815 (Wenen 2001), 388.

hervormingsprogramma in Oostenrijk, was zijn jongere broer Leopold, die hem als keizer zou opvolgen, groothertog van Toscane. Van hun hervormingen – want ook Leopold hing het verlicht absolutisme aan en liet zich in Toscane niet onbetuigd – hielden de broers elkaar trouw op de hoogte. Leopold had een andere regeringsstijl dan zijn machtige broer en ventileerde in de briefwisseling kritiek op diens aanpak. Op 24 november 1784 schreef Leopold bijvoorbeeld aan Jozef: '*Vous me marquez dans votre lettre que vous n'êtes pas content des Hongrois, et que peut-être il vous faudra faire un coup d'éclat. Oserais-je vous demander en quoi vous avez été mécontent d'une nation dont vous étiez si content et qui vous était si attachée, et qui est respectable à bien des titres? Je me flatte que l'affaire quelconque aura été arrangée et que vous ne serez pas dans le cas de devoir faire quelque démarche d'éclat, qui toujours, mais surtout dans le moment présent, serait bien désagréable*.' [42]

Leopold kon zich niet verenigen met de manier waarop Jozef omging met de vele volkeren in zijn rijk. Qua stijl van regeren verschilden de twee van elkaar als dag en nacht. Waar Jozef autoritair optrad, probeerde Leopold mensen voor zich te winnen en steun voor zijn optreden te krijgen. Waar Jozef orders uitdeelde, ging Leopold met anderen in gesprek. De hervormingen die Leopold in Toscane heeft doorgevoerd, zijn geleidelijk ingevoerd. Behoedzaam opererend werd een maatregel meestal eerst op één specifieke plek of onderdeel uitgeprobeerd. Daarna kon aan de hand van de ervaringen die men met deze invoering opdeed de maatregel eventueel worden ingetrokken of aangepast en pas daarna werd het werkingsgebied van de maatregel uitgebreid. Deze manier van opereren van Leopold stond in schril contrast met de bruuske manier waarop Jozef handelde.[43]

De affaire waar Leopold in de brief naar verwees, betrof de invoering van het Duits als bestuurstaal in Hongarije, een rol die het Latijn tot dan toe had vervuld. Deze maatregel stuitte in Hongarije op hevig verzet. Het gebruik van Latijn had een lange traditie en was verbonden met de eeuwenoude bestuurlijke structuur van het land. Jozef had al eerder blijk gegeven van zijn minachting voor Hongaarse tradities toen hij had geweigerd om zich als koning van Hongarije te laten kronen.

Voor Jozef was dit echter niet zomaar een 'affaire'. De symbolische betekenis van de invoering van het Duits als bestuurstaal was voor hem groot. Jozef wilde zijn Midden-Europees conglomeraat van vorstendommen omvormen tot een rationeel georganiseerde

---

42 Alfred von Arneth, ed., *Josef II und Leopold von Toscana: Ihr Briefwechsel von 1781 bis 1790*, I-II (Wenen 1872), 234.

43 Adam Wandruszka, *Leopold II. Erzherzog von Österreich, Grossherzog von Toskana, König von Ungarn und Böhmen, Römischer Kaiser,* I *1747-1780* (Wenen en München 1963) 270.

eenheidsstaat. Verschillen in wetgeving, belasting, onderwijs en taal dwarsboomden dat. Het was voor Jozef onbegrijpelijk waarom hij in Hongarije op een andere wijze zou moeten regeren dan in bijvoorbeeld Bohemen. Tradities zeiden hem niets; alleen voor rationele argumenten was hij gevoelig. Zijn streven om het Duits tot officiële taal van het Hongaarse bestuur te maken via de taalwet van 1784, was geen uiting van Duits nationalisme. Voor Jozef was Duits niet beter dan een andere taal. Het ging hem erom, dat zijn ambtenaren – en ooit ook zijn onderdanen – één en dezelfde taal zouden spreken! Jozef was bereid om religieuze minderheden in bescherming te nemen. Elke onderdaan moest in gelijke mate in staat worden gesteld om bij te dragen aan het nut van het algemeen, dat wil zeggen de staat. Vanuit dit principe van tolerantie ten behoeve van vooruitgang, kende Jozef II aanhangers van andere confessies dan het katholicisme rechten toe teneinde hen nauwer bij de staat te betrekken.[44] In de zaken in Hongarije stoorde het Jozef, dat het moeilijk was om een directe relatie tot stand te brengen tussen de individuele onderdaan en de monarch. De Landdag, de standen en meer specifiek de edelen vormden in Hongarije een onoverbrugbare tussenlaag. In 1764 en 1765 waren in Hongarije vele boeren het slachtoffer van misbruik door hun landeigenaren: de horigen werden uitgebuit en de belastingen werden onnodig opgevoerd. Protesten bereikten Wenen en keizerin Maria Theresia en keizer Jozef waren beide overtuigd van de noodzaak iets aan de misstanden te doen. In 1764 mislukte het echter om hiervoor de steun van de Landdag te krijgen. In 1765 stuurde Jozef, met instemming van Maria Theresia, keizerlijke commissies om rapport uit te brengen en maatregelen te nemen, en deze commissies werden gesteund door het leger. Op deze wijze toonde de monarch in Wenen zijn spierballen – en frustratie.[45]

Leopold stond niet onsympathiek tegenover Jozefs doel – een sterke en gecentraliseerde staat – maar wel tegenover de middelen waarmee Jozef zijn doel wilde bereiken. Veel meer dan zijn broer geloofde Leopold dat de medewerking van onderdanen noodzakelijk was bij hervormingen en dat deze alleen kon worden verkregen door – voor zover mogelijk – de tradities van onderdanen in ere te houden. Zo dienden de talen van de verschillende volkeren in het rijk gerespecteerd te worden. Leopold zag het liefst dat de volkeren in het Habsburgse Rijk ieder vanuit hun eigen karakter het gevoel zouden hebben dat zij deel uitmaakten van een rijk met een gemeenschappelijke geschiedenis, en daarom loyaal aan de keizer zouden zijn. Leopold was er van overtuigd dat de bestaande

44 In dit licht moet onder andere het tolerantie-edict van 1781 worden begrepen. Vocelka, *Glanz und Untergang der Höfischen Welt,* 382-385; Robert A. Kann, *A history of the Habsburg Empire 1526-1918* (Londen 1978), 186.

45 Derek Beales, *Joseph II. I: In the shadow of Maria Theresia 1741-1780* (Cambridge 1987), 181.

structuur van de standenvergaderingen in de verschillende kroonlanden een gezond politiek fundament voor de staat vormde.[46] Zoals gezegd onderhield Leopold contact met de filosoof Johann Gottfried Herder en ontving hij hem in zijn Palazzo Pitti.[47]
Leopolds visie op de hervorming van het bestuur was vooral gericht op rationalisatie. Daarbij was voor hem essentieel dat dit gerationaliseerd bestuur steunde op de actieve medewerking van de geschoolde laag van de samenleving. Om die reden werden verantwoordelijkheden regelmatig 'laag' neergelegd. Daarbij ging het Leopold niet in eerste instantie om het bevorderen van de lokale autonomie, wel om het bevorderen van de betrokkenheid en medewerking van de burgers bij de staat. In dit concept zijn zowel centraliserende als decentraliserende elementen terug te vinden. Leopold hield zeker vast aan het concept van de monarch als centrum van de macht; maar hij schuwde een zekere mate van lokaal zelfbestuur niet, mits dit de efficiëntie en draagkracht van het centrale bestuur vergrootte. Het was in zijn ogen van belang om een grotere groep burgers op te leiden in en te laten gewennen aan bestuurlijke taken – hetgeen overigens nog niet gelijk stond aan het recht mee te beslissen in bestuurlijke aangelegenheden. Betrokkenheid en participatie waren sleutelbegrippen in zijn politiek.[48] In het kader van dezelfde efficiëntie en rationalisering was Leopold geen voorstander van de handhaving van de oude scheiding tussen de verschillende standen. Met name drong hij er op aan dat de adel in de bestuursorganen samenwerkte met de burgerij en de bemiddelde boeren. In Toscane was dit bij de lokale gemeentevergaderingen die Leopolds bestuur had ingevoerd een maatregel geweest die op veel weerstand was gestuit. Omdat de edelen nogal moeite hadden met het idee met het 'grauw' zaken te moeten doen, stak Leopold allen in dezelfde voorgeschreven kledij die tijdens de vergadering gedragen moest worden. Leopold hoopte dat de aanwezigen door deze uniforme kleding minder standsverschil zouden ervaren. Dergelijke bestuursvergaderingen waren kenmerkend voor Leopolds stijl en net als zijn gedachten voor een grondwet geven zij blijk van de uitdrukkelijke wens een 'jozefinistisch despotisme' te voorkomen.[49]
Leopold heeft in Toscane gedurende zijn regeringsperiode het staande leger kortstondig vervangen door een burgermilitie. In deze maatregel kwamen een aantal elementen samen: de beïnvloeding door politieke ideeën van de Franse denker Charles de Montesquieu (1689-1755), de invloed van de fysiocraten en Leopolds persoonlijke ervaringen. Wat het laatste betreft, Leopold had als mens weinig militaristisch in zich. In

46 Vocelka, *Glanz und Untergang der Höfischen Welt,* 387.

47 *Erzherzog Johann von Österreich. Katalog*, catalogusnummer 1/22. Zie ook: Magenschab, *Erzherzog Johann*, 82.

48 Wandruszka, *Leopold II,* I, 276.

49 Wandruszka, *Leopold II,* I, 277, 371.

1774 werd hij bovendien geconfronteerd met een muiterij, waarbij grenadiers het hadden voorzien op leden van politie en – zelfs met behulp van kanonnen – poogden een gebouw te bestormen waarin de politiemensen zich hadden verschanst. Persoonlijke moed en ingrijpen van Leopold voorkwamen erger, maar hij werd door die ervaring zeker in zijn natuurlijke wantrouwen tegen de militairen gesterkt. Leopold was als intellectueel beïnvloed door de fysiocraten, die vrije handel voorstonden en veroveringsoorlogen zagen als schadelijk voor het welzijn van de onderdanen. Montesquieu leerde dat kleine staten geen belang hadden bij oorlog en een neutraliteitspolitiek zouden moeten bedrijven. Tenslotte werd Leopolds beslissing een burgermilitie in te voeren ook sterk bepaald door het feit dat hem dat goedkoper leek, omdat de leden ervan nog steeds aan de economie bijdroegen in hun tijd als burger, en ook effectiever, omdat de leden ervan als soldaat gemotiveerder zouden zijn omdat zij hun eigen belangen verdedigden.[50] In elk geval de laatste twee argumenten zijn aantoonbaar bij Johan terug te vinden.[51] De Toscaanse burgermilitie was actief van 1781 tot aan 1790, hetgeen samenvalt met de eerste acht (Toscaanse) levensjaren van aartshertog Johan tussen 1782 en 1790.

Het is moeilijk om te beoordelen in hoeverre de kinderen van Leopold benul hadden van de hervormingsplannen van hun vader en van hun oom Jozef. Johan gaf zich later in zijn leven wel rekenschap van de idealen van Jozef en Leopold en van hun verschil in stijl. De jozefinistische hervormingsperiode 1780-1790 was voor Johan vaak het uitgangspunt voor de vorming van zijn eigen gedachten. Opvallend is het aantal keren dat hij in zijn dagboeken schreef over 'de grote regent Jozef' en de 'wijze Leopold'.[52] Dat hij de uiteenlopende standpunten kende, blijkt onder andere uit zijn aantekeningen en correspondentie tijdens de zitting van de Landdag van Hongarije in 1811. De onderhandelingen vinden in dat jaar feitelijk plaats in een driehoek: de keizer en zijn entourage, als vragende partij, de Landdag zelf, en de stadhouder (palatinus, nádor) van Hongarije, aartshertog Jozef, die de Landdag voorzat. De laatste nam niet alleen formeel, maar ook in de praktijk een bemiddelende rol in. De Landdag was in eerste instantie niet van zins op de bede van keizer Frans voor financiële steun in te gaan. Kringen rondom de keizer drongen aan op het terzijde schuiven van de Hongaarse constitutie. Johan drong in zijn correspondentie met zowel Frans als Jozef echter aan op een ferme, maar respectvolle houding tegenover de Landdag als gulden middenweg. Hij herinnerde met name de keizer aan het lot dat de hervormingen van keizer Jozef II in

50 Wandruszka, *Leopold II,* I, 316-323.

51 HHuSt, KbA, Kaiser Franz Akten 78d (alt) 83 (neu), Erzherzog Johann 1808-1809; Johan en Saurau aan Frans, 18.09.1808

52 Bijvoorbeeld op 3 april 1804 in zijn reisdagboek. LSAM, Schuber 75, Heft 1, 35.

Hongarije beschoren was geweest en aan de enorme tegenstand die diens handelswijze had opgeroepen.[53] Johan had geen bezwaar tegen een sterkere grip van Wenen op het Hongaarse bestuur, maar zag participatie van de standen als essentieel. In december 1810 noteerde hij in zijn dagboek dat men de teugels van de erflanden wat zou moeten laten vieren, die van Hongarije aantrekken en men moest *'die vier Stände überall errichten, ihnen Anteil an dem Ganzen geben und dadurch, daß sie mitwirken, den Patriotismus wecken.'* [54] Waar hij in zijn correspondentie de handelswijze van de voormalige keizer Jozef II als slecht voorbeeld naar voren haalde, volgde hij in eigen aantekeningen een weg, die zijn eigen vader, Leopold II, heeft voorgestaan.

Hoezeer Jozef en Leopold van houding verschilden, blijkt uit de manier waarop zij omgingen met de standenvergaderingen. Jozef respecteerde de standen van de verschillende landen niet, riep de standenvergaderingen niet bijeen en probeerde hen evenmin tegemoet te komen in praktische zaken. Toen hij in 1790 overleed, liet hij zijn rijk in slechte staat en opstand achter: in de Oostenrijkse Nederlanden en in Galicië was revolutie uitgebroken, in Hongarije dreigde de Landdag hem door een andere vorst te vervangen.

Leopold II, de nieuwe keizer na het overlijden van Jozef II, stelde zich heel anders op. Op 6 april 1790 liet hij zich in Wenen inhuldigen als aartshertog van Neder-Oostenrijk en Stiermarken. Deze inhuldiging in beide erflanden was vooral een gebaar naar de standenvergaderingen. Voor de gelegenheid werd de aartshertogelijke hoed uit Graz overgebracht naar Wenen. De symboliek van de bijeenkomst was belangrijk, omdat ze verwees naar de uit de Middeleeuwen stammende wederzijdse rechten en plichten van de heerser en zijn onderdanen. De bijeenkomst bekrachtigde zo de standenvergadering in haar positie als beschermer van oude privileges. Alhoewel veel van de concessies van Leopold II aan de standen waren ingegeven door de politieke situatie en waren bedoeld om hen tegemoet te komen en zo de ergste weerstand te overwinnen, waren deze maatregelen in overeenstemming met de eigen overtuigingen van de nieuwe vorst.[55]

Hij was, zo schijnt, van plan om in de toekomst ook boeren toe te laten tot de vergaderingen van de standen. Op die manier zou hij de positie van de adel kunnen verzwakken. Bovendien zou deze particpatie van de vierde stand de vooruitstrevende critici van het regime de wind uit de zeilen nemen. Dit was althans de indruk van de

---

53 Krones, Franz von, *Aus Österreichs stillen und bewegten Jahren 1810-1812 und 1813-1815* (Innsbruck 1892), 77-79.

54 Johan aartshertog van Oostenrijk, *Aus dem Tagebuche Erzherzog Johanns von Oesterreich 1810-1815. Zur geschichte der Befreiungskriege und des Wiener Kongresses,* Franz von Krones ed. (Innsbruck 1891), 52-53.

55 Wandruszka, *Leopold II,* II, 250.

Britse ambassadeur in Wenen, die op 15 oktober 1791 aan zijn superieuren in Londen schreef: *'His Imperial Majesty is supposed to have adopted the idea that the dangerous contagion of French Reform (…) cannot bes o effectually circumscribed as by new modelling the Constitution of several of the countries which belong to his dominions by voluntary concessions on the part of the Sovereign (…) a determinate Constitution and regular meetings of Citizins and Peasants (…). Such a project is believed to occupy His Imperial Majesty's most serious thoughts.'* [56]
Maar van dit plan is niets meer gekomen. Een jaar later was Leopold II dood. De nieuwe keizer Frans besteeg op 24-jarige leeftijd de troon. Hij raakte al snel verstrikt in de oorlog tegen het revolutionaire Frankrijk. Hervormingen stonden bij hem daarom voorlopig niet op het programma.

STADION EN DE AANKONDIGING VAN EEN NIEUWE KOERS

De nederlaag in de veldslag van Austerlitz op 2 december 1805 leidde tot een koerswijziging in het buitenlandse beleid van Oostenrijk. De buitenlandse politiek van Oostenrijk was erop gericht geweest om Frankrijk in bedwang te houden door coalities te formeren met andere mogendheden. Frankrijk was echter niet in bedwang gehouden en de keizer besloot zowel zijn minister van Buitenlandse Zaken Ludwig Cobenzl als zijn vertrouweling Franz Colloredo aan de kant te zetten. Aartshertog Karel had er op aangedrongen de staatszaken aan nieuwe ministers toe te vertrouwen en had zelfs gedreigd zijn eigen ambten neer te leggen als dat niet zou gebeuren. De keizer gaf toe en benoemde als de nieuwe minister van Buitenlandse Zaken de 43-jarige graaf Johann Philipp Stadion. Deze was lid van de Duitse rijksadel en was als diplomaat in dienst van de keizer getreden toen deze alleen nog keizer van het Heilige Roomse Rijk was. In december 1805 diende Stadion evenwel niet alleen de keizer van het Heilige Roomse Rijk (dat formeel nog tot 1806 zou voortbestaan), maar tevens die van het in 1804 uitgeroepen Keizerrijk Oostenrijk. Stadion greep de kans om binnen deze nieuwe politieke realiteit te opereren en hervormingen voor te stellen. Als er ooit een moment was om de politieke structuur van de Habsburgse landen opnieuw gestalte te geven, was het nu.
Stadion was als diplomaat enige jaren in Groot-Brittanië en meest recentelijk de ambassadeur van Oostenrijk in Berlijn geweest. Hij en zijn broer Friedrich Lothar (1761-1811) hadden zich in Berlijn meermalen sterk gemaakt voor een anti-Frans

56 Geciteerd in: Wangermann, *From Joseph II to the Jacobin trials,* 104.

'Duits' bondgenootschap, dat wil zeggen, een Pruisisch-Oostenrijks verbond. Op het gebied van binnenlands bestuur hadden de broers meermalen betoogd dat de monarch een beroep zou moeten op de medewerking van alle sociale lagen in de maatschappij ter versterking van de staat. Stadion had zich in Berlijn in hervormingsgezinde kringen bewogen.[57] Toen keizer Frans na de ondertekening van de vernederende Vrede van Pressburg (1805, in het huidige Bratislava) terugkeerde in de Weense Hofburg, verscheen er een keizerlijk manifest dat was opgesteld door Stadion. De tekst ervan was veelzeggend: *'Ich kenne kein anderes Glück als das Glück dieses Völkes, keinen höheren Ruhm, als Vater dieser Völker zu sein, die an Biedersinn, an fester und unerschüttlicher Treue, die an reiner Liebe zu Ihrem Monarchen und Ihrem Vaterlande keiner Nazion Europas nachstehen. Sie haben durch schöneren Nazional-Charakter selbst dem Feinde eine unwillkürliche Achtung abgezogen. Die Staatsverwaltung hat mehr als jemals große und schwere Pflichten zu erfüllen, sie wird sie erfüllen, aber sie hat auch mehr als jemals die höchsten Rechten auf die Mitwirkung aller Volksklassen zu dem wohltätigen Zwecke, die inneren Kräfte des Staates durch Verbreitung des wahren Geistes Kultur, durch Belebung der Nazional-Industrie in allen ihren Zweigen, durch Wiederherstellung des öffentlichen Kredits zu erhöhen.*' [58] Een dergelijke nadruk 'auf die Mitwirkung aller Volksklassen' was een nieuw element. Op papier werd het volk in het vervolg opgeroepen bij te dragen aan het welslagen van de keizerlijke politiek. De opmerking over het nationale karakter dat de Oostenrijkers in de afgelopen oorlog zouden hebben getoond gaf aan wat de nieuwe minister van zijn landgenoten verwachtte: actief patriottisme. Hij verwachtte actieve inzet van zijn landgenoten: de versterking van de 'nationale nijverheid' en van de 'ware geestescultuur' kon geen gestalte krijgen zonder hen. Maar hij vroeg niet alleen inspanningen van de onderdanen. Hij erkende ook de 'grote en zware plichten' van de vorst en zijn nieuwe regering.

Stadion brak met de buitenlandse politiek zoals die in de decennia ervoor was gevoerd. Voor hem was de buitenlandse politiek niet een autonoom krachtenspel, maar was zij nauw verbonden met de binnenlandse politiek. De houding ten opzichte van het buitenland werd in zijn ogen vooral bepaald door de sociaal-economische en militaire kracht van de eigen staat. Een sterk binnenlands bestuur, een gezonde economie en voldoende betrokkenheid van de bevolking bij het welzijn van de staat legden het fundament voor een krachtig buitenlands beleid. *'Die Führung der auswärtigen Angelegenheiten ist nur das Ergebnis der verschiedenen Zweige der inneren Verwaltung, angewandt*

57 Helmut Rössler, *Österreichs kampf um Deutschlands Befreiung. Die deutsche Politik der nationalen Führer Österreichs 1805-1815* (Hamburg 1942) 90-92.

58 Geciteerd in: Helmut Rössler, *Graf Johann Philipp Stadion. Napoleons deutscher Gegenspieler* (I-II, Wenen en München 1966), I, 232.

auf die auswärtigen Beziehungen des Landes. Die innere Lage muß die Grundlage für die Aktivität des Außenministers darstellen und setzt ihm allein feste Grenzen.' [59]
Stadion was er alles aan gelegen hervormingen in te voeren die de keizerlijke regering slagvaardiger zouden maken. Hierover had hij dezelfde opvattingen als Johan en Karel. Stadion benadrukte net als zij het belang van een regulier ministersoverleg en bekritiseerde de neiging van de keizer en zijn ambtenaren om zich niet te concentreren op hoofdzaken, maar zich onledig te houden met onbenulligheden. Wat de organisatie van het keizerrijk betreft, borduurde Stadion voort op de ideeën van Leopold II, die immers een revolte van de standenvergaderingen had afgewend door aan hun eisen toe te geven. De standenvergaderingen wilde hij een belangrijke rol blijven geven. Naar eigen zeggen probeerde hij: '*Das neue Symbol der Einheit der Monarchie realisieren und mit tunlichster Schonung althergebrauchter Constitutionen und Observanzen das immermehr schädlicher als nützlicher Partikularismus (...) zum besten des großen Ganzen wirksam zu machen*.' [60]
Stadion wilde het feodale particularisme van de standenvergaderingen met andere woorden niet onderdrukken, maar het in goede banen leiden. Hij streefde een Oostenrijk na waarin de verschillende gebieden met behoud van hun eigen instituties bij zouden dragen aan het grotere geheel. Stadion had daarbij de structuur van de kroonlanden op het oog, die hij in principe niet wilde veranderen. De Habsburgse dynastie zou de bindende factor zijn binnen deze staat. Een hervorming van de oude standenvergaderingen leek de juiste weg naar dit doel. De adel moest zich bewust worden van het belang zijn politieke verantwoordelijkheid met de andere standen te delen. Het nieuwe culturele elan dat Stadion voor ogen stond, paste in deze tijd van Sturm und Drang, de voorloper van de Duitse Romantiek. Auteurs als Goethe, Johann Gottfried Herder en Friedrich Schlegel (1772-1829) benadrukten het belang van cultuur als bindmiddel voor naties en betoogden dat de Duitse cultuur ook een eigen Duitse natie had gevormd die een politieke verschijningsvorm in het oude Heilige Roomse Rijk had gehad. Deze ideeën werden vermengd met romantische noties over een middeleeuwse periode waarin het volk vrijheid had gekend en de adel weliswaar een leidende rol had gehad, maar zich ook nuttig had gemaakt voor het volk. Stadion werd mede beïnvloed door denkbeelden van zijn vriend Friedrich von Gentz. De oude leermeesters van aartshertog Johan, Johannes von Müller voorop, waren exponenten van hetzelfde gedachtegoed. Omdat de genoemde Duitse schrijvers de decentraal georganiseerde middeleeuwse maatschappij

59 Geciteerd in: Rössler, *Graf Johann Philipp Stadion,* I, 227; Helmut Rumpler, *Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*. Österreichische Geschichte 1804-1914. Herwig Wolfram ed. (Wenen 1997), 69.

60 Geciteerd in: Rössler, *Graf Johann Philipp Stadion,* I, 233.

als tegenhanger gebruikten voor de absolute monarchie en ze zich zelden lovend uitlieten over contemporaine toestanden, werden hun boeken in Oostenrijk regelmatig door de censuur verboden. Maar censuur of niet, Stadion deed zijn uiterste best om bekendheid te geven aan de geschriften van zijn geestverwanten.
De keizer wees Stadions plannen voor hervorming van de standenvergaderingen af en liet alles bij het oude. Behalve aartshertog Karel steunde geen enkele belangrijke politicus Stadion. Deze was niet kundig in het politieke spel aan het hof en hij slaagde er niet in, om voldoende steun voor zijn ideeën te mobiliseren.[61] Het feit dat Karel en Johan de enigen waren die hem oprecht steunden, maakte hem erg kwetsbaar. Daar komt nog bij dat de drie ieder een andere focus hadden in hun hervormingsdriften. Voor Stadion bleef de anti-napoleontische buitenlandse politiek centraal staan, voor Karel was de rationalisatie van bestuur en leger een prioriteit en Johan zette zich vooral in voor de oprichting van een *Landwehr*. Zo vormden zelfs deze drie niet altijd een front.[62] Het enige waarin Stadion bij keizer Frans oprecht weerklank vond, waren zijn pogingen om de economie via lokale initiatieven te stimuleren. Het ondersteunen van lokale projecten op het gebied van nijverheid en handel appelleerde aan Frans' gevoelens als *Landesvater*. Trots schreef Stadion: *'Der Kaiser selbst munterte durch Besuch von Fabriken innerhalb und außenhalb Wien den Unternehmungsgeist auf.'* [63]

KARELS POGINGEN TOT HERVORMING VAN DE REGERING

De aartshertogen Karel en Johan streefden allebei naar hervormingen in de wijze waarop het rijk werd geregeerd. Bij beiden zijn hierin elementen terug te vinden die zijn geïnspireerd door ideeën uit de Verlichting. In hun beider correspondentie zijn klachten van dezelfde aard terug te vinden. Karel en Johan deelden het verlangen om het circuleren van schriftelijke stukken in de vele gremia af te schaffen en te vervangen door direct beraad. Ze waren het ook eens in hun analyse dat keizer Frans teveel alleen wilde doen. Maar ze zochten de oplossing voor de moeilijkheden allebei in een andere richting. Voor Karel was het een gruwel om autoriteiten buiten de Weense regering te laten meebeslissen in regeringszaken. In zijn ogen was de absolutistische staat geëvolueerd uit de laatmiddeleeuwse standenmaatschappij en was zij onmiskenbaar

61 Rumpler, *Eine Chance für Mitteleuropa*, 71.

62 Rumpler, *Eine Chance für Mitteleuropa,* 75-76.

63 Geciteerd in: Rössler, *Graf Johann Philipp Stadion,* I, 236.

L.C. Hofmeister, Keizer Frans I in zijn werkkamer, 1831
(Collectie MAK - Österreichisches Museum für angewandte Kunst/Gegenwartskunst, Wenen. Foto: Georg Mayer)

een verbetering ten opzichte van die standenmaatschappij. Juist de centrale rol die de monarch speelde en het machtsmonopolie waarover hij beschikte, maakten de staat krachtiger en welvarender. In zijn ogen was het manco waaraan Oostenrijk leed dat het niet krachtig en eenduidig genoeg werd geleid. Waar Karel naar streefde, was een modernisering in die zin, dat Oostenrijk zich zou ontwikkelen in de richting van een centraal geleide staat.[64]

Karels hervormingsvoorstellen stonden dan ook vooral in het teken van een rationalisering en centralisering van de staatsmacht. Karel zocht naar een vorm waarin op een krachtige manier leiding kon worden gegeven aan de staat. Zijn pijlen richtte hij daarom op de wijze waarop keizer Frans invulling gaf aan zijn rol als monarch en op de wijze waarop de hoogste bestuursorganen in Wenen functioneerden.

64 Romberg, *Erzherzog Carl,* 150, 177.

De belangrijkste frustraties van Karel waren een gebrek aan daadkracht van de regering en een gebrek aan consistent beleid. '*Es ist gewiß nicht unreife Tadelsucht, sondern die auf alltägliche Erfahrung gestützte Überzeugung, wenn man behauptet, daß es in der innere Verwaltung an Schnellkraft und an jener Konsequenz gebreche; welche die Folge einer mühigen umstossenden Prüfung wäre. Die wichtigsten, wie die unbedeutensten Gegenstände werden mit einer umschläßigen, schleppenden Langsamkeit verhandelt, daß oft nach mehreren Jahren die Verhältnisse und die Umstände, welche irgend eine Verfügung veranlaßen, sich ganz geändert haben, ehe noch das Verfügte realisiert ist. Ja selbst die Allerhöchsten Beordnungen werden bei diesem redlosen Geschäften-Gang vergessen, und die wichtigsten Plane und Ideen des Souverains verlieren sich in dieser theils trägen, theils absichtlichen Unentschlossenkeit*.' [65]

Keizer Frans was zich bewust van de problemen om een eenduidig en krachtig bestuur uit te oefenen. Oorspronkelijk zag hij vooral de bijna onaantastbare positie van de Hofstellen als een probleem. Daarbij was een van de factoren de weerstand van veel hoogadellijke leiders van de *Hofstellen* tegen de *Staatsrat*. Frans had geprobeerd de stilzwijgende en op bureaucratisch handelen berustende macht van de *Hofstellen* aan banden te leggen met behulp van de *Staatsrat*. Hierin waren ambtenaren opgenomen die geen directe band hadden met de hoge adel. Juist daarom ondervond de *Staatrat* echter veel tegenwerking. Om die weerstand te doorbreken had Frans in 1796 besloten de *Staatsrat* te versterken met behulp van enige *'erste dirigierende Staatsminister'*. Onder hen waren graaf Leopold Kolowrat-Krakowsky (1727-1809), graaf Heinrich von Rottenhahn (1737-1809) en graaf Karl von Zinzendorf (1739-1813). Deze wijziging werkte contraproductief. Door deze maatregel werd de *Staatsrat* groot en onwerkbaar. Bovendien speelden de onderling slechte verhoudingen de leden parten. De beamten en de ministers van staat bedreven een politiek spel dat de efficiëntie van het bestuur aantastte. Een sfeer van gekonkel overheerste. Vandaar het oordeel van ondermeer graaf Franz Josef Saurau, dat Karel zeker gedeeld zal hebben, dat de *Staatsrat* maar het beste opgeheven kon worden.[66]

De individuele ministers van staat, beamten en leiders van de *Hofstellen* stelden hun eigen macht veilig door zich binnen het bestuursapparaat te verstoppen en vooral een tactiek van vertraging uit te voeren. Karel verweet dit in belangrijke mate keizer Frans, terecht dan wel onterecht. Geen van beiden waren ze blijkbaar in staat dit patroon te doorbreken. De wijze waarop in Wenen belasting op onroerend goed werd berekend

65 HHuSt, KbA, Kaiser Franz Akten 69 (70 alt), Karel aan Frans, 02.08.1807. Onderstrepingen van Karel.

66 Rumpler, *Eine Chance für Mitteleuropa*, 72.

was bijvoorbeeld in zes jaar tijd drie keer gewijzigd zonder enige duidelijke aanleiding of reden. Sommige wetten waren al door nieuwe regelgeving achterhaald nog voor ze in werking hadden kunnen treden. De talloze kleinigheden waarmee de keizer zich onledig hield, waren hier volgens Karel debet aan. Elke kleinigheid stuurden de leden van de *Staatsrat* een elkaar door, waarna ze de stukken schriftelijk van commentaar voorzagen, weer doorzonden, enzovoort, totdat een advies op het bureau van Zijne Majesteit uiteindelijk de vorm aannam van een papierberg. Meestal was het resultaat dat de keizer over de kwestie een nieuw advies ging inwinnen. Een beroemd voorbeeld hiervan, door Karel in zijn memorandum van 2 augustus 1807 naar voren gehaald, is de kwestie van de katten in het gebouw van de *Hofkriegsrat*, die geacht werden het archief te schonen van muizen. *'Noch vor wenig Monaten erwirkte man von Euer Majestät einen Befehl wodurch mir aufgetragen wurde, zu untersuchen, ob bei dem Hofkriegsrathe Katzen nothwendig seyn? Ein Gegenstand, der ein Jahr etliche Dukaten betragt, und dessen Ansichten so auffallend klar darliegen; da gerade bei dem Hofkriegsrathe unter den Papieren sich Plane, Zeichnungen u.d. gl. theils kostbare theils um kein Geld zu verschaffende Piecen befinden, deren Sicherstellung vor Mäusen wahrscheinlich wichtiger, als bei jeder andere Stelle ist.'* [67]

Karel wilde een praktischer aanpak om tot betere besluitvorming te komen. De monarch zou voor alle beslissingen die niet het welzijn van het hele rijk betroffen slechts twee raadgevers moeten consulteren. Wanneer dit duo het met elkaar eens was, werd het probleem als afgehandeld beschouwd. Daarnaast zouden allerlei bevoegdheden gedelegeerd worden.

Officiersbenoemingen voor rangen van kapitein of lager werden in de voorstellen van Karel overgelaten aan het ministerie van Oorlog. Dit ministerie van Oorlog, dat onder leiding van Karel stond, was een overblijfsel van een eerder voorstel om verschillende ministeries in het leven te roepen: naast Oorlog ook Justitie, Binnenlandse Zaken en Financiën. In augustus 1807 constateerde Karel dat het hoog tijd werd om naast het ministerie van Oorlog nu eindelijk eens werk te maken van de oprichting van de andere ministeries. De ministers en – indien nodig – leden van de *Staatsrat* zouden zitting nemen in een *Staats- und Ministerskonferenz* waar onder voorzitterschap van de keizer alle belangrijke zaken mondeling zouden worden afgedaan. Op die manier zou het bestuur worden gerationaliseerd en zou de keizer meer in de gelegenheid zijn om zijn ministers aan te sturen.

Het is echter de vraag of de keizer dit ook zo zag. Zijn weerzin tegen dergelijke

67 HHuSt, KbA, Kaiser Franz Akten 69 (70 alt), Karel aan Frans, 02.08.1807, blatt 12. Onderstrepingen van Karel.

vergaderingen bracht hem er elke keer weer toe ze een zachte dood te laten sterven. De schriftelijke circulaires, waarbij ook sommige brieven rondgingen aan slechts een beperkt aantal staatsraden of ministers, gaven hem een uitstekend middel in handen om voorstellen in de kiem te smoren zonder zelf met de vuist op de tafel te hoeven slaan. Een voorzitterschap van een ministersconferentie had een geheel ander soort leiderschap van Frans gevraagd. Niet alleen keizer Frans was echter terughoudend inzake de instelling van werkelijk verantwoordelijke ministeries. De personen, die de posities van politieke macht vervulden, waren allemaal sceptisch en velen zelfs uitgesproken tegenstanders van aartshertog Karel. Zij waren helemaal niet van plan om zich direct te laten aansturen of in de kaarten te laten kijken. Veel meer hadden ze een belang bij handhaving van hun macht middels een status quo. In de fase na 1807, toen de dreigende oorlog met Frankrijk een zaak werd die steeds meer aandacht opeiste, was bovendien Stadion genegen genoegen te nemen met oplossingen die het karakter van een compromis hadden. De komende oorlog was in zijn ogen belangrijker. In die omstandigheden leidde weerstand tegen de plannen maar al te snel tot succes. Dit leidde tot toenemende politieke macht van personen als graaf Carl Zichy (1753-1826) en *Hofkammerpräsident* graaf Josef O'Donnell (1755-1810), tegenstanders van de hervormingspolitiek van de aartshertogen Karel en Johan en graaf Johann Philipp Stadion. In een dergelijk klimaat kon een werkelijke verandering niet tot stand komen.[68] Karel bleef zijn pijlen op Frans richten. Hij vermoedde dat Frans zo halsstarrig weigerde om bijeenkomsten van ministers een regulier karakter te geven, omdat de keizer helemaal niet wilde dat er vaart kwam in de hervorming van leger en bestuur. Geen beter middel om onwenselijke voorstellen een zachte dood te laten sterven dan de bestaande bestuurspraktijk. Karel hamerde er in zijn correspondentie met Frans dan ook op, dat hervormingen alleen kans van slagen hadden als de keizer zijn manier van regeren zou veranderen. Anders zouden de hervormingsvoorstellen nooit de aandacht krijgen die ze verdienden: *'Bei der Regulirung der Behandlungsart für die an Euer Majestät erwachsende Geschäfte muß immer wieder von der Idee ausgegangen werden, Euer Majestät, für welche nach allen möglichen Reformen die Last noch immer groß genug bleiben wird, rücksichtlich der Zeit zu erleichtern, und dabei aber doch den Geschäften nach dem Maße ihrer Wichtigkeit und das Eingreifens in mehrerer Zweige der Staatsverwaltung eine umfassendere Würdigung zu wiedmen*.' [69]

68 Rumpler, *Eine Chance für Mitteleuropa,* 76.

69 HHuSt, KbA, Kaiser Franz Akten 69 (70 alt), Karel aan Frans, 02.08.1807, blatt 35-36. Onderstrepingen van Karel.

JOHAN EN DE STAAT

Johan heeft meermalen gepleit voor een krachtige, centrale leiding van de staat en voor een constitutionele monarchie. Hij pleitte voor een grondwet voor heel het Oostenrijkse keizerrijk, voor hervorming van de *Staatsrat* en voor een consistent beleid dat niet 'zo veranderlijk als het aprilweer zou zijn'.[70] Consistentie en kracht waren dus ook in zijn ogen van vitaal belang. Maar op welke wijze moesten hervormingen hun beslag krijgen? Hoe kon de betrokkenheid van de onderdanen van de verschillende standen bij de monarchie worden vergroot?

Johan deed hiervoor een greep uit het gedachtegoed van Johannes von Müller en combineerde dit met het gedachtegoed van zijn vader, de 'wijze regent' Leopold II. Johan stond een staat voor ogen, waarin de verschillende kroonlanden ieder hun vorm aan het bestuur zouden kunnen geven in een krachtenspel tussen enerzijds een gouverneur of kanselier, benoemd door de kroon, en anderzijds de standenvergaderingen. Daarbij speelde een grondwet, gebaseerd op de traditionele rechten en plichten uit regionale constituties, een belangrijke rol. De standenvergaderingen dienden te bestaan uit afgevaardigden van alle vier de standen. Elk kroonland kon een eigen regeling opzetten voor rekrutering en landsverdediging. De keizer zou de binnenlandse zaken van het rijk regelen na advies te hebben ingewonnen bij zijn gouverneurs, terwijl hij de buitenlandse politiek samen met zijn minister zou bedrijven. De staatsvorm zou hiermee federale trekken gaan vertonen. De historicus Berthold Sutter heeft er terecht op gewezen, dat deze constructie ook sterk was beïnvloed door de wijze waarop het oude kroonland Tirol in het rijk was opgenomen. Tirol genoot vele vrijheden, die rond 1800 nog steeds gehonoreerd werden en die gebaseerd waren op de eerste afspraken tussen de Habsburgers en de standen, zoals onder meer in 1363 bij het begin van de Habsburgse heerschappij in een oorkonde was vastgelegd.[71] Johan had veel kennis van en ervaring met de situatie in Tirol, ondermeer opgedaan in de periode tussen 1801 en 1805.

De politiektheoretische basis voor deze structuur lag in de opvatting van Johan dat het volk en de vorst een overeenkomst waren aangegaan, die beiden verplichtte zich in te zetten voor het algemeen welzijn maar die aan beiden ook beperkingen oplegde. Deze opvatting is ook terug te vinden bij Johannes von Müller die op zijn beurt denkbeelden van Herder en Jean-Jacques Rousseau (1712-1778) had overgenomen. Interessant in dit verband is de discussie die Johan in 1809 voerde met keizerin Maria Ludovika

---

70 Geciteerd in: Viktor Bibl, *Der Zerfall Österreichs. Kaiser Franz und sein Erbe* (Wenen 1921), 150. Zie ook: Radvany, Egon, *Metternich's projects for reform in Austria* (Den Haag 1971),11.

71 Sutter, 'Erzherzog Johanns Kritik an Österreich', 208.

d'Este (1787-1816), de derde vrouw van keizer Frans en als gezworen vijandin van Napoleon een belangrijke steunpilaar voor de oorlogspartij aan het Weense hof. In hun correspondentie debatteerden ze over de Tiroolse opstand tegen de Beierse, door Napoleon gesteunde overheersing. De keizerin gruwde van deze opstand, aangezien het wettig gezag in haar ogen bij de Beierse koning Maximiliaan I Jozef (1756-1825) lag. Bij herhaling wees zij Johan erop dat diens plannen voor een opstand in Tirol ten gunste van de Habsburgers niet legitiem waren: de Oostenrijkse keizer had per verdrag afstand gedaan van dit land, de Beierse koning had de troon rechtmatig verkregen en de Tirolers hadden dus geen recht in opstand te komen tegen hun soeverein. Het vooruitzicht van een dergelijke opstand riep geen warme gevoelens bij de keizerin op. Johan verdedigde zich met verve tegen deze argumentatie, waarbij hij in zijn briefwisseling veelvuldig verwees naar zijn ideeën over een constitutionele monarchie. Nog in maart 1809 schreef hij Maria Ludovika dat de koning er was voor het volk en niet andersom. Zij mocht niet vergeten dat *'jeder Staat, jede Besitzung durch Verträge zwischen Regierten und Regenten entstanden, folglich nur durch den freien Willen beider aufgehoben werden kann.*' [72] Aangezien de Tirolers in 1805 bij het sluiten van de Vrede van Pressburg niets was gevraagd, was de Tiroolse opstand volgens Johan gerechtvaardigd.

Johan bleef zich verzetten tegen de grote invloed van de adel op de politiek en tegen het feit dat het gewone volk geen rol had in het politieke bestel. In zijn ogen waren politieke hervormingen nodig. Hij beschouwde de adel steeds meer als een sta-in-de-weg die een verstandige ordening van de samenleving blokkeerde. *'Was ist der Adel in dem Lande, stolz, anmassend, ausgelassen, ohne alle Scheu; und diesen soll ich vorziehen dem Bürger und Bauer, welcher gut, gottesfrüchtig, redlich fleißig und häuslich ist? Das wäre doch sonderbar!*' [73]

Met zijn vergaande ideeën over verandering van de bestuursstructuur bleef Johan een buitenstaander in de Weense politiek. Invloed had Johan in de periode 1805-1809 voornamelijk in militaire kwesties. Zijn belangrijkste hervormingsvoorstel was de invoering van de *Landwehr*. De legervorming lag Johan nauw aan het hart. Zijn oude leermeester Müller had niet voor niets betoogd dat de kracht van het oude Rome had gelegen in de boerenstand die in tijd van nood de wapens had omgord en ten oorlog was getrokken. Via de volksbewapening zetten de onderdanen zich in voor het welzijn van de staat en voelden zij zich direct betrokken bij de staat. [74]

---

72 Geciteerd in: Magenschab, *Erzherzog Johann*, 187.

73 LSAM, Tagebuch Blätter, Schuber 133, H. 7, 4, 20.11.1808. De goede eigenschappen die hij burger en boer toedicht, zijn typisch romantisch-conservatieve deugden: huiselijkheid, godsvruchtigheid, vlijt en redelijkheid.

74 Müller, SW, I, 95.

In de organisatie van de *Landwehr* zijn Johans gematigd federalistische ideeën duidelijk terug te vinden. Elk kroonland[75] (provincie) van het rijk diende volgens een eigen systeem een contingent *Landwehr* op de voet te brengen. Voor elk land werd een opperbevelhebber van de *Landwehr* aangewezen, die in nauwe samenwerking met de gouverneur van het land en de standenvergaderingen (indien aanwezig) de organisatie ervan opzette. Feitelijk ontstond daarmee voor de *Landwehr* een structuur zoals Johan die voor het bestuur van de kroonlanden voorstond: de bevelhebbers van de *Landwehr* werkten samen met de gouverneur en de standen. In een gezamenlijke vergadering rapporteerden zij aan de keizer in Wenen, die het algemeen belang in het oog hield en de inspanningen in de verschillende provincies coördineerde.

Nadat hij ongeveer een half jaar bezig was geweest om de *Landwehr* in Binnen-Oostenrijk te organiseren, schreef Johan op 8 december 1808 een lijvig rapport aan de keizer. Wie tussen de cijfers door leest, herkent veel van Johans ideeën over een federalistische organisatie van leger en staat. Hij opende zijn rapport met een passage over de heersende diversiteit in het rijk: *'Als das System entworfen würde, konnten nur allgemeine Gründsätzen festgesetzt werden; schon damals war man aber überzeugt, dass nur in den deutsch-österreichischen Erblanden eine Gleichförmigkeit bestehen könne, dass aber die so mannigfaltige Verschiedenheit der Provinzen, in Rücksicht ihrer Lage, Bewohner, Verhältnisse und Bedürfnisse, auch in den zur Ausführung zu ergreifenden Mitteln viele Abweichungen erforderen könnte. Gleich zu bestimmen, welche diese seyn würden, war unmöglich, denn wer hätte wohl alle eintretenden möglichen Fälle vorhersehen können?*' [76]

Niet alleen de *Landwehr* moest per provincie en samen met de standen worden geregeld. De centrale staat moest in Johans ogen respect tonen voor instituties in de kroonlanden en daarvan gebruik maken. Een goed voorbeeld van deze denkwijze is Johans voorstel om in ieder kroonland een zogenaamde *Landeskriegskommission* in het leven te roepen. Hij stelde dit voorstel op in nauwe samenwerking met de reeds genoemde graaf Franz Josef Saurau. Saurau was het schoolvoorbeeld van een liberaal-josefinistische ambtenaar. Hij combineerde sinds 1805 de functies van *Regierungspräsident* in Neder-Oostenrijk met die van *Hofkommissär* in Stiermarken.[77] In geval van oorlog zou

---

75 Johan gebruikt de termen landen ('Länder')en provincies ('Provinzen'), maar de voorbeelden die aanhaalt om zijn punt te verduidelijken zijn altijd kroonlanden. Aangenomen is hier daarom dat hij het feitelijk over de kroonlanden heeft.

76 Österreichischen Staatsarchiv, Kriegsarchiv, Kriegsministerium Karl, (verder aangehaald als: 'KA, KMK') Johan aan Frans, 8.12.1808, Landwehr.

77 *Erzherzog Johann von Österreich. Katalog,* catalogusnummer 1/28; Rumpler, *Eine Chance für Mitteleuropa,* 72.

deze commissie de coördinatie verzorgen op het gebied van *'Naturalienlieferungen, Pferde-Stallungen, Rekrutirung, Naturalien-Transporte, Truppenmärsche, Einquartierung, Vorspann, umittelbare Verpflegung des Militärs, Dispositionen der erforderlichen Geldsummen, und dergleichen.*' [78] Bij de levering van al deze door het leger benodigde diensten en goederen waren instanties betrokken van zowel de kroon, de provincies (landen) als de standenvergaderingen. Johan koos er niet voor om een betere afstemming te bewerkstellingen door bevoegdheden van autoriteiten in de kroonlanden over te hevelen naar de regering in Wenen. Voor hem lag het veel meer voor de hand een orgaan in te stellen dat niet alleen een coördinerende rol vervulde, maar ook de lagere gezagsdragers verantwoordelijkheden gaf. Op deze manier werd hun betrokkenheid groter, wat uiteindelijk tot een betere verzorging van de troepen zou leiden. Deze *Landeskriegskommission* zou zoals gezegd bestaan uit vertegenwoordigers van het leger, de standen en ambtenaren van de provincie. De voorzitter ervan was de gouverneur, die was benoemd door de kroon maar die werkzaam was in het kroonland. Hier zien we opnieuw het ideaal terug van Johan om de gouverneurs in te zetten als bindende factor tussen de regio en de centrale regering in Wenen.

Johan wilde zijn gematigd federalistische denkbeelden niet verwezenlijken omdat hij kanttekeningen plaatste bij een al te sterke centrale macht. Het lag net omgekeerd: door verantwoordelijkheden over te hevelen naar de provincies probeerde Johan het staatsapparaat efficiënter te laten opereren. Hierin is zijn houding vergelijkbaar met die van zijn vader Leopold II als groothertog van Toscane. Ook diens beleid is op deze wijze gekarakteriseerd.[79] Er was in zekere zin sprake van een democratisch element, doordat Johan de betrokkenheid van de bevolking bij het bestuur wilde vergroten. Hij probeerde dit niet te realiseren door de bevolking een formele stem te geven in het beleidsvormingsproces, maar door mensen te betrekken bij de uitvoering van het beleid, met name via persoonlijk, mondeling contact. Voorheen bestonden vele commissies in het Rijk uit personen die elkaar per post stukken toe- of doorstuurden. Dat drukte uiteraard het tempo waarin beslissingen konden worden genomen. Over het tempo van de werkwijze in de *Landeskriegskommission* was Johan heel duidelijk, want hij omschreef als een van de belangrijkste doelen de wens*, für den Fall eines Krieges den dadurch nothwendig werdenden Geschäften einen raschere Gang zu geben'* en ervoor te zorgen dat *'der Geschäftsbetrieb durch zufällige Umstände als zum Beyspiele Erkrankungen, Abwesentheiten, und dergleichen, nicht leide.'* De betrokkenheid van

78 Haus- Hof- und Staatsarchiv, Kabinettsarchiv , (verder aangehaald als: 'HHuSt, KbA') Kaiser Franz akten 78d (alt) 83 (neu), Erzherzog Johann 1808-1809; Johan en Saurau aan Frans, 18.09.1808.

79 Wandruszka, *Leopold II,* I, 276.

de standen hierbij was geen formaliteit. In gebieden waar geen standenvergadering bestond, wilde Johan namelijk dat *'an dessen Stelle Bevollmächtigte der Patrizier und der Bürgerschaft beygezogen werden.'* [80] De betrokkenheid van de burgerij was een essentieel element in zijn plan.

De gedachte dat een dergelijke opzet zou leiden tot een efficiënter opererende staat bleek evenwel niet toepasbaar op Hongarije. Johan heeft hier nooit een oplossing voor gevonden. In Hongarije beschikte de Landdag sinds jaar en dag over een grotere macht dan Johan de standenvergaderingen in de kroonlanden ooit zou hebben willen geven. Daar zouden Johans ideeën nooit kunnen werken, omdat de macht van de keizer hiervoor te gering was. Het krachtenspel tussen centrum en regio was in Hongarije niet in balans te brengen. Voor alle beslissingen van de regering in Wenen op het gebied van belasting en rekrutering was immers toestemming van de Landdag nodig. Elke keer dat de Landdag een beslissing nam ten voordele van de keizer bedong dit orgaan nieuwe concessies om zijn positie te verbeteren.

Nagenoeg alle representanten van het centrale gezag vonden dat de Hongaarse zelfstandigheid diende te worden ingeperkt en dat vooral belastingheffing en rekrutering aangelegenheden van de kroon dienden te worden. Dat gold in elk geval voor de aartshertogen Karel, Johan en Jozef (1776-1847), de stadhouder van Hongarije. Het was niet persé alleen een standpunt van de 'aartshertogelijke partij', zoals de broers wel eens aangeduid werden. Ook graaf Karl von Zinzendorf die nog onder Jozef II had gediend, was in 1806 dit standpunt toegedaan.[81] Zoals Saurau het formuleerde: *'Vor allem aber ist es nöthig, die ungarische Verfassung der deutschen zu assimilieren, ohne welche weder die Streitkräfte vermehrt, noch die Finanzen auf einem beßeren Fuß gesetzt werden können.'* [82]

Over de manier waarop dit doel bereikt moest worden, was men het echter niet eens. De aartshertogen Johan en Jozef waren gematigd en stonden een geleidelijke aanpak voor, ook al liet Johan zich nogal eens verleiden tot onvoorzichtige uitspraken, meest uit irritatie over wat hij zag als Hongaarse halsstarrigheid. In sommige opzichten veroordeelde hij echter de rechtlijnige aanpak die keizer Jozef II had gevolgd. Zo schreef Johan bijvoorbeeld over diens reeds vermelde streven om één enkele taal in het rijk in te voeren: *'Österreich ging nach allem Unglück stets wieder stark hervor, weil jeder Provinz für sich stand, ihr Bestehen als unabhängig von den übrigen betrachtete, aber*

---

80 HHuSt, KbA, Kaiser Franz Akten 78d (alt) 83 (neu), Erzherzog Johann 1808-1809; Johan en Saurau aan Frans, 18.09.1808 blatt 1, blatt 12.

81 HHuSt, KbA, Kaiser Franz Akten 69 (70 alt), Zinzendorf aan Franz, 22.01.1806, blatt 1.

82 HHuSt, KbA, Kaiser Franz Akten 69 (70alt), Saurau aan Frans 16.03.1808.

treu zum gemeinsamen Zweck mitwirkte. Josefs Entwurf einer Sprache usw. ist schön gedacht, sehr erleichterend für die Staatsverwaltung, aber zerstörend für die Kraft des Staates.' [83]

Dat neemt niet weg dat Johan in 1808 zijn geduld met Hongarije verloor, toen de plannen voor de instelling van een *Landwehr* in Hongarije strandden op tegenwerking van de Landdag. In Hongarije kon de keizer de *Landwehr* immers niet bij keizerlijk patent in het leven roepen, maar moest hij zijn voorstel ter goedkeuring voorleggen aan de Landdag. Na een periode van conflicten tussen de Habsburgers en de Hongaarse adel aan het begin van achttiende eeuw, waren overeenkomsten met betrekking tot rekrutering vastgelegd in de Landdagen van 1715 en 1741. In 1741 was vastgesteld dat de Hongaarse Landdag bepaalde hoeveel rekruten aan het staande leger ter beschikking werden gesteld. De Hongaren konden daarnaast in tijden van nood bijdragen aan Oostenrijks legermacht door de *Insurrectio* op te roepen. Deze diende slechts ter verdediging van het eigen grondgebied en had een geheel ander karakter dan de *Landwehr*. Werd bij de laatste de individuele onderdaan verplicht dienst te nemen, bij de *Insurrectio* waren edelen verplicht een bepaald aantal soldaten te leveren, afhankelijk van de omvang van hun bezittingen. Hierdoor was in de ogen van Johan de kwaliteit van de soldaten twijfelachtig. Koos een edelman de mensen uit die hij kon missen, of de geschiktste rekruten? De *Insurrectio* was in de voorbije jaren al enkele keren opgeroepen. Nog in november en december 1805, tijdens de bezetting van Wenen door Napoleon en de veldtocht in Moravië, waren meer dan twintigduizend manschappen onder de wapenen gebracht.[84]

De stadhouder van Hongarije, aartshertog Jozef, was geen voorstander van de invoering van de *Landwehr* in dat land. Hij vreesde – begrijpelijk – dat een dienstplicht die vanuit Wenen werd opgelegd in Hongarije zo slecht zou vallen, dat uitvoering ervan praktisch onmogelijk zou zijn. Tijdens de onderhandelingen met leden van Hongaarse Landdag toonde Johan zich ongeduldig. Uiteindelijk ging de Landdag akkoord met een voorstel van Jozef dat Hongarije geen dienstplichtstelsel volgens het principe van de *Landwehr* zou krijgen, maar een traditionele *Insurrectio* zou aanbieden. Johan was diep teleurgesteld. Later schreef hij dat hij liever 10.000 ruwe rekruten van de Hongaarse landdag had gekregen dan *'diese Infanterie von Edelleuten'* die in zijn ogen de moderne tijd onwaardig was.[85] Uit zijn onvrede over deze regeling blijkt dat Johan de *Landwehr*

---

83 Johan aan Johann von Kalchberg, 1817. Geciteerd in: Magenschab, *Erzherzog Johann,* 289.

84 József Zachar, 'Die Insurrektion des Königreichs Ungarn. Ein historische Überblick.' Lezing op het symposium *Napoleon in Graz*, Graz 2004,(ms.) 8.

85 Hans von Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann von Österreich im Feldzüge von*

zo snel mogelijk op volle sterkte onder de wapenen wilde brengen. De Hongaarse houding stond in Johans ogen niet ver af van landverraad. In december 1808 merkte Johan tegen Karel op: *'Wären wir sicher von aussen, ich würde rathen den Kaiser Josef nachzuahmen und der Geschichte mit einem Male ein Ende zu machen.'* [86]
Twee jaar later zou hij zich, zoals al besproken, aanmerkelijk gematigder uiten. Johan was geen voorstander van een centrale regering die de lokale autoriteiten de wet zou voorschrijven, maar ook hem was het gebrek aan leiding vanuit het centrum een doorn in het oog. Hij liet zich dikwijls uit in termen die duidelijk maken dat hij het eens was met Karels kritiek op Frans' gebrekkige regeringsstijl. Of die kritiek retrospectief terecht was, is lastig vast te stellen, maar in elk geval is duidelijk dat Johan de keizerlijke stijl van regeren zag als een belangrijk deel van het probleem. Net als Karel besefte hij dat het onmogelijk was om hervormingen te realiseren zolang bestuurs- en adviesorganen als de *Staatsrat* – 'die put vol modder waarin alles blijft steken' – niet functioneerden. In februari 1807 schreef Johan dat '*das Schwanken der Regierung, den Mangel eines festen Systems und an Einheit in der Verfassung, die Erschöpfung der öffentlichen Geldmittel und den ewigen Wechsel der leitenden Personen'* dodelijk waren voor het functioneren van de staat.[87] Net als Karel sprak hij zich herhaaldelijk uit tegen Frans' onbedwingbare neiging alle details zelf te regelen. Dit blijkt bijvoorbeeld uit een dagboekaantekening uit 1810: *'Der Herr an der Spitze hat alles an sich gezogen. Eifersichtig auf seine Gewalt läßt er niemanden die Einsicht, alles bleibt liegen, kein Entschluß, voll Widersprüche. Er selbst siehet oder will die Lage nicht einsehen, und führt so seinen Staat unwiderbringlich dem Verderben zu.'* [88]

HET GELD

De behoefte om door een hervorming aan de top meer greep te krijgen op het bestuur, leefde slechts voort in een kleine groep van politici die nog onder Jozef II hadden gediend. Een coherent programma hadden zij niet. Onder hen was de al wat oudere graaf Karl von Zinzendorf, die lang leider van het departement der staatsfinanciën was geweest. In 1802 was hij door Karel naar voren geschoven voor de te creëren post van

1809 (Graz 1892) 90.

86 LSAM, Tagebücher, 6.12.1808, Schuber 133, H 7, blatt 12.

87 Geciteerd in: Bibl, *Der Zerfall Österreichs,* 150.

88 Geciteerd in: Sutter, 'Erzherzog Johanns Kritik an Österreich', 200.

minister van Binnenlandse Zaken.[89] Om die reden was hij een belangrijke speler in de beoordeling van de financiële aspecten van de hervorming van het leger. Zijn mening telde bij de keizer wanneer het aankwam op de beoordeling van de plannen voor de reserve (1807) en de *Landwehr* (1807-1808).

Zinzendorf had sympathie voor de fysiocraten: hij was een man die in de landbouw de ruggengraat van de economie zag. Opgevoed in het kameralisme, was hij liberaler in zijn opvattingen geworden, zonder direct een voorstander van vrijhandel te zijn. Bij hem waren, net als bij Karel, ideeën terug te vinden over een economisch liberalisme binnen grenzen die de sociale stabiliteit van de standenmaatschappij moesten waarborgen. In tegenstelling tot Karel, maar meer in lijn van Johans denktrant, stond hij positief tegenover een *'Wiederbelebung eines altständischen Funktionalismus*.' [90] Hij geloofde in de revitalisering van de monarchie door de landbouw te stimuleren. In zijn ogen waren hiervoor hervormingen nodig, onder andere van het belastingstelsel.

Na de nederlaag van Austerlitz op 2 december 1805 had Frans de door velen om zijn financiële kennis gerespecteerde Zinzendorf gevraagd hoe hij dacht dat de monarchie weer krachtig zou kunnen worden. Reeds op 22 januari 1806 diende Zinzendorf een memorandum in, dat helder weergeeft hoe deze jozefinistische politicus de problemen beschouwde. Zinzendorf opende met de kern van het probleem: '*Insbesondere sollen sich diese Bemerkungen auf das wichtige Fach der Finanzverwaltung beziehen. Ihr zerrütteter, äußerst unzusammenhängender und zwekwidriger Zustand, der gänzliche Mangel einer Übersicht ins Grosse und der so unentbehrlichen Verbindung, aller so genau mit einander verwandten Zweige der Staatsverwaltung, endlich der äusserst langsame Gang aller Verwaltungsgeschäfte lag schon vor dem Ausbruche des Krieges so offenbar an dem Tage*.' [91]

Zinzendorf signaleerde het probleem dat de staat geen overzicht had over alle geldstromen in het rijk en daardoor op centraal niveau ook niet krachtig kon ingrijpen. Het ergerde Zinzendorf dat de *Staatsrat* niet bij machte was om zo'n overzicht op te stellen. Hij vergeleek de *Staatsrat* met de remora, het antieke fabeldier dat zich aan schepen vastzoog en met ongekende kracht hun gang vertraagde.[92] Maar hij stond niet lang stil bij dit obstakel in het bestuur. Voor hem stond vast, dat de staat minder moest

89 Over Zinzendorf zie: Romberg, *Erzherzog Carl,* 176. Het voorstel van Karel om Zinzendorf minister van Binnenlandse Zaken te maken: HHuSt, KbA, Kaiser Franz Akten 69 (70 alt), Karel aan Frans, 02.08.1807.

90 Romberg, *Erzherzog Carl,* 177.

91 HHuSt, KbA, Kaiser Franz Akten 69 (70 alt), Zinzendorf aan Franz, 22.01.1806, blatt 1.

92 HHuSt, KbA, Kaiser Franz Akten 69 (70 alt), Zinzendorf aan Franz, 22.01.1806, blatt 3. 'Remora' is overigens ook de naam van een echte vis met een zuignap.

uitgeven en meer inkomsten moest verwerven. Over dat laatste was Zinzendorf opvallend kort. Wanneer de staat de landbouw, veeteelt en nijverheid zou stimuleren en een rechtvaardig en efficiënt belastingsysteem zou realiseren, zouden de staatsinkomsten vanzelf toenemen. In het grote, zo voor de boerenstand geëigende rijk, sprak dat vanzelf. Nee, het probleem lag aan de uitgavenkant: de rentebetaling op en aflossing van schulden drukten zwaar op de staat, net als de instandhouding van een immens leger. Zolang deze toestand voortduurde, was het onmogelijk om de economie te stimuleren: de lastendruk was te zwaar. Zinzendorf vertolkte waarschijnlijk de gevoelens van vele van zijn oorlogsvermoeide geestverwanten toen hij schreef: '*Auch um des willen scheint diese Reduction* [der Armee] *ohne bedenken Plaz greifen zu können; weil der Ausgang des gegenwärtigen Krieges es der österreichischen Monarchie und ihrem weisesten Beherscher zur unabweichlichen Pflicht macht, durch viele Jahre keinen Kriegerischen Gedanken zu hegen, noch einem Solche nur im Geringsten Kund zu geben, sondern sich ganz allein und lediglich mit der angenehmen und den gesegnesten Erfolg zu versprechenden Sorge zu beschäftigen, die so traurig zerrüttelte Wohlfahrt der Länder nach und nach wieder herzustellen, und diese für Landbau, Viehzucht und Erwerbs Fleiß ganz besonders geeignete Monarchie in den blühendsten Wohlstande zu versetzen*.' [93] Zinzendorf rekende Frans voor dat een besparing van drie à vijf miljoen florijnen op de kosten van het leger nodig was om de overheidsfinanciën weer in een gezond evenwicht met de economie te brengen. Deze besparing kon worden bereikt door kleine hervormingen in de legerorganisatie door te voeren – zo wilde Zinzendorf het bevoorradingssysteem van het leger anders organiseren – maar vooral door de omvang van het leger te beperken.

Zinzendorf vertolkte hiermee een algemeen gevoelde noodzaak. De onafgebroken militaire inspanningen van bijna veertien jaar gingen zich wreken. Zinzendorf ergerde zich aan de lage Hongaarse bijdrage aan de *Kontribution,* maar ook aan de beperkte speelruimte die de staat had om de verplichte bijdragen van alle landen veilig te stellen. De inkomsten hobbelden bijna per definitie achter de uitgaven aan. Hij zag in dit verband de opmars van het papiergeld als een probleem: voor hem was papiergeld een teken van schulden – het waren immers schuldbekentenissen van de staat – en daarmee een signaal dat het huishoudboekje van de staat mank ging.[94]

Ook aartshertog Karel had zich steeds op het standpunt gesteld dat de omvang van het leger in overeenstemming moest worden gebracht met de financiële draagkracht van het

93 HHuSt, KbA, Kaiser Franz Akten 69 (70 alt), Zinzendorf aan Franz, 22.01.1806, blatt 6.

94 HHuSt, KbA, Kaiser Franz Akten 69 (70 alt), Zinzendorf aan Franz, 22.01.1806, blatt 9-11.

rijk. Met andere woorden: het leger moest worden ingekrompen. Een van de redenen waarom hij in 1807 had ingestemd met Johans voorstel om bataljons reservisten toe te voegen aan regimenten, was financieel van aard: Karel zag het als een middel om de defensie-uitgaven te beperken en in geval van oorlog toch te beschikken over een reservoir van al enigszins geoefende rekruten.[95]

Maar net als Zinzendorf kwam Karel niet met voorstellen om een ander systeem van financiering in te voeren of de organisatie van de *Kontribution* op een andere wijze te organiseren. Wie de voorstellen van Karel uit de jaren 1805-1809 doorneemt, krijgt de indruk dat hij het liefst de invoering van één enkel belastingssysteem had gezien. Maar Karel koesterde zo weinig hoop dat veranderingen op dit gebied mogelijk waren, dat het voor hem geen zin had om concrete voorstellen in deze richting uit te werken. Frustratie over de lage financiële bijdrage van Hongarije keerde als thema telkens terug in de beschouwingen van Karel. Bij gebrek aan alternatieven waren bezuinigingen Karels voornaamste doel. Tegelijkertijd besefte hij dat oorlog met Frankrijk nog steeds een reële mogelijkheid was, zolang Oostenrijk niet tot een vergelijk met dat land was gekomen. Vanuit de overweging dat Oostenrijk op een oorlog voorbereid diende te zijn, verdedigde Karel daarom hervormingen die het leger kleiner maar slagvaardiger zouden maken. Tegelijkertijd steunde hij de instelling van de reserve om in tijd van nood over meer mankracht te kunnen beschikken. In de argumentatie van Karel zat een zekere tweeslachtigheid.

Aartshertog Johan ontkwam evenmin aan deze tweeslachtigheid, maar meer dan Karel dacht hij na over een andere wijze van financiering en organisatie van het leger. Voor Johan was het cruciaal dat Oostenrijk meer manschappen zou inzetten. Hij geloofde in een leger dat bestond uit wat vandaag de dag 'dienstplichtigen' zouden heten: burgers die in tijd van oorlog als burgerplicht het land zouden verdedigen. De gehele financiering en rekrutering zou volgens Johan uiteindelijk op deze wijze geregeld moeten worden. Een omvangrijk staand leger was eenvoudigweg te kostbaar: Oostenrijk kon zo'n leger onmogelijk onderhouden.

Deze gedachtegang zien we het duidelijkst in Johans ideeën over de financiering van de *Landwehr*. De instelling van de *Landwehr* was, na de instelling van de reserve, voor Johan een logische volgende stap. In zijn ogen diende het leger te bestaan uit een kern van beroepssoldaten die op contractbasis voor bepaalde tijd dienden, conform de door Karel ingestelde *Kapitulation*. Bij oorlogsdreiging werden de regimenten van beroepssoldaten aangevuld met reservebataljons, volgens het systeem dat in 1807 en 1808 op zijn voorstel en onder Karels leiding was ingevoerd. Tenslotte werd het vaderland

95 KA, KMK, Karel aan Grünne, 11.08.1807, 1807 6 32.

verdedigd door dienstplichtige burgers die op regionale basis werden gemobiliseerd: de *Landwehr* in de kroonlanden. Op deze manier hoefde Oostenrijk slechts een derde deel van het leger paraat onder de wapenen te houden. Om het systeem te laten werken, was betrokkenheid van de provincies nodig, zowel van hun bestuursorganen als van hun inwoners.

In zijn memorandum van december 1808 over de *Landwehr* benadrukte Johan, dat de landen de kosten van de *Landwehr* zouden moeten dragen.[96] De regionale structuur van de *Landwehr* hing samen met de regionale financiering ervan. Zowel de *Landwehrkommissionen*, waarin de gouverneur van een kroonland en een generaal namens de regering samenwerkten, als de *Landeskriegskommissionen* op het niveau van het kroonland – die eerder in dit hoofdstuk aan bod zijn gekomen – werden met dit doel opgezet. Johan wilde niet langer afhankelijk zijn van de *Kontribution*. In dat systeem bepaalde een kroonland immers zelf hoe het de verschuldigde afdracht op zou brengen. Voor Johan stond vast dat er een permanente belasting zou moeten komen, die de individuele belastingbetaler werd opgelegd. Hij deelde deze wens met graaf Saurau. Johan ging nog een stapje verder dan een belastingplicht: hij wilde een koppeling tot stand brengen tussen belastingplicht en de verplichting om te dienen in de *Landwehr*. In zijn memorandum over de situatie in Stiermarken verwoordde Johan het aldus: '*Graf Saurau hat darüber einen Vortrag an die vereinigte Hofkanzley gemacht. Eben so finde ich es in der Billigkeit gegründet, daß jene Kontribuanten, oder eigentlich jene, deren Söhne bei der Landwehr dienste leisten, von jedem Beitrag zur Deckung der Landwehrskösten befreyt bleiben. Dieses letztere wird gewiss von dem ganzen Lande gebilliget, und zugleich eine grosse Aneiferung zum Beitritt zu dieser Anstalt erregen. Wenn die von mir angenommene Beköstigungs Summa reparirt wird, so kömmt ein unbedeutender Betrag auf den kontribuanten, den er wahrlich leisten kann, zumal wenn er den Nutzen dieser Anstalt zu seinem, und seines Eigentums Schutz und Sicherkeit bedenkt.*' [97] In deze korte alinea staat de essentie van Johans denken. Voor hem rustte op elke individuele belastingbetaler de plicht bij te dragen aan de verdediging van het land. Hij kon dit doen door dienst te nemen in de *Landwehr* of door een belasting te betalen. Dit dienstplichtstelsel kwam er in concreto op neer, dat zij die geen dienst namen een belasting betaalden om de *Landwehr* in stand te kunnen houden. Daarmee zou de verhouding tussen staat en burger drastisch veranderen. Tot dusver had de staat alleen een beroep gedaan op de kroonlanden om een bijdrage te leveren. Voortaan gold het beroep de individuele onderdaan, waarbij het aan de kroonlanden was om zowel de

96 KA, KMK, Johan aan Frans, 08.12.1808, Landwehr, blatt 47.

97 KA, KMK, Johan aan Frans, 08.12.1808, Landwehr, blatt 47-48.

organisatie van de *Landwehr* op poten te zetten als de bijbehorende belasting te innen – op individueel niveau. Uiteindelijk zou de verhouding tussen leger en burger ingrijpend veranderen als een dergelijk systeem zou worden ingevoerd. Van een 'wandelend fort der monarchie' zou dan geen sprake meer zijn.

Maar de belasting waar Johan en Saurau in december 1808 op aandrongen, is er niet gekomen. Johan valt te verwijten, dat hij voortging met de organisatie van de *Landwehr* zonder zich erom te bekommeren of de financiën ervan goed geregeld waren. In feite werkten de initiatiefnemers in de verkeerde volgorde: zij riepen een instituut in het leven zonder de bekostiging ervan op orde te brengen. Het is verwonderlijk dat Johan in december 1808, een half jaar nadat de organisatie van de *Landwehr* een aanvang had genomen, in een memorandum aan de keizer constateerde dat zowel de kosten ervan als de bijdragen van de standenvergaderingen hem nog onbekend waren. De desbetreffende stukken moesten Johan nog toegezonden worden, zodat hij hiervan nog geen opgave kon doen.[98]

Johan liet zich verleiden om de invoering van de *Landwehr* bij Frans voor te stellen als een bezuinigingsoperatie, wetende dat daar grote behoefte aan bestond. Johan schiep bovendien het al te rooskleurige beeld dat de standen vanzelfsprekend mee zouden betalen aan deze hervorming. Op deze manier probeerde hij de keizer voor de plannen te winnen. Johan stelde de zaak als volgt voor: *'Die bisherigen Ausgaben für die Landwehr bestehen in folgenden Rubriken, als solchen, welchen die Staatskassen (diese sind gering) und als solche, die die Stände der Provinzen zu tragen haben; diese sind ansehnlich. Letztere bestehen aus folgenden: Monturs- und Ausrüstungskösten, Vorspannskösten, Bothenlöhnungen, Holz und Quartiere für die Offiziere aus dem Pensionsstand.*' [99] De *Vorspannskösten* hadden betrekking op de reizen die officieren en soldaten van de *Landwehr* maakten naar oefenlocaties. Daaronder vielen zowel reiskosten als gederfde inkomsten. In principe dienden de standen de soldaten te kleden en uit te rusten (*Monturs- und Ausrüstungskosten*), maar er werd ook een beroep gedaan op de mannen van de *Landwehr* zelf. Lieten zij bij een kleermaker een uniformrok maken, dan konden zij die naar huis meenemen en mochten ze die daar zelfs dragen.

98 KA, KMK, Johan aan Frans, 08.12.1808, Landwehr, blatt 29-30, letterlijk: 'Die von den Ständen einer jede Provinz dazu nothwendige Sume ist mir bis jetzt nicht bekannt, es wurde ihnen bereits befohlen ihren Anschlag zu übersenden, welcher nächstens einlaufen muß.'

99 KA, KMK, Johan aan Frans, 08.12.1808, Landwehr, blatt 18.

HET GELD EN DE OORLOG

Johan kreeg geen toestemming om de aan de *Landwehr* gekoppelde belasting in te voeren. Het militaire gedeelte van de *Landwehr* werd wel ingevoerd. Dit leidde tot grote financiële problemen, die uiteindelijk mede bijdroegen aan het uitbreken van de oorlog met Frankrijk in 1809.

Johan verwachtte waarschijnlijk dat hij uiteindelijk voldoende politieke steun zou verkrijgen om de door hem voorgestelde belasting in te kunnen voeren. Maar wat moest er gebeuren, zolang het niet zover was? Een succesvolle oorlog tegen Frankrijk zou de keizer en zijn entourage ertoe kunnen bewegen om het verzet tegen de voorgestelde hervormingen op te geven. In de loop van 1808 en in het begin van 1809 werden de financiële problemen voor Johan een argument om oorlog te voeren tegen Frankrijk. Aan het eind van 1808 had Napoleon via zijn ambassadeur in Wenen laten weten dat hij de instelling van de *Landwehr* als een vijandige daad beschouwde. Napoleon had keizer Frans gevraagd om ontbinding van dit instituut. Zo ontstond een gevaarlijke situatie, waaruit maar één uitweg mogelijk leek: oorlog voeren. Aangenomen dat de oorlog gunstig zou aflopen, zou Oostenrijk in een betere positie tegenover Napoleon terechtkomen. Bovendien zou keizer Frans dan overtuigd zijn van het nut van de *Landwehr* en zou hij dit instituut willen financieren via een nieuwe belasting. Eigenlijk was de oorlogsoptie een zwaktebod. Johans hervormingsplannen zouden een gezonder fundament hebben gekregen als hij de door hem gewenste belasting ter financiering van de *Landwehr* zou hebben kunnen invoeren zonder daarvoor eerst ten oorlog te hoeven trekken.

Zoals de situatie zich echter ontwikkelde, werd Johan steeds prominenter een lid van de zogenaamde *'Kriegspartei'*. Stadion had er al in 1807 geen twijfel over laten bestaan, dat hij meende dat een preventieve oorlog met Napoleon hoe dan ook in het verschiet lag. In zijn ogen zou Napoleon vroeg of laat een veroveringsoorlog starten die het keizerrijk Oostenrijk van de kaart zou vegen. Om die reden was Oostenrijk gedwongen om op een gunstig moment de Franse macht in een preventieve oorlog in te perken.[100] Het ingrijpen van Napoleon in de aangelegenheden in Spanje, in 1808, leek Stadion gelijk te geven in zijn mening dat Napoleons veroveringsdrang geen grenzen kende. Johan was ontvankelijk geweest voor die zienswijze. Tegelijkertijd deelden Stadion en Johan de mening dat een hervorming van de staat veelomvattend moest zijn, en de *'National Geist'* bij alle lagen van de bevolking een centrale factor was. Hierin verschilden zij

100 John H. Gill, *Thunder on the Danube. Napoleon's defeat of the Habsburgs 1809* I (Londen 2008), 4.

fundamenteel van mening van Karel, die zich wenste te concentreren op de bestuurlijke hervormingen, zoals de instelling van een *Ministerkonferenz*. [101] De '*Kriegspartei*' is wel omschreven als een verzameling van onteigende edelen en vorsten uit door Frankrijk veroverde gebieden, verslagen en vernederde Oostenrijkse generaals en 'andere op revanche belustte individuen.' [102] Dat is een te simpele weergave van een complexe kongsie. Stadion was de centrale figuur, maar Johan werd in de loop van het jaar 1808 een steeds belangrijkere steunpilaar voor hem. Voor hen vormde een oorlog een gebeurtenis die zowel belangrijk was uit oogpunt van buitenlandse als ook van binnenlandse politiek. Daarnaast was er een groep voorstanders van oorlog tegen Frankrijk die zich vormde rondom de nieuwe keizerin, Maria Ludovika, afkomstig uit de familie d'Este, een zijtak van de Habsburgse dynastie. Deze familie was uit Italië verdreven door Napoleon en zowel de keizerin als haar broers, de aartshertogen Ferdinand (1781-1850) en Maximiliaan d'Este (1782-1863), waren fel gekant tegen het 'Corsicaanse monster'. Er was echter ook een tegenwicht, in de vorm van hovelingen die zich consequent tegen oorlog uitspraken. De belangrijksten onder hen waren de aartshertogen Josef en Rainer (1783-1853), broers van de keizer. Zij voelden zich gesteund door aartshertog Karel, die zich meestal erg voorzichtig uitliet.[103] Bij Karel lijkt een tegenstrijdigheid te vinden: vanaf het moment dat Napoleon in Spanje militair in de problemen kwam, in de loop van 1808, sprak hij zich steeds vaker uit voor een preventieve oorlog tegen het ogenschijnlijk verzwakte Frankrijk. Johan kreeg in elk geval die indruk en deelde hem in december 1808 in bij de '*Kriegspartei*.' [104]

De tegenstelling tussen de oorlogs- en vredespartij liep dwars door de lijnen van 'hervormingsgezind' of 'conservatief'. Een man als Josef O'Donnell die ijverde voor herstel van de *Staatsrat* en gekant was tegen de *Ministerkonferenz* is om die reden wel omschreven als een tegenstander van de hervormingsgezinde aartshertogen Johan, Rainer en Karel.[105] Aan de andere kant, Rainer stond tegenover Johan als het ging om de naderende oorlog, terwijl O'Donnell Johan steunde met de oprichting van de *Landwehr*, die hij als een nuttige bezuiniging zag. Ook O'Donnell beschouwde bovendien een oorlog met Frankrijk als onontkombaar. Johan bezocht O'Donnell op 3 december 1808 en noteerde in zijn dagboek dat hij een mens trof met denkbeelden zoals *'ich mir wünschte, kein Kleinmüthiger, sondern ein edler denkender, ruhig stehender Mann'*. Juist

101 Rumpler, *Eine Chance für Mitteleuropa,* 75.

102 Gill, *Thunder on the Danube* I, 5.

103 Gill, *Thunder on the Danube*, I, 6.

104 LSAM, Tagebuch Blätter, Schuber 133, Heft 7, blatt 11.

105 Rumpler, *Eine Chance für Mitteleuropa*, 76.

dezelfde dag had de meestal strijdvaardige keizerin tegenover Johan bedenkingen over een oorlog tegen Napoleon geuit. Op die dag rekende Johan in zijn dagboek de broers Johann Philipp en Friedrich Lothar Stadion, O'Donnell, de aartshertog Karel en de Oostenrijkse ambassadeur in Parijs, Metternich, tot de oorlogspartij.[106] De situatie aan het hof was dus geenzins statisch. Daarmee ontbrak het echter ook aan een duidelijke lijn en daarnaast aan duidelijke politieke sturing. Keizer Frans was geen voorstander van oorlog, maar bood ook geen duidelijke weerstand tegen de politiek van Stadion. Hij hield zo lang mogelijk alle opties open.[107]

Het typeert de halfslachtige wijze van regeren die zo door iedereen in stand werd gehouden, dat keizer Frans dat wel akkoord ging met het instellen van de *Landwehr*, maar niet met het invoeren van de aan de *Landwehr* gekoppelde belasting.

Eind december 1808 gaf graaf Josef O'Donnell, als *Hofkammerpräsident* verantwoordelijk voor de staatsfinanciën, in een memorandum te kennen dat de militaire uitgaven op het huidige niveau niet vol te houden waren. O'Donnell meende dat de staat nog ten hoogste een half jaar op de oude voet door kon gaan. Indien Oostenrijk tegen die tijd geen nieuwe inkomsten had gegenereerd, zou het noodgedwongen de *Landwehr* en de reserve weer moeten ontbinden.[108] Johan zag O'Donnells memorandum als een steun in de rug om door middel van een preventieve oorlog Napoleons macht in te perken, Tirol te heroveren en de *Landwehr* te redden. O'Donnells memorandum is wellicht ook te zien als een antwoord op de vraag wanneer een oorlog tegen Napoleon moest beginnen. Aartshertog Karel had verklaard dat het leger in maart 1809 gereed kon zijn voor een oorlog, niet eerder; met O'Donnells memorandum in de hand leek het duidelijk dat een offensief tegen Frankrijk in het voorjaar zou moeten beginnen.[109] Omdat Napoleon op het Iberisch schiereiland verwikkeld was in een ongekend heftige *guerre des postes* en hij daar bijna 250.000 van zijn soldaten had ingezet, leek bovendien het geschikte moment voor een oorlog aangebroken. Met Napoleon in Madrid leefde bij de *Kriegspartei* de gedachte van 'nu of nooit'. Op 11 december schreef Johan in zijn dagboek: *'Was habe ich nicht Alles gehört, itzt ist der Augenblick wo ein mannhafter Entschluß uns und Spanien retten könnte. Wir haben bestimmte Nachrichten daß Napoleon dort fertig über uns gehen wird, und wir zögern noch (…) die Finanzen sind in üblen Zustande, bis März gehet es noch, dann muß weder das Eine geschehen oder die Armee reducirt werden. Das heißt ja, sich freiwillig abgeben (…). Heute gehet einer*

106 LSAM, Tagebuch Blätter, Schuber 133, Heft 7, blatt 12.

107 Gill, *Thunder on the Danube,* I, 12.

108 Gunther E. Rothenberg, *Napoleon's great adversary. Archduke Charles and the Austrian army 1792-1814* (New York, 1995), 157.

109 Gill, *Thunder on the Danube* I, 16.

zum Herren [Franz] und trägt ihm seine Ansicht vor, morgen geht ein andere und sagt das Entgegengesetzte. So schwänkt er beständig und wird der Spielball seiner Diener.' [110]

BESLUIT

De historisch gegroeide, maar amorfe en weinig efficiënte wijze van financiering van het leger en de complexe verhouding tussen politiek en militair leiderschap waren op militair gebied de belangrijkste kwesties die de hervormers in de periode tussen 1805 en 1809 wilden veranderen. De hervormers wilden met hun plannen vooral defensieve doelen bereiken. Zij streefden er niet naar om de absolute monarchie als staatsvorm af te danken, maar zij wilden haar juist vitaal houden. Karel was vooral geconcentreerd op een rationalisering van het bestuur. Hij stond hierin een belangrijke mate van centralisatie voor. Johan was hier niet op tegen, maar was veel meer genegen om te proberen de betrokkenheid van de kroonlanden en uiteindelijk ook de individuele burger te vergroten. In dat licht moeten zijn plannen voor de *Landwehr* worden gezien: zowel voor wat betreft de organisatievorm als de financiering van de *Landwehr*. Zijn ideeën hebben een gematigd federalistisch karakter.
Beiden waren voorstander van centralisatie van de macht, een krachtiger aansturing van het leger door de *Hofkriegsrat* en het *Kriegsministerium,* en de omvorming van de *Staatsrat* tot een *Ministerkonferenz*. Karel was daarin echter consequenter en daadkrachtiger. Johan en Stadion zagen de hervormingen in veel bredere termen. Johan was voorstander van een organisatie waarbij de standenvergaderingen betrokken zouden worden bij de financiering en instandhouding van het leger. De vorst zou daarbij via de gouverneurs de inspanningen in de diverse kroonlanden coördineren. Bijdragen aan de landsverdediging zag Johan als een plicht van de individuele onderdaan. Via bestuurlijke instituties in de kroonlanden moest deze plicht worden opgelegd. Naast een – bescheiden – staand leger en de reserve wilde Johan een naar kroonland georganiseerd militieleger als derde grondslag voor de landsverdediging. De individuele onderdaan nam persoonlijk dienst in deze *Landwehr* of droeg eraan bij door een bijzondere belasting te betalen. Op deze manier kon de staat ondanks zijn beperkte financiële middelen toch een groot leger op de been brengen. Tegelijkertijd werd zo de betrokkenheid van de onderdanen bij de staat vergroot. Om deze reden was het ook belangrijk om onderdanen rechtstreeks aan te spreken. In de visie van Johan zou met de vergrootte betrokkenheid van de burger bij de staat een nieuwe nationale geest ontstaan. Het instellen van een

110 LSAM, Tagebuch Blätter, H.7, Schuber 133, blatt 17.

militieleger zag hij als een manier om dit te realiseren. Toen een begin was gemaakt met de oprichting van de *Landwehr*, slaakte Johan een zucht van verlichting. Hij noteerde opgelucht: '*Die Landwehr, eine zur Erhaltung des Staates so nützliche, zur Belebung des Nazionalgeistes so zweckmässigen Anstalt ist nunmehr gegründet*.' [111]
Met zijn pogingen om de daadkracht van de regering te versterken en tegelijkertijd financiële, bestuurlijke en militaire taken toe te vertrouwen aan de kroonlanden om zo de betrokkenheid van alle standen en onderdanen bij de staat te vergroten, bleef Johan dicht bij het gedachtegoed van zijn leermeester Johannes von Müller. Johans inspanningen zijn allemaal terug te voeren op Müllers beschrijving van de ideale staat: *'Die beste Regierungsform ist die, welche mit Vermeidung der bemerkten Excesse, die Schnellkraft der Monarchie, die reife Klugheit eines Senates und den begeisternden Nachdruck der Demokratie vereinbaret*.' [112]

111 KA, KMK, Johan aan Frans, 08.12.1808, Landwehr, blatt 5.

112 Müller, SW, I, 15.

De samenstelling van het leger 1805-1809

HET OFFICIERSKORPS

Het staat buiten kijf dat zowel aartshertog Karel als aartshertog Johan wijzigingen wilden doorvoeren in het officierskorps van het leger. Zij beschikten evenwel nauwelijks over mogelijkheden hiertoe. Ook al waren ze voorzitter respectievelijk vice-voorzitter van de *Hofkriegsrat,* de benoeming van generaals voor operationele commando's lag buiten hun bereik. Benoemingen op dit niveau behoorden tot de competentie van keizer Frans. In deze top van het officierskorps waren er grote problemen. De meeste opperofficieren uit de hoge adel bekleedden naast hun militaire functie nog andere openbare functies en wijdden zich dan ook niet alleen aan hun militaire taak. Zij leerden de troepen pas in oorlogstijd kennen, waardoor zij nauwelijks een band konden opbouwen met de officieren en manschappen. Bovendien waren de meeste generaals gebrekkig of zelfs in het geheel niet geschoold in het militaire handwerk. Zij waren immers vooral benoemd uit hoofde van hun (adellijke) stand en niet zozeer vanwege hun militaire kwaliteiten.
Omdat hij als opperbevelhebber verantwoordelijk was voor de operaties te velde, was aartshertog Karel de eerst aangewezene om deze problemen te verhelpen. Een niet onbelangrijke hervorming was de invoering van het zogenaamde korpssysteem op 19 augustus 1808. Naar Frans model werd het staande leger ingedeeld in legerkorpsen. Een korps bestond uit verschillende brigades of divisies infanterie, een of meerdere brigades cavalerie en eigen artillerie. In feite was elk korps een klein leger op zich, met een eigen staf, bevoorrading, genietroepen en technische ondersteuning. De bevelhebber van een korps werd voortaan bijgestaan door een permanente staf, geleid door een *Generalstabschef* en een *General-Quartier-Meister*. De staf voorzag de korpscommandant van kaarten en technische gegevens en leverde een secretariaat, zodat de commandant legerorders kon doen uitgaan naar de eenheden van het korps. Het was niet nieuw in het Oostenrijkse leger dat verschillende divisies samen opereerden. Wel nieuw was het gegeven dat de

eenheden van een korps ook in vredestijd één enkele organisatiestructuur kenden. De korpscommandant werd nu permanent ondersteund door een staf van professionals.
Over de waarde van deze hervorming is veel gediscussieerd. Robert Epstein zag in de oorlog van 1809 het begin van de moderne oorlogvoering, omdat voor het eerst twee legers tegen elkaar streden die beiden opereerden met grote legerkorpsen die over een groot gebied waren verspreid.[1] Andere historici hebben erop gewezen dat Oostenrijk het korpssysteem te laat invoerde om de uitkomst van de oorlog van 1809 te kunnen beïnvloeden.[2] Voor het opereren van de generaals heeft de maatregel op de lange termijn echter beslist gunstig uitgepakt. Het fenomeen van generaals in ruste werd er effectief mee bestreden. Met een permanente korpsorganisatie werd het vanzelfsprekend dat ook de hogere bevelhebbers beroepsmilitairen werden, die zich volledig wijdden aan hun militaire taak. Doordat een korps zelfvoorzienend werd en daarmee zelfstandig kon opereren, werden generaals gestimuleerd om initiatief te tonen en operaties zelfstandig te leiden. Bovendien werd het schrijnend gebrek aan opleiding van de stafofficieren en korpscommandanten nu zichtbaar. De staftaken noopten de officieren om hun kennis en vaardigheden uit te breiden.[3]
Karel sloot zijn ogen niet voor het gebrek aan opleiding. Aangezien hoge officieren niet van een krijgsschool kwamen maar rechtstreeks door de keizer werden benoemd, kon Karel aan hen geen opleidingseisen stellen. Wel deed Karel er alles aan om de professionaliteit van de generaals te verbeteren door de overdracht van kennis te stimuleren. Karel was ervan overtuigd dat oorlog volgens een bepaalde structuur verliep. Bij het nemen van beslissingen diende een generaal vaste basisprincipes te volgen, die hij als zijn broekzak moest kennen. Vervolgens moest hij deze wetmatigheden van de oorlog verbinden met de specifieke omstandigheden van de situatie waarin hij zich bevond. Daarna kon hij een juist besluit nemen. In de woorden van Karel: *'Es gibt in der Kriegskunst, sowie in allen Geschäften des thätigen Lebens, einige aber nur wenige unwandelbare Grundlagen des Handelns, neben einer unzählbaren Menge veränderliche Anlässe und Bestimmungsgründe. Auf die ersteren werden die weitaussehenden Vorantstalten, auf letztere die Entschlüsse und Anordnungen des Augenblicks gebaut.'* [4] In de periode 1803-1806 had Karel al een groot aantal publicaties uitgebracht teneinde zijn

---

1 Robert Epstein, *Napoleon's last victory and the emergence of modern war* (Kansas 1994), 4-9.

2 Gunther E. Rothenberg, *Napoleon's great adversary. Archduke Charles and the Austrian army 1792-1814* (New York, 1995), 165-167.

3 Scott Bowden en Charles Tarbox, *Armies on the Danube 1809* (Chicago 1980), 19.

4 Geciteerd in: Winfried Romberg, *Erzherzog Carl von Österreich. Geistigkeit und Religiosität zwischen Aufklärung und Revolution* (Wenen 2006), 188.

(opper)officieren in theoretisch opzicht te scholen. In deze jaren publiceerde hij de *Grundsätze der höheren Kriegskunst für die Generäle der österreichischen Armee,* de *Beiträge zum praktischen Unterrichte im Felde für die Officiere der österreichischen Armee* en een instructie voor de generale staf, het *Dienstvorschrift für den General-Quartiermeisterstab*. De oprichting van een officieel *Kriegsarchiv* in 1801 moeten we ook in dit licht zien. In 1808 stichtte Karel bovendien een militair vaktijdschrift voor de heren officieren, onder de titel *Österreichisch-militärische Zeitschrift*. Het tjdschrift werd geredigeerd en uitgegeven door *General-Major* Otto Moritz Georg Gomez de Parientos (1744-1810), directeur van het archief.[5]

Johan deelde de mening van zijn broer dat het de generaals aan opleiding ontbrak. Hij heeft zich enkele malen geërgerd aan bevelvoerders die onbelezen waren en geen vakopleiding hadden genoten. Aan 'technische' officieren die wel theoretisch onderlegd waren, maar die hun kennis niet aan de praktijk hadden getoetst, ergerde Johan zich evenwel net zo sterk.[6] Voor hem lijkt vooral die praktijkkennis van groot belang geweest te zijn. Zo vond hij dat generaals de gebieden onder hun commando moesten leren kennen door er te reizen, er inspecties uit te voeren, de topografie ervan in kaart te brengen en erover te schrijven. In 1804 en 1805 werkte Johan zelf aan een boek over oorlogvoering in de bergen. Dit onderwerp sproot niet alleen voort uit zijn eigen belangstelling. Vele tijdgenoten, onder wie Napoleon, zagen oorlog in de bergen als de meest ingewikkelde en tegelijk de meest leerzame vorm van operaties te velde.[7] Johans beoogde leerboek is nooit gepubliceerd. Wel zijn aantekeningen uit zijn familiearchief bewaard gebleven. In deze aantekeningen merkt Johan onder andere op *'daß es besser ist daß, jene die sich diese Kenntniß erwerben wollen, sich auf den Terrain üben'* en even later *'besser als irgend ein Buch (...) und nur zur Folge jene Theorien sind nicht gut die der Leser nicht zum Denken übrig lassen.'*[8] Johan nam zijn eigen advies serieus: zowel in 1804 en 1805 als in 1807 maakte hij uitgebreide inspectiereizen door Noord-Italië, Binnen-Oostenrijk

---

5 M.E. von Angeli, *Erzherzog Carl von Österreich als Feldherr und Heeresorganisator* V (Wenen en Leipzig 1897), 186-188; Rothenberg, *Napoleon's great adversary*, 152.

6 Een goed voorbeeld van het laatste is de karakterisering van stafofficier *Feldmarschall-Leutnant* baron Georg Sigmund Dominik Wimpffen (1735-1816) door Johan als een man vol 'hoogmoed en ijdelheid', zie Hans von Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann von Österreich im Feldzuge von 1809* (Graz 1892), 105.

7 'Buonaparte had devised an effective plan of operations solving the immediate strategic problem. Many features of the campaign had been borrowed directly from Bourcet's *Principes de la Guerre des Montagnes*, a copy of which he problably studied some years previously at Auxonne or Pommiers as the protégé of Baron du Teil': David Chandler, *The campaigns of Napoleon* (Londen 1981) 30-31.

8 LSAM, Aartshertog Johan van Oostenrijk, 'Entwürf für einen Gebürgskrieg', 1805 (manuscript); hierna: 'Gebürgskrieg'.

en Stiermarken. Zelfs het hooggebergte liet hij in kaart brengen, waarvoor expedities naar bergtoppen nodig waren. Sommige uitzichtpunten, zoals de Monte Baldo op de route van Bolzano naar Verona, beklom Johan zelf.

Konden de aartshertogen een actieve rol spelen bij de verbetering van de vakkennis van officieren, op de samenstelling van het korps van hoge officieren hadden zij zoals gezegd geen invloed. Verandering van de samenstelling van dit korps was slechts mogelijk met de volledige steun en inzet van de keizer, maar deze steun ontbrak.[9] Niets wijst erop dat keizer Frans zich ooit actief heeft beziggehouden met plannen in deze richting. Ook hebben Johan noch Karel in een officieel memorandum aangedrongen op een andere samenstelling van het korps van opperofficieren. Waarschijnlijk begrepen zij dat de keizer in deze kwestie geen inmenging zou dulden. Wel heeft Karel de keizer laten weten dat hij benoemingen tot het niveau van overste graag zelf zou verrichten, zonder hiervoor vooraf schriftelijke toestemming te hoeven vragen.[10] Blijkbaar vond hij het redelijk dat de keizer iets van zijn voorrechten opgaf waar het de benoeming van lagere officieren betrof. Karel wilde graag meer greep krijgen op de samenstelling van het lagere officierskorps.

Daarnaast heeft hij zich sterk gemaakt voor de benoeming van Johan tot directeur van de *Militärakademie* in Wiener Neustadt in 1805. In de *Militärakademie* werden kinderen van officieren opgeleid. De meesten van hen – enkele tientallen per jaar – stroomden door naar officiersfuncties in de technische dienstvakken, meestal de genie of artillerie. De academie was weliswaar klein, maar zij was bijna de enige gespecialiseerde vooropleiding die Oostenrijkse officieren in de dop konden volgen. Johan spande zich in om de scholing en vorming op de academie te verbeteren. Onder zijn bewind werden de straffen milder, omdat hij het van groot belang vond dat het eergevoel van de aankomende militairen niet werd gekwetst. Onder zijn bewind werd ook grote waarde gehecht aan religieuze en morele vorming van de aspirant-officieren.[11]

Deze nadruk op religieuze en morele vorming is interessant. Johan volgde hierin Johannes von Müllers ideaal van een officierskaste die drager is van de maatschappelijke waarden en normen die ze vertegenwoordigt. Officieren zouden zich als het ware moeten vereenzelvigen met de elite van de maatschappij waartoe ze behoorden. Geen militair elan zonder een moreel elan.[12] Daarom was het eergevoel van de officier van

---

9 Rothenberg, *Napoleon's great adversary*, 152.

10 HHuSt, KbA, Kaiser Franz Akten, invnr 69 (70alt), Karel aan Frans, 2 -16. augustus 1807, Blatt 15

11 Margot Liwa, 'Erzherzog Johann als Oberdirektor der Wiener Neustädter Militärakademie 1805-1849', typoscript dissertatie (Wenen 1984), 25.

12 Johannes von Müller, 'Vier und zwanzig Bücher Allgemeiner Geschichten besonders

groot belang: hij moest zich bewust zijn van de verantwoordelijkheid en statuur van zijn functie.

Karel was in grote lijnen dezelfde mening toegedaan. In de voorschriften van 1807 was nadrukkelijk opgenomen dat een officier het goede voorbeeld moest geven aan zijn manschappen, in plaats van straffen uit te delen voor wangedrag.[13] Het belonen van eervol gedrag stond voorop, terwijl het straffen van afkeurenswaardig gedrag averechts zou werken, omdat dit het eergevoel van het individu zou aantasten.

Anno 1809 was de kwaliteit van het Oostenrijkse officierskorps ten opzichte van de situatie in 1805 zeker verbeterd. Op korpsniveau bleven de Franse generaals superieur, al was het verschil niet zo groot als wel eens wordt beweerd.[14]

Het opperofficierskorps van het Franse leger was nu eenmaal van uitzonderlijk niveau. Deze hoge officieren hadden meestal tijdens de Revolutie hun kans gegrepen. Het ging om mannen met initiatief, die hadden geleerd om met onvoorspelbare situaties om te gaan.

De inspanningen aan Oostenrijkse zijde om de kwaliteit van het opperofficierskorps te verbeteren, sorteerden enig effect. *Feldmarschall-Leutnant* baron Johann von Hiller was een goed voorbeeld van een 'self-made man' van burgerlijke afkomst. Hij was begonnen als luitenant en had als officier van een *Grenzer*-regiment carrière gemaakt. Tijdens de Tweede Turkse Oorlog (1787-1792) werd hij onderscheiden en bevorderd. Op 4 juni 1799 raakte hij, inmiddels in de rang van *General-Major*, gewond in de slag bij Zürich. Hiller was een vechtersbaas, eigengereid maar niet onintelligent. Zijn opvliegende karakter bracht hem regelmatig in conflict met aartshertog Karel, die zijn korpscommandanten nooit volledig vertrouwde. Misschien lag daar wel het belangrijkste gebrek: zolang de *Generalissimus* zijn mensen geen vertrouwen schonk, zouden zij ook niet geneigd zijn om eigen initiatief te ontplooien. Het Oostenrijkse hoge commando mocht de flair van de Fransen missen, het had beslist een bepaalde degelijkheid. Op lager niveau werd moedig en doortastend gedrag beloond. In 1809 bijvoorbeeld onderscheidden de onder

---

der Europäischen Menschheit' (1797), Johann Georg Müller ed., I.-XXIV, in: *Sämtliche Werke*, Johann Georg Müller ed. (Tübingen 1811) I, 1-7.

13 David Hollins en Jeffrey Burn, *Austrian grenadiers and infantry 1788-1816* (Oxford 1998), 18; Manfried Rauchensteiner, 'Menschenführung im kaiserlichen Heer von Maria Theresia bis Erzherzog Carl', in: *Vorträge zur Militär Geschichte* III (Herford en Bonn 1982), 32-35.

14 Met name Petre en Rothenberg hebben weinig goede woorden voor de Oostenrijkse korpscommandanten over, maar ze geven geen werkelijke voorbeelden van incompetentie, terwijl zij de gevallen waarin een korpscommandant iets goed deed aan het leiderschap van Karel toeschrijven. Een ander, genuanceerder oordeel is te vinden bij Epstein. Zie: F. Loraine Petre, *Napoleon and the archduke Charles* (Londen, 1991, 1909), 38-39; Rothenberg, *Napoleon's great adversary,* 151-152; Epstein, *Napoleon's last victory,* 42-49.

Johan dienende divisiecommandanten *Feldmarschall-Leutnant* baron Johann Palotta von Frimont (1759-1831) en *Feldmarschall-Leutnant* graaf Hieronymus Colloredo-Mansfeld (1775-1822) zich. Beiden werden bevorderd en kregen in 1813 en 1814 een zelfstandig korpscommando.[15] Door de vele oorlogen nam ook het relatieve aandeel toe van onderofficieren en officieren, die zich in de strijd hadden onderscheiden en die op grond daarvan waren bevorderd. De hoge oorlogsverliezen boden promotiekansen voor capabele militairen die de campagnes overleefden. Officieren die niet van adel waren, verkregen als beloning voor getoonde moed vaak een adelsbrief.
Dit neemt niet weg dat zowel Karel als Johan uitsluitend indirecte invloed konden uitoefenen op de samenstelling van het officierskorps van het reguliere leger. Het is daarom weinig verwonderlijk dat Johan en Karel zich meer bezig hielden met het veranderen van de wijze waarop soldaten en onderofficieren werden geworven dan met het beïnvloeden van de samenstelling van het officierskorps of de legerleiding.[16]

DE CONSRIPTIEWET VOOR DE LINIETROEPEN

Het nieuwe dienstreglement voor de infanterie van 1807 betekende een cultuuromslag in het leger. Niet langer kon men soldaten en onderofficieren beschouwen als onderdanen die hun leven lang gebonden waren aan het leger en van wie men door middel van een strikte discipline gehoorzaamheid moest afdwingen. In plaats daarvan moest men hen – hoe beperkt ook – gaan zien als burgers die vroeg of laat weer aanspraak zouden maken op hun rechten als burgers.
Straffen bleven vanzelfsprekend bestaan, maar ze werden humaner. Net als bij de officieren stond bij de manschappen niet langer het straffen maar het motiveren centraal. Volgens aartshertog Karel diende dit voornamelijk te gebeuren door de beroepseer te stimuleren. De liefde voor ‘de monarch en een fatsoenlijk leven’ moest worden bevorderd. Karel was ervan overtuigd dat de soldaat zijn taken zorgvuldig en ijverig zou uitvoeren, als hij trots was op de prestaties en het aanzien van het regiment waartoe hij behoorde. Zijn eergevoel als soldaat diende dus zoveel mogelijk gevleid en

15 Colloredo in 1813 het Ie korps; Frimont in 1814 het Ve korps.

16 Karel heeft zich nog wel ingespannen om de praktijk van het verkopen van de officierscommissie aan banden te leggen, maar heeft dit uiteindelijk weer laten rusten. In 1802 schreef hij dat een officier die bereid was om zijn commissie te verkopen en zo de dienst te verlaten, zo’n blijk gaf van moreel verval dat hij gemist kon worden als kiespijn, zie Rothenberg, *Napoleon’s great adversary,* 93.

zo min mogelijk aangetast te worden.[17]

Deze veranderende kijk op de soldaten betekende eigenlijk dat de *esprit de corps* van de officieren – die men in de gehele achttiende eeuw al had gekend – over moest worden gebracht op de manschappen. Factoren als liefde voor het vaderland of verdediging van huis en haard speelden voor Karel geen rol. Toch zou zijn nadruk op de soldaat als een persoon die niet alleen plichten, maar ook rechten had, de verhouding tussen leger en maatschappij onherroepelijk beïnvloeden. Deze nieuwe benadering van de manschappen werd mede ingegeven door Karels streven om zijn leger meer cohesie te geven. Onder de oude conscriptiewet had zijn leger niet alleen veel 'ouden van dagen en halve invaliden' gekend, het had ook te maken gehad met massale desertie. Zo werd in 1802 gemeld dat er zich in een enkel rekruteringsdistrict 27.000 deserteurs bevonden.[18]

Hoe belangrijk de hervorming van het dienstreglement ook was, de echte verandering kwam voort uit de nieuwe conscriptiewet, die een welomschreven en voor Oostenrijkse begrippen korte diensttijd invoerde.

Deze in 1805 ingevoerde regeling voor de werving en de diensttijd van militairen was in 1808 pas enkele jaren oud. Bij de uitvoering ervan waren de nodige problemen gerezen en in 1808 was er nog altijd veel weerstand tegen de nieuwe regels. Aartshertog Karel had er dan ook zijn handen vol aan om de uitvoering van deze wet in goede banen te leiden.

Een deel van de weerstand tegen de conscriptiewet van 1805 was politiek gemotiveerd. Het is in dit opzicht interessant om de eerder vermelde discussie over de lengte van de diensttijd eens nader te bekijken, want de meeste kritiek richtte zich nog steeds op dit onderwerp. De critici redeneerden als volgt. Zij die werden opgeroepen voor loting, oefenden geen eigen ambacht uit en bezaten geen productiegoederen. Kon men van zulke lieden nu wel verwachten dat zij na afloop van hun diensttijd nuttige leden van de maatschappij zouden worden? Was het niet veel waarschijnlijker dat deze mensen, die economisch gemist konden worden, werkloze landlopers zouden worden? Een oplossing voor dit probleem boden deze critici ook: als de diensttijd zo lang zou zijn, dat een man zich gedwongen zou voelen bij te tekenen voor het leger, bij gebrek aan beheersing van een handwerk, zou het probleem vanzelf verdwijnen... Ongetwijfeld heeft dit argument een rol gespeeld bij de vaststelling van de diensttijd voor een infanterist op tien jaar, in plaats van acht jaar zoals Karel had voorgesteld.[19] Enkele leden van de *Hofkriegsrat*

---

17 Rothenberg, *Napoleon's great adversary,* 153.

18 Von Angeli, *Erzherzog Carl,* V, 145. Helaas zonder vermelding van het betreffende gebied.

19 Von Angeli, *Erzherzog Carl,* V, 147.

spraken zich in 1802 nog duidelijker in deze richting uit: *'Für die Nationalbeschäftigung wären die entlassenen Capitulanten ohnehin grösstentheils verloren, dagegen aber würde man mit der Zeit Volksaufstände zu fürchten haben, da mit den "Abschiedern" eine grosse Menge abgerichteter, mit den Waffen vertrauten Soldaten ins Volk gelange.'* [20] Deze *Hofräte* drukten zich ook in de ogen van tijdgenoten wel heel kras uit. De concrete vrees dat afgezwaaide soldaten een revolutionair potentieel zouden vormen, is niet vaak terug te vinden in schriftelijke memoranda. Slechts weinigen gebruikten een dergelijk antirevolutionair argument om de keizer op andere gedachten te brengen over het conscriptiepatent of de instelling van een reserve en *Landwehr*. Ongetwijfeld heeft de angst voor revolutie een rol gespeeld, maar blijkbaar gold dit argument toch als te extreem om een grote rol te spelen in openlijke dicussies. Tegelijkertijd was het voor tijdgenoten zonneklaar dat het leger als machtsinstrument voor de monarchie minder plooibaar zou worden als gevolg van de nieuwe conscriptiewet.

Een groter obstakel bij de invoering van de nieuwe wet op de conscriptie was het vooroordeel dat de keizer en personen in zijn omgeving koesterden jegens dienstplichtigen. De militaire dienst was in hun ogen een verbanningsoord voor criminelen, werklozen, leeglopers en andere verschoppelingen der aarde. Deze opvatting was sterk verankerd in het denken van het militaire en politieke establishment van de achttiende eeuw. Vrije boeren en andere leden van sociale middengroepen waren in het rijk slecht vertegenwoordigd. Het leek schadelijk voor de economie om deze toch al dunne laag verder uit te hollen door er rekruten voor het leger aan te onttrekken. Deze middengroep moest in de eerste plaats inkomsten genereren, waarover de staat belastingen kon heffen. Wie geschikt was als rekruut, was ongeschikt als belastingbetaler, en omgekeerd.[21]

Het geweten knaagde niet omdat de elite tegenover degenen die zich zowel sociaal als economisch aan de rand van de samenleving bevonden allerlei morele vooroordelen koesterde.

In het voorjaar van 1807 sloten sommige inwoners van Oostenrijks Galicië zich aan bij de opstand, die al eerder in het aangrenzende Pruisisch-Poolse gebied was uitgebroken. De zogenaamde "eerste Poolse campagne" van Napoleon in zijn strijd met Pruisen en Rusland had de Polen gestimuleerd om in opstand te komen tegen het Pruisische gezag. Na de opstand keerden sommige opstandelingen terug naar Oostenrijk. De *Polizeihofstelle* stelde voor om hen bij wijze van straf in te lijven bij 'een regiment dat

---

20 Von Angeli, *Erzherzog Carl,* V, 147.

21 Steven T. Ross, *From flintlock to rifle. Infantry tactics 1740-1866* (2e druk; Abingdon en New York 1996) 19.

zich niet in Galicië bevindt'. Keizer Frans vond de straf nogal mild, maar gaf volgens een notitie van 2 juni 1807 zijn impliciete toestemming.[22]

Of Karel als opperbevelhebber blij was met deze onwillige soldaten valt te betwijfelen. Duidelijk is in ieder geval dat menigeen het leger nog steeds beschouwde als een soort strafkolonie.

Bij de voorbereiding van de wet op de conscriptie zorgden twee struikelblokken voor vertraging: zowel over de lengte van de diensttijd als over het principe van loting werd veel gediscussieerd. In de wet was voorzien dat loting zou bepalen wie daadwerkelijk in militaire dienst zou gaan. Elke honderd jongens die oproepbaar waren, zouden onderling loten wie de wapenrok moest aantrekken. In een vredesjaar zouden zes van hen zo'n lot trekken. Het principe van loting was op Karels aandringen al in 1802 vastgesteld. De realisering ervan liet evenwel op zich wachten, doordat de keizer voortdurend voorstellen in behandeling nam om de zes jongens te laten aanwijzen door hun (plaatselijke) landheer. Daarmee werkte keizer Frans de uitvoering van de loting tegen. In een memorandum van 2 augustus 1807 aan keizer Frans trok Karel ongewoon fel van leer tegen deze besluiteloosheid, waarvan hij vond dat die het 'landsbestuur niet tot eer strekte en het leger grote schade toebracht'. Het is de moeite waard om Karel hier zelf aan het woord te laten: *'Die Ansichte pro und contra waren einfach; auf einer Seite sprach die Betrachtung von Willkühr ohne vernüftigen Bestimmungs-grund, von sehr allgemeiner Bestechlichkeit gröberer und feinerer Art, von noch allgemeinere Verdacht gegen die Beamten, von allgemeinen Mißmuth in der Armée und unter den Unterthanen überhaupt für die Losung; - auf der andere brachte man Worte deren Sinn man nicht klar machen konnte und nicht wollte, von Rechten der dominien für die Stellung vor.'* Karel gaf ook aan, waarop de tegenstand tegen het principe van loting was gebaseerd: '*Was für die Stellung im Hintergrunde sprach, und was man nie laut sagen wollte, war der finstre Recht aus der alten Feudalverfassung, wo der Gutbesitzer selbst zu Feld zog und seine Leute mitbrachte; - wo der Monarch keine Armée hatte, als die ihm der Vasall zuführte. Jetzt geht der Besitzer nicht mehr zu Felde; - aber seine Leute willkührlich schicken zu können frommt ihm in so vielen hinsicht.* [23]

Karel liet hier het achterste van zijn tong zien. De landheren wilden graag zelf de dienstplichtige soldaten kiezen om hun greep op de lokale gemeenschap te behouden. Zij wilden zelf bepalen welke personen het werk op het land verrichtten en welke personen aan de gemeenschap werden onttrokken om in het leger te dienen. De landheren behielden zo hun machtspositie tegenover de keizer, aangezien zij in dat

22 KA, KMK, Frans aan Karel, 2.6.1807, 1807 5342.

23 HHuSt, KbA, Kaiser Franz Akten 69 (70 alt), Blatt 20-22, Karel aan Frans, 2.8.1807.

geval geen inmenging van de staat in deze aangelegenheid hoefden te dulden. De keizer had op deze manier ook geen rechtstreeks contact met zijn onderdanen. Deze gang van zaken, meende Karel, zou ten koste gaan van de reputatie van het leger en van de ambtenaren die de conscriptiewet moesten uitvoeren. Bovendien waren de landheren toch niet meer van plan om zelf ten strijde te trekken, zoals gebruikelijk was geweest. In zijn memorandum liet Karel zien, dat de loting een onmisbaar instrument was om de heerlijke rechten van de adel in te perken en om het leger om te vormen tot een staatsapparaat.

Tevens blijkt uit deze stellingname van Karel dat zijn hervormingen kunnen worden beschouwd als een voortzetting van hervormingen die keizer Jozef II al na de Zevenjarige Oorlog had willen doorvoeren. Jozef had door weerstand van zowel keizerin Maria Theresia als het hogere legercommando nooit het onderste uit de kan kunnen halen. Het was Jozef II geweest, die in eerste instantie had aangedrongen op een conscriptiewet. Het was tot een census in de kroonlanden gekomen, huisnummers waren uitgevaardigd. Door deze cruciale stappen had de staat de voorwaarde geschapen voor een verregaande conscriptie. Jozef II had echter in het vervolg van zijn regering veel water bij de wijn moeten doen. Jozef II had al in 1765 gepleit voor het opheffen van het onderscheid tussen de civiele en militaire maatschappij. Burger en soldaat moesten dezelfde rechten en plichten hebben, naast elkaar leven en werken en wellicht functies combineren. Jozef deed de staatskanselier Kaunitz daarom voorstellen om de soldaten in vaste regio's te legeren en te laten inwonen bij de burgers. Kaunitz gruwde van het hele idee en vond de keizerin aan zijn zijde. Ook later was de weerstand van de militaire top, en dan vooral van de landeigenaren onder de bevelhebbers, te groot geweest.[24] In Hongarije had Jozef II pas een census kunnen doorvoeren in 1787. Deze had wel verrassende resultaten opgeleverd: waar men in Wenen meende in Hongarije ongeveer 30.000 edelen aan te treffen, bleken dit er 200.000 te zijn; de bevolking telde bovendien in totaal geen 5 miljoen, maar 8 miljoen inwoners. De weerstand in Hongarije tegen de census kwam vooral voort uit de angst dat Jozef de gegevens zou gebruiken om een directe conscriptie in het koninkrijk in te voeren.[25]

Om de reikwijdte van Karels stellingname te begrijpen, dienen we te beseffen dat horigheid en gedwongen arbeid voor de landheer (robot) in Oostenrijk nog veel voorkwam. De pogingen van Jozef II hier ten bate van een verbetering van de landbouw en een inperking van heerlijke rechten een einde aan te maken, hadden slechts gedeeltelijk

---

24 Derek Beales, *Joseph II. I: In the shadow of Maria Theresia 1741-1780* (Cambridge 1987), 186, 223-223.

25 Derek Beales, *Joseph II. II: Against the world, 1780-1790* (Cambridge 2009), 478.

succes gehad.[26] De leden van de adel die over een heerlijkheid met onderdanige boeren beschikten, oefenden vanouds hun heerlijke rechten uit zonder tussenkomst van de staat. Jozef II had in 1783 de robot overal afgeschaft, behalve in Galicië, waar zij slechts werd beperkt. In 1783 kregen boeren bovendien de gelegenheid diensten af te kopen, maar bij gebrek aan geld konden de meesten dat niet doen. Keizer Leopold II, de opvolger van Jozef II, herzag na hevig verzet van de adel in 1790 de regeling van 1783. Voortaan moesten de boeren zonder tussenkomst van de staat met hun landheer onderhandelen over hun arbeid en zou de landheer de afkoping van de robot kunnen weigeren. Dit gaf de adel zijn macht over de boeren grotendeels terug.[27]

Met de conscriptiewet – inclusief loting – sloot Karel aan bij de vroegere hervormingsplannen van Jozef II en bij diens opvattingen over de vorming van een moderne staat. Johan steunde Karel hierin, enerzijds als Karels plaatsvervanger in de *Hofkriegsrat* (1801-1805), anderzijds door zelf hervormingsvoorstellen te formuleren. Johan hechtte vooral belang aan het directe contact tussen onderdaan en staat.

In deze situatie, waarin horigheid en robot nog grotendeels intact waren, vormde het principe van loting voor de militaire dienstplicht een inbreuk van de staat op de machtsverhouding tussen de heer en zijn onderdanige boeren. Vrije boeren golden als economisch onmisbaar en waren daarom uitgesloten van militaire dienst, maar onderdanige boeren waren wel onderworpen aan de conscriptie. In de nieuwe opzet gaf de staat de landheer geen invloed meer bij de vorming van het leger. Hij had niets meer te zeggen over het oproepen van zijn onderdanige boeren voor de loting en daarmee voor militaire dienst. Hij kon wel proberen aan te tonen dat iemand economisch onmisbaar was. Niet langer kon hij dus zelf bepalen welke personen uit zijn heerlijkheid in het leger zouden dienen. De nieuwe conscriptiewet was daarmee een instrument dat de macht van de landheren inperkte. Tevens werd een directe relatie tussen de staat en de onderdaan bevorderd, waardoor de onderdaan in beginsel een individu werd met rechten en plichten ten opzichte van de staat, en niet alleen ten opzichte van de landheer. Hiermee werd een oud streven van keizer Jozef II verwezenlijkt, die had gestreefd naar een directe relatie tussen monarch en conscript en tevens naar een inzet van de conscripten in civiele taken.[28]

Hoe zat het nu met die edelen die, zoals Karel zo fijntjes had opgemerkt, niet meer

---

26 Robert A. Kann, *A history of the Habsburg Empire 1526-1918* (Londen 1978), 195-199; Karl Vocelka, Glanz *und Untergang der höfischen Welt: Repräsentation, Reform und Reaktion im habsburgischen Vielvölkerstaat. Österreichische Geschichte 1699-1815* (Wenen 2001), 372-374.

27 Charles Ingrao, *The Habsburg monarchy 1618-1815* (Cambridge 1994), 202-210.

28 Beales, *Joseph* II. II, 487.

zelf ten strijde trokken? Er schijnt een serieuze poging gedaan te zijn om ook edelen oproepbaar voor de conscriptie te maken, mits zij natuurlijk niet tot een van de vele uit te zonderen groepen behoorden. *Hofrat* Joseph von Sonnenfels (1733-1817) vond dat ook zij maar moesten dienen of (zoals Johan later bij de *Landwehr* voorstelde) zich moesten vrijkopen. Op deze wijze droegen zij in elk geval bij aan de krijgsinspanningen van de kroon. De man die de keizerskroon droeg besliste echter anders. Aangezien de meeste edelen in staatsdienst waren, zich om hun bezittingen moesten bekommeren of anderszins economisch onmisbaar waren, zou men er beter aan doen de adel per definitie uit te zonderen van de conscriptie.[29] Aldus geschiedde.

Er waren veel uitzonderingen. Heel veel. Om hiervan een indruk te geven, is een bijzonder lang citaat nodig: '*Geistliche ohne Unterschied des Ranges und der Religion; Adelige ohne Rücksicht auf ihre sonstige gesellschaftliche Stellung; Beamte und Honoratioren. Zu letzteren zählten die landesfürstlichen, magistratischen und herrschaftlichen Beamten aller Kategorien, einschliesslich der Hofdienerschaft; ferner Doctoren der Rechte, Notare, Agenten, Sensale, Doctoren der Medicin und Chirurgie, k.k. privilegirte Grosshändler, pensionirte oder mit Beibehalt des Militärcharakters ausgetretene Officiere. Die gänzliche Befreiung wurde noch zugestanden: Bürgern, die ein bürgerliches Haus, Gewerbe, das Bürger- oder Meisterrecht besassen; Künstlern, welche die Akademie gut absolvirt hatten; den Schauspielern, die einer stabilen Gesellschaft unter obrigkeitlich genehmigter Direction angehörten; Bauern, falls sie Eigenthümer oder Pächter von mindestens einem Viertel-Bauerngute waren; Verheiratete jedes Standes oder Witwer mit unversorgten Kinder.*

Mit Ausnahme der Adeligen galt jedoch die Befreiung nur für das Familienoberhaupt, beziehungsweise die Väter; die Söhne wurden je nach ihrer socialen Stellung classificirt. Zeitlich Befreite waren: Studenten und Kunstzöglinge, welche in Fortgang und Sitten gute Zeugnisse aufwiesen; einzige Söhne von Bürgern und Bauern, wenn sie sich dem Berufe des Vaters widmeten; von jeder Ortschaft der Schullehrer, bei grösseren auch noch ein geprüfter Gehilfe; die Postschreiber; von jedem Advocaten, Agenten und Notar ein Sollicitator; von jedem Wechsler, Grosshändler, Niederlager, Kaufmann in grossen Städten ein Buchhalter; der erste Subject in jeder Apotheke, sowie de Provisor, falls er die Verwaltung führte; die Directoren, Controlore oder Buchhalter bei Privat-Fabriken, sowie auch schwer zu ersetzende Individuen, wie z.B. Coloristen, Secretisten usw.; die permanent bei Canal-, Wasser- und Strassenbauten, dann Holzflössen angestellten Aufseher und ersten Werkführer; desgleichen die beim Bergbaue, bei Salz-, Salpeter-, Pulver-, Hammer- und Eisenwerken beschäftigten ersten Arbeiter; endlich

29 Von Angeli, *Erzherzog Carl,* V, 159.

die Nauführer (Flusslotsen), ersten Schiffsknechte und Vorreiter bei der Schiffahrt auf Flüssen.
Mit Ausnahme der Befreiten war die ganze männliche Bevölkerung vom erreichten 18. bis zurückgelegtem 40. Lebensjahre militärpflichtig.' [30]
Met uitzondering van de 'vrijgestelden' was de gehele mannelijke bevolking oproepbaar voor militaire dienst... Per saldo waren er aanmerkelijk meer vrijgestelden dan potentiële rekruten. Toch liepen er in het rijk nog heel wat weerbare mannen rond die niet in militaire dienst waren. Dat riep voor de tijdgenoten de vraag op, of het nodig was om de weerbaarheid van de natie verder op te voeren, en zo ja, hoe dan?

JOHAN EN HET IDEAAL VAN EEN MILITIELEGER 1801-1808

1801-1805

Het revolutionaire Frankrijk kon een beroep doen op iedere mannelijke burger om het vaderland te verdedigen. In 1793 resulteerde de *levée en masse* in een leger van ongekende omvang. Op het hoogtepunt van de volkswapening, in 1794, had Frankrijk achthonderdduizend man onder de wapenen, op een bevolking van minder dan dertig miljoen.[31] Dit aantal militairen kalfde in de volgende jaren gestaag af, tot in 1798 een nieuw conscriptiesysteem in het leven werd geroepen. Voortaan zorgde een jaarlijkse lichting aan nieuwe rekruten ervoor dat de omvang van het leger op het gewenste peil bleef. Dankzij het principe dat elke jongeman vanaf zijn twintigste dienstplichtig was, beschikte Frankrijk over de mogelijkheid om enorme aantallen mannen onder de wapenen te roepen. Het revolutionaire en later napoleontische Frankrijk maakte optimaal gebruik van deze mogelijkheden.
De Franse conscriptiewet van 1798 voorzag erin, dat dienstplichtige militairen in vredestijd vijf jaar dienden. In tijden van oorlog was de diensttijd evenwel ongelimiteerd. Omdat er zowel tijdens de Revolutie als onder Napoleon bijna voortdurend sprake was van oorlog, hield de Franse staat de meeste dienstplichtigen voor lange tijd onder de wapenen.[32] Alleen degenen die fysiek niet langer geschikt waren voor de dienst, kregen

30 Von Angeli, *Erzherzog Carl,* V, 159-160.

31 Geoffrey Wawro, *Warfare and society in Europe 1792-1914* (Londen en New York, 2000) 3.

32 Van 1793 tot 1798 was de diensttijd ongelimiteerd. Na de *levée en masse* van 1793 werden geen nieuwe dienstplichtigen opgeroepen, maar moesten de bestaande dienstplichtigen blijven dienen. In 1798 werd er via de wet-Jourdan een conscriptiesysteem ingevoerd, waarbij

hun congé. Het Franse leger was hierdoor numeriek superieur in Europa. Feitelijk was deze verplichting tot militaire dienst in tijden van oorlog een vorm van volksbewapening: zo was ze in 1793 ook bedoeld.

De grote vraag voor het Oostenrijkse opperbevel was of het als antwoord hierop ook veel meer mannen onder de wapenen zou moeten roepen dan voorheen. Het grote aantal mannen dat in de Oostenrijkse monarchie was vrijgesteld van militaire dienstplicht werd ingegeven door de vrees voor economische ontwrichting als teveel productieve mannen aan de maatschappij zouden worden onttrokken. En kon men zomaar van een staand beroepsleger overstappen op een leger van bewapende burgers?

Over het principe om burgers in tijden van oorlog te bewapenen en zo de veiligheid van de natie te verdedigen, werd in de achttiende eeuw hevig gedebatteerd. Naar voorbeelden van dergelijke vormen van weerbaarheid hoefde men niet ver te zoeken. Nagenoeg elke Europese natie kende in de vorm van schutterijen een burgerbewapening, zij het dat hun militaire betekenis overal nagenoeg nihil was geworden.

Burgers die de wapenen opnamen, moesten het afleggen tegen het staande leger van professionele soldaten dat de staat inmiddels in het leven had geroepen. Een van de weinige landen waar de militaire verdediging nog grotendeels gebaseerd was op een effectieve burgermilitie, was Zwitserland. Zwitserland had ook als lichtend voorbeeld gediend voor de jonge Republiek van de Verenigde Staten van Amerika waar het principe van volksbewapening zelfs grondwettelijk was (en is) vastgelegd, in het bekende tweede amendement bij de constitutie.[33] De Amerikaanse politicus en latere president John Adams (1735-1826) schreef in 1787 bewonderend over de Zwitserse volksbewapening: *'There is no standing army, but every male of sixteen is enrolled in the militia, and obliged to provide himself an uniform, a musket, powder and ball: and no peasant is allowed to marry, without producing his arms and uniform.'* [34] Uitsluitend degene die voldeed aan zijn plicht om te dienen in de militie, had toestemming om te trouwen. Dit verwijst naar een ander belangrijk facet van de discussie: bij het principe van burgerbewapening hoorde het principe van burgerrechten. Weerbaarheid was te beschouwen als een plicht van de burger, maar door deze plicht te vervullen kon de burger ook aanspraak maken op bepaalde rechten – zoals het recht om uit eigen wil te trouwen, een recht van de vrije

elk jaar een nieuwe lichting *conscrits* werd opgeroepen. Vanaf 1800 was het mogelijk remplaçanten in te huren. Alan Forrest, *Napoleon's men. The soldiers of the revolution and the empire* (Londen 2002) 6-11.

33 Het tweede amendement van de Amerikaanse 'Bill of Rights' omschrijft een 'well regulated militia' als noodzakelijk voor de veiligheid van een 'vrije staat' en verbiedt de regering in te grijpen in het recht van de burgers zich te wapenen.

34 Geciteerd in: Jürg Stüssi-Lauterburg e.a., *Vivat das Bernetbiet bis an d'r Welt ihr End! Berns Krieg im Jahre 1798 gegen die Franzosen* (Baden en Lenzburg 2000), 53.

burger. Daarmee werd de burgermilitie al snel beschouwd als een instrument waarin de wil van het volk - in de zin van Rousseau - tot uiting kwam en als zodanig als een tegenhanger van het reguliere leger.
Een goed voorbeeld van deze redeneerwijze vinden we in de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën tijdens de strijd tussen de Patriotten en de Oranjegezinden (1785-1787). De Patriotten vormden milities van bewapende burgers als machtsinstrument tegen de stadhouder. De stadhouder steunde op het Staatse leger dat direct onder zijn opperbevel viel. De Nederlandse Patriot Joan Derk van der Capellen tot den Poll (1741-1784) schreef rond 1785 verbolgen aan een vriend dat *'Vrijheid en eene ongewapende Natie tegenstrijdigheden zijn.'* [35] Voor Van der Capellen was het geweldsmonopolie dat de prins had een potentiële bron van machtsmisbruik, een misbruik dat alleen voorkomen kon worden door het volk zichzelf te laten wapenen. Alleen met het verdedigende wapen in de hand kon men vrij zijn. Het ideaal om de door vorsten geleide staande legers te vervangen door volkslegers was echter politiek beladen. De burgers zouden dan immers hun burgerrechten kunnen verdedigen en zelf kunnen beslissen over oorlog en vrede, wat voor op zijn minst een deel van de regerende elite geen wenselijk vooruitzicht was. Volksbewapening stond in de ogen van velen haaks op de belangen van de absolutistische vorst. In hofkringen in Wenen en in het opperbevel van het Oostenrijkse leger was juist om deze redenen het denken over een militiesysteem een weinig geliefd, zeg maar gerust besmet onderwerp. Tegelijkertijd leefde in Wenen al heel lang een gevoel dat men onmogelijk op de oude voet door kon gaan. Er zou iets moeten veranderen, goedschiks of kwaadschiks.
De Franse Revolutie had de ordening van de Franse samenleving grondig overhoop gehaald. Velen in Oostenrijk beseften dat de Franse omwenteling in eigen land niet zonder gevolgen zou kunnen blijven. In Oostenrijk ijverden verlichte krachten in de ambtenarij en aan het hof voor een vervolg van de hervormingspolitiek van Jozef II. De militaire hervormingen van Karel werden door sommigen in dit licht gezien.
Al vroeg in zijn openbare leven werd Johan het boegbeeld van deze hoop op verandering, zonder dat zijn 'aanhangers' zich nu direct uitspraken waar zij op hoopten of welke veranderingen precies zouden moeten plaatsvinden. Tijdens een bezoek van Johan aan de provincie Vorarlberg in 1801, schreef priester Franz Joseph Seyfried een lofdicht op Johan. Hierin beschreef hij hoe Johan voor veel Oostenrijkers de personificatie was van de wederopbouw na de afgelopen oorlog.[36] Johan was een van de weinigen

---

35 Geciteerd in: Simon Schama, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de noordelijke Nederlanden 1780-1813* (4e druk; Amsterdam 1989) 114.

36 *Erzherzog Johann von Österreich. Katalog,* catalogusnummer 3/18, pagina 90.

Teodoro Matteini, Aartshertog Johan als Generalgeniedirektor voor het Dogenpaleis in Venetië, 1804
(Collectie Tiroler Landesmuseum Ferdinandeum, Innsbruck)

uit de politieke elite die zich niet afsloot voor nieuwe en 'besmette' ideeën. Waar hij zich onder de bevolking mengde, maakte hij indruk door zijn oprechte en serieuze interesse in de problemen van de burgers. Ook met zijn deskundigheid op een breed terrein dwong hij respect af. In zijn functie als *Generalgeniedirektor* bezocht Johan in 1804 Venetië. Hij inspecteerde niet alleen militaire kazernes en fortificaties, maar ook gasthuizen, internaten voor weeskinderen, kloosters, bibliotheken en gevangenissen, en deed overal suggesties voor verbeteringen.[37] De schilder Teodoro Matteini (1754-1831), onder de indruk van de veelzijdige en intelligente bezoeker, vervaardigde een portret van Johan. Hij schilderde een zelfverzekerde jongeman met lichtblond haar, die met

37 LSAM, Schuber 75, Heft 1.

zijn linkerhand het gevest van zijn zwaard omvatte en met zijn rechterarm op papieren rustte. De wijsvinger van zijn rechterarm stak omhoog, alsof Johan op het punt stond om een opmerking te maken. Het is letterlijk een vingerwijzing dat de toeschouwer in de toekomst het een en ander mag verwachten van de jonge aartshertog. De uitstraling van het gezicht, met opvallend zachtaardige ogen, is eerder die van een intellectueel dan van een militair. Op Johans borst prijken de versierselen van de orde van het gulden vlies, een verwijzing naar de hoge afkomst van de jongeman en de eeuwenoude geschiedenis van zijn geslacht.

Toen Friedrich von Gentz in 1802 in Wenen arriveerde, stemden zijn indrukken van de hovelingen hem weinig hoopvol, maar over Johan noteerde hij: *'Er ist die einzige, die letzte, aber große und bedeutende Stütze des sinkenden Staates (...) er allein von allen großen des Landes hätte Einsicht und Mut genug, um auf der Stelle die wahren Mittel dagegen zu ergreifen, wenn seine Macht schon heute seinem Willen gleich wäre.'* [38]

'Wenn seine Macht (...) seinem Willen gleich wäre'. Johan had in 1801 geen sterke machtspositie, maar Frans had hem in staat gesteld om in ieder geval een zekere invloed uit te oefenen. In 1801 werd hij op voordracht van Karel *Generaldirektor des österreichischen Fortifikations- und Geniewesens* en directeur van de militaire academie. Opzienbarend waren deze benoemingen niet. Beide posities pasten echter uitstekend bij de persoonlijkheid van Johan. Hij was geen impulsief, charismatisch leider. Veeleer ging hij weloverwogen, methodisch en gedisciplineerd te werk. Hij was eerder geïnteresseerd in de lange dan in de korte termijn. Door invloed uit te oefenen op de opleiding van jonge officieren, kon hij hun wijze van denken over oorlog voeren beïnvloeden. Als verantwoordelijke voor het fortificatiewezen werd Johan bovendien betrokken bij beslissingen op het gebied van strategie: plaats en soort van fortificatie hingen immers af van de algemene militaire constellatie. Om deze reden had Johan zitting in de *Hofkriegsrat*. In 1801 had Johan nog geen concrete hervormingsplannen, al was zijn hervormingsgezinde denkwijze al gevormd. In deze periode beschouwde hij het als zijn belangrijkste taak om zijn broer Karel te steunen in diens hervormingen. Na de verloren slag van Hohenlinden (2 en 3 december 1800) had Johan aan Frans ook laten weten, dat hij niet overzag welke oorzaken ten gronde lagen aan de nederlaag, aangezien de ervaring hem daarvoor ontbrak.[39] Johan toonde hierin zijn oprechtheid: hij deed zich niet deskundiger voor dan hij was.

Zijn interesse in de natuurwetenschap had hem ervan overtuigd dat ervaringen samen

---

38 Geciteerd in: Hans Magenschab, *Erzherzog Johann. Habsburgs grüner Rebell* (4e druk; Graz 1991), 142.

39 KA, Armee in Deutschland, Alte Feldakten, 1800-12-560.

met de naakte feiten de basis dienden te vormen voor elke theorie. Voor Johan betekende dat allereerst reizen: reizen om het land te zien dat hij moest verdedigen, reizen om de mensen te ontmoeten die als soldaat of burger de landsverdediging moesten schragen, reizen om kennis te nemen van misstanden die verholpen moesten worden. Tijdens deze reizen trok Johan meestal via het zuiden van Duitsland door de Alpen naar het noorden van Italië en vervolgens via het Adriatische kustgebied terug naar Wenen. Het waren deze gebieden die een rol zouden spelen in een eventuele volgende oorlog met Frankrijk. In dit kader hadden Tirol en de Trentino – de streek ten zuiden van Tirol – steeds zijn bijzondere interesse. Wanneer de Fransen in Italië overwinningen zouden behalen, zoals in 1797 het geval was geweest, moest Oostenrijk volgens Johan in ieder geval in staat zijn om een Franse opmars naar het hart van het rijk te voorkomen.

De eerste inspectiereis had al meteen in 1801 plaats. Omdat de reis als doel had om zoveel mogelijk indrukken en gegevens te verzamelen, had Johan aan zijn gevolg een schilder toegevoegd: Johann Kniep (1779-1809). Deze moest de landschappen en mensen die Johan tegenkwam nauwkeurig documenteren in een grote serie tekeningen. Johan stond aan Kniep weinig artistieke vrijheid toe: de tekeningen moesten vooral natuurgetrouw zijn.[40]

Johan hield van de buitenlucht en had van zijn leraren een voorliefde voor de bergen meegekregen. Een en ander leidde ertoe, dat hij regelmatig hoge bergpassen bezocht. Gaandeweg de reis raakte hij er daardoor van doordrongen, dat in dit landschap de conventionele manier van oorlogvoeren van het Oostenrijks leger tekort schoot. Nergens was ruimte aanwezig om te opereren in grote, gesloten formaties, terwijl communicatie tussen eenheden nauwelijks mogelijk was. Grote, stervormige fortificaties, volgens de regelen der kunst gebouwd, waren in de bergen ondenkbaar. In plaats daarvan vormde zich in het hoofd van Johan een verdedigingsconcept dat aansloot bij zijn eerdere – onder invloed van Müller ontwikkelde – ideeën over een guerrilla van bergbewoners. Johan concipieerde een stelsel van kleine forten, die zouden worden bemand door vrijwilligers uit de plaatselijke bevolking. Kleine, zelfstandig opererende gevechtsgroepen, bij voorkeur bestaand uit de Tirolers zelf, zouden bergpassen verdedigen, steeds nieuwe versperringen opwerpen en overvallen op de indringers uitvoeren. Tirol had van oudsher een eigen weerbaarheidssysteem om het land te verdedigen in tijd van oorlog. Deze 'schutterijen' waren echter vervallen tot een soort folklore. Johan stelde voor om deze eenheden om te vormen tot een vrijwillige *Landsturm* van vier regimenten. Hij achtte de *Landsturm* ook in staat om het reguliere leger te ondersteunen. Zijn vertrouwen in

40 Walter Koschatzky, 'Die Kammermaler', in: *Erzherzog Johann von Österreich. Beiträge zur Geschichte seiner Zeit* (Graz 1982) 399-415.

de vrijwilligers was groot. Tijdens zijn reis observeerde Johan de bevolking nauwkeurig. Waren de mensen werkelijk zo onafhankelijk, eenvoudig, gelukkig en onbedorven als schrijvers als Albrecht von Haller (1708-1777), Goethe en Rousseau hem hadden willen laten geloven? Na afloop van de reis beschreef Johan de boerenhuizen, de maaltijden, de klederdracht, de fysieke verschijning, de religieuze gebruiken, de volksspelen en de volksliederen, ja zelfs het liefdesleven van de Tirolers. In feite vervaardigde hij een volledige volkskundige beschrijving.[41]

Johans ideeën om de bevolking te betrekken bij de oorlogvoering, werden in Wenen niet enthousiast ontvangen. Daar waren verschillende redenen voor. Allereerst betwijfelden professionele militairen, aartshertog Karel voorop, of zulke ongeregelde strijders partij zouden zijn voor goed geoefende vijandelijke eenheden. De professionals stonden bovendien kritisch tegenover de handelingsvrijheid die deze milities zouden krijgen. Kritiek op de plannen was er ook van de zijde van de keizer en de grondbezitters. Zou men de revolutie niet juist uitlokken in plaats van bestrijden als men de boeren zou bewapenen? Het is tekenend voor de mate waarin Johans zelfstandig denken zich ontwikkelde, dat hij zijn beide oudere broers nu niet meer wenste te volgen. Hij was van mening dat zijn voorstel in ieder geval het overwegen waard was en bombardeerde zowel Karel als keizer Frans met brieven en memoranda over dit onderwerp. Uiteindelijk kreeg Johan in 1804 toestemming om zijn vier regimenten *Landsturm* te vormen. Tegelijkertijd werden echter – zeer tegen de zin van Johan – de traditionele regelingen opgeheven waarmee de inwoners van Tirol konden worden ingezet bij de volksbewapening. De Oostenrijkse stafofficieren en Karel hadden geen enkel vertrouwen in de militie in Tirol en zagen deze zelfs als een gevaar voor het *esprit de corps* van het reguliere leger. Wat moesten professionele officieren niet denken als officieren van een volksmilitie een volwaardige commissie zouden verkrijgen?[42]

Vanwege deze tegenstand begon Johan in 1804 met gemengde gevoelens aan zijn tweede grote inspectiereis. In vier maanden tijd, van april tot en met juli, reisde hij door Stiermarken, Karinthië, het noorden van Italië, Tirol en Salzburgerland en Salzkammergut. De reis stond niet op zichzelf. In dezelfde zomer bezochten de aartshertogen Karel en Lodewijk Bohemen en Moravië, de noordwestelijke provincies van het rijk. Het doel van hun bezoek was eender: de drie aartshertogen verzamelden in deze militaire inspectiereizen gegevens over de aantallen soldaten in de kazernes, hun leefomstandigheden, moreel en staat van geoefendheid. De drie aartshertogen gaven een

41 Viktor Geramb, *Ein Leben für die Anderen. Erzherzog Johann und die Steiermark* (Wenen 1955), 86.

42 Rothenberg, *Napoleon's great adversary*, 96.

vrije interpretatie aan hun opdracht en betrokken ook civiele kwesties in hun rapporten, voor zover zij die van invloed achtten op militaire aangelegenheden. Zoals te verwachten was ging Johan hierin het verst, gezien zijn voornemen om een militie te formeren. Terwijl Karel en Lodewijk in Wenen terugkwamen met een schat aan statistische gegevens over het militaire leven, aangevuld met gegevens over inwoneraantallen van de grotere steden, stond Johans rapport bol van sociale en politieke beschouwingen. Johan hield voor zichzelf een reisverslag bij, dat zich laat lezen als een politiek document. Het was de jonge generaal tijdens zijn reis steeds helderder geworden dat er veel moest veranderen om van het keizerrijk een moderne staat maken.[43]

In zijn beschouwingen, zowel over militaire als civiele zaken, vroeg Johan zich steeds af of er in de afgelopen jaren verbetering was bereikt dan wel sprake was geweest van stilstand. Zo schreef hij over de kazerne in Padua niet veel goeds, maar merkte hij wel op dat het onlangs gestarte vaccinatieprogramma voor officieren een duidelijke verbetering in de gezondheidssituatie had gebracht. Zijn plannen voor een fortificatie van de Alpenpassen tekende Johan op in een geschrift *Militärische Politische Bemerkungen* dat hij als aanhangsel bij het rapport voegde. In dit aantekenboekje had Johan tijdens de reis schetsen vervaardigd over de plaatsen waar versterkingen aangelegd konden worden. In de tekst besteedde hij vooral aandacht aan de toegangswegen tot de steden Innsbruck en Trente en de rol die de *Landsturm* in de verdediging van de desbetreffende valleien kon spelen.[44] Geheel in de lijn met zijn empirische aanpak besloot Johan dat van deze regio's betrouwbare kaarten vervaardigd dienden te worden.

Het meest geschokt toonde Johan zich over de door de adel opgelegde herendiensten, die een zware last voor de bevolking vormden. Zo was het onderhoud van de wegen als robot opgedragen aan de lokale boerenstand. Johan zag dit als een onpraktische en onnodig kwetsende regeling. *'Wie gut wäre es gewesen, dieses dem Bauern zu überheben, dafür aber eine Wegbau-Steuer einzuführen, auf alle Stande gleich verteilt, für keinen druckend, welche aber statt des(sen) soviel arbeitsuchende Menschen durch Verwendung zu dieser Arbeit ernähret hätte (…).'*[45] Niet alleen het principe van de robot stuitte Johan tegen de borst. Hij haalde hard uit naar de adel die van eenvoudige mensen verlangde, 'te geven wat ze niet hebben'. Johan verzuchtte: *'Ich kann dieses gewaltsame Mittel nicht als das Wahre ansehen, um Menschen zurückzufuhren, eher noch, um sie*

43 LSAM, Schuber 75, Heft 1, 'Original Tagebuch einer Reise durch einen Theil Steyermarks, Kärhnten, Italiën, Tyrol, Salzburg und dem Lande ob den Enns in den Monathen April, May, Junius und Julius des Jahres 1804'.

44 LSAM, Schuber 75, Heft 1, Abschrift, 11.

45 LSAM, Schuber 75, Heft 1, Abschrift, 4.

zu verwildern (…).' [46] Johan zag hoe moeizaam de verhoudingen waren tussen adel en opkomende burgerij. Welke groep zijn voorkeur had, was duidelijk. In Graz merkte hij over deze standen op: *'da sie sich jederzeit von einander trennen, besonders der Adel, sie besitzen, als z. B. auf einer Redoute einige Bänke und Tische, und wo gegessen wird, eigene Tafeln. An der Ruhe, die da herrscht, kennet man sie von den fröhlichen, ja manchmal lauten, der Bürger, auf ihr Ansehen äusserst eifersüchtig (…).'* [47] Tijdens zijn bezoek aan Venetië sprak hij in klare taal zijn onvrede uit over de 'nutteloze' leden van de geestelijkheid. Wijlen zijn oom Jozef II zou de formulering zeker hebben gewaardeerd: *'Die Zahl der Unnützen vermindern, die Klöster ordnen, die große Zahl derselben auf die zu Seelsorge, Erziehung und Krankenpflege zu beschränken, statt diesen, war schon ein Antrag gestellet oder die Inquisition einzuführen. Alle unnützen Mönch- und Nonnenkloster, die ohnedies sehr arm sind, hätten aufzuhören (…).'* [48]
Johan zocht de oorzaken van misstanden niet alleen bij de adel en geestelijkheid. Hoewel zijn kritiek bij tijd en wijle genadeloos was, schoor hij de leden van deze standen niet over een kam. De in zijn ogen 'goede', dat wil zeggen nuttige, leden van deze standen, kregen van Johan een positieve vermelding. Hij stond vooral welwillend tegenover personen met ondernemingszin, zoals graaf Franz Egger (1768-1836) die in de omgeving van Klagenfurt een smeltoven, enkele smederijen en drie watermolens had gesticht. Bovendien had de graaf in eendrachtige samenwerking met burgers de rivier de Drau van Marburg (Maribor) tot aan Villach bevaarbaar gemaakt en dat tegen geringe kosten.[49]
Het was in het particuliere initiatief dat Johan mogelijkheden zag en het was precies op dat vlak dat het hof de ene barrière na de andere opwierp. Johan ergerde zich aan het streven van de ambtenaren en de keizer in Wenen om over elk detail in de provincie te beslissen. Hij constateerde dat de pogingen van keizer Frans om – in navolging van Jozef II – een gecentraliseerde staat te vestigen, funest waren voor de ondernemingszin en het gevoel van eigenwaarde in de provincie. Vervolgens – aldus Johan – *'tritt hier eine höchst wichtige Rücksicht ein. Will man alle Provinzen vereinigen, so benimmt man ihnen die gegenseitige Konkurrenz (…), ein kräftiges Mittel um viel zu bewirken, denn hat (…) jedes sein Guberninnen und will der Landesfürst etwas erhalten, so wird er es bey der bestgesinnten dieser Provinz einführen und dann denn andern sagen, sehet euer Nachbarn thun euch zuvor, sie bestreben sich mehr euch zu übertreffen. Durch dieses wird man sie leichter dazu bringen, ebendaselbe zu bewerken, denn in*

46 LSAM, Schuber 75, Heft 1, Abschrift, 3.
47 LSAM, Schuber 75, Heft 1, Abschrift, 12.
48 LSAM, Schuber 75, Heft 1, Abschrift, 93.
49 LSAM, Schuber 75, Heft 1, Abschrift, 30.

jeden Menschen liegt doch immer ein Funken Eigenliebe und Ehrgeiz, der ihn immer besser als andern zu seyn zu wollen führt (...).' [50] Johan zag mogelijkheden om tot verbetering van de relatie tussen regering en onderdanen te komen, mits de staat een eigen verantwoordelijkheid liet aan de provincies en de burgers. Initiatieven op dit gebied moesten volgens Johan worden geprezen, zodat ze navolging zouden krijgen.
De aanblik van Triëst, de belangrijkste havenstad van Oostenrijk, was een openbaring voor Johan. De stad verbeeldde voor hem de nieuwe tijd: *'In der Tiefe sieht man die Stadt Triest mit Ihrem Hafen, voll von allen Gattungen Schiffen, in der Rhede; ebenfalls das Lazareth, die Vorstädte, die schönen bebauten, mit Landhäusern besätzen Höhen des Schloßes. Von dessen Wirtshause bis die Stadt hat man eine Stunde Weges, beständig abwärts. Zu schön war die Aussicht, ich machte die Strecke zu Fuß (...) Diese Stadt ist eine der schönsten der Monarchie. Ihr Lage allein macht sie schön. (...) 40.000 Seelen aller nationen bevölkeren diese Stadt. Die Hafen ist gut und verdient gewiß als der einzig handelnde der Monarchie vorzügliche Rücksicht (...) In keinem Orte ist die Handel (...) so groß nach England wie hier, letzterer beträgt in einem Jahre bey 50 bis 60 Mill...'* [51]
Triëst leek het logische eindpunt van al de economische activiteiten die hij onderweg in Stiermarken, Karinthië en Beneden-Oostenrijk had waargenomen. Hier, aan de zee, werden alle inspanningen in klinkende munt omgezet. Johan zou later in zijn leven geen mogelijkheid onbenut laten om Triëst verder te ontsluiten.
Tijdens zijn reis bloeide Johan op wanneer hij van gedachten kon wisselen met kleine delegaties van militairen, ambtenaren, wetenschappers, kooplui, boeren en bestuurders. Hij toonde zich bij dergelijke gelegenheden actief, open en oprecht geïnteresseerd. Dergelijke bijeenkomsten waren vooral geslaagd wanneer Johan een concreet onderwerp besprak. Veel slechter op zijn gemak voelde de jonge aartshertog zich bij ontvangsten, feesten en partijen. Hij beschouwde deze evenementen als zinloos tijdverdrijf en voelde zich niet bij machte om te gaan met de vleierijen en grote belangstelling die hoorden bij deze gebeurtenissen. Hij probeerde eenvoudig te reizen, maar vaak bleek dat niet mogelijk. Aan de ontvangst in Klagenfurt wijdde Johan geen woord, noch in zijn dagboek, noch in zijn reisverslag, terwijl de krant van Klagenfurt meldde dat *'die Gebirgsbewohner das ganze Thal in einer Länge von 5 – und einer Breite von 2 Stunden bis an die Gipfel der Alpen mit 4000 Feuer beleuchteten, und dieses Feuer einen zweyten gestirnten Himmel bildete, welches von Er. Königl. Hoheit*

50 LSAM, Schuber 75, Heft 1, Abschrift, 35.

51 LSAM, Schuber 75, Heft 1, Abschrift , 77-79.

mit ungemeiner Wonne aufgenommen wurde.' [52] Over Klagenfurt zou de Keizerlijke Hoogheid in zijn reisverslag vermelden dat de stad een loodwitfabriek herbergde die zijn belangstelling had, evenals het al eerder vermelde werk aan de rivier de Drau van graaf Franz Egger. Geen woord over de vreugdevuren die ter ere van zijn bezoek waren ontstoken. Het valt ook te betwijfelen of Johan in een jubelstemming was toen hij in Wenen terugkeerde. Daar was de politieke situatie niet naar: een nieuwe oorlog stond voor de deur. Bij het uitbreken van de Derde Coalitieoorlog, op 7 september 1805, werd Johan verantwoordelijk voor de verdediging van Tirol. Tijdens deze veldtocht maakte hij gebruik van eenheden van de Tiroolse *Landsturm* om strategisch gelegen bergpassen te verdedigen. De vraag of een volksmilitie kon worden opgericht, speelde Johan steeds door het hoofd. Door zijn reizen en door zijn interesse voor maatschappelijke structuren realiseerde hij zich heel goed, dat het oprichten van een volksmilitie impliceerde dat de staat zich verplichtte om de rechten van het volk te respecteren. Johan hechtte grote waarde aan de medewerking van de Tirolers aan de landsverdediging en hij stelde zich grootse hervormingen voor. Hij gedroeg zich steeds meer als een soort gouverneur: doordat hij de bevolking betrok in militaire zaken, legde de bevolking hem ook allerlei beslissingen in de burgerlijke sfeer voor. In deze korte periode aan het einde van 1805 vroeg en kreeg hij van Wenen een volmacht om in Tirol te kunnen doen en laten wat hem goeddunkte. Johan zelf beschreef deze episode als volgt: *'Ich ließ an der Verschanzung des Landes arbeiten, schritt mächtig in der Miliz vor, schrieb aber öfters dem Kaiser mein Gedanken (...)'.*[53] De verhouding tussen de officieren van de reguliere troepen en de mannen van de *Landsturm* was echter al gauw verstoord. Johan verweet de generaals dat zij het karakter van de *Landsturm* niet begrepen: *'wie gerne schieben die Leute die geschehen Fehler (...) auf sie, denn man fördert, sie sollen so kämpfen wie eine regulierte Truppe. Das gehet nicht (...)'* [54] Vanwege de capitulatie van een Oostenrijks leger in Ulm (Beieren) op 20 oktober 1805 moest Johan – op last van het Oostenrijkse opperbevel – zich terugtrekken en Tirol ontruimen. Johan dekte de aftocht van zijn korps uit Tirol door de *Landsturm* op een aantal strategische bergpassen op te stellen. Op de Scharnitzpas, die toegang gaf tot de Pinzgau, verdedigden de Tirolers zich met succes. Volgens Johan lagen hier na afloop van de gevechten 'achttienhonderd Fransen gestrekt'. Bij de nabij gelegen Leutaschpas werden de verdedigers echter door de Fransen overweldigd. Toch stelde de vertraging van de Franse opmars Johan in

52 LSAM, Schuber 75, Heft 1, bijgevoegd afschrift van de *Klagenfurter Zeitung*, 11 april 1804.

53 LSAM, Kriegstagebuch 1805, Abschrift III, Schuber 133, Heft 1, Blatt 1-51; Blatt 5.

54 LSAM, Kriegstagebuch 1805, Blatt 8.

staat met zijn legerkorps door het Pusterdal te trekken en zo een veilig heenkomen te vinden. In Johans beleving had de plaatselijke bevolking hem behoed voor een militaire nederlaag. Zijn gevoelens blijken uit de volgende woorden: *'Wie schwer fällt es mir Tyrol zu verlassen, wo ich so viele persönliche Anhänglichkeit erfahren, wie sehr fühle ich die Gräuel dessen dieses Land izt ausgesetz seyn, allein ich bin schuldlos daran und wünsche mir, es bald befreyen zu können, um zu beweisen, was dieses Volk vermag, wenn es gut geführt und nicht aufgeopfert wird.'* [55]

Johan moest Tirol dus verlaten, maar de situatie zou nog veel erger worden. De oorlog eindigde op 2 december 1805 desastreus in de slag van Austerlitz, waar Napoleon een gecombineerd Russisch-Oostenrijks leger vernietigde. Hoewel de legers van Karel en Johan nog intact waren en inmiddels verenigd waren, was in Oostenrijk de wil om weerstand te bieden volledig gebroken. Bij de Vrede van Pressburg moest Oostenrijk afstand doen van Tirol, wat voor Johan een uitzonderlijk bittere pil was. Hij ervoer het als een persoonlijke nederlaag.

Waarschijnlijk was het mede door deze ervaring dat Johan vanaf dat moment met veel persoonlijk engagement zou pleiten voor zowel de instelling van milities als een grotere betrokkenheid van de burger bij het bestuur van het land – twee hervormingen die voor hem onlosmakelijk met elkaar waren verbonden sinds zijn reis in 1804 en de oorlogservaringen in 1805.

Nog in december 1805 schreef Johan een memorandum aan keizer Frans waarin hij pleitte voor de instelling van een militie. Daarvoor nam hij de Tiroolse *Landsturm* als uitgangspunt. De militie zou bestaan uit weerbare mannen tussen achttien en dertig jaar die vrijgesteld waren van de conscriptie. Deze mannen zouden worden getraind door voormalige beroepsmilitairen. In tijden van oorlog zouden ze gesneuvelde militairen van het reguliere leger vervangen, of zelfstandig hun eigen geboortestreek verdedigen.[56]

Johan zag de oorlogvoering in de bergen als een belangrijke leerschool voor zijn ideaal, dat immers geënt was op voorbeelden uit Zwitserland en Tirol. In deze jaren bereidde hij een werk voor over oorlogvoering in de bergen dat nooit is gepubliceerd. Wel zijn aantekeningen bewaard gebleven. In een van de eerste aantekeningen noemt Johan de bewapende bergbewoner de *'beste Schutzwehrer seines Staats'*.[57] Interessant is het bezittende voornaamwoord: de milicien en zijn staat.

Diende Oostenrijk de strijd met aartsvijand Frankrijk aan te gaan met hetzelfde middel

---

55 LSAM, Kriegstagebuch 1805, Blatt 8 en 16.

56 Peter Krenn, 'Die Landwehr', in: *Erzherzog Johann von Österreich: Beiträge zur Geschichte seiner Zeit* (Graz 1982) 51-63, aldaar 52.

57 LSAM, Gebürgskrieg, Blatt 6 (inhoudsopgave).

als waarover de vijand beschikte, namelijk een volksbewapening? Johans antwoord op deze vraag luidde vanaf 1805 eenduidig 'ja'. In december 1805 schreef hij: *'Wenn Oesterreich diesem Feinde entgegentreten will, so muß es sich gleicher Waffen bedienen, um wenigstens einigermaßen den bisherigen Mißverhältnissen abzuhelfen.'* [58]

1806-1808

Johan vertaalde zijn ideeën ook in een politiek programma. Op 22 februari 1806 pleitte hij voor één en dezelfde grondwet in het hele Oostenrijkse keizerrijk,[59] voor hervorming van de bestuursorganen en voor een consistent beleid. Johan legde in dit verband nadruk op een ethisch reveil, een bevrijding van de *'gefährlichen Gleichgültigkeit, die Symptome des nahen moralischen Todes eines Staates'*.[60] Johan wachtte de reactie van de keizer niet af, maar werkte verder aan de plannen voor een militie in de kroonlanden. Hij kreeg hierbij medewerking van enkele gouverneurs, vooral van graaf Franz Josef Saurau, *Hofkommisär* van Stiermarken. Saurau was een jozefinistische carrièreambtenaar die ijverde voor een professioneler bestuur. Voor Johan was een ander wapenfeit van Saurau waarschijnlijk nog belangrijker: in 1797, toen Napoleon vanuit Italië in de richting van Wenen was opgetrokken, had Saurau getracht om een militie in het leven te roepen ter verdediging van de hoofdstad.[61] Als *Hofkommisär* van Stiermarken deelde Saurau Johans afkeer van de inertie van het keizerlijke apparaat in Wenen.

In deze periode ontwikkelde Johan niet alleen plannen voor een *Landwehr*, maar ook voor een militaire reserve. Op deze manier probeerde hij het Oostenrijkse leger te vergroten zonder het staande leger uit te breiden. Aan elk regulier regiment zou een bataljon – of twee bataljons – reservisten worden toegevoegd. Deze reservisten zouden niet permanent onder de wapenen zijn, maar in geval van oorlog worden opgeroepen.

---

58 Geciteerd in: Krenn, 'Landwehr', 52.

59 Concreet bedoelde hij daarmee, dat ook Hongarije zich nu het Heilige Roomse Rijk had opgehouden te bestaan aan de nieuwe grondwet diende te conformeren. In deze visie zou de proclamatie van het keizerrijk Oostenrijk het begin moeten inluiden van dit keizerrlijk als één ondeelbare staatsrechtelijke eenheid. Johan stond niet alleen in deze wens, want Karel en Stadion – en anderen – deelden hem.

60 Geciteerd in: Viktor Bibl, *Der Zerfall Österreichs. Kaiser Franz und sein Erbe* (Wenen 1921), 150. Zie ook: Egon Radvany, *Metternichs projects for reform in Austria* (Den Haag 1971), 11.

61 Reinhold Lorenz, *Volksbewaffnung und Staatsidee in Österreich (1792-1797)* (Wenen en Leipzig 1926), 106-109.

Enkele jaren later zou in Pruisen het hierop sterk gelijkende Krümpersysteem invoeren.[62] Voorlopig verdween dit plan in een la van Frans' bureau aan de Hofburg in Wenen. Ook Karel was nog niet overtuigd van het nut van het uitbreiden van de dienstplicht met reservisten.

In de zomer van 1807, nadat hij de plannen voor *Landwehr* en reserve had ingediend, ondernam Johan als directeur van de genie en fortificatiën een reis. Hij was ervan overtuigd dat de verdediging van Salzkammergut, het Salzburgerland en Karinthië een belangrijke rol zou spelen in een toekomstige oorlog en besloot deze landen te bereizen om de omstandigheden ter plekke te bekijken. Net als bij zijn eerdere reizen in Tirol genoot Johan van de relatieve handelingsvrijheid die hij had, wanneer hij de verstikkende sfeer van het Weense hof achter zich had gelaten. Ook laafde hij zich aan de persoonlijke contacten met de bevolking. Later vertrouwde hij aan het papier toe: *'Ich liebe nicht die großen Städte, mir wird da enge, ich bedarf frischer Luft. Tätigkeit, denn ich will arbeiten – aber ich suche aufrichtige Herzen.'* [63] Aan dit gevoel van opluchting droeg ongetwijfeld bij, dat de aartshertog tijdens deze reizen nauwelijks tegenspraak ondervond en met verve de rol van kampioen des volks kon spelen die hij zichzelf had toebedeeld. Het moet gezegd dat hij in deze jaren vrijer in de omgang werd naarmate hij zich verder van Wenen verwijderde. Zijn interesse in het welzijn van de bevolking in de provincies maakte hem tot een geliefde gast bij een gouverneur als Saurau, die zich genegeerd voelde door de keizer in Wenen. Net als bij eerdere gelegenheden gold Johans belangstelling niet alleen militaire zaken. Hij bestudeerde volksgebruiken, economische en sociale omstandigheden, geografie, geologie, flora en fauna. Hiervoor maakte hij gebruik van allerhande wetenschappers en kunstenaars. Zo vervaardigde de jonge schilder Johann Knapp (1778-1839) in zijn opdracht driehonderd aquarellen van verschillende soorten bloemen.[64]

Wilde Johan zijn ideeën over een militie werkelijkheid zien worden, dan zou hij hoe dan ook de medewerking van zijn broer, *Generalissimus* Karel, moeten zien te verkrijgen. Zolang Karel zich niet achter de plannen schaarde, was het zeer onwaarschijnlijk dat de wantrouwende keizer Frans zich hiervoor zou gaan interesseren. Karel was een beroepsmilitair in hart en nieren. Zijn denken werd in deze jaren beheerst door de vraag,

62 In het Krümpersysteem liet Pruisen steeds een groep rekruten oefenen, dankte deze groep vervolgens (tijdelijk, later ook wel permanent) af, riep een nieuwe groep op voor oefeningen, enzovoort. Op die manier werd het Pruisische leger tussen 1808 en 1813 versterkt door een geoefende en direct oproepbare reserve. Het systeem is te beschouwen als een voorloper van de dienstplicht, maar is niet hetzelfde als de dienstplicht, en lijkt meer op een combinatie tussen een regulier leger en een volksbewapening.

63 LSAM, 16.11.1808, Schuber 133, H7, 3/4.

64 LSAM, Schuber 133, H7; Magenschab, *Erzherzog Johann,* 166.

hoe hij de kosten van het leger kon verminderen zonder de slagvaardigheid ervan aan te tasten. In eerste instantie ervoer Karel de plannen van Johan als een bedreiging. Een oprichting van een landmilitie zou de toch al schaarse financiële middelen van het leger verder uitputten, terwijl de slagkracht van een dergelijke militie in Karels ogen beperkt was. Karel vatte zijn bezwaren tegen Johans plannen in januari 1807 samen: een militie zou alleen maar de financiën van het leger uitputten, de beroepssoldaten in de weg lopen en de akkerbouw arbeidskrachten onttrekken. Bovendien zou de oprichting ervan alleen mogelijk zijn door de leidende kracht van één enkele sturende hand, en niet door de oprichting van nutteloze en tijd verslindende commissies.[65]

Johan had zijn weerwoord klaar. Hij kwam vooral in het geweer tegen het laatste argument van Karel, dat indruiste tegen zijn idee om verantwoordelijkheden te delegeren naar de kroonlanden en standenvergaderingen. Voor Johan was het juist belangrijk dat de op te richten militie niet het werk van een *'schöpferischer Geist'* zou zijn, maar het resultaat van een verenigde inspanning. De betrokkenheid van de standenvergaderingen zou ertoe bijdragen dat de gehele natie als één man zou opstaan tegen de vijand, als er een nieuwe oorlog zou uitbreken. Door bevoegdheden en verantwoordelijkheid te delen, zou zo'n nationale begeestering mogelijk worden. In Johans woorden: *'Durch eine beständige, offene, aufrichtige Sprache muß so ein Krieg wie zu einem Nationalkrieg gemacht, der Gemeingeist ist allenthaben erweckt werden, und in diesem allein liegt unsere Rettung. Alles müßte Anteil nehmen, daher wäre mein Rat, die Landesstände allenthaben in Mitwirkung zu bringen, damit sie dieses als eine Sache ansehen, die sie und ihre Nation betrifft (...)'* [66]

Hoewel ze over de militie van inzicht verschilden, waren de broers het eens over een aantal fundamentele zaken die verandering behoefden: de weerstand van de landheren (*Herrschaften, Grundherren*) tegen de loting moest worden gebroken, een groter deel van de mannelijke bevolking moest participeren in het leger en de scherpe scheidslijnen tussen leger en burgermaatschappij moesten verdwijnen. Ook waren ze het erover eens dat het leger aan mankracht moest winnen zonder extra kosten te maken. De verschillen van inzicht tussen de broers betroffen de slagkracht van een militie ten tijde van oorlog en de eventuele overheveling van bevoegdheden naar de kroonlanden. Volgens Karel was de militie *'der Natur der jetzigen Kriegsart entgegen'*, maar voor Johan lag dit precies andersom. Hij zag in de Franse stijl van oorlogvoeren juist het bewijs dat een nationaal enthousiasme onontbeerlijk was om succesvol te kunnen zijn in een oorlog.

---

65 Geciteerd in: Ernest Zehetbauer, *Landwehr gegen Napoleon. Österreichs erste Miliz und der Nationalkrieg von 1809* (Wenen 1999), 19.

66 Geciteerd in: Zehetbauer, *Landwehr gegen Napoleon,* 20. Het woord 'Nation' heeft hier betrekking op de bevolking van het kroonland.

Per saldo hadden de twee aartshertogen voldoende doelen gemeenschappelijk om gemene zaak te maken. Karel benoemde Johan tot voorzitter van een commissie die bestudeerde welke maatregelen nodig waren om de landsverdediging te verbeteren, waarmee impliciet de uitbreiding van de militaire mankracht werd bedoeld. In de commissie hadden enkele hoge militairen zitting, zoals de *General-Quartier-Meister General-Major* Mayer von Heldenfeld, die een vertrouweling van Karel was, leden van de *Vereinigte Hofkanzlei* (de sinds 1802 verenigde kanselarijen van Oostenrijk en Bohemen), en de *Hofräte* Franz Kaspar von Lehmann (1769-1844) en graaf Johann Anton Pergen (1725-1814). De beroepsmilitair Mayer von Heldenfeld stond kritisch tegenover de oprichting van milities. *Hofrat* Pergen daarentegen – de belangrijkste man van de Geheime Politie – was een voorstander van milities. Net als Saurau was hij in 1797 betrokken geweest bij een poging om Napoleons opmars naar Wenen te stoppen met behulp van in allerijl verzamelde vrijwilligers.[67] *Hofrat* Lehmann speelde in de commissie een belangrijke rol. Zijn verantwoordelijkheid was het *'Referat über die Konskription und die Rekrutierung'*. Hij stelde niet alleen nagenoeg alle stukken voor Karel op, maar hij zond ook stukken aan keizer Frans en Johan.[68]

De meeste weerstand tegen de nieuwe plannen was afkomstig van de *Vereinigte Hofkanzlei*. Van alle betrokkenen had zij de kortste lijnen naar de keizer. Johan en Karel hadden de indruk dat leden van de adel met succes druk hadden uitgeoefend op de *Hofkanzlei*. De *Hofkanzlei* probeerde de loting van dienstplichtigen te elimineren, zowel waar het de nieuwe plannen voor de reserve betrof als de bestaande conscriptiewet. Een en ander blijkt uit antwoorden van Karel aan Johan. Karel schreef Johan met ingehouden woede over deze kwestie. Landheren willen de 'bruikbaarste' en meest geschikte mannen nu eenmaal niet afstaan, verzuchtte Karel. Hij beschreef de situatie in 1804 en 1805, toen er geen sprake was geweest van loting. Wanneer de rekruteringsofficier in de regio arriveerde, vluchtten negen van de tien oproepbare mannen in een poging om de selectie te ontlopen. Uiteindelijk hadden de landheren de rekruten aangewezen: uitgerekend mannen die lichamelijk niet geschikt waren voor militaire dienst. *'Diese Akt*

---

67 KA, KMK, E.H. Karl, 19.04.1807, 5414. De samenstelling van de commissie blijkt uit het antwoord van Karel op de voorstellen van Johan, d.d. 19 april 1807. Het advies van de commissie zelf heb ik niet kunnen traceren. Graaf Pergen had zich al in 1806 sterk gemaakt voor de oprichting van een landmilitie, zie: Oskar Criste, *Erzherzog Carl von Österreich. Ein Lebensbild* (Wenen en Leipzig 1912) II, 400. Mayer von Heldenfeld daarentegen had zich in 1805 zeer negatief uitgelaten over de gevechtswaarde van de Tiroolse *Landsturm*, zie Rothenberg, *Napoleon's great adversary,* 96.

68 Criste, *Erzherzog Carl,* II, 400-401. De hier verder op naam van Karel geciteerde memoranda van het *Kriegsministerium* zijn allemaal - alleen of mede - door Lehmann ondertekend. Over Lehmann zie de korte biografische gegevens op http://www.biographien.ac.at/oebl/oebl_L/Lehmann_Franz-Kaspar_1769_1844.xml.

von Willkühr füllte die Militär-Spitäler und Gräber, und verursachte der Populazion einen ungeheueren Nachttheil,' schreef Karel.[69]

Loting was voor Karel de enige geschikte manier om het leger van nieuwe rekruten te voorzien, omdat op deze manier de lasten eerlijk verdeeld werden en het leger geschikte soldaten kreeg. De loting zou plaatsvinden op basis van naamlijsten. Vluchten had dan geen zin meer, want een dienstplichtige kon ook bij verstek worden ingeloot. De rekruut werd dan later door de autoriteiten ingerekend. Bovendien was de staat op deze manier niet meer afhankelijk van de landheren.

Johan had Karels medewerking om de weerstand van de *Hofkanzlei* tegen de loting te breken, maar hij kon niet rekenen op diens steun bij een voorstel voor een landelijke militie. Karel vreesde dat een dergelijke militie de schijn zou wekken dat er een krachtig leger bestond, terwijl dit feitelijk niet het geval was. Aan zijn oom en adoptiefvader graaf Albert von Sachsen-Teschen (1738-1822) beschreef Karel op 6 augustus 1806 dit gevaar: '*Sie [de milities, MvH] sind gefährlich, weil sie beabsichtigen glauben zu machen, daß uns große Streitmassen zur Verfügung stehen und infolgedessen zu beruhigen, blind zu machen streben. Sie wissen, wie man hier Derartiges liebt. Im Verhältnis zu diesen großen Massen rechnet man dabei auf bedeutende Reduzierung des stehenden Heeres.'* [70] Het voorstel voor een systeem van reservisten zag Karel in deze fase wel als het ei van Columbus. Op deze manier werd een reservoir gevormd van mannen die een basale militaire vorming achter de rug hadden, die niet permanent behoefden te worden bewapend en uitgerust en die in tijd van nood snel konden worden gemobiliseerd om de rijen van de regimenten aan te vullen. Het was een goedkope oplossing. Karel was zich er terdege van bewust dat een dergelijk reservesysteem de verhouding tussen leger en burgermaatschappij zou wijzigen. Hij beschouwde dit als een voordeel. Wanneer de twee levenssferen minder strikt van elkaar gescheiden zouden zijn, zou de weerstand tegen de militaire dienst kunnen afnemen. Karel schreef hierover: *'Allerdings ist die Bemerkung des General quartiermeisters wichtig, daß dadurch ein Mittelding zwischen Soldat und Nichtsoldat entstehen würde. Aber das werden die Reservisten immer bleiben; mir scheint es sogar zweckmäsig, die Leute stufenweise die das bis itzt noch so gehaste und gefürchtete Soldaten-Leben zu gewöhnen.'* [71]

Karel had de reserve nodig. Uiteindelijk was het de enige manier om een leger met voldoende mankracht op te bouwen zonder de geldelijke middelen van het keizerrijk al in vredestijd uit te putten. Bovendien had hij haast met de uitvoering van de plannen

69 KA, KMK, Karl 19.04.1807, 5414.

70 Criste, *Erzherzog Carl,* II, 400.

71 KA, KMK, Karl 19.04.1807, 5414.

voor de reserve. De commissie voor de landsverdediging, die ergens rond 1 april 1807 verslag zou moeten uitbrengen, werd door Karel vervangen door een commissie – opnieuw onder voorzitterschap van Johan – die een organisatiestructuur voor de beoogde reserve op papier zou zetten. Karel adviseerde Johan om voorstellen voor een reserve apart uit te werken en aan de keizer voor te leggen, los van de discussie over de loting. *'Ich habe nemlich seit einigen Jahren die Erfahrung gemacht, daß alle Anträgen zur Beförderung des Konskripzions und Rekrutirungs-Geschäfts in den händen Seiner Majestät unerledigt liegen bleiben.*' [72] Het was een wijze raad. Reeds op 25 april 1807 diende Johan de eerste versie van de plannen voor een reserve bij de keizer in.[73] Aanvankelijk maakte de keizer haast. Op 25 juni 1807 liet hij Karel weten dat de plannen voor de reserve snel verder moesten worden uitgewerkt, ook al was Johan niet in Wenen.[74]

In augustus en september werd er druk gewerkt aan een patent, zo blijkt uit de ambtelijke stukken die rond gingen op het *Kriegsministerium*. Vooral de kwestie wie wel en wie niet zou dienen in de reserve bleef lang een punt van discussie.[75] De vaart verdween evenwel uit de besluitvorming, omdat na de Vrede van Tilsit tussen Frankrijk, Rusland en Pruisen (7-9 juli 1807) het directe oorlogsgevaar was geweken. Keizer Frans liet de bureaucratische molen van advies en contra-advies zijn vertragende werk doen. Het eindvoorstel van de commissie onder voorzitterschap van Johan kwam uiteindelijk gereed op 8 oktober 1807.[76] Het leek het zoveelste stuk voor de laden in de keizerlijke burelen te worden.

In de winter van 1807-1808 deden zich echter ontwikkelingen voor die in Wenen de angst voor Napoleon aanwakkerden. Napoleon wilde ook het Iberisch schiereiland beheersen, om te beginnen Portugal, dat handeldreef met Engeland. Op 30 november 1807 bezetten Franse troepen Lissabon. Spanje kende een zwak vorstenhuis – een tak van de Bourbons – en leek voor Napoleon eveneens een gemakkelijke prooi. Franse troepen namen op 29 februari 1808 bezit van Madrid. In de maanden erna werkte Napoleon toe aan een machtswisseling, waarbij zijn broer Joseph de Spaanse troon zou gaan bezetten – een staaltje machtspolitiek dat in Wenen afschuw en angst veroorzaakte.

De gebeurtenissen leidden tot grote activiteit bij keizer Frans, die nu heel geïnteresseerd raakte in maatregelen die de slagkracht van zijn rijk konden vergroten. Opnieuw

---

72 KA, KMK, Karl 19.04.1807, 5414.

73 Zehetbauer, *Landwehr gegen Napoleon,* 20; KA, KMK, Karl, 25.04.1807.

74 KA, KMK, Frans aan Karel, 25.6.1807, 1807 6 32.

75 KA, KMK, Frans aan Johan 11.08.1807, Karel aan Johan 16.08.1807, Johan aan Frans 8.9.1807.

76 Von Angeli, *Erzherzog Carl,* V, 213.

bestudeerde hij de voorstellen van de twee commissies en gewoontegetrouw won hij hierover vele schriftelijke adviezen in. Interessant is het advies van Saurau van 17 maart 1808 in het licht van diens latere betrokkenheid bij de organisatie van de *Landwehr*. Saurau schetste in dit advies een negatief beeld van de slagkracht van 'bewapende boeren', die alleen kleine gevechten zouden kunnen voeren tegen de achterhoede van een binnentrekkend leger. Veel meer zag Saurau in de vorming van een soort reservistenkorps, dat in geval van oorlog garnizoens-, bewakings- en bevoorradingstaken van reguliere troepen zou overnemen, zodat de reguliere militairen allemaal beschikbaar waren voor de legers te velde. Dit reservistenkorps moest langs militaire lijnen georganiseerd zijn: *'Zu wünschen wäre es, daß sie auch wie andere Truppen besoldet, uniformirt, und bewaffnet würden.'* [77] Voor Johans ideeën voor een reserve bestond in maart 1808 een groot draagvlak, juist omdat zij de traditionele militaire organisatie intact lieten. Een *Landwehr* was in maart 1808 nog steeds te hoog gegrepen. In hoge regerings- en militaire kringen was Johan een van de weinigen die geloofde in de gevechtskracht van milities. Zijn pogingen om via een militie de bevoegdheden van de kroonlanden te vergroten en zo meer betrokkenheid bij de nationale zaak te creëren, vonden bij Saurau wel weerklank – maar alleen zolang de militiemannen een echt uniform droegen.

Op 21 april 1808 werd een commissie ingesteld om een wetsontwerp voor de reserve op papier te krijgen, opnieuw onder voorzitterschap van Johan. Omdat de plannen klaar lagen, was er niet veel tijd nodig om deze taak uit te voeren. Al op 12 mei 1808 verhief de keizer het advies van de commissie voor de instelling van een reserve tot een wettelijke regeling.

Voor Johan was een reserve een tussenstap op weg naar een militie. Toch had alleen al de invoering van de reserve grote consequenties: het betekende dat veel meer mankracht voor het leger beschikbaar kwam dan voorheen, het brak de macht van de landheren door de loting als selectie-instrument te bekrachtigen en ten slotte creëerde het, zoals Karel zo mooi geformuleerd had, *'ein Mittelding zwischen Soldat und Nichtsoldat'*. De kloof tussen het militaire en civiele leven werd op deze manier kleiner. Maar de reserve was net als het reguliere leger een centraal geleide militaire organisatie, geen volksbewapening. De reserve maakte niet van elke burger in beginsel een soldaat, zoals Johan voor ogen stond. Reeds op 17 mei 1808, vijf dagen na de instelling van de reserve, stuurde Johan na overleg met Stadion een memorandum aan Karel waarin hij erop aandrong om snel een militie – *Landwehr* – in te stellen. De *Landwehr*, zo benadrukte Johan in zijn betoog, zal door zijn organisatievorm en karakter bijdragen aan een maximale mobilisering van de natie, wat Napoleon ervan zal weerhouden om

77 HHuStA, Kaiser Franz Akten 69 (alt 70), Saurau aan Frans, 17.3.1808.

Oostenrijk te bedreigen. In de woorden van Johan: *'Steht der Nation so ist Oesterreich unbesiegbar und ich glaube der Krieg vermieden'.*[78] Deze zinsnede van Johan is een teken dat hij goed had geluisterd naar de stemmen van zijn tijd. De gekozen woorden lijken een weerklank van een toespraak uit mei 1797 waarin Napoleon zelf had verklaard: '*Quand un peuple entier est armé et veut défendre sa liberté, il est invicible.'* [79]

Zweefde Johan hierbij ook het advies voor de geest dat zijn oude leermeester Johannes von Müller in 1797 aan zijn vaderland Zwitserland had gegeven? De Republiek Bern – kern van het oude Eedgenootschap – was in de winter 1797 bedreigd door interne onlusten en door Franse expansiedrang. Müller had in december van dat jaar Zwitserland bezocht en had – zoals blijkt uit zijn briefwisseling – aangedrongen op politieke hervormingen en vooral op het organiseren van een krachtig militair verzet. De politieke hervormingen behelsden dat de patriciërs de macht zouden delen met anderen om zo de algemene wil tot weerstand tegen de externe vijand te vergroten. Weliswaar werden enkele maatregelen in deze richting genomen, maar ze kwamen te laat en omvatten te weinig. Bern viel op 5 maart 1798 ten prooi aan een revolutie die zou uitlopen op de stichting van de Helvetische Republiek onder bescherming van Franse bajonetten. Müller verklaarde achteraf dat de leden van het Zwitserse Eedgenootschap vooral hadden gefaald door hun krachten niet te bundelen en op die manier hun middelen effectief in te zetten. Versplintering had het Eedgenootschap tot een makkelijke prooi gemaakt.[80]

Johans uitspraken in 1808 kwamen derhalve voort uit ervaringen uit het verleden. Ook de actuele ontwikkelingen in Spanje leken erop te wijzen, dat een verenigd en bewapend volk in staat was de Fransen een halt toe te roepen.

Op 2 mei 1808 was Madrid in opstand gekomen tegen Franse troepen die in de stad waren gelegerd. Ook in andere steden en provincies in Spanje braken opstanden uit. De opstandelingen bestonden deels uit eenheden van het reguliere leger, deels uit burgermilities en deels uit ongeorganiseerde verzetsstrijders. De Fransen hadden Spanje op dat moment nog niet volledig bezet, maar beschikten slechts op enkele plaatsen over troepen. Europa zag toe hoe de Spanjaarden erin slaagden om deze Franse troepen het vuur aan de schenen te leggen. Op 21 juli 1808 capituleerde bij Bailén – een plaats ten oosten van Córdoba – zelfs een volledig Frans legerkorps. Hoewel de omstandigheden in Spanje niet vergelijkbaar waren met die in Oostenrijk, leken deze gebeurtenissen de argumenten van Johan kracht bij te zetten. De scepsis van militairen

78 Geciteerd in: Zehetbauer, *Landwehr gegen Napoleon,* 25.

79 Stüssi-Lauterburg e.a., *Vivat das Bernetbiet,* 68. Het was dezelfde generaal Bonaparte die er bij het Directoire in Parijs op had aangedrongen om van zeggenschap te verkrijgen over het Zwitsers grondgebied, teneinde de Alpenpassen tussen Duitsland en Italië te beheersen.

80 Geciteerd bij Stüssi-Lauterburg e.a., *Vivat das Bernetbiet,* 90.

over de gevechtskracht van volksmilities werd door de gebeurtenissen in Spanje ernstig ondergraven.
Velen in de rest van Europa – onder wie ongetwijfeld aartshertog Johan – geloofden dat de Spaanse opstand nationalistisch was gemotiveerd. Napoleons claim dat de opstandelingen vooral bandieten waren, werd buiten Frankrijk afgedaan als propaganda. Modern onderzoek wijst er echter op dat de meeste van de guerrillero's niet werden gemotiveerd door patriottisme. De guerrillastrijders waren juist degenen die weigerden op te komen wanneer de provinciale junta's jongemannen opriepen voor dienst in het reguliere Spaanse leger. Zij opereerden liever aan de rand van de samenleving en zetten geweld in om zo goed mogelijk hun eigen belangen te dienen. Een niet te veronachtzamen deel van de guerrillero's bestond uit vogelvrije personen die zowel de eigen bevolking als Napoleons bezettingsleger terroriseerden en afpersten. Ze waren echte *banditas* en *bandoleros,* die geen enkel middel schuwden en bruut geweld gebruikten. Hoe hinderlijk de guerrillero's ook waren voor de Fransen, de echte gevechtskracht van de Spanjaarden werd gevormd door reguliere militairen die in vaste eenheden – en soms in losse verbanden – de strijd met de bezetter aangingen. De militaire waarde van de burgermilities, zoals plaatselijke eenheden van de nationale garde, was per saldo beperkt.[81]
Maar in zekere zin deden de samenstelling en motivering van de Spaanse opstandelingen er op dat moment helemaal niet toe. Het beeld dat heel Spanje in een golf van patriottisme voor *dios, rey y patria* tegen de Fransen was opgestaan, bepaalde de sfeer in Wenen. Napoleon had zich de Spaanse troon toegeëigend, maar zijn overmoed werd nu door het Spaanse volk afgestraft.
Op 25 mei 1808 diende Karel bij Frans een memorandum in. Hij beschreef hierin hoe de natie kon worden gemobiliseerd tegen een Franse inval en welke concrete maatregelen hiervoor nodig waren. Karel vatte in het memorandum samen op welke wijze bijna alle beschikbare weerbare mannen een rol konden spelen bij de landsverdediging: het was nodig *'alle Klassen der wehrbaren Männer vorläufig zu üben und ihnen nach der Verschiedenheit der Fälle ihre Obliegenheiten genau zu bezeichnen. Um diesfalls die Begriffe klar darzustellen und zweckmäßig zu ordnen, dürfte es am angemessensten sein, die hieher gehörigen Vorbereitungen in I. Reserveanstalten, II. Landbataillonsanstalten, III. Bürgerkorpsanstalten einzuteilen.'* [82]
Het lijkt er veel op, dat ook Karel op dit moment gegrepen was door Johans uitspraak

81 Charles J. Esdaile, *Fighting Napoleon. Guerrillas, bandits and adventurers in Spain 1808-1814* (New Haven en Londen 2004) 194-204.
82 Geciteerd in: Zehetbauer, *Landwehr gegen Napoleon,* 27.

'steht der Nation, so ist Oesterreich unbesiegbar'. De organisatie van de reserve was vanaf het voorjaar van 1808 een feit en de plannen voor de *Landwehr* lagen klaar, waarmee de discussie over de noodzaak van een militie vooralsnog in het voordeel van Johan was beslecht.

DE INVOERING VAN DE RESERVE

Bij de voorbereiding van de instelling van een reserve speelden enkele vragen een belangrijke rol: wie zou er in de reserve moeten dienen en wie niet, en hoe zou de staat om moeten gaan met de dubbele status van de reservist, die zowel burger en militair was? Het antwoord op deze vragen zou in belangrijke mate het karakter van de instelling bepalen. De discussie die over deze vraagstukken werd gevoerd, geeft ook enig inzicht in de mate waarin de verschillende betrokkenen bereid waren om hervormingen in te voeren die consequenties hadden voor de maatschappelijke structuur.
Op 25 april 1807 had een commissie onder voorzitterschap van Johan een voorstel ingediend voor de oprichting van de reserve. Dit voorstel was – net als latere voorstellen – het resultaat van onderhandelingen tussen de *Hofkriegsrat*, de *Hofkanzlei* en militaire adviseurs. De voorstellen van de commissie weerspiegelden het maximaal haalbare in dit ambtelijke krachtenveld. Uit de voorstellen is niet op te maken welke standpunten de verschillende partijen innamen over heikele kwesties. De correspondentie die Karel, Johan en Frans onderling voerden over deze voorstellen geeft in dit opzicht meer helderheid. In deze briefwisselingen wordt soms zichtbaar uit welke hoek bepaalde voorstellen kwamen en wie daartegen bezwaar aantekenden. Ook is te zien vanuit welke – zeer verschillende – gezichtspunten de drie broers Frans, Karel en Johan tegen de hervormingen aan keken. Het merendeel van de correspondentie werd gevoerd tussen 25 april 1807, de dag waarop het eerste voorstel ter tafel lag, en eind september 1807, toen de laatste belangrijke wijzigingsvoorstellen werden gedaan. Het lijkt er sterk op dat de voorstellen van 8 oktober 1807 tot april 1808 min of meer kant-en-klaar in een la hebben gelegen. In deze periode schreven de broers elkaar niet meer over dit onderwerp. Pas in april 1808 kwam de reserve opnieuw als onderwerp aan bod in de epistels.[83] Daarna kwam op 12 mei 1808 verbazingwekkend snel de wet op de reserve tot stand. Het doel van de wet was in de ogen van keizer Frans: *'Meiner Kriegsmacht, wenn es die Umstände der Monarchie zulassen, ohne die aüßere und innere Sicherheit des Staats*

83 Geraadpleegde archieven: KA, KMK; HHuSt, Kabinettsarchiv en Kaiser Franz Feldakten (Wenen); LSAM (Graz).

einiger Gefahr auszusetzen zu verminderen zu können.' [84] Hij schreef dit op 25 april 1807 in een resolutie. De keizer herhaalde hier geenzins het argument van Johan dat het uitbreiden van het aantal dienstplichtigen kon helpen om een oorlog af te wenden: als de vijand tegenover gans het volk zou komen te staan, zou hij zich wel twee keer bedenken om Oostenrijk aan te vallen. Keizer Frans vermeldde evenmin het argument van Johan, dat de instelling van de reserve de kloof tussen burger en militair in het dagelijks leven zou verkleinen. Voor de keizer waren deze argumenten in elk geval niet zwaarwegend genoeg om te vermelden in de motivering van het besluit. Bezuinigingen vormden voor hem het centrale argument om de reserve in te voeren – de rest was bijzaak. De keizer herhaalde in de resolutie van april 1807 bovendien dat van oprichting van milities geen sprake kon zijn. Johan had dit voorgesteld: zijn conceptplan voor de reserve bevatte ook een voorstel voor de *Landwehr*.[85]

Keizer Frans vormde zich een wel heel optimistisch beeld van het vergroten van het leger. Hij drong erop aan om tenminste drie, maar liever nog zes bataljons reservisten per regiment in te voeren. Het is de vraag of de bevolkingsomvang en het aantal lotingplichtigen dit wel toelieten. Een regiment linie-infanterie bestond traditioneel uit drie bataljons reguliere troepen, zodat de genoemde aantallen minstens een verdubbeling en mogelijk zelfs een verdrievoudiging van het aantal militairen betekenden. Het idee achter Johans voorstel was – en dit kon op instemming van de vorst rekenen – dat het reservesysteem de bestaande wijze van rekrutering van manschappen zou vervangen. Uit de categorie jongemannen die in aanmerking kwamen voor de reserve zou een groep daadwerkelijk worden opgeroepen. Deze reservisten zouden een rudimentaire training krijgen en vervolgens jaarlijks meedoen aan oefeningen. Wanneer het leger manschappen voor de parate troepen nodig had, kon het die – mogelijk door loting – rekruteren uit de voorraad reservisten. Wie tijdens zijn reservetijd niet werd opgeroepen voor de parate dienst, ontsprong de dans.[86]

Dit systeem betekende een breuk met het verleden en liep vooruit op de vorming van massalegers van de late negentiende en vroege twintigste eeuw.[87] In 1807 overzag men de gevolgen van invoering van het nieuwe systeem niet goed, omdat men nauwelijks ervaring had met deze manier van rekrutering en mobilisatie. De regeling riep allerlei

---

84 KA, KMK, resolutie van Frans, 1807 6 32; 'Copia Allh-st Resolution auf den Vortrag vom 25. April 1807'.

85 Von Angeli, *Erzherzog Carl* ,V, 213.

86 KA, KMK, Franz, 1807 6 32. 'Copia Allerhöchsten Resolution auf den Vortrag vom 25. April 1807', blatt 2-6.

87 Oskar Criste merkte in 1912 op dat deze reserve de voorloper was van de nog in zijn dagen bestaande 'Ersatzreserve'. Criste, *Erzherzog Carl,* II, 402.

praktische vragen op. Moest de groep van mannen die beschikbaar waren voor militaire dienst worden uitgebreid of volstonden de bestaande bepalingen? Keizer Frans voorzag in 1807 de eerstgenoemde optie. Dit blijkt uit zijn opmerking dat er nog moest worden bekeken, of men alleen mannen zou oproepen die *'entbehrlich'* waren, zoals tot dan toe gebruikelijk was. In dit kader vroeg Frans zich ook af of gehuwden oproepbaar zouden kunnen worden. Ten slotte vroeg hij zich af of de selectie door middel van loting moest geschieden. Achter deze vragen – die de commissie van Johan moest beantwoorden – stond het dilemma dat de staat enerzijds geen nuttige arbeidskrachten wilde onttrekken aan de economie, maar de staat anderzijds niet voldoende rekruten zou vinden als hij het aantal mannen niet uitbreidde dat onder de conscriptie viel. Het aantrekkelijke van reservisten was dat zij voor slechts beperkte tijd aan het economisch verkeer werden onttrokken: voor de eerste oefening werd gedacht aan zes weken, terwijl de jaarlijkse herhalingsoefening evenmin lang zou duren. Frans vroeg de commissie om de oefeningen van de diverse reservebataljons zo te plannen, dat ze niet in een oogsttijd zouden vallen, of tijdens andere perioden waarin er vele arbeidskrachten in de landbouw nodig waren. De lokale omstandigheden en behoeften waren daarbij bepalend.[88]

De keizer zag hiermee onder ogen dat deze legerhervorming directe maatschappelijke consequenties had. Omdat bezuinigingen nu eenmaal aan de orde van de dag waren, bepaalde de keizer dat de reservisten slechts voor de duur van de oefening een wapen zouden krijgen. Ook kregen de reservisten slechts overkleding als uniformering, die zij na afloop van de oefening bovendien weer moesten inleveren. Het zou onmogelijk zijn alle reservisten tegelijk onder de wapenen te roepen. Doel van de hele operatie was om in tijd van oorlog zoveel mogelijk dienstplichtigen, die al enigszins geoefend waren, beschikbaar te hebben. Het oprichten van een volksleger was daarentegen niet aan de orde.

Dat de oefeningen van reservisten zo min mogelijk economische schade mochten toebrengen, impliceerde dat de reserve op regionale basis zou moeten worden georganiseerd. Het zou averechts werken als de reservisten lange reizen zouden moeten maken om oefeningen bij te wonen. De herhalingsoefeningen duurden slechts drie weken, terwijl de gemiddelde reisafstand voor een rekruut op het platteland naar zijn regiment toch al gauw enkele dagen bedroeg!

Frans wenste een uitbreiding van het leger, geen militarisering van het volk. Daarom hechtte hij eraan dat de reservist *'so lange sie unter dem Gewehre stehet, Kriegsdienste leistet, (...), dass sie den nämlichen Eid ablege, und die Kriegs Artikel beschwöre, wie*

88 KA, KMK, Franz, 1807 6 32, Blatt 3-4.

der gewöhnliche Soldat.' [89] Karel achtte het niet haalbaar om elk regiment uit te breiden met drie tot zes bataljons reservisten. Waar moest hij deze rekruten vandaan halen? Hoe kon hij een dergelijke mensenmassa geschikt maken voor het militaire bedrijf, zonder de economie aan te tasten? Uit de memoranda die Karel schreef, spreekt zorg over deze vraagstukken. Wat het spanningsveld tussen uitbreiding van het leger en een goed functioneren van de economie betreft, deelde Karel de zorgen van Frans. Op 29 juni 1807 gaf Karel aan de *Hofkriegsrat* opdracht een voorstel uit te werken over het aantal op te roepen reservisten. Karel ging hierbij in eerste instantie uit van één enkel bataljon op elke circa 95.000 inwoners. Hij vervatte in deze opdracht nog een verzoek, dat voortkwam uit de vrees dat de nieuwe militaire plichten te nadelige consequenties zouden hebben voor het burgerleven van de reservisten: *'Mit dieser anordenung ist zwar die möglichste Rücksicht auf die Landwirtschaft genommen. Aber ein grosser Theil der Mannschaft wird auch aus Leuten von Gewerben, von Fabriken und dergleichen bestehen. Wenn diese Leute durch mehrere Wochen ihrem Gewerbe ganz entzogen würden, so müssen nicht nur die Gewerbe und Fabriken an manchem Orte ins stocken, – wenigstens in temporäre Verlegenheit gerathen, sondern die einzelnen Individuen, selbst würden nach geendigter Exerzierzeit oft arbeitslos sein, und aus Mangel an Arbeit, Vagabunden werden. Ich empfehle dem hofkriegkrathe die würdigung dieses Gegenstande das und der frage: ob dem Übel nicht dadurch könnte abgeholfen werden, dass die Exerzierstunden sehr früh im Tage angesetzt, und dann bei Städten, die Mannschaft für den übrigen Theil des Tages zur Arbeit entlassen würden?'* [90] Het idee om van burgers soldaten te maken door hen 's ochtends in alle vroegte te laten exerceren en dan weer naar het werk te laten gaan, was onwerkbaar. Karel moet dat zelf ook hebben voorvoeld. De opmerking laat ondertussen zien, hoezeer hij moeite had met het idee dat een onderdaan de soldaat- en burgerrol gelijktijdig zou vervullen.

Het grote aantal reservisten dat Frans voor ogen stond, bleek onhaalbaar. Op 11 augustus 1807, toen de *Hofkriegsrat* haar voorbereidende werk had gedaan, kwam Karel tot de conclusie dat het al moeilijk genoeg zou zijn om voor elk regiment drie bataljons reservisten te vormen. Dit zou alleen lukken als men slechts één bataljon zou bewapenen en als de reservist zelf voor een – geïmproviseerd – uniform zou zorgen. Tot ergernis van Karel had Frans bij monde van de *Hofkanzlei* de loting opnieuw ter discussie gesteld. Karel probeerde aan de bezwaren van de keizer tegemoet te komen door te beloven dat er twee groepen van beschikbare rekruten zouden komen. Ze waren als het goed was al 'entbehrlich' voor de economie verklaard, maar zouden vervolgens

89 KA, KMK, Franz, 1807 6 32, Blatt 3.

90 KA, KMK, Karel aan Hofkriegsrath, 29.6.1807, 1807 6 32, 6110.

weer worden onverdeeld in 'minder entbehrlichen' en 'entbehrlichen'. Rekruten werden eerst geselecteerd uit de laatste rubriek. Als men daarna nog reservisten tekort kwam, zouden leden van de eerste groep loten. In aansluiting op een voorstel van Johan ging Karel ermee akkoord dat de basis voor de rekrutering werd uitgebreid. Voortaan behoorden: *'alle verheirathete Hausoffiziere, Bediente, Gesellen, Knechte, Taglöhner usw. wenn sie zum feurergewähr tauglich sind in die Rubrik der zu Staats Nothdürften anwendbaren'*.[91] Ook was Karel voorstander van een uitbreiding met de *'Beamten von geringeren Chargen, die nicht zu der Rubrik Beamte und Honoratioren geeignet sind'*. Voorts merkte Karel op dat men er verstandig aan deed de regimenten te legeren in de districten waar zij ook hun reservisten rekruteerden, om zo kosten te besparen en de uitvoering van de reservistenregeling eenvoudiger te maken: *'Zur zweckmässigen Abrichtung den Reserven und zu Ersparung der mehreren Kösten wäre es sehr erwünschlich, wenn jedes Regiment im frieden in seinen Konscriptions Bezirk bequartiert, und dahero bei den neuen Eintheilung der Konscriptions Bezirke, dem ein oder andern in Schlesien liegenden Regimente, jene Anzahl der Populazion die es aus Galizien zu erhalten haben würde, aus den ihm am nächsten liegenden Bezirken zugetheilt würde, damit den ganze Konscriptions Bezirk möglichst beisammen sey.'* Door deze ontwikkeling zouden de burgerlijke en militaire samenleving meer en meer met elkaar vervlochten raken. De soldaten waren opgegroeid in de streek waar zij gelegerd waren, en de reservisten woonden daar nog steeds.[92] Dat Karel zich in dit verband geen zorgen maakte over de inzet van het leger in tijden van politieke onrust mogen we opmerkelijk noemen!

Johan zal verheugd zijn geweest over het regionale karakter dat de reserve kreeg. Dit paste prima in zijn visie om de verantwoordelijkheid voor beleid zoveel mogelijk te leggen bij degenen die het beleid ter plekke moesten uitvoeren. Het regionale karakter van de reserve stimuleerde bovendien de onderlinge wedijver tussen de verschillende landstreken van de monarchie, een ander stokpaardje van Johan.

Een voorstel van de *Hofkanzlei* baarde Johan daarentegen zorgen. Volgens dit voorstel zouden degenen die als *Kapitulant* in een parate eenheid dienden, na afloop van hun diensttijd van tien jaar nog eens zes jaar moeten dienen als reservist. Johan legde deze kwestie op 8 september 1807 voor aan de keizer, waarbij hij aantekende dat veel militairen

---

91 KA, KMK, Karel aan Grünne, lid van de *HofKommission* onder voorzitterschap van Johan, 11.8.1807, onder de titel: *'Bemerkungen Über die höchst angeordente Errichtung den Reserve Bataillons bei den deutschen Werbbezirke Regimentern'*, blatt 4-5.

92 KA, KMK, Karel aan Grünne. Na de revolutie van 1848 koos Oostenrijk daarom juist voor een systeem waarbij militairen werden gelegerd in een gebied ver van hun woongebied. Dit systeem was halverwege de negentiende eeuw ook regel in Italië en Frankrijk, maar niet in Pruisen. Wawro, *Warfare and Society,* 82-83.

zich tegen dit voorstel hadden gekeerd omdat de nuttige effecten van de *Kapitulation* op deze manier teniet werden gedaan. Johan schaarde zich achter dit argument en voegde er – geheel in zijn stijl – aan toe: *'weil im Kriege oder im Fall der Noth ohnehin jedermann, folglich auch der ausgediente Kapitulant, wenn er dazu aufgefordert wird, des Vaterland zu vertheidigen verpflichtet ist, finde ich mich ebenfalls bewogen, der Meinung des Militärs gegen den geäusserten Antrag der Hofkanzley beyzutreten.'* [93] Hoewel de wens hier natuurlijk de vader van de gedachte was, typeert het Johan dat in tijd van oorlog het hele volk verplicht zou moeten worden tot verdediging van het vaderland. Een ander argument om zich te verzetten tegen het voorstel van de *Hofkanzlei* was de notie dat de *Kapitulant* – net als vroeger – min of meer voor zijn leven zou zijn veroordeeld tot het soldatendom, als hij na zijn reguliere diensttijd nog eens zes jaar als reservist zou moeten dienen. Het zou een terugkeer in de maatschappij bemoeilijken. Bovendien zou een dergelijke maatregel het leger er als werkgever niet aantrekkelijker op maken. De keizer volgde Johans advies op: uitgediende *Kapitulanten* behoefden niet toe te treden tot de reserve.

Ook over een andere kwestie vloeide de inkt rijkelijk uit Johans pen: viel de reservist onder het militaire dan wel het civiele recht? In Johans gedachtewereld was dit een kwestie van grote importantie. Verschillende oplossingen waren er mogelijk. Men kon de reservist beschouwen als een militair, ook in de periode waarin hij zich in zijn eigen haardstede bevond. Men kon er ook voor kiezen om de reservist geheel of gedeeltelijk onder het burgerlijke wetboek te laten vallen, aangezien hij niet tot het parate leger behoorde.[94] Tussen beide uitersten lag een scala aan opties open. De militaire autoriteiten waren er niet happig op om zich in de leefsfeer van de reservist te begeven, zolang deze niet onder de wapenen was. Het idee om reservisten geheel onder het militaire recht te laten vallen, was niet aan de orde. Uit Johans correspondentie met Frans blijkt dat de *Vereinigte Hofkanzlei* met een voorstel is gekomen om de reservist tijdens de dienst deels onder het burgerrecht te laten vallen. Uitgangspunt hierbij was dat de reservist onder het militaire recht zou vallen voor zware vergrijpen die invloed hadden op de discipline, maar dat hij voor andere zaken die in het strafrecht waren geregeld, zou worden berecht door een niet-militaire rechtbank. Johan formuleerde het aldus: *'daß aber, sobald ein Individuum der Reservemannschaft, ein in dem Strafgesetzbuch enthaltenes Verbrechen, oder auch nur eine schwere Polizey Übertrettung begeht, die kompetente Kriminal - oder Polizey Jurisdikzion einzutretten habe. Diese Einschrankung sey*

93 KA, KMK, Johan aan Frans, 8.9.1807, 1807 6 32, Blatt 3-4.

94 De term 'burgerlijk wetboek' loopt hier twee jaar vooruit op de invoering hiervan in de Oostenrijkse kroonlanden in 1811. Men sprak in 1807 steeds over 'vallend onder civiele (of burgerlijke) jurisdictie'.

darum nötig, weil der Reserve Mann jederzeit eine burgerliche Person bleibt, folglich auch über seine Verbrechen nur nach den burgerlichen, und nicht nach den ungleich strengeren Militärgesetze zerichtet werden kann.' [95]

In deze kwestie komt goed naar voren hoe men worstelde met de vraag naar de juridische positie van de man die zowel burger als militair was. Voor Johan sprak het vanzelf dat de reservist onder de competentie van een niet-militaire rechtbank viel voor gedragingen die hij verrichtte op een moment waarop hij niet aan een legeroefening of -opleiding deel nam. Uitsluitend wanneer de reservist onder de wapenen was, viel hij volgens Johan onder het militaire recht. Anders zou er sprake zijn van onrechtvaardigheid tegenover de *Kapitulant* van het staande leger, die immers ook slechts tijdelijk soldaat was, zij het voor langere tijd.[96] De wet die uiteindelijk op 12 mei 1808 werd vastgesteld, bepaalde dat de reserve zou bestaan uit twee bataljons per regiment linie-infanterie, één van zevenhonderd en één van zeshonderd man. Deze reservebataljons werden gevormd uit personen die beschikbaar waren voor de conscriptie, waarbij de procedure van 1807 werd gevolgd. De eerste groep die werd aangesproken waren de *'entbehrlichen'*. Leverde deze groep onvoldoende reservisten op, dan kwamen de volgende rekruten uit de groep van 'minder *entbehrlichen'*. Voor opname in de reserve werd net zolang geloot tot het benodigde aantal reservisten was bereikt. De reservist kwam op voor een eerste oefening van vier weken, en in de daarop volgende zes jaar telkens voor een jaarlijkse oefening van drie weken. Zo zou er een reservoir ontstaan van min of meer geoefende dienstplichtigen. Tijdens hun oefening werden de reservisten bewapend maar niet geüniformeerd: een kokarde op hun hoofddeksel volstond.[97] Indien het staande regiment rekruten nodig had, putte het uit de groep reservisten. De gelukkige moest dan een contract tekenen en werd *Kapitulant*. Degenen die het langst bij de reserve dienden, werden het eerst aangewezen om een contract te tekenen, omdat zij relatief het best waren geoefend. Waren er verschillende gelijkwaardige kandidaten, dan lootten zij onderling.[98]

Bij de ruiterij werd bij elk regiment een reserve-eskadron van ongeveer 150 ruiters opgericht, waarvoor 60 (zware cavalerie) of 96 (lichte cavalerie) paarden beschikbaar dienden te zijn. In totaal voorzag men een aantal van 59.800 reservisten.

De instelling van de reserve bood een oplossing voor het dilemma dat Oostenrijk behoefte had aan een omvangrijk leger maar de hoge kosten daarvan niet kon dragen. Bij zowel

---

95 KA, KMK, Johan aan Frans, 8.9.1807, 1807 6 32, Blatt 5-7.

96 KA, KMK, Johan aan Frans, 8.9.1807, 1807 6 32, Blatt 7.

97 Criste, *Erzherzog Carl,* II, 400-402; Von Angeli, *Erzherzog Carl,* V, 213; Rothenberg, *Napoleon's great adversary,*153-154. Rothenberg vergist zich als hij schrijft dat de jongeren eerst moesten dienen.

98 Criste, *Erzherzog Carl,* II, 402.

militairen als de keizer viel deze oplossing in de smaak. Tegelijkertijd erkenden keizer en legerleiding hiermee dat het leger een verzameling burgers was geworden die voor bepaalde tijd hun dienstplicht vervulden. De basis hiervoor was in 1802 gelegd met de conscriptiewet en *Kapitulanten*-regeling, maar de wet op de reserve van 1808 opende de deur naar een massale, kortdurende dienstplicht en daarmee naar een mobilisabel massaleger moderne stijl.

DE SAMENSTELLING VAN DE LANDWEHR

Met het voorstel om een reserve op te richten, probeerde Johan grote delen van de bevolking te betrekken bij de landsverdediging. Hij slaagde hierin slechts gedeeltelijk, omdat keizer en *Generalissimus* weigerden om iets te veranderen aan de sociale basis van het conscriptiestelsel. Nog steeds bleven grote groepen boeren, ambachtslieden, winkeliers en dergelijke vrijgesteld van dienstplicht. De bepaling dat alleen degenen die economisch *'entbehrlich'* waren, verplicht konden worden om te dienen, bleef een belemmering om het welgestelde en ondernemende deel van de bevolking te betrekken bij de militaire dienst.
De *Landwehr* voldeed in dit opzicht beter aan Johans doel. Via de *Landwehr* raakten zelfstandige boeren en burgers wél betrokken bij de landsverdediging. Vrijwillig dienstnemen bij de *Landwehr* was aantrekkelijk vanwege het lokale karakter ervan. Doordat de leden van de *Landwehr* in de eigen omgeving oefenden, hoefde hun nering er niet veel onder te lijden. Dit droeg er in belangrijke mate toe bij dat veel vrije boeren en leden van burgerij en adel zich vrijwillig aanmeldden als (onder-)officier voor de *Landwehr*. Het verklaart ook waarom er in het *Landwehrpatent* zoveel aandacht was voor de organisatie van de militaire oefeningen: het was de bedoeling dat zoveel mogelijk mensen deel konden nemen aan deze oefeningen.
Wanneer we het *Landwehrpatent* van 1808 bekijken, springt het regionale karakter van de *Landwehr* het meest in het oog. Het was bijna alsof Johans ideaal van het Zwitserse model in de *Landwehr* al was gerealiseerd.[99] De opdracht aan – weer – een commissie om de wet voor te bereiden, op 28 mei 1808 uit des keizers pen gevloeid, luidde: *'Zur schnellen Organisierung und Einführung derselben bestimme Ich in Innerösterreich, in Salzburg Meinen Herrn Bruder Erzherzog Johann, in Böhmen und Mähren Seiner des Erzherzogs Ferdinand, im Lande ob und unter der Enns Seiner des Erzherzogs*

99 Het Zwitsere systeem, waarvan zijn leermeester Johannes von Müller een groot voorvechter was.

Boerendracht uit het Mürztal en ontwerp voor een uniform voor de Landwehr in het Mürztal, 1808

(Collectie Steiermärkisches Landesarchiv, Graz)

Maximilian königliche Hoheit, in Galizien aber Meinen General der Kavallerie Grafen von Bellegarde, einverständlich mit den betreffenden Ländesgouverneuren; diese haben also, so wie Mein bevollmächtiger Hofkommissär in Inneröesterreich Graf Saurau, der Niederösterreichische Regierungspräsident Graf Bissingen und die Gouverneure von Mähren, Graf Lazansky, und von Oesterreich ob (...) der Enns, Baron Hackelberg, der Zusammentretung beiwohnen.' [100] Voorzitter en centrale figuur in de bijeenkomst was aartshertog Johan: *'Ich lege einen großen Teil der Verteidigung Meiner Monarchie in Ihre Hände.'* [101] De wet zou alleen betrekking hebben op de *'deutsche Provinzen'*, daar Oostenrijk aan de grens met het Ottomaanse Rijk al beschikte over *Grenzer* en in Hongarije niet het gezag had om de invoering van een *Landwehr* af te dwingen.[102]

100 Geciteerd in: Zehetbauer, *Landwehr gegen Napoleon,* 29.

101 Geciteerd in: Zehetbauer, *Landwehr gegen Napoleon,* 29.

102 Een poging hiertoe werd in mei 1808 gedaan, maar de Hongaarse Landdag wees het voorstel resoluut af. In plaats daarvan stelde de Landdag de keizer in geval van oorlog vijftig- à

Bovendien vond de keizer het belangrijk dat de *Landwehr* alleen in die streken werd gevormd waar de staat kon rekenen op gezagsgetrouwe burgers. Bij de *Landwehr* was slechts een minimum aan professionele militairen betrokken. Acceptatie onder de bevolking was daardoor cruciaal om de *Landwehr* succesvol te laten functioneren. Mede hierom werd op voorstel van *General der Kavallerie* graaf Heinrich Bellegarde (1756-1845) besloten in Galicië geen *Landwehr* in te voeren maar een aantal extra reservebataljons op te richten. De reserve was beter geïncorporeerd in de reguliere armee.[103] De commissie ter voorbereiding van de *Landwehr* bestond uit de gouverneurs van de kroonlanden of hun equivalenten, die ook de uitvoering van de wet op zich zouden nemen. Uitdrukkelijk was bepaald dat de door de commissie benoemde inspecteurs der *Landwehr* samen werkten met deze *Landeschefs* en dat deze inspecteurs op het gebied van de *Landwehr* net zoveel in de melk te brokkelen hadden als de militairen en aartshertogen. De *Landwehr* werd immers grotendeels betaald uit regionale geldstromen. Ook was het doel van deze organisatie regionaal: *'bloß zur Verteidigung des vaterländischen Bodens.'* [104]

Johan zelf benadrukte het regionale karakter van de *Landwehr* in zijn correspondentie met de keizer: *'Als das System entworfen würde, konnten nur allgemeine Gründsätzen festgesetzt werden; schon damals war man aber überzeugt, dass nur in der deutsch-österreichischen Erblanden eine Gleichförmigkeit bestehen könne, dass aber die so mannigfaltige Verschiedenheit der Provinzen, in Rücksicht ihrer Lage, Bewohner, Verhältnisse und Bedürfnisse, auch in den zur Ausführung zu ergreifenden Mitteln viele Abweichungen erforderen könnte'*. Tevens merkte hij op dat de oprichting van de *Landwehr* alleen succesvol kon zijn, als de lokale autoriteiten er blijvend aan meewerkten: *'Meine Pflicht ist es, als Unterthan, als Staatsbeamten (...) vorzustellen, das die Ausführung dieser von mir gemachten Vorschläge, besonders jene, welche den moralischen Theil betreffen, längere Zeit und angestrengtere Arbeit in den Provinzen erforderen, um mit Mitwirkung der Unterbehörden alles zu Stand zu bringen.'* [105]

Om de rijen van de *Landwehr* te vullen, deed men een beroep op degenen die volgens

zestigduizend man van de *Insurrectio* ter beschikking. De *Insurrectio* kende een geheel andere organisatie dan die van de *Landwehr*: zij was gebaseerd op de oude feodale structuur. Rothenberg, *Napoleon's great adversary,* 154.

103 Zehetbauer, *Landwehr gegen Napoleon,* 30. De beslissing was logisch. Voormalig Pools Galicië was pas in 1795 verworven. Nog in 1807, een jaar voor het verschijnen van patent, was men in Galicië in openlijke en gewapende opstand geweest naar aanleiding van de instelling van het Groot-Hertogdom Warschau door Napoleon, dat een onafhankelijk Polen leek te beloven.

104 Geciteerd in: Zehetbauer, *Landwehr gegen Napoleon,* 31.

105 KA, KMK, Johan aan Frans 8.12.1808, blatt 1-2.

de conscriptiewet (inclusief de aanpassingen van het *Reservepatent* van 12 mei 1808) oproepbaar waren voor militaire dienst, maar waren uitgeloot of voorlopig vrijgesteld. Uit hun rijen werd door het lot bepaald wie in de *Landwehr* moest dienen. Vrijwilligers mochen zich evenwel ook melden. De *Landwehr* diende uitsluitend voor verdediging van de eigen streek en kon zowel zelfstandig opereren als samen met het reguliere leger. Anders dan de reserve zou de *Landwehr* beschikken over 'eigen' bataljons in die zin, dat het bataljon als zelfstandige eenheid onder de wapenen zou komen in tijd van oorlog. Een reservebataljon bestond uit dienstplichtigen die gezamenlijk een rudimentaire training ontvingen en die jaarlijks op herhalingsoefening gingen. Zij vormden louter een administratieve eenheid om in tijd van oorlog de gelederen van het reguliere leger aan te vullen. Een *Landwehr* bataljon was daarentegen een zelfstandige, min of meer parate militie-eenheid die lokaal zou worden ingezet. In totaal werden 150 *Landwehr* bataljons ingesteld, waarbij elke provincie – afhankelijk van zijn inwoneraantal – zorg droeg voor een bepaald aantal bataljons. Binnen-Oostenrijk, waarvoor Johan inspecteur was, zorgde in totaal voor 37 bataljons.[106]

Oefeningen van de *Landwehr* soldaten vonden op zon- en feestdagen plaats. Aan de manier waarop de oefeningen werden georganiseerd is goed te zien, hoezeer de *Landwehr* verweven was met de lokale sociale structuur.

De *Landwehr* was georganiseerd per inspectoraat, het amtsgebied van een inspecteur. Een inspectoraat kwam overeen met een provincie of land en was verdeeld in *Kreise* die een of meer bataljons moesten opbrengen. Elk bataljon bestond uit vier, zes of acht compagnieën van gemiddeld tweehonderd man, die ieder weer onderverdeeld waren in *Züge* van veertig à vijftig man, die op hun beurt waren onderverdeeld in korporaalschappen van tien à twintig man. In Binnen-Oostenrijk – waar Johan inspecteur was – ging men er vanuit dat een korporaalschap min of meer overeen kwam met een parochie of woonkern. Waren de parochies groter dan een korporaalschap, dan kon een parochie ook een complete *Zug* leveren. Op deze manier werd de structuur van de *Landwehr* gekoppeld aan de sociale structuur van de overwegend landelijke gemeenschappen. *'In Innerösterreich und Salzburg, Länder, die grösstenfalls Gebürge sind, liegen die Wohnungen zerstreut, die Dörfer und Märkte sind meist unbeträchtlich; diesen war die Ursache, dass man zu den Übungen - die Hauptstädte ausgenommen - nie grosse Abtheilungen versammeln konnte. Zug- und Korparalschaften weise mussten diese vorgenommen werden. Die Übungsplätze wurden dafur bei die Kirchen bestimmt, wo*

106 Krenn, 'Landwehr', 56; Criste, *Erzherzog Carl* II, 402; Zehetbauer, *Landwehr gegen Napoleon,* 33; KA, KMK, Johan aan Frans 8.12.1808; Johan spreekt van 37 in plaats van 36 bataljons.

sich die Bewohner versammeln.' [107] Johan wilde dat men van de lokale structuur gebruik maakte teneinde de leidende figuren in de plaatselijke gemeenschap te betrekken bij de *Landwehr*. Hun medewerking zou de bevolking motiveren om trouw en enthousiast deel te nemen aan de oefeningen van de *Landwehr*: *'Die Geistlichkeit hat man ermahnt den Willen ihres Landesherrn kräftig zu unterstützen; mit den Gemeinderichtern und Ausschussmännern hat man sich über jener berathen, was ihren Verhältnissen am anpassendsten wäre; endlich wurde ihnen der wahre Gesichtspunkt dieser Anstalt vorgestellt, und getrachtet, die ohne dies gute Stimmung des Volks zu fesseln, und jeden Irrwege zu vorkommen.'* [108] Het lijdt geen twijfel dat Johan van de *Landwehr* een 'zaak van iedere onderdaan' wenste te maken.

Al jaren eerder, in de herfst van 1805 in Tirol, had Johan zijn voorkeur uitgesproken voor militie-officieren die konden rekenen op de genegenheid en steun van de lokale bevolking.[109]

Bij de *Landwehr*-organisatie in 1808 ging hij van hetzelfde principe uit. Degenen die de lokale gemeenschap kenden en die konden beoordelen wie gezag had en over leidinggevende capaciteiten beschikte, dienden officieren voor te dragen voor de *Landwehr*. De *Landwehr* kende dan ook een systeem van benoemingen dat opvallend gedecentraliseerd was, zeker voor een leger dat gewend was dat de keizer elke officiersbenoeming persoonlijk ondertekende. Bij de *Landwehr* zouden de bataljonscommandanten worden benoemd door de keizer, op voordracht van de inspecteurs van de *Landwehr* en de gouverneurs. De bataljonscommandant droeg op zijn beurt mannen voor een benoeming in de lagere – subalterne – officiersrangen voor bij de inspecteur, die vervolgens de benoemingen deed. Compagniescommandanten verzorgden voordrachten voor onderofficieren, waarna de voordrachten al dan niet werden bekrachtigd door de bataljonscommandant.[110] Voor de officieren werd geen beroep gedaan op dienstplichtigen maar op vrijwilligers. De *Landwehr*-instructie stelde dat *'insbesondere nebst ausgetretenen Offizieren auch adelige oder sonst ansehnliche Güterbesitzer, herrschaftliche Beamte, überhaupt aber immer solche Individuen zu wählen sind, welche mit den nötigen moralischen Eigenschaften das Vertrauen des Landes sich erworben haben.'* [111] In december 1808 kampte Johan met een tekort aan officieren voor de *Landwehr* in Stiermarken, maar hij toonde zich tevreden met de lieden

107 KA, KMK, Johan aan Frans 8.12.1808, Blatt 14.

108 KA, KMK, Johan aan Frans 8.12.1808, Blatt 21.

109 HHuSt, Kabinettsarchiv, Kaiser Franz akten, Johan aan Frans 15.9.1805.

110 Zehetbauer, *Landwehr gegen Napoleon,* 34.

111 Geciteerd in: Zehetbauer, *Landwehr gegen Napoleon,* 37.

die zich voor deze functies hadden gemeld: *'Güter- und Grundbesitzern, Werksinhabern, Kaufleuten, Beamten; letztere mit Bewilligung ihrer herrschaften.'* [112] De adel diende mondjesmaat, een kwestie waarover Johan niet zonder gevoel voor ironie opmerkte: *'Man gewärtigt mit Zuversicht von den letzten, daß ein großer Teil derselben, ihres allerersten Berufes, dem Vaterlande zu dienen, eingedenk, bereit sein werde, diese noch einzige Gelegenheit zu ergreifen, freiwillig der Landwehr beizutreten, um nach dem in der Geschichte vorleuchtenden Beispiele ihrer ruhmvollen Ahnherren die Rechte der Nation zu verfechten, von welchen allein und einzig nur ihre Selbständigkeit, ihr Glück und Ehre, mit einem Worte ihr alles abhängt.'* [113]

Vrij vertaald: de *Landwehr* bood de adel de laatste kans om zich verdienstelijk te maken voor het vaderland. Om het gebrek aan militaire ervaring en kennis te ondervangen werden uitgediende *Kapitulanten* aangemoedigd dienst te nemen als (onder-)officier. Tevens werden voor de eerste oefeningen van de linieregimenten officieren 'geleend' uit reguliere legereenheden. Zij dienden tijdelijk in de *Landwehr* om de officieren van de desbetreffende eenheid terzijde te staan.

Teneinde dienst nemen bij de *Landwehr* zo aantrekkelijk mogelijk te maken, vergoedde de overheid een deel van de kosten die de *Landwehr*-man maakte om de plaats van oefening te bereiken. Zowel officieren als soldaten ontvingen deze vergoeding in de vorm van voedsel, brandhout en een bijdrage in de kosten van paarden. Volgens Johan waren deze vergoedingen essentieel voor het welslagen van de *Landwehr*. Terwijl de overheid nauwelijks geld spendeerde aan uniformering, gaf ze grote bedragen uit aan deze *Vorspannkosten*. Vooral bij officieren liepen deze kosten op, zeker bij hen die al dienden in het staande leger en die van ver moesten komen. Ook bataljonscommandanten maakten aanzienlijke kosten, wanneer zij het uitgestrekte gebied bereisden waar de onderdelen van hun bataljon waren gevestigd. In een brief aan keizer Frans legde Johan een en ander uit: *'Die Vorspannskösten werden eine Rubrike machen, die bei der jetzigen Einrichtung der Landwehr als permanent anzuschlagen kömmt; aüßerst hoch wird sich die Ausgabe Summa belaufen. Nach einer Eingabe des Judenburger wenigstens 4000 Pfunden. Die Bataillons Commandanten, die Offiziere der Landwehr, selbst die Abrichtungs Offiziere erfordere eine beträchtliche zahl.'* [114]

Zowel soldaten en onderofficieren als officieren meldden zich in groten getale vrijwillig voor de *Landwehr*. In veel districten kon men van loting afzien omdat er voldoende vrijwilligers waren. De stad Triëst, die – vanwege het stadsrecht – vrijstelling van alle

112 KA, KMK, Johan aan Frans 8.12.1808, Blatt 4.

113 Geciteerd in: Zehetbauer, *Landwehr gegen Napoleon,* 38.

114 KA, KMK, Johan aan Frans 08.12.1808, Blatt 19.

vormen van dienstplicht kende, bracht alleen al vier vrijwilligersbataljons *Landwehr* op de been. In de zuidelijke kroonlanden lijkt de vrijwillige rekrutering beter te zijn verlopen dan in Bohemen en Moravië. In de omgeving van Praag en Brünn (Brno) waren er weliswaar voldoende vrijwilligers – deze streek leverde ook de vrijwilligers voor het al in 1796 opgerichte *Erzherzog Karl Legion* – maar elders in Bohemen moesten mannen worden verplicht tot de dienst, dat wil zeggen dat zij werden aangewezen door het lot. In de meeste kroonlanden kostte het evenwel geen enkele moeite om de bataljons te vullen met vrijwilligers.

Al in augustus 1808, pas drie maanden na het bekend worden van de regeling, waren er in alle districten voldoende of zelfs teveel aanmeldingen voor de *Landwehr*. In totaal stonden *'152.000 leicht interessierte bis stark enthusiasmierte Landwehrkrieger aller Ränge und Funktionen, vom Schützen im letzten Glied über den Feldwebel und Leutnant bis zum Major und Bataillonskommandanten, in kürzester Frist, in weiten teilen freiwillig und aus allen Bevölkerungsschichten'* ingeschreven bij de *Landwehr*.[115] In Krain en de omgeving van Pettau (Ptuj) waren er zelfs boeren die hun door het lot vrijgestelde zonen kwamen aanmelden als vrijwilligers. Overigens was de gevechtswaarde van de *Landwehr* in december 1808 nog altijd zeer gering. Voor slechts de helft van de manschappen waren geweren beschikbaar en de oefeningen waren pas net begonnen.[116] Dit neemt niet weg dat de snelheid waarmee deze tienduizenden miliciens waren gemobiliseerd tijdgenoten in én buiten Oostenrijk verbaasde. Er werd op zo'n grote schaal soldaatje gespeeld, dat de Franse ambassadeur graaf Andréossy aan zijn superieuren in Parijs meldde, dat in Oostenrijk zelfs de kinderen werden bewapend en getraind.[117] Andréossy, die zelf in het Franse leger had gediend als inspecteur-generaal der artillerie, oordeelde echter niet laatdunkend over de eventuele militaire betekenis van de *Landwehr*. In Graz was de chef van de politie verbaasd over de burgers die met wapens over straat liepen. In een rapport aan Wenen schreef hij: *'Die Organisierung der Verteidigungsanstalten scheint eine neue Epoche für die Monarchie zu bilden. Der Landmann gewinnt Neigung für den Militärstand und sucht nicht mehr sich demselben zu entziehen, weil er nur in diesem Sicherheit für die Zukunft zu finde glaubt, weil er gegenwärtig äußerst schonend behandelt wird und weil er dabei seinen Landgeschäften nicht entzogen wird.'* [118]

De soldaat werd geëerd als burger, terwijl de burger milicien werd: dienstplicht werd

115 Zehetbauer, *Landwehr gegen Napoleon,* 50-52.

116 KA, KMK, Johan aan Frans 08.12.1808, Blatt 22.

117 Zehetbauer, *Landwehr gegen Napoleon,* 107.

118 Geciteerd in: Zehetbauer, *Landwehr gegen Napoleon,* 57.

een kwestie van wederzijdse rechten en plichten. Daarmee was inderdaad zowel militair als politiek een nieuw tijdperk aangebroken.

MOTIVATIE, KLEDING EN BEWAPENING VAN DE LANDWEHRMANN

De politiechef in Graz had zijn ogen niet in de zak zitten. Het enthousiasme voor de *Landwehr* kwam voort uit de door Johan en Karel geïnitieerde veranderingen, die een nieuw militair en ethisch reveil inluidden. De Oostenrijkse historicus Ernst Zehetbauer heeft er terecht op gewezen, dat dit militair reveil hand in hand ging met een vernieuwing van bepaalde aspecten der sociale structuur. *'Die Landwehr erfüllte die zu halbstaatlichen Verwaltungseinheiten erstarrten Personenverbände der Grundherrschaften mit neuem Leben, hauchte ihnen militärischen Geist ein. Sie verlieh den Herrschaften das Antlitz kriegerischer Gefolgschaften und machte sie zum Schema eines neuen Militärs (...) machte sie zur Miliz der Nation.'* [119] De geïdealiseerde oude sociale structuur, die op deze wijze nieuw leven werd ingeblazen, dateerde uit de late Middeleeuwen, vóór de landvorst absolute aanspraken op de macht maakte. Johans pogingen om de Oostenrijkse staat veerkrachtiger te maken, kunnen dan ook zowel conservatief als liberaal genoemd worden. Liberaal in de zin, dat Johan geloofde in zelfstandige en ondernemende onderdanen: *'in jeden Menschen liegt doch immer ein Funken Eigenliebe und Ehrgeiz.'* [120]
Conservatief in de zin, dat Johan de nadruk legde op het platteland en teruggreep op een geïdealiseerde laatmiddeleeuwse maatschappelijke structuur.
Johan zag in dat de motivatie van de onderdaan om zich vrijwillig in te zetten voor de verdediging van de staat, onder het absolutistische systeem tot een minimum was gedaald. De onderdaan zou pas vrijwillig bereid zijn tot militaire dienst, als hij zich kon vereenzelvigen met de belangen van de staat. Daarvoor zou de vorst eerst goede levensomstandigheden voor de onderdaan moeten scheppen. Ambtelijke en rechterlijke willekeur, armoede, afhankelijkheid, slecht onderwijs – volgens graaf Saurau vormden ze de belangrijkste oorzaken voor de impopulariteit van de conscriptie. Saurau schreef dit op 16 maart 1808 in een memorandum aan keizer Frans, waarin hij een soort samenvatting gaf van het hervormingsprogramma van keizer Jozef II. Op het gebied van onderwijs, landbouw, vrijhandel en rechtspraak was onder Jozef II veel goeds in gang gezet en dit werk diende volgens Saurau voltooid te worden. Hongarije zou hiervan

119 Zehetbauer, *Landwehr gegen Napoleon*, 138.

120 LSAM, Schuber 75, Heft 1, Abschrift, 35.

niet uitgezonderd mogen worden – de wijze waarop dit land zich had onttrokken aan het centrale beleid van de staat, was Saurau een doorn in het oog. Als vijanden van de vooruitgang noemde Saurau verder 'de willekeur van de autoriteiten, de 'veelschrijverij van de ambtenaren' en de 'onnutte geestelijkheid'. Gegeven deze omstandigheden was het weinig verwonderlijk, aldus Saurau, dat het leger er niet in slaagde de onderdaan te motiveren om te strijden voor vorst en vaderland. Als oplossing stelde hij voor om de welstand van de onderdanen te bevorderen en de regelzucht van de centrale staat te verminderen. Zo zouden de burgers vanzelf verleid worden om dienst te nemen in een militie, die in tijden van oorlog aan het leger zou worden toegevoegd. In de woorden van Saurau klinkt door hoe cruciaal de keuze van de keizer was: *'und daß der Entschluß welchen Euer Majestät ergreifen werden, unwiderruflich entschieden wird, ob der fünfhundertjährige oestreische Koloß noch ferners bestehen, oder mit schnellen Schritten, seiner Auflösung entgegen eylen solle.'* [121] Bij Johan speelde ook het begrip vrijheid een belangrijke rol. Hij ging ervan uit dat mensen bereid zijn om te vechten voor hun vrijheid, als deze vrijheid zowel zelfstandigheid van bestuur als welvaart inhoudt. Om deze reden was het voor hem vanzelfsprekend dat inwoners van bergprovincies als Tirol, die altijd een zekere mate van autonoom bestuur hadden gekend, meer bereid waren te vechten voor hun vrijheid dan anderen. *'Bey allem dem liebt er doch seinem Freyheyt und bereit sie zu Vertheidigen, auch sind diese im vielen Falle bewaffnet.'* [122] De *Landwehrmann* moest worden gemotiveerd om te strijden voor huis en haard en vrijheid, waarbij vrijheid stond voor invloed op een eigen bestuur. In tijden van oorlog zou de *Landwehrmann* zich moeten kunnen meten met de Spaanse guerrillero. Het was de taak van de staat om de benodigde condities tot stand te brengen. De staat diende voor een mild bestuur te zorgen, zodat de onderdanen de keizer als een goede vader van het huis ervoeren. De staat diende ook de onderdanen te motiveren om zich weerbaar op te stellen. Johan stelde in dit opzicht een hele serie maatregelen voor. Het hart van de soldaat kon worden aangesproken via de stem van de officier: *'allein das Schwerste, zugleich das Wichtigste ist wohl die Bearbeitung der Nazion um sie dahin zu stimmen, dass sie das bewirke, was andern Völker (Spanien) jetzt mit solchem Erfolg thun. Der Offizier als der vorsteher ist jener, der zuerst unsere Aufmerksamkeit auf sich zieht; ist dieser gestimmt, dann ist es ein leichtes ihn als das Organ des führers zu benutzen und die Mannschaft durch diese ihre Angehörigkeit sohin die ganze Nazion zustimmen. Gefühl, Patriotisin, Treue, Beharrlichkeit, Moralität sind jene Eigenschaften, die der*

121 HhuSt, Kaiser Franz Akten 69 (70alt), Heft 1808, Saurau aan Frans, 10.05.1808.

122 LSAM, Gebürgskrieg, 1805, Blatt 6.

Offiziere haben muss.' [123] Om de *Nationalgeist* te versterken, zou de staat liederen verspreiden waarin de daden van de voorvaderen werden bezongen: *'Ich weiss wohl, dass von manchen die Regierung unmöglich Wissenschaft nehmen darf, dass sie selbst, wenn sie ein Mal verbreitet sind, aus solche Beschlag legen müsse; allein Mittel giebt es genug ohne die Regierung zu kompromittiren um solche Schriften zu verbreiten.'* [124] Het propagandaoffensief zou zich met name moeten richten op de bezittende sociale groep, aldus Johan. Juist deze groep had immers belang bij een goede weerbaarheid van de staat. Uitgerekend deze vrije boeren, ondernemers en kooplieden profiteerden van het weldadig bestuur van de Habsburgse keizer. Van hen mocht de staat hulp verwachten bij de verdediging van de bestaande orde. De welgestelde boer, burger en edelman moesten uit de zelfgenoegzame sluimertoestand worden gewekt, waarin zij zich bevonden. Hun moest het gevaar van lethargie worden getoond: *'dahin zu bringen, dass für Fürst und Vaterland ihnen kein Opfer zu gross und zu teurer sey; dass Eyfer, Pflicht, und Nazionalruhe, dann Selbstständigkeit ihrer Verfassung und ihres Seyn theuer seyn müsse, wie das Leben, dieses muss erzielet werden, damit alle Stände und Klassen aus ihren unseligen Schlummer erwachen, und brüderlich vereint (ein dann schwer zu trennendes Land, wenn Überzeugung es bildete) zu dem allgemeinen Staatszweck mitwirken, nämlich: Erhaltung der althergebrachten Verfassung, ihres rechtmässigen guten Regenten, und ihrer Selbständigkeit.'* [125] Johan was hierin trouw aan zijn principe. Al in september 1805 had hij – als legercommandant in Tirol – proclamaties verspreid om vaderlandse gevoelens op te wekken alvorens hij de *Landsturm* had opgeroepen.[126]
In 1809 bleef het propagandaoffensief niet zonder resultaat. Naast de door de staat verspreidde liederen, gedichten en proclamaties, werden ook spontaan vele liederen en gedichten gedrukt. De meeste van deze liederen verschenen in de Duitse kroonlanden en in Bohemen. Vooral in Stiermarken, waar de invloed van Johan het sterkst was, gaven burgers gehoor aan de oproep om hun patriottistische gevoelens te uiten. Niet alleen qua aantal reacties, ook qua inhoud daarvan zal Johan tevreden zijn geweest.
Zo zijn in de *Marsch für die steiermärkische Landwehr* van Johann Georg Fellinger (1781-1816) verschillende elementen uit Johans gedachtegoed terug te vinden: het idee dat de burger zijn vrijheid, gezin en bezit moet verdedigen door zich te wapenen, het idee dat een bewapende natie van zijn buren niets te duchten zal hebben en het idee dat de burger gewapenderhand het milde bestuur van zijn rechtmatige vorst verdedigt.

123 KA, KMK, Johan aan Frans 08.12.1808, Landwehr, Blatt 60.

124 Idem, Blatt 62.

125 Idem, Blatt 65.

126 HHuSt, Kabinettsarchiv, Kaiser Franz Akten, 78d (alt) 83 (neu) Heft "Erzherzog Johann 1808 1809", Johan aan Frans, 15.09.1805, Blatt 2.

Enkele strofen geven een indruk van deze mars:

'Im Schutz der Waffen blüh'n die Staaten,
Den langen Frieden stört kein Feind,
Wo sich die volle Kraft der Staaten
Zu einem hohen Zweck vereint;
Der Bürger tritt dem Krieger näher,
Der ihn als Schlachtgenossen ehrt,
Und jeder Busen hebt sich höher,
Den jedes Herz fühlt seinen Wert.
(...)
Voran dem Brüderheere glänzet
Ein junger allgeliebter Held,
Den treuer Völker Liebe kränzet
Und seiner Ahnen Geist beseelt;
Prinz Johann führt des Landes Söhne
Herbei zum Waffentanz, herbei!
Und Franz' und Johanns Name töne
In unser lauter Feldgeschrei!

Auf, ordnet euch zur Fahnenweihe! Schwingt hoch die Wehr' in starker Hand,
Und schwöret echte Bürgertreue
Dem Kaiser und dem Vaterland!
Wenn einst des Krieges Schrecken dräuen,
Dann schließe fest sich Mann an Mann,
Dann wollen wir den Schwur erneuen,
Und mutig gehn'n die Ehrenbahn!

Wir schlagen ja für Franzens Rechte
Für Weib und Kind und eig'nen Herd!
Dem Guten stählet im Gefechte
Sein Selbstbewußtsein schon das Schwert.
Und soll ein Bruder kämpfend sinken,
Wohl ihm! er stirbt in edlem Streit,
Und seine Heldenväter winken
Ihn segnend zur Unsterblichkeit.' [127]

127 Geciteerd in: Zehetbauer, *Landwehr gegen Napoleon*, 170-171.

Liederen waren een middel om de motivatie te verhogen, vooral wanneer ze vergezeld gingen van de oproep eigen huis en haard te verdedigen. Ook kleding kon de motivering van de burgersoldaat versterken, door de *Landwehrmann* aan te spreken op zijn regionale trots. Daarom was het belangrijk dat in de kleding nadrukkelijk tot uiting kwam dat de milicien zijn geboortestreek vertegenwoordigde. Waar een soldaat van de linietroepen trots was op zijn regiment en een – voor elk regiment specifiek – uniform daarom belangrijk was voor de korpsgeest, zo was de *Landwehrmann* trots op zijn regio en moest zijn kleding symbool staan voor zijn moederland.

Oorspronkelijk wilde de staat om kosten te besparen helemaal geen uniformen voor de *Landwehr*. De regeling van mei 1808 kende dan ook geen bepalingen over uniformen. Net zoals vroeger bij de Tiroolse *Landsturm*, zou de *Landwehrmann* kunnen volstaan met een kokarde op de hoed. Maar al snel, in juli 1808, kwam Johan met het voorstel de *Landwehr* toch te uniformeren. De achtergrond hiervan was tweeledig. In de eerste plaats wilde Johan voorkomen dat de *Landwehrmann* in een oorlogssituatie niet als militair maar als bandiet zou worden gezien en in gevangenschap derhalve rechteloos zou zijn. Daarnaast zou een uniform de trots versterken van de *Landwehrmann* als vertegenwoordiger van zijn landstreek.[128] Het is evident dat Johan de *Landwehr* als een geregelde militie zag. Hij wilde beslist niet dat in een oorlogsituatie allerlei avonturiers en bandieten zich zouden mengen in gevechten, zoals in Spanje veel gebeurde.[129] Johan was een exponent van het gezag en de *Landwehr* was een uitdrukking van de wijze waarop hij de staat wilde organiseren. De *Landwehr* was een instrument van orde, niet van wanorde.

Bij de uniformering van de *Landwehr* liet Johan zich inspireren door streekdrachten. Hij verzocht de autoriteiten van de *Kreisämter* – de districten – om tekeningen te laten vervaardigen van de streekdracht en om op basis daarvan een voorstel voor een uniform te doen. Het belangrijkste onderdeel van het uniform was de rokjas. Aan de broek werden minder eisen gesteld: de *Landwehrmann* had hierin een grote keuzevrijheid. Soms koos men in plaats van de rokjas als onderscheidend onderdeel van het uniform voor een overjas die over de gewone kleding heen werd gedragen. De uniformjassen moesten worden vervaardigd van wollen stoffen uit de eigen streek. Qua snit en kleurgebruik moesten ze zijn afgestemd op de plaatselijke gewoonten. Door de lokale streekdracht als basis te nemen, was volgens Johan ook het gebruiksgemak van het uniform gegarandeerd.[130] Aan de 'niet of weinig vermogenden' werd de kleding ter

128 Krenn, 'Landwehr', 56.

129 Esdaile, *Fighting Napoleon,* 194-204.

130 Steiermärkisches Landesarchiv, Landwehrpräsidalakten, II./1808.

beschikking gesteld.[131] De kosten daarvan waren voor de kas van de landen. Hierdoor werd ook in uniformering benadrukt dat Johans *Landwehr* een regionaal georganiseerd militieleger was.

Regionale herkomst en regionale belangen vormden zo op alle fronten het bezielende element van de *Landwehr*. De *Landwehr* bestond immers uit mensen van de eigen parochie, oefende in de eigen regio, werd door lokaal bekende officieren geleid en was gekleed in een uniform, dat was geïnspireerd op de eigen streekdracht.

131 Officieren moesten, zoals in alle legers, hun eigen kleding betalen. Bij de *Landwehr* moesten ook soldaten die goed bij kas zaten hun eigen kleding te bekostigen.

Peter Krafft, Aartshertog Karel tijdens de Slag bij Aspern 1809, 1812
(Collectie Heeresgeschichtliches Museum, Wenen)

Peter Johann Krafft, Afscheid van de 'Landwehrmann', 1813
(Collectie Galerie Belvedère, Wenen)

Peter Johann Krafft, Terugkeer van de 'Landwehrmann'. 1820
(Collectie Galerie Belvèdere, Wenen)

Johann Huber naar Peter Johann Krafft, Aartshertog Johan op de Hochschwab, 1839
(Collectie Neue Galerie Graz Universalmuseum Joanneum, Graz)

Georg Kinninger, Binnen-Oostenrijkse Landwehr anno 1809, 1809
(Collectie Wien Museum, Wenen)

Veranderingen in de oorlogvoering 1805-1809

FRANSE INNOVATIES EN HUN OORSRONG

De Oostenrijkse militaire hervormingen uit de jaren 1805-1809 waren vooral een reactie op Franse militaire innovaties op tactisch en strategisch terrein. Vernieuwingen in de organisatie van het leger hadden Frankrijk in militair opzicht een voorsprong bezorgd. Door zelf hervormingen in te voeren, wilde Oostenrijk zijn achterstand tenietdoen. Hoewel de Franse Revolutie een belangrijke katalysator is geweest voor militaire innovaties, lag de oorsprong van de vernieuwingen al in het ancien régime. Militaire theoretici in Frankrijk filosofeerden toen al over ingrijpende vernieuwingen.
Frankrijk was de grote verliezer geweest van de Zevenjarige Oorlog (1756-1763). In de jaren erna zochten Fransen naarstig naar de oorzaken van de nederlaag. Er ontspon zich een levendig debat over de vraag, hoe het Franse leger moest veranderen om nieuwe vernederingen te voorkomen. De meest invloedrijke Franse militaire denker was graaf J.A.H. de Guibert (1743-1790). De Guibert publiceerde in 1773 zijn *Essai général de tactique, précédé d'un discours sur l'état actuel de la politique et de science militaire en Europe*. Zoals de titel al aangeeft, bestaat het werk uit twee delen: een politiek vertoog en een tactisch essay. Het essay over tactische kwesties was al gedurfd genoeg. De Guibert brak hierin met de traditie van de lineaire, statische oorlogvoering waarin officieren tot dan toe waren grootgebracht. Het discours over de politieke systemen van Europa en hun invloed op de oorlogvoering was werkelijk baanbrekend en spraakmakend. In de inleiding op dit vertoog constateerde De Guibert dat het heersende politieke systeem in Europa, waarbij vorsten vertrouwden op beroepssoldaten, tot een verstarring van de oorlogvoering had geleid. In de bestaande wijze van oorlog voeren was het onmogelijk geworden om een beslissende overwinning op de tegenstander te behalen. Zowel de middelen als de juiste instelling ontbraken hiertoe, aldus De Guibert.
Wat was hiervan de oorzaak? De vorsten genoten onvoldoende steun onder de bevolking

en konden daardoor in onvoldoende mate een beroep doen op de bevolking bij de vorming van hun legers. Op deze wijze konden de vorsten elkaar tijdens een oorlog weliswaar schade toebrengen, maar nooit definitief verslaan. Als een vorst door een weldadig bestuur evenwel het vertrouwen van de hele bevolking zou winnen en een leger op de been zou brengen dat een afspiegeling was van die bevolking, dan zou zo'n leger in numeriek opzicht alle beroepslegers van Europa overtreffen. Werd een dergelijk militieleger geleid door een generaal die er niet voor terugdeinsde om een flexibele, offensieve oorlog te voeren op vijandelijk gebied, dan zou een dergelijk leger geheel Europa overspoelen.[1] In de visie van De Guibert zou een burgerleger zichzelf kunnen bedruipen op kosten van de vijand, als het op vijandelijk terrein opereerde.

Aan het einde van de achttiende eeuw kregen deze woorden met terugwerkende kracht een extra betekenis: de voorspelling van De Guibert was uitgekomen! Vormde de Franse Revolutie met de *levée en masse* en de militaire successen van Napoleon niet de verwezenlijking van de gedachten die De Guibert op papier had gezet? Was niet uitgekomen wat De Guibert al had voorzien? Deze interpretatie was ook in Wenen in zwang.[2]

De Guibert had natuurlijk noch de algemene dienstplicht van de Franse Revolutie voorzien, noch haar uiteindelijke vorm in de napoleontische conscriptie. De revolutionaire legers waren niet uit strategische overwegingen maar uit noodzaak 'van het land gaan leven', zoals het eufemisme luidde: bij gebrek aan een ordentelijke bevoorrading leefden zij op vijandelijk gebied van oorlogsschattingen en plunderingen. Toch leek het verrassend veel op wat De Guibert had omschreven als *'subsister par ses victoires'*. Voor Frankrijks tegenstanders was deze handelwijze schokkend. De geallieerden stonden hun legers niet toe om het platteland te plunderen, omdat zij bevreesd waren voor de schadelijke effecten daarvan op de economie en voor maatschappelijke ontwrichting. De generaals van de geallieerde legers beseften dat ze met een tegenstander te maken hadden, die zich niet meer aan de regels van het spel hield. De Russische maarschalk Alexander Suvorov, zelf ook geen lieverdje, had in 1799 een lijst opgesteld van Franse generaals waarin hij

---

1 'Mais, supposons qu'il s'élevât en Europe un peuple vigoureux, de génie, de moyens, & de gouvernement; un peuple qui joignît à des vertus austères, & à une milice nationale, un plan fixe d'agrandissement, qui ne perdît pas de vue ce système, qui sachant faire la guerre à peu de frais, & subsister par ses victoires, ne fût pas réduit à poser les armes, par des calculs de finance. On verroit ce peuple subjuguer ses voisins, & renverser nos foibles constitutions, comme l'aquilon plie de frêles roseaux.' J.A.H. Guibert, *Essai général de tactique, précédé d'un discours sur l'état actuel de la politique et de science militaire en Europe* I (Luik 1773), XIII-XIV.

2 Steven T. Ross, *From flintlock to rifle. Infantry tactics 1740-1866* (2e druk; Abingdon en New York 1996), 35; Geoffrey Wawro, *Warfare and society in Europe 1792-1914* (Londen en New York, 2000), 2-3.

hen verdeelde in 'bloedzuigers' en 'eerbare maar ongelukkige republikeinen'. De eersten waren de ergste 'plunderaars en boeven'.[3] Bovenaan Suvorovs lijstje van 'bloedzuigers' stond generaal Bonaparte – de man die in 1796 en 1797 van kleine Italiaanse steden had verlangd dat ze zijn vijftigduizend manschappen voorzagen van voedsel, wijn en luxegoederen.[4]

Laten we terugkeren naar De Guibert en zijn essay. Zoals gezegd volgde op De Guiberts opzienbarende politieke discours een tactisch betoog. In dit *Essai de tactique* behandelde De Guibert de diverse formaties op het slagveld, vooral die van de infanterie, en stelde hij veranderingen voor in de manier waarop die formaties werden gevormd en de wijze waarop zij exerceerden. De Guibert zocht naar een manier om de basisformaties van de infanterie – de linie en de colonne – mobieler, flexibeler en offensiever te maken. Traditioneel was de linie de vaste gevechtsformatie. Colonnes werden alleen tijdens marsen gebruikt. De Guibert erkende dat de linie de basisformatie voor het gevecht was. Uit de aard der zaak was een linie weliswaar weinig mobiel, maar zij was de enige formatie die een grote vuurkracht bereikte. Slechts in uitzonderingsgevallen was de *colonne superieur*, zo gaf De Guibert toe.[5] Tevens erkende hij dat het nagenoeg onmogelijk was om van formatie te veranderen terwijl de troepen vlak voor de tegenstander opereerden.[6] Desondanks streefde hij naar een systeem waarbij de infanteristen zeer snel van formatie konden veranderen en als colonne een stormaanval konden uitvoeren. Een divisiecommandant moest streven naar een opstelling van zijn bataljons, die een perfecte combinatie opleverde van *'les propriétés de feu, de choc, de simplicité, de légéreté, de solidité.'* [7] Het werk van De Guibert was doortrokken van een offensieve instelling. De Guibert stond een mobiele oorlogvoering voor, met op onverwachte punten krachtige aanvallen die de vijand zouden uitputten, overvleugelen en ten slotte vernietigen. Napoleon zei dat men de kracht van een leger kon berekenen door het aantal soldaten te vermenigvuldigen met de snelheid.[8] De Guibert zei het nog krachtiger: *'Tout le secret de la tactique est dans les jambes.'* [9]

De colonne was een formatie van ongeveer dertig tot negentig man breed en negen tot twaalf man diep, afhankelijk van de sterkte van het bataljon. Colonnes konden

---

3 Christopher Duffy, *Eagles over the Alps. Suvorov in Italy and Switzerland 1799* (Chicago 1999), 22.

4 Wavro, *Warfare and society,* 5.

5 De Guibert, *Essai général de tactique,* 33.

6 De Guibert, *Essai général de tactique,* 92.

7 De Guibert, *Essai général de tactique,* 35.

8 David Chandler, *The military maxims of Napoleon* (London 2002), 58.

9 De Guibert, *Essai général de tactique,* 49.

sneller manoeuvreren dan de traditionele linie, die meestal drie rijen diep was en die in een gemiddeld bataljon een front had van bijna 200 man. De linie kon een optimale vuurkracht verzorgen. Wanneer de linie bewoog, was het voor de manschappen evenwel lastig om de formatie intact te houden. Een bocht maken was een ingewikkelde operatie. Bovendien waren de flanken van een linie kwetsbaar voor een aanval van vijandelijke ruiterij. De colonne kende al deze nadelen niet. Bovendien had ze het voordeel dat de officieren de manschappen gemakkelijk konden aanvuren voor een stormaanval.[10] Natuurlijk was een colonne een eenvoudig doelwit voor een tegenstander die over voldoende vuurkracht beschikte. Bij een stormaanval diende de aanvallende partij dus met flinke verliezen rekening te houden. Zij accepteerde deze verliezen vanwege het grote psychologische voordeel dat de compacte formatie had. Werd een colonne niet tot staan gebracht door vijandelijk vuur, dan sloegen de verdedigers meestal op de vlucht. Zij stonden immers slechts drie rijen diep opgesteld en waren kansloos tegen de bajonetten van de aanstormende meute. De verdedigers lieten het niet aankomen op een gevecht van man tegen man. Was de vijandelijke linie eenmaal doorbroken, dan lag voor de aanvallers een volledige overwinning binnen handbereik.

De Guiberts ideeën over het gebruik van colonnes werden aanvankelijk onderwerp van een academische discussie. In betrekkelijk korte tijd werden zijn ideeën in Frankrijk vervolgens gemeengoed. Min of meer toevallig ontstonden in de periode 1792-1800 bovendien omstandigheden waarbinnen de tactische ideeën van De Guibert als vanzelf gestalte kregen.

De Franse vrijwilligers die in 1792-1793 opkwamen – en van wie velen feitelijk dienstplichtigen waren – werden bijna meteen ingezet aan het front. Dit betekende dat zij heel snel de beginselen van de oorlogvoering onder de knie moesten krijgen. Tijd en gelegenheid ontbraken om hun te leren in linieformatie te opereren en effectief vuur af te geven. Om deze reden gaven Franse generaals tijdens gevechten de voorkeur aan de colonne boven de linie. Opereren in een colonne vergde minder training. Vanwege zijn compacte vorm was de colonne gemakkelijker in stand te houden. Naast de colonne beschouwde De Guibert ook de open tirailleurformatie een geschikte strijdwijze voor soldaten met een beperkte ervaring. Wanneer het leger niet in het open veld streed, maar in terrein dat dekking bood, opereerden *tirailleur*s voor de linies uit. Zij probeerden de vijandelijke linies in het ongerede te brengen, met name door officieren uit te schakelen.[11] In dit verband is het interessant te weten, dat De Guibert bekend was met

---

10 Rory Muir, *Tactics and the experience of battle in the age of Napoleon* (New Haven en Londen 1998), 72-73.

11 Ross, From flintlock to rifle, 68-70; Paddy Griffith, *The art of war of revolutionary France 1789-1802* (Londen 1998), 48.

de Oostenrijkse *Grenzers* en hun strijdwijze. In 1773 had hij zelfs een studiereis gemaakt waarbij hij de Kroatische grensgebieden bezocht waar de *Grenzers* actief waren.[12]
In 1793 en 1794 veranderde de Franse Republiek de structuur van haar leger. Aanvankelijk reorganiseerde ze de bestaande eenheden tot *démi-brigades* van drie bataljons: één bataljon ervaren beroepssoldaten van het voormalige koninklijke leger en twee bataljons onervaren vrijwilligers. De laatsten vochten vooral in offensieve colonnes en in open formaties, terwijl de oude rotten in een stabiele linie de ruggengraat van de eenheid vormden. Deze opstelling stond bekend als *l'ordre mixte*. Daarmee was De Guiberts combinatie van *'les propriétés de feu, de choc, de simplicité, de légéreté, de solidité'* werkelijkheid geworden. Op de *embrigadement* volgde al snel een echte *amalgame*, waarbij oude en nieuwe eenheden op compagnieniveau werden geïntegreerd.[13]
De nieuwe tactieken brachten het revolutionaire Frankrijk niet onmiddellijk spectaculaire overwinningen. Het Franse leger bestond in de periode 1793-1798 overwegend uit honderdduizenden soldaten die in naam vrijwilliger waren maar die in feite een vorm van dienstplicht vervulden. Pas vanaf 1798 ontstond een leger van echte dienstplichtigen. In de revolutiejaren was er gebrek aan alles. Alleen al door de enorme aantallen soldaten kon er geen sprake zijn van een adequate kleding, bewapening en oefening. Het professionele kader was te klein, zowel door de spectaculaire groei van het leger als door de massale emigratie van oude, meest adellijke officieren, die geen toekomst voor zichzelf zagen in het revolutionaire Frankrijk. Van de officieren die in 1789 in actieve dienst waren geweest, was in april 1794 slechts 13% nog in functie.[14] In beginsel beschikte Frankrijk over een groot potentieel aan geschikte officieren: enerzijds ervaren onderofficieren uit het oude leger, die vanwege hun niet-adellijke achtergrond voorheen geen promotiekansen hadden gekend, anderzijds getalenteerde vrijwilligers uit de burgerij die voorheen geen carrière hadden kunnen ambiëren in het adellijke officierskorps. Het duurde evenwel geruime tijd eer dit nieuwe kader het officiersambacht onder de knie had. Bovendien nam de oefening van de honderdduizenden nieuwe rekruten ook veel tijd in beslag.
De achteruitgang in technische vaardigheden van de onervaren officieren en manschappen werd voor een deel gecompenseerd door een verbetering van de

---

12 Grete Klingenstein e.a., *Europäische Aufklärung zwischen Wien und Triest,* IV (Wenen 2009), 246.

13 Griffith, *The art of war*, 83-85; John A. Lynn, *The bayonets of the Republic. Motivation and tactics in the army of revolutionary France 1791-94* (Boulder en Oxford 1996), 57-59; Samuel F. Scott, *The response of the royal army to the French Revolution. The role and development of the line army 1787-93* (Oxford 1978), 179-182.

14 Lynn, *The bayonets of the Republic*, 72.

verstandhouding tussen manschappen en officieren, die zowel qua maatschappelijke afkomst als qua motivatie dichter bij elkaar stonden dan voorheen.[15]

De Franse legers hielden in eerste instantie het hoofd alleen boven water door hun enorme getalsmatige overwicht – tijdens het hoogtij van de *levée en masse* waren meer dan achthonderdduizend mannen onder de wapenen, ongeveer drie procent van de bevolking. Het numerieke overwicht bood net voldoende compensatie voor de tekortkomingen op professioneel vlak. Per saldo was Frankrijk in militair opzicht even succesvol als zijn tegenstanders: het verloor en won evenveel gevechten en veldslagen als zijn tegenstanders, die met kleinere maar professionelere legers opereerden.[16] Vóór de veldtocht van 1805 was Frankrijk niet in staat om een leger op been te brengen, dat volgens de woorden van De Guibert 'Europa overspoelen zou'. De Russische maarschalk Suvorov, een beroepssoldaat *pur sang*, was ervan overtuigd dat het Oostenrijkse leger zonder meer superieur zou zijn aan het Franse, als het kabinet in Wenen niet zo stupide zou zijn in de manier waarop het zijn leger aanstuurde.[17] Bij de opening van de veldtocht van 1794 schreef de Oostenrijkse stafchef Karl von Mack een interessante reeks instructies voor zijn generaals. De eerste regel van Macks lijst luidde: *'Man muß sich vor allem mit dem Gedanken bekannt machen: daß der Feind an Menschen und Artillerie allenthaben zwei- auch dreimal überlegen seyn werde, daß man aber durch diese Ueberlegenheit sich nicht im geringsten abschrecken lassen müsse, weil die elende Beschaffenheit der feindlichen Generals, Offiziers und Soldaten, solche vollkommen aufwieget.'* [18] Zowel Mack als Suvorov stonden net zo'n offensieve strijdwijze voor als die van de Franse revolutionaire legers. Suvorov bleek hierin een meester en behaalde in 1799 in Italië overwinning na overwinning op de Fransen. Mack was hierin minder gelukkig. Toch slaagde ook Suvorov er uiteindelijk niet in om de Fransen de genadeklap te geven. De Franse militairen leerden al doende en werden op den duur net zo geslepen als hun tegenstanders. Toen de Fransen hun groeistuipen te boven waren gekomen, kwam naar voren dat hun offensieve en flexibele strategie en tactiek wel degelijk superieur waren aan de conventionele strijdwijze van de geallieerden.

Napoleon vormde het Franse leger in de jaren 1801-1804 om tot een professioneel, goed geleid apparaat. Hij maakte daarbij gebruik van de ervaring die de militairen hadden opgedaan in acht jaar oorlogvoering. Ook bouwde hij voort op de tactiek die De Guibert

15 Lynn, *The bayonets of the Republic*, 96.

16 Griffith, *The art of war,* 47.

17 Duffy, *Eagles over the Alps,* 27.

18 Karl Mack, *Instruktionspunkte für gesammte herren Generals der k.k. Armee und andere kommandanten kleinerer und größerer detachirten Korps. Entworfen bei der Eröffnung des Feldzuges 1794* (Frankfurt 1795) 6.

op papier had gezet en die de Franse legers in de revolutieoorlogen in de praktijk verder hadden ontwikkeld. Generaal Mack zou in 1805 zijn overmoed jegens de Franse legers duur betalen. Hij had de snelheid en slagkracht van de *Grande Armée* schromelijk onderschat en werd met zijn leger te Ulm omsingeld voor hij het goed en wel in de gaten had. Hij moest roemloos capituleren voor Napoleon, zonder ook maar een veldslag te hebben geleverd. Na afloop van de oorlog diende Mack zich voor de Oostenrijkse krijgsraad te verantwoorden voor zijn nederlaag. Mack probeerde zijn collega's in Wenen ervan te overtuigen dat de Fransen onoverwinnelijk waren geworden: *'An Zahl, und Kraft, an Kampfübung, Schnelle, Abhärtung und Manövrirkunst sind sie jeder andern überlegen: ein fallender Bergfels, der Wälder zerschmettert und dem Strom aus seinem Bette schreckt.'* [19]

VISIES OP DE OORLOG: KAREL EN JOHAN

De Guibert stond een offensieve manier van oorlog voeren voor. Oorlog diende op het grondgebied van de tegenstander gevoerd te worden, met legers die zowel over kracht als over flexibiliteit beschikten. De Franse revolutionaire en napoleontische legers voerden oorlog op de manier die De Guibert had aangegeven: ze vielen de tegenstander agressief aan en probeerden hem te vernietigen. Waren de resultaten in de periode 1793-1802 wisselend geweest, in de jaren 1805-1809 waren de Fransen uitermate succesvol met hun wijze van oorlog voeren. De slagkracht was groot, doordat Frankrijk een massaal leger van dienstplichtigen inzette en tevens een offensieve tactiek hanteerde. Wat konden de Oostenrijkse autoriteiten tegen deze vechtmachine in het veld brengen, wilden ze enige kans op succes hebben?

De wijze van oorlogvoering werd en wordt in belangrijke mate bepaald door de opvattingen van de oorlogvoerende partijen over het verschijnsel oorlog. Wat beschouwen zij als het doel van de strijd? Wat vinden zij gerechtvaardigde strijdmethoden? De offensieve strijdwijze van de Fransen was in lijn met de oorlogsdoelen van Frankrijk. De Franse republiek wilde de idealen van de revolutie exporteren en een einde maken aan de tirannie van staten die geleid werden door een vorst of aristocratie. In elk geval gebruikten de politieke leiders van de republiek deze vrijheidsretoriek om het eigen volk op de been te brengen voor de oorlog. Wellicht deed de retoriek er ook weinig toe. Het was evident dat andere mogendheden de revolutionaire Franse republiek niet duldden

19 Karl Mack, *Vertheidigung des östreichischen Feldzugs von 1805. Dem Hofkriegsrath übergeben von dem General-Feld-Zeugmeister von Mack* (Wenen 1806) 317.

in het Europese statenbestel. Het voortbestaan van de republiek stond op het spel, zodat het voor de Franse legers inderdaad een kwestie was van *'vaincre ou mourir'*. De wijze van oorlog voeren was in overeenstemming met deze oorlogsdoelen: Frankrijk trok massaal ten strijde op een offensieve manier.

Voor de Oostenrijkse *Generalissimus* aartshertog Karel was oorlog een noodzakelijk kwaad. Soms was oorlog nodig om de zelfstandigheid van de eigen staat veilig te stellen. Oorlog was dan een noodzaak die voortkwam uit het krachtenveld van de internationale politiek. Soms was oorlog simpelweg een verdediging tegen een agressor. Een oorlog met een defensief karakter was voor Karel de enige in ethisch opzicht te rechtvaardigen oorlog. Een oorlog moest zo snel mogelijk leiden tot een vrede. Een oorlog diende men met zo beperkt mogelijke middelen te voeren, opdat de eigen bevolking niet meer zou lijden dan strikt noodzakelijk was. Karel was in dit opzicht een kind van de Verlichting: hij geloofde in de beperkte oorlog als tegenhanger van de totale oorlog. Dat hij de legers niet wilde uitbreiden tot massalegers van dienstplichtige burgers en dat hij een beperkte oorlogsvoering voorstond, waren voor hem bewuste keuzes. Ze kwamen niet voort uit naïviteit.[20] Karel zag dat de schaalvergroting de belangrijkste verandering in de oorlogvoering sinds 1792 was. De massale omvang van de legers had ertoe geleid, dat de oorlog op strategisch niveau werd beslist. Wie erin slaagde om de troepenmassa's efficiënt in te zetten en op het juiste moment op het beslissende punt een overwicht te bereiken, zou uiteindelijk de oorlog in zijn voordeel beslechten. Tactiek was daarbij van ondergeschikt belang. Doorslaggevend was de wijze waarop op strategisch niveau werd gemanoeuvreerd. Een vernietigingsslag was daarbij volgens Karel niet noodzakelijk. Een tegenstander die in een ongunstige positie was gemanoeuvreerd of die was afgemat, zou de strijd uiteindelijk ook staken.[21]

Karel was er daarbij van overtuigd, dat er regels en wetmatigheden bestonden voor deze hogere manoeuvreerkunst. *'Es gibt in der Kriegskunst, sowie in allen Geschäften des thätigen Lebens, einige aber nur wenige unwandelbare Grundlagen des Handelns, neben einer unzählbaren menge veränderlicher Anlässe und Bestimmungsgründe. Auf die ersteren werden die weitaussehenden Voranstalten, auf letztere die Entschlüsse und Anordnungen des Augenblicks gebaut',* aldus de aartshertog.[22] Vanwege deze

20 Lee W. Eysturlid, *The formative influences, theories and campaigns of the archduke Carl of Austria* (Purdue 1997), 102; Winfried Romberg, *Erzherzog Carl von Österreich. Geistigkeit und Religiosität zwischen Aufklärung und Revolution* (Wenen 2006), 193.

21 Lee W. Eysturlid, *The formative influences, theories and campaigns of the archduke Carl of Austria* (Purdue 1997), 102; Winfried Romberg, *Erzherzog Carl von Österreich. Geistigkeit und Religiosität zwischen Aufklärung und Revolution* (Wenen 2006), 193.

22 Geciteerd in: Romberg, *Erzherzog Carl,* 188.

opvatting is Karel vaak weggezet als een ouderwetse technocraat, die geen oog had voor de sociale en maatschappelijke veranderingen die ten grondslag lagen aan de nieuwe strijdwijze van de Fransen. De Pruisische luitenant-generaal baron F.K.F. von Müffling (1775-1851) schreef al in 1810, dat het Oostenrijkse opperbevel vasthield aan de regelen der kunst en over het hoofd zag dat het karakter van de oorlogvoering ingrijpend was veranderd. Daarmee reageerde hij op de voorschriften van Karel voor zijn generaals uit eerdere jaren.[23] Hoewel dit argument een kern van waarheid bevat, moeten we het belang ervan niet overdrijven. Hoe een generaal handelt, hangt af van zijn opvattingen over de wijze waarop hij in een bepaalde situatie hoort te opereren. Ook Napoleon geloofde in bepaalde regelen der kunst. Hij nam zelfs de moeite om – via zijn correspondentie – zijn generaals als een soort leerlingen te onderwijzen in de *maximes* van het militaire handwerk.[24] Ook na Napoleon is men lang blijven geloven in het bestaan van onwrikbare wetten van de oorlogskunst. Een militair theoreticus als Antoine-Henri baron Jomini (1779-1869) geloofde net als aartshertog Karel in een wetenschappelijke vorm van oorlogvoering. Tot diep in de negentiende eeuw hadden de ideeën van Jomini invloed op de hogere krijgsscholen van Europa.[25] Toch zit er zoals gezegd een kern van waarheid in het argument dat Von Müffling hanteerde: Karel legde teveel nadruk op de manoeuvreerkunst en had onvoldoende oog voor de veranderende sociale samenstelling van het leger en het veranderende karakter van de oorlog. We doen er evenwel verstandig aan om deze kritiek in perspectief te plaatsen. Karel was niet helemaal blind voor sociale veranderingen, getuige zijn humanisering van het militair recht en de invoering van de *Kapitulation* in de conscriptiewet. Beide maatregelen laten zien dat ook Karel ervan overtuigd was, dat de nieuwe tijd vroeg om een nieuwe benadering van de soldaten: soldaten verdienden respect als volwaardige burgers.[26]

Hoe keek Johan aan tegen het verschijnsel oorlog? Het is moeilijk om ons hiervan een beeld te vormen. Waarschijnlijk zag Johan – net als Karel – de oorlog als een noodzakelijk middel om de eigen staat te beschermen. Oorlog was in Johans visie dan ook defensief van aard, al kon de noodzaak om de eigen staat te verdedigen leiden tot een preventieve aanvalsoorlog. De militaire voorstellen die Johan deed als *Generalgeniedirektor* waren hoofdzakelijk gericht op de verdediging van Oostenrijk. Johan zelf sprak veel over *'die Behauptung des Staates'*, dus de verdediging van de staat. Ook de *Landwehr* was, in

---

23 Gunther E. Rothenberg, *Napoleon's great adversary. Archduke Charles and the Austrian army 1792-1814* (New York, 1995), 140.

24 Robert Epstein, *Prince Eugène at war 1809* (Arlington 1984), 9.

25 Wawro, *Warfare and society,* 28-29.

26 Manfried Rauchensteiner, 'Menschenführung im kaiserlichen Heer von Maria Theresia bis Erzherzog Carl', in: *Vorträge zur Militär Geschichte* III (Herford en Bonn 1982), 15-40.

elk geval op papier, een defensieve organisatie die een eventuele vijand diende af te schrikken. In zijn enige poging om tot een coherente militaire theorie te komen – zijn in 1804 begonnen aantekeningen voor een boek over oorlogvoering in de bergen – besteedde Johan de meeste aandacht aan de verdediging.[27] Daarbij was sprake van een 'actieve verdediging', waarbij de verdedigende partij soms de aanval diende te kiezen, vanuit de gedachte dat de aanval de beste verdediging is. Waarschijnlijk putte Johan hierbij uit het werk van zijn grote voorbeeld, de Franse militair ingenieur Pierre Joseph (Jean) Bourcet (1700-1780).[28]

Gezien zijn leeftijd – Johan was in 1782 geboren – spreekt het vanzelf dat Johans geschriften over oorlog een weerslag vormen van de opkomst van het revolutionaire en napoleontische Frankrijk. In deze geschriften staat steeds hetzelfde thema centraal: de oorlog is een middel waarmee een volk zich kan bevrijden, dat wil zeggen een niet-legitieme regering kan afzetten. Voor Johan was elke despotische regering ipso facto een niet-legitieme regering. Uit dit beginsel vloeide een verdedigende opvatting van oorlog voort: voor een veroveringsoorlog ontbrak immers de legitimatie. De rechtvaardiging van een bevrijdingsoorlog gaf evenwel een brisant karakter aan deze opvattingen. In Johans ogen waren grote delen van Italië bezet door Napoleon, die daar in zijn ogen het vertrouwen van de bevolking had geschonden. Grote delen van Duitsland, die deel uitmaakten van de Rijnbond, beschouwde hij als onvrijwillig onder Franse invloed. Tirol, bij de Vrede van Pressburg door Napoleon aan het koninkrijk Beieren toegevoegd, werd door zijn nieuwe vorst onrechtmatig van aloude vrijheden beroofd.[29] De bevolking had daar het recht zoniet de plicht om zich van het napoleontische juk te ontdoen. Johan was dus zeker geen voorstander van handhaving van de status quo die was ontstaan na de Vrede van Pressburg in 1805.

Een bevrijdingsoorlog zou worden gevoerd door een volk dat in opstand kwam en zichzelf wapende, en door een regulier leger van buitenaf dat het volk steunde. Sinds 1805 werkte Johan in deze zin aan de bevrijding van Tirol: zodra een regulier Oostenrijks leger het land zou kunnen binnentrekken, zou een georganiseerde opstand uit moeten breken.[30] De vorming van de *Landwehr* geeft aan dat er Johan veel aan was gelegen, dat de opstand de vorm zou hebben van een reguliere militaire operatie. Bewapende

---

27 LSAM, Gebürgskrieg.

28 M. de Bourcet, *Principes de la guerre de montagnes* (Parijs 1775), 134. Vergelijk ook Johans plan voor een verdediging van Tirol in 1805: Johan aan Frans, 15.9.1805, HHuSt, Kabinettsarchiv, Kaiser Franz Akten 78d (alt) 83 (neu).

29 Hans Magenschab, *Erzherzog Johann. Habsburgs grüner Rebell* (4e druk; Graz 1991), 164, 174-175, 184-185, 188.

30 Magenschab, *Erzherzog Johann,* 153.

burgers zouden zich niet vrijelijk aaneen moeten sluiten en als wetteloze groepjes in opstand moeten komen, maar ze zouden zich moeten voegen in een militaire organisatie die kon bogen op enige legitimiteit. Toen Johan in het najaar van 1805 de verdediging van Tirol organiseerde, droeg hij er zorg voor dat de Tiroolse *Landsturm* – waarvan de leden niet geüniformeerd waren – werd voorzien van militaire distinctieven, die de organisatie een legitiem karakter gaven.[31]

Niet alleen in Tirol in 1805 en in 1809 zag Johan mogelijkheden voor een volksopstand in combinatie met een reguliere militaire operatie. Ook in 1813 zag hij dit als de juiste wijze van oorlog voeren, al week deze sterk af van de geallieerde strategie. In het voorjaar van 1813 ergerde Johan zich aan de in zijn ogen statische strategie waarmee Pruisische en Russische legers in Duitsland de strijd aanbonden met Napoleon. Oostenrijk zou aan geallieerde zijde een entree in de oorlog moeten maken op de volgende manier: *'Wenn wir von Hamburg nach Berlin darauf gewirkt, durch leichte Korps alles aufgehoben, beunruhigt, versprengt hätten, so nahte sich der Zweite Theil des Unfalles von Moskau. (…) Napoleon hat gewaltig Menschen bei jedem Gefechte eingebützt, sein junges Heer hätte es auf die Länge nicht ausgehalten, seine Linie wurde stets länger und durch die Flankenkorps im Norden gefährdet. (…) Je weiter Napoleon vordrang, desto schwächer wäre er geworden, dann hätte man leichteres Spiel.'* [32]

Met zijn idee om een volksopstand te combineren met reguliere legeroperaties stond Johan niet alleen. Al in 1799 had het kabinet in Wenen onderhandeld met de Engelse regering in een poging om een nieuwe anti-Franse opstand in Zwitserland te bewerkstelligen en op deze wijze de opmars van de reguliere troepen te ondersteunen.[33] Het uniformeren of op zijn minst van militaire distinctieven voorzien van 'opstandelingen' geeft aan, waar voor Johan de grens lag. In zijn ogen was een zekere mate van legitimiteit nodig. Dit hing weer samen met de rechtvaardiging van de opstand: het beschermen van eeuwenoude vrijheden – lees: rechten en privileges.

Met zijn ideeën over 'volksoorlog' en 'volksopstand', termen die hij door elkaar gebruikte, ging Johan veel verder dan Karel. Karel waren dergelijke ondernemingen een gruwel: niet alleen waren ze moreel gezien onjuist, maar ook waren ze militair gezien gevaarlijk. Zou de strategie ondergeschikt worden gemaakt aan de openbare opinie, dan was het hek van de dam. Het gezonde verstand zou de oorlogvoering niet meer kunnen inperken: een gevaarlijke ongeremdheid zou zijn intrede doen in de oorlogvoering. Karel

---

31 HHuSt, Kabinettsarchiv, Kaiser Franz Akten, Johan aan Frans, 15.9.1805, 2.

32 Johan aartshertog van Oostenrijk, *Aus dem Tagebuche Erzherzog Johanns von Oesterreich 1810-1815. Zur Geschichte der Befreiungskriege und des Wiener Kongresses*, Franz Ritter von Krones ed. (Innsbruck 1891), 12 juni 1813.

33 Duffy, *Eagles over the Alps*, 11.

schreef hierover:*'Hier ist nicht wie in gewöhnliche Kriegen die Strategische Ansicht das vorherrschende, überwiegende Prinzip, sondern die öffentliche Meinung. Diesem Hebel des Ganzen muss Alles unterworfen und aufgeopfert werden, denn mit ihrem Verlust ist auch Alles verloren.'* [34]

STRATEGIE

Het Oostenrijkse leger leed in de jaren 1805-1809 in zekere zin aan een minderwaardigheidscomplex. Had Mack in 1794 nog geschreven dat de Franse generaals getuigden van een *'elende Beschaffenheid'*, na Ulm en Austerlitz was alles anders. Zelfs als het strijdplan in 1805 beter was geweest, had Oostenrijk – aldus Mack – de strijd niet kunnen winnen, want *'leider waren in unsrer Armee nicht mehr die Talente der alten Generale, und die Tapferkeit der Soldaten, Wallensteins, Dauns, und Eugens zu finden.'* [35] Mack stond hierin niet alleen. Nog in maart 1808 schreef Saurau aan keizer Frans: *'Die Tapferkeit, und die vielen Vorzüge der österreichischen Truppen, wird selbst von ihren Feinden erkannt. Die Armee zählt nicht sehr viele geschikte Generale, und selbst unter diese ist keine, den Erzherzog Karl ausgezogen, der auch im Auslande, einen große, militärische Reputazion genießt.'* [36] Was deze zelfkastijding terecht? Een antwoord is moeilijk te geven. Het gelijk ligt altijd bij de winnaar en het is duidelijk dat Oostenrijk deze niet was. Het gaat er ook niet zozeer om, of het negatieve zelfbeeld correct was. Belangrijker is de constatering dat het negatieve zelfbeeld van het Oostenrijkse opperbevel bestond en dat dit zijn werk deed. Het leidde tot pogingen om verbeteringen in te voeren in de wijze van bevelvoering. De invoering van het legerkorps met een vaste staf was een van de maatregelen die in dit kader werden getroffen. Ook Karels publicaties om zijn generaals beter te voorbereiden op de strijd – zoals zijn '*Grundsätze der höheren Kriegskunst für die Generäle der österreichischen Armee'* uit 1806 – horen bij deze maatregelen.

Voor Karel was het een logische stap om deze leerboeken te schrijven. Voor hem stond vast dat een oorlog werd beslist door strategische manoeuvres, die gehoorzaamden aan wetmatigheden. Als opperbevelhebber had Karel daarom de taak om zijn bevelhebbers vertrouwd maken met deze wetmatigheden. Met zijn richtlijnen plaatste Karel zich in een lange traditie, waarin Raimondo Montecuccoli, prins Eugenius van Savoye en graaf

34 Geciteerd in: Romberg, *Erzherzog Carl*, 197.

35 Mack, *Vertheidigung*, 254.

36 HHuSt; Kaiser Franz Akten 69 (70alt) Saurau aan Frans, 16.3.1808.

Leopold Josef Daun (1705-1766) hem waren voorgegaan.
De wijze van oorlogvoering die Karel voorstond was behoudend. Door op een intelligente manier te bewegen in het landschap wilde hij het eigen leger in een dominante positie brengen, zodat de tegenstander zou moeten capituleren of de terugtocht zou moeten aanvaarden. Karel ging uitsluitend een veldslag aan, als de route voor een terugtocht open lag en de bevoorradingsroutes beschermd waren. In geen geval aanvaardde hij het verlies van een leger, omdat de staat zich zo'n verlies niet kon permitteren. Natuurlijk ontkwam Karel er niet aan om het offensief te kiezen en het gevecht aan te gaan, maar hij deed dit vooral om punten in het terrein te veroveren, die de positie van de tegenstander uit strategisch oogpunt onhoudbaar zouden maken. De bevelvoerder diende de eigen aanvoerlijn – de *Hauptoperationslinie* – ten allen tijde te beschermen. Vanuit deze betrekkelijk veilige positie diende hij de aanvoerlijnen van de tegenstander te bedreigen. Door strategisch gelegen plaatsen in deze aanvoerlijnen te bezetten, zou hij de bevoorrading van de vijand interrumperen. Uiteindelijk zou de vijand dan niet meer in staat zijn om de strijd voort te zetten. De Franse legers waren evenwel ongevoelig voor deze strategie. Doordat zij via plundering en rekwisitie aan hun leeftocht kwamen, waren ze betrekkelijk onafhankelijk van konvooien die voorraden uit magazijnen aanvoerden.
Karel streefde ernaar om zoveel mogelijk troepen te concentreren op een strategisch belangrijk punt en daar met *'entscheidende Schläge'* de tegenstander onder de voet te lopen.[37] Dit was mogelijk geworden, doordat de legers groter waren en flexibeler konden bewegen dan voorheen. Hoewel zo'n veldslag beslissend zou zijn, zou hij in de ogen van Karel een heel andere betekenis hebben dan in de visie van Napoleon. Enerzijds wilde Karel zijn eigen leger niet blootstellen aan het risico van vernietiging, anderzijds geloofde hij er niet in dat hij het leger van de tegenstander volledig kon vernietigen. De overrompeling van de tegenstander waar Karel over sprak, moeten we dan ook in geografische zin opvatten: de overmacht van het eigen leger moest leiden tot het bezit van het *'entscheidende Punkt'*. Aangezien van tevoren slecht was te voorzien welk punt in het landschap beslissend zou zijn, was de linie infanterie het meest geschikte wapen in het leger. Deze reguliere infanterie kon in bijna alle soorten terrein ingezet worden, in tegenstelling tot cavalerie en artillerie – die alleen bruikbaar waren in het open veld – of lichte infanterie – die kwetsbaar was in het open veld.[38] Bij een defensieve oorlogvoering hing alles af van de vraag, of het eigen leger al dan niet in bezit was van het strategische

37 Eysturlid, *The formative influences,* 62; Rothenberg, *Napoleon's great adversary,* 139.
38 Eysturlid, *The formative influences,* 83.

belangrijkste punt in het landschap. Bezat het dat punt niet, dan zou het eigen leger vroeger of later tot de aanval dienen over te gaan. Bezat het dat punt wel, dan kon het zich beperken tot de verdediging van die positie.

Volgens Karel was het van het grootste belang dat een leger werd geleid door één opperbevelhebber, die alle touwtjes in eigen hand hield. Dat de verantwoordelijkheid voor de oorlogvoering in Oostenrijk vaak werd gedeeld door de *Hofkriegsrat*, de keizer en de bevelvoerders te velde, was hem een doorn in het oog. Alleen een eenkoppige leiding zou de beslissende manoeuvres op het slagveld zodanig kunnen aansturen, dat op het beslissende moment op het beslissende punt het gewenste overwicht werd bereikt. De duidelijke richting die een groot leger nodig had, kon slechts door één persoon worden aangewezen.[39]

Johan deelde Karels afkeer van politieke en bestuurlijke inmenging in de bevelvoering te velde. Een van de belangrijkste oorzaken voor de nederlaag van de Russisch-Oostenrijkse troepen in 1805 was volgens Johan het feit, dat de monarchen zich hadden geroerd in de strategische plannen. Ook de onenigheid onder de geallieerden over de te voeren strategie – een ander aspect van de gedeelde bevelvoering – was funest geweest.[40] Maar Johan deelde Karels mening over de macht van de opperbevelhebber niet. Johan – die zelf bevelhebber was – zag een belangrijke rol weggelegd voor de bevelhebbers van zelfstandige legerkorpsen. In Johans visie op oorlogvoering lag de nadruk minder op het principe van concentratie. Johans voorstel om in 1813 de Franse macht in Duitsland uit te dagen *'durch leichte Korps'* geeft aan dat hij oorlog zag als een verzameling losstaande gevechten. Niet één beslissende veldslag maar een veelheid aan speldenprikken zou de Franse kolos om moeten laten vallen.

Een dergelijk soort oorlog, met vele brandhaarden verspreid over een groot gebied, veronderstelde dat generaals zelfstandig beslissingen namen. Voor deze strijd waren generaals nodig die zelf krachtsverhoudingen konden inschatten, die een geoefend oog voor en kennis van het landschap hadden, die een goed begrip hadden van het oorlogsdoel en die ten slotte het karakter van hun manschappen en officieren kenden.[41] Dat Johan veel belang hechtte aan de 'kennis van het oorlogsdoel' geeft aan dat hij zich in dit opzicht verbonden voelde met Karel. Het oorlogsdoel bepaalde mede de inzet van middelen en de mate, waarin een bevelhebber risico's nam. Wel had oorlog in de belevingswereld van Johan een veel omvattender karakter dan het slagveld van de reguliere legers, waarmee Karel zich bezighield. Ook het feit dat Johan erop wees dat

39 Rothenberg, *Napoleon's great adversary,* 135.

40 Magenschab, *Erzherzog Johann,* 154.

41 LSAM, Gebürgskrieg, 3-4.

generaals zich rekenschap moesten geven van de manschappen die zij commandeerden, hing samen met zijn dynamische visie op de oorlog. Voor Karel had deze kwestie slechts een beperkte relevantie, omdat hij de strijd voornamelijk uitvocht met linie infanterie. Zijn houding tegenover lichte troepen stond daarmee in de traditie van het denken over oorlog in de tweede helft van de achttiende eeuw. Met de verfijning van de excercitie en het toenemen van het belang van de strakke formaties op het slagveld, waren generaals de lichte, irreguliere troepen steeds meer gaan zien als een ongewenst overblijfsel uit de tijd van voor de rationalisering van de oorlog. Het vreemde feit doet zich voor, dat deze troepen evenwel juist steeds onontbeerlijker werden, omdat de linie troepen steeds ongeschikter werden voor taken die hoorden bij de 'kleine oorlog'. Terwijl dus het feitelijk belang van irreguliere troepen als de *Grenzers* toenam, nam de waardering voor hun diensten bij het hogere commando over het algemeen af.[42]

In Johans visie werd de oorlog evenwel gevoerd door een combinatie van linie infanterie, lichte infanterie, militietroepen en gewapende opstandelingen. In zijn aantekeningen voor de *Gebürgskrieg* volgde Johan in dit opzicht de geschriften van De Bourcet, die in zijn *Guerre de Montagnes* ook al onderscheid maakte tussen *'paysans'* en *'troupes réglées'*.[43] Wie ongeregelde boeren aanvoert, zal op een geheel andere wijze moeten vechten dan degene die geregelde linietroepen het slagveld op voert. In 1805 kapittelde Johan om deze reden zijn officieren, die in zijn ogen onnadenkend omgingen met de Tiroolse *Landsturm*-soldaten: '*sie sollen so kämpfen wie eine regulierte Truppe. Das gehet nicht (...).*' [44]

Johan kende het werk van Bourcet goed. Zijn aantekeningen voor de *Gebürgskrieg* opende Johan met de constatering, dat er tot dan toe te weinig aandacht was geweest voor oorlogvoering in de bergen: *'Rohan seinem Feldzüge, Bourcet seinen Werke dieß ist alles was wir hier besitzen.'*[45] Johan meende dat het veelzijdige en complexe karakter van strategie pas echt tot uitdrukking komt, wanneer men oorlogvoering in bergachtig terrein bestudeert: *'Der Gebürgskrieg soll nicht ausgewichen werden, es ist die Seele, die Schule der Kriegskunst.'* In deze overtuiging stond hij niet alleen. Andere strategen, onder wie Napoleon, bestudeerden Bourcet eveneens.

Jean de Bourcet (1700-1780) was een Frans militair ingenieur, opzichter der fortificatiën in de Dauphiné en in 1742 ontwerper van de strijdplannen, die de Franse en Spaanse troepen tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog een overwinning opleverden op het

42 Johannes Kunisch, *Der kleine Krieg. Studien zum Heerwesen des Absolutismus* (Weisbaden 1973), IX.a

43 Bourcet, *Principes de la guerre de montagnes,* 107.

44 LSAM, Kriegstagebuch 1805, 6.

45 LSAM, Gebürgskrieg, 1.

Piëmontese leger.[46] Bourcet is vooral bekend geworden, doordat ideeën van hem de inspiratiebron vormden voor Napoleons *'battalion carré'* van legerkorpsen. Dat was een strategische formatie waarbij korpsen oprukten terwijl zij ongeveer een dagmars van elkaar verwijderd waren. Gezamenlijk vormden de korpsen een ruit op de landkaart. Bij een vijandelijke aanval op een der korpsen konden tenminste twee andere korpsen binnen 24 uur te hulp schieten. Naast deze snelle concentratie van krachten had deze formatie nog een ander voordeel, namelijk offensieve flexibiliteit. De korpsen die in ruitvorm opereerden konden de richting van het offensief binnen 24 uur wijzigen.[47] De napoleontische carré was afgeleid van Bourcets ideeën over 'parallelle marsrichtingen', waarbij verschillende legerafdelingen in parallel lopende bergvalleien oprukten en in staat waren elkaar binnen korte tijd te hulp te komen. In de bergen was dit verantwoord, aldus Bourcet, omdat de toegang tot een vallei met weinig troepen gedurende lange tijd verdedigd kon worden tegen een vijandelijke overmacht.[48] Bourcet bood voor elk wat wils. Net als aartshertog Karel later zou doen, benadrukte Bourcet dat het leger strategische punten in het landschap in bezit moest hebben. Ook adviseerde hij om de eigen aanvoerlijnen als 'as' van de marsrichtingen van de verschillende legerkorpsen te gebruiken. Tegelijkertijd betoogde hij dat het mogelijk was om strategische punten te verdedigen met kleine eenheden van milities, waarmee hij een voorbode was van Johans opvattingen over oorlogvoering over een groot gebied.[49] Zoals uit zijn inhoudsopgave blijkt, had Johan de intentie om in zijn *Gebürgskrieg* veel aandacht te besteden aan de functie van detachementen in afzonderlijke valleien. Deze hoofdstukken hebben evenwel nooit een coherente vorm gekregen. Ze zijn niet verder gekomen dan een indrukwekkende stapel notities, geordend naar wat blijkbaar hoofdstukken hadden moeten worden.

In zijn aantekeningen verwees Johan niet alleen naar Bourcet maar ook naar *'Rohan seinem Feldzüge'*. Waarschijnlijk doelde hij hier op de heruitgave (1788) van de *Campagne du Duc de Rohan dans la Valteline en 1635. Précédée d'un discours sur la guerre des montagnes*. Deze uitgave werd op de school voor genieofficieren in Parijs

---

46 Basil Liddell Hart en Adrian Liddell Hart ed., *The sword and the pen. Selections from the world's greatest military writings* (Londen 1978) 93. Bij Bassignano lokten de Fransen de Oostenrijkers weg van hun Piëmontese bondgenoot en slaagden zij erin hun eigen troepen te concentreren en zo de Piëmontese troepen een nederlaag toe te brengen.

47 David Chandler, *Atlas of military strategy and tactics 1618-1878* (Londen en Melbourne 1980) 103.

48 Lidell Hart en Lidell Hart, ed., *The sword and the pen,* 93; Bourcet, *Principes de la guerre de montagnes*, 26-29.

49 Bourcet, *Principes de la guerre de montagnes,* 26-69.

gebruikt en mogelijk ook in Johans 'eigen' officiersacademie in Wiener Neustadt.[50] De tekst is een combinatie van nagelaten teksten van hertog Henri de Rohan (1579-1638) en van begeleidende commentaren die de uitgever had verzorgd.

Net als Bourcet besteedde Rohan aandacht aan de rol van kleine detachementen om strategische valleien te verdedigen. Ook wees Rohan op de noodzaak voor een groot leger om in bergachtig terrein via verschillende routes op te rukken, maar tegelijkertijd niet zover uit te waaieren dat een snelle concentratie van het hele leger op een enkel punt niet meer mogelijk zou zijn. Overgangen tussen valleien vervulden hierbij een cruciale functie. Waar Bourcet ervan uitging dat dergelijke overgangen tussen valleien voor eens en altijd vastliggen, benadrukte Rohan dat er meer bergpassen bruikbaar zijn voor legers dan generaals veronderstellen. Generaals moesten volgens hem dan ook officieren op pad sturen en te rade gaan bij plaatselijke herders en jagers. Zelfs bergpassen waar sneeuw en ijs lagen, hoefden ze niet automatisch als onbegaanbaar te beschouwen.[51] Volgens Rohan was bergachtig terrein bij uitstek geschikt voor een wijze van oorlogvoering, waarbij een leger verspreid is over een groot gebied en min of meer tegelijk een groot aantal gevechten aangaat. Het initiatief van kleine legereenheden kan van doorslaggevend belang zijn voor de uitkomst van de oorlog, vooral als de aanvoerders het element van verrassing kundig hanteren. Rohan raadde elke generaal bovendien aan om te bekijken of de bergbewoners waren om te vormen tot bruikbare soldaten. Tijdens zijn verblijf in Veltlin – de vallei van de rivier de Adda, ten zuiden van Wallis – richtte hij zelf zes regimenten Zwitserse huursoldaten op.[52]

Hoewel in Johans *Gebürgskrieg* een coherente tekst over deze onderwerpen ontbreekt, mogen we uit Johans gedrag opmaken dat hij veel van Rohans uitgangspunten deelde. Johan was een pionier van de cartografie van het Oostenrijkse hooggebergte en hij heeft het alpinisme een belangrijke impuls gegeven. In de periode 1799-1811 speelden militaire motieven daarbij een grote rol.[53] In 1805 gebruikte Johan tactieken die rechtstreeks uit het werk van Rohan lijken te komen: hij zette lokale troepen – de *Landsturm* – in om de Scharnitzpas en andere passen te verdedigen, hij gebruikte een brigade lichte troepen[54]

---

50 Rohan, Henri de, *Campagne du Duc de Rohan dans la Valteline en 1635. Précédée d'un discours sur la guerre des montagnes*. (Amsterdam 1788). De oudste uitgave van dit werk verscheen in 1758 en maakt deel uit van zijn beroemde memoires. De Duc de Rohan leidde in Veltlin twee militaire campagnes voor koning Hendrik IV van Frankrijk, in 1633 en 1635.

51 Rohan, *Campagne du Duc de Rohan,* 13-19.

52 Rohan, *Campagne du Duc de Rohan,* 28-32.

53 Mark van Hattem en Robert Eckhardt, *Grenzeloos verlangen: tweehonderd jaar alpinisme* (Utrecht 1995), 46-48.

54 Ironisch genoeg onder bevel van *General-Major* prins Victor de Rohan, een Franse *émigré*.

om de vijandelijke achterhoede te verontrusten en hij voerde een terugtocht uit over een besneeuwde en moeilijk te passeren bergovergang: via Bruneck door het Pusterdal naar Lienz.[55]

DE GEMOTIVEERDE SOLDAAT

In de discussie over legervorming was de motivatie van de soldaat een steeds terugkerend thema. Of men nu de manier van rekruteren bekeek, de lengte van de diensttijd, de kleding en uitrusting, of de wijze waarop soldaten vochten, telkens keerde de vraag terug waar de motivatie van de militair vandaan kwam. Welke factoren bepaalden hoe vasthoudend soldaten en officieren waren om een gevecht te winnen? Het was en is een lastig te beantwoorden vraag.
Lange tijd gingen historici ervan uit, dat de Franse militairen een intrinsiek krachtiger motivatie hadden. Net zoals Lazare Carnot en andere legerhervormers uit de Franse Revolutie hadden verklaard, zou een soldaat die vecht *'pour la liberté et la patrie'* superieur zijn aan een huurling in dienst van een conservatieve staat. Het elan en de zelfstandigheid van de Franse soldaat zijn overbekende topoi in de militaire geschiedschrijving. Dit elan zou de Fransen in staat hebben gesteld om op offensieve wijze oorlog te voeren. De Franse bevelhebbers konden vertrouwen stellen in de loyaliteit van hun soldaten en konden daardoor lichte troepen in open formaties laten vechten, zonder angst voor desertie of het wegvallen van discipline.
Of dit beeld juist is, laat zich niet gemakkelijk vaststellen. De geallieerden wonnen pas grote veldslagen van Napoleon, nadat zij hervormingen hadden doorgevoerd die hun legers een soortgelijk karakter gaven als dat van het Franse leger.[56] Toch lijkt het erop dat het contrast tussen de motivatie van de Franse burgersoldaten en de geallieerde huursoldaten altijd is overdreven. Om te beginnen konden soldaten pas effectief ingezet worden op een slagveld, als ze een rudimentaire training hadden meegemaakt, als ze al hun vuurdoop hadden ondergaan en hadden geleerd om te functioneren onder vijandelijk vuur en als ze de smaak van een klein succes hadden geproefd. Anders was het zinloos om een colonne soldaten op een slagveld een aanval te laten uitvoeren – hoe gemotiveerd deze burgersoldaten ook waren. Wat dat betreft waren de beroepssoldaten

55 LSAM, Kriegstagebuch 1805.

56 Chandler, David, The campaigns of Napoleon. The minds and method of history's greatest soldier (Londen 1981; 1e druk 1966), xliii, 732; Wavro, *War and Society*; Ross, *From flintlock to rifle*, 126-155; Robert Epstein, *Napoleon's last victory and the emergence of modern war* (Kansas 1994), 2-3.

in het voordeel.[57] Als het revolutionaire vuur van de Fransen een positief effect had op de slagkracht van het leger, was dat waarschijnlijk eerder het gevolg van het feit dat *citoyens* uit alle lagen van de bevolking zich meldden voor het leger, en niet alleen de kanslozen op de arbeidsmarkt, zoals in het ancien régime gebruikelijk was geweest. De historicus John Lynn concludeert *'that the greater significance of French wartime enthusiasm was that it convinced the French people to send their best men to the army, not that it inspired those whom they sent.'*[58] Recent onderzoek wijst bovendien uit dat ook in het Franse leger beroepseer en korpsgeest een belangrijke rol speelden.[59] Tegelijkertijd blijkt uit egodocumenten als brieven, dagboeken en memoires dat Franse soldaten en officieren lang niet altijd zo sterk in de goede zaak geloofden als hun politieke leiders het deden voorkomen. Zelfs nationaliteit was niet altijd doorslaggevend.[60] Napoleons leger telde in 1809 meer Duitse, Poolse en Italiaanse hulptroepen dan Franse eenheden. Bovendien bestonden deze 'echte' Franse eenheden voor een deel uit dienstplichtigen uit de ingelijfde Zuidelijke Nederlanden, het Duitse Rijnland of het Italiaanse Piëmont en Genua. Dit lijkt het moreel van deze troepen echter nauwelijks te hebben aangetast.
Uiteindelijk is de vraag niet zo interessant, of de vrijheidslievende en patriottistische Franse militair uit de revolutionaire retoriek daadwerkelijk bestond en zo ja, of hij dan beter vocht dan zijn tegenstander. Belangwekkender is de vraag of de tegenstanders van Frankrijk – personen zoals aartshertog Johan – in dit beeld geloofden. Als dat het geval was, stonden ze voor de keuze om hervormingen in te voeren teneinde tot een leger te komen dat beter zou zijn opgewassen tegen de Franse revolutionaire legers. Een soldaat die zich sterk betrokken zou voelen bij de eigen staat, zou immers over eenzelfde soort motivatie beschikken als de Franse burgersoldaat. Om dat voor elkaar te krijgen, zouden de staatsmannen bereid moeten zijn om een verband te leggen tussen militaire hervormingen enerzijds en maatschappelijke en politieke hervormingen anderzijds.
In de jaren 1805-1812 speelde deze discussie in de meeste Europese landen. Daarbij keken staatslieden naar elkaar, ook over de grenzen heen. De Oostenrijkse *General-Major* baron Karl von Stutterheim schreef na het debacle van Austerlitz een klein boekwerk waarin hij de oorzaken van de nederlaag probeerde bloot te leggen. Stutterheim kwam

---

57 Lynn, *The bayonets of the Republic*, 216-240.

58 Lynn, *The bayonets of the Republic*, 170.

59 Duffy, *Eagles over the Alps,* 22; Griffith, *The art of war of revolutionary France*, 189; John A. Lynn, 'Toward an army of honor: the moral evolution of the French army, 1789-1815,' in: *French Historical Studies* 16 (1989) 152-174.

60 John H. Gill, *With eagles to glory. Napoleon and his German allies in the 1809 campaign* (Londen 1992), 486-487; Mark van Hattem, Mariska Pool en Mathieu Willemsen, *Voor Napoleon. Hollanders in oorlogstijd 1792-1815* (Bussum 2005), 12-14.

tot weinig vernieuwende inzichten, maar zijn boek vond toch de weg naar de Engelse markt. In de Engelse vertaling uit 1807 schreef de Britse majoor Pine Coffin in een paar zinnen hoe hij tegen de zaak aankeek en zijn woorden zijn wél verhelderend. Ze tonen het einde van een oud tijdperk en het begin van een nieuw: *'These are times which not only require superiority of intellect in those who govern, but the conviction on the part of the governed, that they are not mere spectators of the fray; (...) the liberties of his country are at stake, and depend upon the issue of the contest. (...) I have always considered the superiority of the French troops over those of the continent, as the result of their individual intelligence; arising in a great degree from the habit of the Frenchman, to discuss whatever topic comes under his notice (...). Let us hear no more then of soldiers being mere machines. The absurdity of the doctrine is too palpable to need refutation.'* [61]

In 1793 had het Franse *Comité du salut public* het nieuwe tijdperk ingeluid door te verklaren dat *'la patrie en danger'* was en door een *levée en masse* af te kondigen om het bedreigde vaderland te redden. Het besluit was revolutionair, maar in zijn geschriften was De Guibert de leden van het comité al voor geweest. De Guibert had een sterke bewondering voor het oude – republikeinse – Rome als militaire staat. Daarin was hij niet uniek. Al sinds de Renaissance vormden de antieken een belangrijke inspiratiebron voor de krijgskunde. De Guibert koppelde echter nadrukkelijk de militaire kracht van Rome aan zijn politieke kracht. Daarmee keek hij verder dan zijn voorgangers. In de ogen van De Guibert bereikte Rome zijn hoogtepunt aan het einde van zijn republikeinse periode. Met de komst van het keizerrijk ging de militaire geest langzaam teloor. Dat keizerrijk ging uiteindelijk ten onder aan decadentie, aldus De Guibert. Rome was een militaire grootmacht geworden, omdat het in zijn politieke systeem een verband had gelegd tussen bezit, politieke rechten en militaire dienstplicht. De Guiberts bewondering voor het Romeinse systeem vinden we terug in zinnen als: *'J'admire Rome enfin, quand j'examine sa constitution militaire, liée a sa constitution politique; les loix de sa milice; l'éducation de sa jeunesse; ses grands hommes, passant indifféremment par toutes les charges de l'Etat, parce qu'ils étoient propres à les remplir toutes; ces citoyens fiers du nom de leur patrie, & se croyant supérieurs aux rois qu'ils étoient accoutumés à vaincre.'* [62] De gelijkenis tussen deze opvattingen van De Guibert en de latere ideeën van Johannes von Müller is opvallend.

De Guibert beschouwde Europa na de Zevenjarige Oorlog als een statensysteem dat net

---

61 Karl von Stutterheim, *A detailed account of the battle of Austerlitz by the major-general Stutterheim*, Pine Coffin ed. (London 1807, facsimile Cambridge 1985) 8.

62 Guibert, *Essai général de tactique,* 4.

zo in verval was als het Romeinse Rijk in zijn nadagen. Decadentie was het gif en sociale hervorming het serum. Wilde de soldaat betrokken zijn bij de staat, dan moest hij ervan doordrongen zijn dat de regering het land wijs bestuurde. De burger werkte dan hard voor zijn eigen welzijn en daarmee tevens voor het welzijn van de hele staat, en was bereid om in tijd van nood de wapenen ter hand te nemen. Bij slecht bestuur van het land zou de burger daartoe evenwel niet bereid zijn. *'Cette fermentation impuissante est une des plus grandes preuves de la mauvaise constitution de nos gouvernemens. Car, d'une part, les peuples souffrent & se plaignent, de l'autre ils ont perdu toute espèce de ressort. (...) où est une milice constituée sur des principes solides? Où est un peuple guerrier, ennemi du luxe, ami des traveaux, & porté à la gloire par ses loix?'* [63]

De Guibert had geen liberale of democratische visie. Hij betoogde niet dat de burger politieke invloed moest hebben. Wel constateerde hij dat de burger moest kunnen rekenen op een goed bestuur, op deugdelijke wetgeving en op een duidelijke constitutie. De burgers zouden zich dan één voelen als een krijgshaftig volk. De Amerikaanse historicus Dustin Lavine heeft zich afgevraagd of De Guibert niet indirect doelde op de Pruisische staat van de verlichte maar vooral ook spartaanse en soldateske Frederik de Grote.[64]

In de ogen van de Oostenrijkse *Generalissimus* Karel was het beslist niet nodig om van de soldaat een burger te maken met politieke invloed. Karel heeft zich daarentegen goed gerealiseerd dat de soldaat moest geloven in de wijsheid en welwillendheid van de staat die hij diende. Daarom was een nieuwe benadering nodig. De verkorting van de diensttijd was één van de belangrijkste maatregelen om te komen tot een respectvollere behandeling van de soldaat. Daarnaast moesten de opleidingsmogelijkheden binnen het leger ruimer worden, moesten uitrusting en uitbetaling van soldij beter worden geregeld, moest er een eind komen aan impopulaire privileges van (onder)officieren, en dienden lijfstraffen te worden afgeschaft. Bij Karel mogen we in dit opzicht van een programma spreken. Allerlei elementen die op zichzelfstaand in de achttiende eeuw al aan de orde waren gesteld, werden door hem aan elkaar verbonden. Hij beklemtoonde het belang van psychologische factoren, zoals het moreel van de troepen, het verlangen naar een overwinning, vaderlandsliefde en het vertrouwen van manschappen in hun meerderen.[65] Karel was echter niet overtuigd van de noodzaak van

---

63 Guibert, *Essai général de tactique,* pag. X en XII, I

64 Dustin J. Lavine (Florida State University), 'The thoughts of military reform: intellectual overtones concerning the French military in the writings of Antoine Hippolyte de Guibert', lezing op het congres van het *Consortium of Revolutionary Europe* in Washington in 2007.

65 Romberg, *Erzherzog Carl,* 190; Rauchensteiner, 'Menschenführung im kaiserlichen Heer', 31-35.

politieke maatregelen, die burgersoldaten meer politieke zeggenschap zouden geven. Hij stelde dergelijke maatregelen in elk geval niet voor. Hoewel sommige maatregelen maatschappelijke consequenties hadden – zo tartte de loting bij de conscriptie de macht van de geprivilegieerden in de maatschappij – hield Karel het bij hervormingen die in essentie militair van aard waren.

Voor de meeste maatregelen van Karel had Johan een grote sympathie. Als vervanger van Karel in diens rol van voorzitter van de *Hofkriegsrat* was Johan vaak direct betrokken bij de invoering van de genoemde voorstellen. Daarnaast valt op dat Johan bij de instelling van de *Landwehr* veel aandacht schonk aan vergelijkbare kwesties, bijvoorbeeld aan de straffen die officieren konden opleggen aan soldaten. Er was Johan veel aan gelegen dat de *Landwehr* niet impopulair zou worden, terwijl tegelijkertijd de discipline natuurlijk gehandhaafd diende te worden. Ook wilde Johan niet dat de *Landwehrmann* een uitzonderingspositie zou innemen ten opzichte van de reguliere militair.

Volgens Johan was patriottische betrokkenheid van de soldaat evenwel noodzakelijk om zijn militaire moreel te verbeteren. Een algemene regeneratie van de Oostenrijkse staat was geboden en betrokkenheid van onderdanen uit alle klassen was daarvoor een 'sine qua non'. De individuele burger diende een belang te hebben bij de staat en het leger en zich verbonden te voelen met deze instituties. In 1810 noteerde Johan in zijn dagboek: '*Regeneration des Innern nämlich; (…) die vier Stände überall errichten, ihnen Antheil an dem Ganzen geben und dadurch, daß sie mitwirken, den Patriotismus erwecken.*' [66] Johan legde een direct verband tussen het grotere aandeel dat de burger moest hebben in de staat en het soort soldaat waaraan de staat behoefte had. Dit nieuwe type soldaat had volgens Johan weer invloed op de manier waarop de staat de oorlog diende te voeren. In Johans aantekeningen over de *Gebürgskrieg* bevindt zich een kleine notitie voor een onvoltooid gebleven hoofdstuk dat de veelzeggende titel draagt: '*Wie den Soldat zu bilden. Warum mann ihm nicht bildet. Bisherige Art Krieg zu führen.*' [67] Johan heeft herhaaldelijk bij keizer Frans gewezen op de relatie tussen de gevechtskracht van bataljons en de motivatie en capaciteiten van officieren en manschappen. Dat die motivatie voortkwam uit een betrokkenheid bij de staat, blijkt uit Johans opmerkingen over de situatie bij de *Landsturm* in Tirol in 1805. Hij schreef hierover dat hij de voorkeur gaf aan personen die *'theils des vertrauen des Landes und der Stände besitzen, theils Landeskinder sind, und die diesem Amte entsprechende Eigenschaften haben'*.[68] De

66 Johan, *Aus dem Tagebuche 1810-1815,* 16 december 1810.

67 LSAM, Gebürgskrieg, 6.

68 HHuSt, Kabinettsarchiv, Kaiser Franz Akten, 2 Johan aan Frans, 15.9.1805, 4.

laatste toevoeging is wat Johan onderscheidde van zijn broer Karel en van de meeste andere generaals in Wenen. Bij Johan ontbrak een politiek-sociale verwijzing hoogst zelden, bij de anderen altijd.[69]

Welke wijze van oorlog voeren, anders dan de *'bisherige Art Krieg zu führen'*, stond Johan voor? In zijn verzoeken om bewapening en kleding benadrukte Johan meermalen – zowel in 1805 bij de *Landsturm* als in 1809 bij de *Landwehr* – dat de manschappen bij voorkeur bewapend zouden worden met buksen en dat ze gestoken zouden worden in kleren die een optimale bewegelijkheid garandeerden. Daarmee onderstreepte hij dat deze militairen de gevechtstechnieken van de lichte infanterie zouden hanteren. Het lijkt erop dat Johan vond dat patriottisch gemotiveerde soldaten beter in staat waren om zelfstandig op te treden.[70] De manier waarop de legerleiding in de vroege negentiende eeuw naar de rol van de lichte infanterie keek, verdient daarom nadere beschouwing.

DE VERANDERENDE ROL VAN DE LICHTE INFANTERIE

In 1838, toen hij met meer dan twintig jaar afstand kon terugkijken op de ontwikkelingen van de napoleontische tijd, schreef aartshertog Karel een notitie over de rol van de infanterie. *'Der französische Revolutionskrieg veränderte volkommen jene Ansichten über den Zweck sowie über die Wirksamkeit und den Nutzen der Infanterie. Als dieser Krieg ausbrach, bestand der grösste Theil der französischen Truppen und insbesondere die Infanterie aus neu ausgehobener, ungebildeter und an keine Zucht gewohnter Mannschaft. Sie taugten folglich keineswegs zum geschlossenen Gefecht (...). Ihr Feinde blieben vorerst bei ihrer angewohnten Fechtart, welche ihnen auch auf offenen Boden Vortheil gewährte. Allein die Fortschritte der Franzosen im durchschnittenen Terrain breiteten sich so weit und so bedrohend aus, daß man bald genöthigt wurde, die von ihnen vorgezeichneten Richtung zu anzunehmen. (...) Endlich machten die Oesterreicher im Jahre 1806 den Anfang, die zerstreute Gefechtsart zu sanktioniren, und sie nebst der geschlossenen in ihr Regiment aufzunehmen, ein Beispiel, wie es bald allgemein befolgt wurde.'* [71]

---

69 HHuSt, Kabinettsarchiv, Kaiser Franz Akten, 2 Johan aan Frans, 15.9.1805.

70 HHuSt, Kabinettsarchiv, Kaiser Franz Akten, 2 Johan aan Frans, 15.9.1805, en LSAM, Gebürgskrieg, 7. Johan sprak over 'karabijnen', waarmee hij doelde op wat in Nederland in die dagen 'buksen' werden genoemd, musketten met getrokken loop.

71 Karel aartshertog van Oostenrijk, 'Das Kriegswesen in Folge der französichen Revolutionskriege' (1838), in: *Erzherzog Karl. Ausgewählte militärische Schriften,* Freiherr von Waldstätten ed. (Berlijn 1882) 200-216, aldaar 201-203.

De lichte infanterie was tussen 1792 en 1815 in belang toegenomen in een mate die niemand had kunnen voorzien. De Franse generaal graaf Philibert Guillaume Duhesme (1766-1815) sprak zelfs van een ware revolutie. Hij wees er in dit verband op dat in de napoleontische oorlogen voor het eerst complete veldslagen waren gewonnen door de inzet van lichte troepen in verspreide formaties.[72] Modern onderzoek bevestigt deze zienswijze: lichte infanterie werd op uitgebreide schaal ingezet om gesloten formaties op het slagveld te ondersteunen, een rol die ze tevoren nooit had gehad.[73]

Lichte troepen hadden altijd bestaan. In de achttiende eeuw, toen de nadruk lag op oorlogvoering in gesloten linie, zette de legerleiding lichte troepen vooral in voor wat zij de 'kleine oorlog' noemde.[74] Hieronder verstond zij taken die buiten het bereik van de hoofdmacht lagen: voorposten bemannen, verkenningen en strooptochten uitvoeren, eigen konvooien bewaken en konvooien van de vijand overvallen, een kordon van wachtposten leggen rondom de hoofdmacht, achterhoedegevechten voeren, de achtervolging inzetten op een zich terugtrekkende vijand, uitvallen doen uit een belegerde vesting. Al deze min of meer geïsoleerde handelingen werden bij voorkeur door lichte bewapende, mobiele en zelfstandig optredende troepen uitgevoerd. Hiertoe behoorden de lichte ruiterij zoals de huzaren en de jagers te paard, maar ook de lichte infanterie. Deze infanteristen, die vaak klein van stuk en behendig waren, dienden uit te zwermen en gebruik te maken van de natuurlijke dekking in het terrein. In tegenstelling tot de infanteristen van de linie opereerden zij in bossen en andere plekken met dichte begroeiing, langs waterstromen, in een bebouwde omgeving of in een agrarisch landschap met boomgaarden, hagen, sloten en holle wegen. Meestal opereerden de lichte infanteristen in paren van twee, waarbij elk paar enkele tientallen meters van een ander paar verwijderd kon zijn. Deze soldaten droegen een grote verscheidenheid aan namen zoals *jagers, voltigeurs, flankeurs, Schützen, Grenzer* en *riflemen*. Een veelgebruikte verzamelnaam is *tirailleurs*.

Vaak waren zij bewapend met jagersbuksen in plaats van de musketten die bij de linie infanterie gebruikelijk waren. Bij jagersbuksen waren in de loop trekken en velden aangebracht. Door deze zogenaamde getrokken loop ging de kogel roteren. Het wapen was hierdoor trefzekerder en daarmee bruikbaarder voor een scherpschutter dan de musket met gladde loop. Als gevolg van de groeven in de loop was het echter moeilijk

---

72 Philibert Guillaume Duhesme, Comte, *Essai sur l'infanterie légère, ou traité des petites opérations de la guerre, a l'usage des jeunes officiers* (Parijs 1814) 14.

73 Lynn, *The bayonets of the Republic*, 270-274.

74 Er zijn vele militaire termen in omloop in vele talen, die vaak als leenwoorden internationaal worden gebruikt: *'la petite guerre', 'geurre des postes', 'guerrilla', 'Vorpostenkrieg', 'Kleinkrieg'*.

om deze wapens snel te herladen. Daardoor was dit type wapen minder bruikbaar voor de linie infanterie, die een constant vuur moest zien te onderhouden.
In de achttiende eeuw waren de Oostenrijkers de grootmeesters van de kleine oorlog geweest. Dit had alles te maken met het grote contingent *Grenzer* waarover zij beschikten, onder wie Kroaten en Serviërs. Deze traden in zelfstandige eenheden op, vaak onder half-Turkse benamingen als *Pandours,* en gekleed in eigen, nationale uniformen. Zij opereerden in verspreide formaties.[75] Ironisch genoeg deden zij dit om dezelfde reden als de Fransen dit vanaf 1792 deden: zij behoorden niet tot het reguliere leger en werden daarom ook niet als reguliere linie infanteristen opgeleid. In de napoleontische tijd dacht menigeen in Oostenrijk met weemoed en eerbied terug aan deze troepen, die inmiddels waren ondergebracht in het reguliere leger. De lichte troepen van de Oostenrijkers in de achttiende eeuw hadden altijd zelfstandig opgetreden en hadden slechts zelden gevochten in combinatie met reguliere eenheden. Rond 1800 waren zij echter voor het merendeel geïncorporeerd in reguliere regimenten. *Grenzer* vochten voortaan in kleine missies – waarin zij in verspreide formaties optraden – of als deel van het veldleger in reguliere, gesloten formaties tijdens de grotere veldslagen. Het accent was verschoven. Waar het Oostenrijkse leger in de achttiende eeuw befaamd was geweest om de grote aantallen lichte troepen, werd het ten tijde van de Franse Revolutie juist gevreesd om zijn solide, uitstekende gedrilde linieregimenten, de *Deutschmeister* regimenten. De Fransen maakten in de eerste jaren van de oorlogen in het open veld geen kans tegen de Oostenrijkse linietroepen en kozen er daarom voor om zich te verspreiden in gedekt, ruw terrein.[76] Mack beschreef dit fenomeen in zijn instructie voor Oostenrijkse generaals in 1794 en hij raadde hun aan om de Fransen in het open veld aan te vallen wanneer dit maar mogelijk was.[77]
Generaal Duhesme, zelf een veteraan van de revolutionaire oorlogen, gaf toe dat de Franse tactiek vooral uit noodzaak was ontstaan: *'Battus continuellement en plaine, et ne pouvant espérer d'y résister à la meilleure cavalerie de l'Europe et aux vieux régiments d'infanterie que les Autrichiens déployaient devant nous, nous cherchâmes des théâtres où nous pussions livrer nos troupes à leur impétuosité naturelle, et nous trouvâmes nos premiers succès dans les lieux où, le terrain rendant les manoeuvres impossibles, la valeur et l'habileté individuelle faisaient pencher la balance en notre faveur.'* [78] Ook al merkte Duhesme op dat de Franse 'natuurlijke' onstuimigheid en

75 Ross, *From flintlock to rifle*, 29; Duffy, Christopher, *Sieben Jahre Krieg 1756-1763: die Armee Maria Theresias*, Claudia Reichl-Ham ed. (Wenen 2003), 327-345.

76 Griffith, *The art of war of revolutionary France,* 48, 209.

77 Mack, *Instruktionspunkte,* 21.

78 Duhesme, *Essai sur l'infanterie légère,* 91.

individualisme als voordelen werkte, hij tekende erbij aan dat goed getrainde lichte troepen meer waard waren dan deze uit nood geboren *tirailleurs*. Duhesme beschreef in zijn boek enkele gevallen waarin Oostenrijkse specialistische troepen (Tiroolse en Duitse jagers) in de jaren 1793-1795 een kat-en-muisspel speelden met naïeve Franse rekruten. *'Les Autrichiens eurent abord des troupes légères à pied plus nombreuses, plus adroites et plus expérimentées. Leurs Tyroliens et leurs Chasseurs du Loup furent connus et redoutés dès les premiers engagemens. La terreur panique (...). Leurs tirailleurs, cachés derrière des arbres, dans des fossés, désolèrent, dans les premiers engagements, nos bataillons, qui, bravement en ligne, se voyaient décimés sans apercevoir leur ennemi.'* [79] Duhesme had hier ook een verklaring voor. In zijn ogen dienden troepen ingezet te worden voor die taken waarvoor ze getraind waren en vooral voor de taken waarvan ze zelf vonden dat zij die het beste konden uitvoeren. Troepen die gewend waren in gesloten formaties op te treden, zouden zich verloren voelen in open formaties en vice versa. '*La force des troupes est dans leur propre opinion. Le soldat, qui, à rang serrés, se regarde dans son bataillon comme dans une forteresse inexpugnable, se trouve, si vous le jetez en tirailleur, très isolé et très compromis.'* [80]

Frankrijk kende sinds 1792 een speciaal reglement voor de lichte infanterie: in dat jaar werd een aanvulling van kracht op het exercitiereglement van 1791 voor de infanterie. Toch was er in de revolutiejaren vaak weinig verschil tussen lichte troepen en linietroepen, omdat liniesoldaten net zo vaak vochten in losse gevechtsformaties als de soldaten die tot de lichte infanterie behoorden.

Onder Napoleon kreeg ongeveer een vijfde tot een kwart van de Franse infanterieregimenten de betiteling *légère*. Op papier waren deze regimenten lichte infanterie geoefend om verspreid te kunnen optreden. In de praktijk werd dit evenwel een dode letter. Naarmate de oorlogsjaren vorderden, bestond een steeds groter deel van de Franse lichte infanterie uit jonge, nauwelijks geoefende rekruten. Het ontbrak hun – zoals Duhesme zelf opmerkte – aan de geoefendheid en ervaring om zelfstandig te kunnen optreden. Naast de *régiments d'infanterie légère* kende Napoleons leger ook andere vormen van lichte infanterie. Elk bataljon van een linieregiment had een compagnie – soms twee compagnieën – soldaten die getraind waren om verspreid op te treden, de *voltigeurs*. Zij traden vooral op om de eenheid voor te gaan in de aanval of om de flanken te dekken.

Toen aartshertog Karel in 1807 een nieuw Oostenrijkse infanteriereglement uitvaardigde en daarin een deel opnam over vechten in losse formaties, zocht hij vooral een antwoord

79 Duhesme, *Essai sur l'infanterie légère,* 86.

80 Duhesme, *Essai sur l'infanterie légère,* 10-11.

op deze Franse *voltigeurs*. De Fransen hadden de gewoonte om hun aanvallen vooraf te laten gaan door acties van *voltigeurs*. Deze zwermden voor de Franse linie uit in een poging om wanorde te zaaien in de vijandelijke linie. Vanuit gedekte posities schoten zij op die vijandelijke linie. Door omtrekkende bewegingen bedreigden zij ook voortdurend de flanken van de tegenstander. De Oostenrijkse linie infanterie gebruikte in deze periode een formatie van drie gelederen dik. Voor het afvuren van salvo's waren twee gelederen echter voldoende: een gelid dat vuurde en een die de musketten herlaadde. Het derde gelid diende voornamelijk om verliezen aan te vullen en om de voorste linies letterlijk een 'steuntje in de rug' te geven.

Dit derde gelid nu diende voortaan te bestaan uit militairen die getraind zouden worden om in verspreide formatie – *herumschwärmend* – de eigen eenheid te beschermen en de vijand te verontrusten.[81] Wanneer dat nodig was, zou een deel van het derde gelid als *tirailleur* opereren buiten de linie. De soldaten konden evenwel niet zelfstandig te werk gaan, maar waren gebonden aan strikte orders en werden vanuit centrale punten, in de nabijheid van de gesloten formatie, aangestuurd door trommel- en hoornsignalen. Daarin verschilde de Oostenrijkse praktijk overigens niet van de Franse of van de Pruisische van na 1807.[82]

Het nieuwe reglement voor de lichte infanterie in Oostenrijk had een defensief karakter. De maatregel was vooral een reactie op de Franse strijdwijze. Karel probeerde er het Franse gevaar mee te bezweren, maar hij zag de verspreide wijze van vechten niet als een manier om offensief op te treden. Hij meende dat zijn soldaten, die gewend waren aan een lineaire manier van optreden, om psychologische redenen niet in staat waren om in tirailleurformatie te vechten. Op het slagveld moest een soldaat in een oorverdovend lawaai opereren, temidden van vreselijk bloedvergieten. Om in deze infernale omstandigheden de tegenwoordigheid van geest niet te verliezen, zocht de soldaat zijn redding in een blinde gehoorzaamheid. Door niet na te hoeven denken, kon hij zich staande houden in de helse chaos, aldus Karel. Alleen een ijzeren discipline leverde bruikbare soldaten op. Justus Lipsius (1547-1606) en Montecuccoli hadden dit principe al eeuwen eerder geformuleerd en Karel was niet van plan het te verlaten.[83]

Karel volgde daarmee ook de opvatting van Duhesme, dat het karakter en de ervaring van de militair bepaalden op welke wijze hij het beste kon worden ingezet. Karel constateerde dat zijn linie infanterie slechts in beperkte mate in staat was om gebruik te maken van

81 Wawro, *War and society,* 137; Rothenberg, *Napoleon's great adversary,* 145.

82 Rothenberg, *Napoleon's great adversary,* 145; Muir, *Tactis and the experience of battle,* 51-56.

83 Eysturlid, *The formative influences,* 76.

de tactieken van de lichte infanterie. Daarbij ging hij echter nog een stap verder, door steeds maar weer te proberen om die lichte troepen die het keizerrijk had, vooral de *Grenzers*, met allerlei reglementen en voorschriften aan banden te willen leggen. Hij betoonde hiermee duidelijk dat ook de vrije rol en positie van deze troepen binnen het leger hem een doorn in het oog was. In 1808 verscheen een exercitiereglement voor de *Grenzers,* waarin een poging werd gedaan alle mogelijke situaties te beschrijven en richtlijnen uit te vaardigen. Nog niet eerder was het handelen van de *Grenzers* op papier zo door voorschriften gereguleerd geweest. Toch komt Karel ook in deze voorschriften uiteindelijk tot de conclusie dat *'allein der Local-Kenntniß und der richtigen und schnellen Beurtheilung des Commandanten'* te velde de doorslag kan geven.[84]

Johans ideeën over oorlogvoering sloten daarentegen helemaal aan bij de strijdwijze van lichte troepen. De combinatie van een volksopstand en de inzet van reguliere troepen, het idee om complete gebieden *zu versprengen* door een veelvoud van kleine aanvallen, en de inzet van lokale milities om bepaalde posities in het eigen territorium te verdedigen, vroegen allemaal om de inzet van een groot aantal lichte troepen. Omdat de Oostenrijkse soldaat van het reguliere leger anno 1805 zich niet leende voor een dergelijke oorlogvoering, zocht Johan een andere oplossing. Het lijkt erop dat hij de 'soldaat nieuwe stijl', de *Landwehrmann* voorop, voor deze taken wilde laten uitrusten. Johan wees er in dit opzicht met name op, dat deze troepen hun wijze van vechten zouden moeten kunnen aanpassen aan het terrein waarin zij opereerden. Zeker in zijn aantekeningen voor de *Gebürgskrieg* benadrukte Johan steeds weer het belang van kennis van het landschap. Het leger hoefde niet terug te deinzen voor moeilijk begaanbaar terrein, maar het moest zijn samenstelling wel aanpassen aan deze omstandigheden: *'da muß zerstreut gefochten werden. (...) so muß auch die großte Zahl der Truppen dazu geeignet seyn. Ich glaube daß nun hier mit gewißkeit zu äussern zu können daß zwey drittel leicht, ein drittel Linien Infanterie seyn sollte.'* [85]

Tweederde van een leger laten bestaan uit lichte troepen was een voor de tijd ongehoorde verhouding. Dit was des te meer het geval, wanneer we beseffen dat Johan hier niet doelde op liniesoldaten die enige aanvullende oefening hadden gekregen als *tirailleurs* of *voltigeurs*, maar op lichte troepen die erin gespecialiseerd waren om in verspreide formatie te vechten. Zij leken daarmee veel meer op de *Tiroler Jäger* en de jagers van de oude vrijkorpsen. Vier jaar later, toen hij zijn heer en keizer adviseerde over het karakter van de op te richten *Landwehr*, benadrukte Johan nogmaals het belang van lichte troepen. In december 1808 beschreef hij hoe de *Landwehr* ingezet zou moeten

84 Kunisch, *Der kleine Krieg,* 16.

85 LSAM, Gebürgskrieg, 7.

worden in Binnen-Oostenrijk en vooral in Stiermarken. Hij gebruikte enerzijds het argument dat een gebrek aan training deze soldaten ongeschikt maakte om in linie te opereren. Anderzijds wees Johan erop dat bergbewoners bij uitstek geschikt zijn voor de 'kleine oorlog'. *'Die kurze Abrichtungszeit - eine längere ist nicht thunlich - kann unmöglich dieser Truppe jene Gewandheit und fertigkeit geben, die eine Linientruppe haben soll; jene strenge militärische Zucht und Ordnung ist von ihnen nicht zu fordern, weil sie innig überzeugt sind, nicht zu den stehenden Heere zu gehören, und ausser ihrer Übungszeit zu hause ihren Gewerbe nachgehen. Auch würde, wenn man dannoch diesen Gesichtspunkt angenommen hätte, und eine eben solche Vollkommenheit von diesen Leuten verlangte, vielleicht - und dieses selbst nicht überall - es im Wesentlichen gelingen, doch jenes, was die hauptsache ist, stets mangele, und einen verschrobene Anstalt statt einer zweckmässigen entstehen. Hoch an seinen Bergen, oder in den Thälern zerstreut, lebt der Gebürgsbewohner, nichts zwinget ihn, auch hasst er alles, was solchen ähnlich sieht. Gewohnt zur harten Arbeit und groben Nahrung ist sein körper stark, ausdauernd; die gute kühle Luft, das frische Wasser, geben ihm kräfte, durch die er den Bewohner in der Ebene weit vorsteht; auch hat dieses Einfluss auf seinen Geist, offener und gutmüthiger ist er als jener, fleissig, sparsam. Zerstreut sind hier Wohnungen, selten kömmt er mit andern zusammen, und selbst dann nur in kleiner zahl, nämlich an feyertagen zum Gottesdienst. Nicht gern geht er aus seinen Schluchten und höhen; am liebsten sich selbst überlassen, höchstens mit dem nächsten vereint, lebt er (...). Fast unerschütterlich treu seinem Herrn und der alte Verfassung, kann man auf ihn zählen. Zwanglos zerstreut zu fechten ist jetzt was ihm am anpassendsten ist; ihn diesem geschickt und froh zu machen, muß das ziel seiner Abrichtung seyn. Nie verliere man dieses aus den Augen, und Bedürfnisse, als kleidung, Bewaffnung usw. muß zur Erreichung dieser Absicht mitwirken.'* [86]

In zijn pogingen de *Landwehr* adequaat te uniformeren en bewapenen – met buksen – voor een taak als lichte infanterie was Johan niet succesvol. In december 1808 waren er voor de op papier 44.000 soldaten van de *Landwehr* in Binnen-Oostenrijk nog 17.843 wapens tekort. Om dit probleem op te lossen, zouden musketten van een model uit 1754 worden verstrekt, die nog lagen opgeslagen in de arsenalen van de provinciehoofdsteden.[87] Dit model musket leende zich in het geheel niet voor verspreid opereren of een rol als scherpschutter.

Desondanks bleef Johan het idee trouw om de *Landwehr* in te zetten als lichte troepen. Toen hij in december 1808 het memorandum aan keizer Frans schreef, vond hij het niet

86 KA, KMK, Landwehr, Johan aan Frans, 8.12.1808, 66-67.

87 Idem, 11.

nodig dat de officieren van de *Landwehr* de exercitie van de linie infanterie nauwkeurig zouden leren. Johan vond het veel belangrijker dat de officieren actieve, behendige lieden zouden zijn die in staat waren om kleine detachementen aan te voeren.[88] Hij stelde voor dat de *Landwehr*-bataljons zouden worden ingedeeld bij de linietroepen. Wanneer aan elke twee liniebataljons een bataljon *Landwehr* zou worden toegevoegd als lichte infanterie, zouden de gevechtskracht en flexibiliteit van het veldleger al op korte termijn flink vooruitgaan. De taken van dit 'toegevoegde' *Landwehr* bataljon omschreef Johan als volgt: *'zur deckung der flanken, zur verfolgung des Feindes, zur besetzung der Gebürge, zu kleinem Expedizionen gegen feindliche Detachements, zur Besetzung von Gebürgspässen, zur Beunruhigung der Communication, zur Aufhebung kleiner Posten, zur Füllung jener Theile der Linie am Tage eines Gefechtes, die in kein ernsthaftes Engagements zu kommen haben, zur beständigen Beunruhigung des Gegerns, dass er bei Tag und Nacht stets ermüdet werde, er möge nun in Lager, oder auf den Marsche seyn, dieses ist eigentlich jenes, was die Landwehr bewirken muß.'* [89] Dit waren de traditionele taken van de lichte infanterie. De *Landwehr* zou, aldus Johan, nooit op zichzelf de oorlog kunnen winnen. Als militie bleef ze een soort hulptroep die samenwerkte met het reguliere leger, dat voornamelijk in gesloten formaties bleef optreden. Als de *Landwehr* voldoende getraind zou zijn, zou hij in zelfstandige brigades kunnen optreden. Deze brigades zouden als taak hebben om het eigen grondgebied te beschermen. Mochten ze daarbij op een regulier leger van de vijand stuiten, dan konden ze overgaan tot een vorm van guerrilla. Bovendien, zo voegde Johan eraan toe, moest de *Landwehr* zo verbonden zijn met de plaatselijke gemeenschap, dat de officieren ervan de orde zouden kunnen handhaven en het Oostenrijkse gezag konden blijven vertegenwoordigen, als de eigen reguliere armee zich onverhoopt zou moeten terugtrekken en de vijand zou binnenrukken. De *Landwehr* moest de ruggengraat van de natie vormen en het verzet tegen de vijand organiseren. Officieren moesten hierin ook geoefend worden. Johan omschreef het als volgt: '*Spanien lehrt es uns, die Vendée zeigte es ebenfalls. Darum die nothwendigkeit Offiziere moralisch zu bilden, die Geistlichkeit und Volksvorsteher zu dieser Absicht vorzubereiten, und bei jedem Bezirke, ich möchte sagen, bei jedem zug der Landwehr ein paar Menschen zu haben, die stets nach diesem Sinne die andern aneiferten, und als führer, als Werkzeuge die übrigen leiteten, wenn es ein Mal gilt.'* [90]

88 Idem, 69.

89 Idem, 68.

90 Idem, 73-74.

JOHANS 'MÜLLERIAANSE SYSTEEM'

Het is opzienbarend hoe consequent aartshertog Johan was in het formuleren van zijn gedachten. Wanneer we op een rij zetten welke voorstellen hij deed voor de inrichting van het bestuur, voor de wijze van oorlogvoering en voor de financiering daarvan, zien we een onmiskenbaar patroon. Aan Johans plannen lag telkens eenzelfde soort redenering ten grondslag. De beweegredenen voor zijn plannen vormen een min of meer samenhangend geheel. Hoewel Johan beslist geen dogmaticus was, sproten zijn voorstellen en handelingen in de jaren 1805-1809 uit dezelfde principes voort en vormden ze een systeem.

De oorsprong van deze principes is te vinden in de opvoeding aan het hof van groothertog Leopold in Toscane. Het gedachtegoed van de jonge aartshertog werd in de jaren 1798-1802 verder gevormd door de Zwitserse historicus Johannes von Müller. Deze twee invloeden leidden ertoe dat aartshertog Johan in de periode 1805-1809 een beleid voorstond dat in grondtonen sterk afweek van dat van de veel behoudender keizer Frans, maar ook – zij het in mindere mate – van dat van aartshertog Karel, de opperbevelhebber van het leger. Van deze drie broers had Johan het meeste oog voor het verband tussen maatschappelijke en militaire ontwikkelingen.

De invloed van Johans opvoeding op zijn latere denkbeelden was groot. Vanaf zijn prille jeugd had Johan geleerd om zelf empirisch onderzoek te doen, gegevens vast te leggen en deze vervolgens te analyseren. Zelf erop uitgaan en feiten toetsen, waren voor hem een vanzelfsprekendheid. Het sprak voor hem ook vanzelf dat kennis nuttig diende te zijn: kennis diende om het welzijn van de onderdanen te bevorderen. Vader Leopold, die de opvoeding van zijn kinderen nauwlettend in de gaten hield, geloofde dat diversiteit een zegen was voor het land: de kracht van de bevolking lag in haar verscheidenheid, niet in haar gelijkvormigheid. Leopold respecteerde dan ook tradities en stimuleerde de ondernemingszin van zijn onderdanen.

Hoewel Leopold geen revolutionair democratisch ideaal aanhing, had hij voor een achttiende-eeuwse vorst vooruitstrevende ideeën over het staatsbestel. Hij probeerde de betrokkenheid van onderdanen bij de staat te vergroten en had zelfs vergevorderde plannen om een constitutie met een volksvertegenwoordiging in te voeren.[91] Leopolds houding was pragmatisch en ondernemend: telkens nam hij kleine stappen om het bestuur te vereenvoudigen en te rationaliseren. Hij gruwelde van een met militaire middelen te voeren machtspolitiek, maar evenzeer van overhaaste radicale ingrepen in

91 Adam Wandruszka, *Leopold II. Erzherzog von Österreich, Grossherzog von Toskana, König von Ungarn und Böhmen, Römischer Kaiser* (2 delen, Wenen 1963-1965), I, 368-390.

het civiele bestuur. Leopold huldigde het principe dat elke onderdaan door zijn eigen bedrijvigheid bijdroeg aan het algemeen welzijn. Dit principe zou Johan trouw blijven.
De visie van Johannes von Müller sloot goed aan bij dit gedachtegoed. Gezien zijn achtergrond en opvoeding in Florence is het niet verwonderlijk dat Johan onder de indruk raakte van de ideeën van de Zwitser. Net als Leopold meende Müller dat een evenwichtige verdeling van macht zou zorgen voor stabiliteit in een staat, waardoor de staat op zijn beurt weer zou kunnen zorgen voor het welzijn van de onderdanen. Müller was een bewonderaar van Montesquieu en was in zijn ideeën schatplichtig aan de Franse denker.[92] Müllers idee van een politieke krachtenbalans was daarnaast nauw verbonden met zijn begrip van vrijheid. Müllers vrijheid – en Johan lijkt zich daar heel wel bij gevoeld te hebben – stond mijlenver af van de egaliserende tendensen in Parijs en de Verenigde Staten. Voor Müller betekende vrijheid vooral respect voor ieders positie: iedereen moest in alle vrede kunnen genieten van zijn rechten en zou zijn plichten dienovereenkomstig moeten nakomen. In een essay over zijn geliefde Zwitserse republiek omschreef Müller het aldus: *'Das Wesen der Freiheit ist nichts fürchten. (...) Politische Freiheit gibt es nur in überschaubaren staatlichen Gebilden. Grosse Staaten neigen zur Despotie, zur Tyrannei des 'Pöbels' oder der Oligarchen oder Monarchen. Freiheit ist immer bedroht durch Übermacht und Willkür. Gegen die Übermacht gibt es nur die Waffe der Föderation, den Zusammenschluss Kleinerer und Kleiner gegen Grosse. Er sichert das erforderliche Geleichgewicht in der Balance der Mächte und damit die Bewahrung und freie Entfaltung der Eigenart der Verbündeten. Zu einem Gleichgewicht bedarf es der Verschiedenartigkeit der Glieder. Gleichmacherei ist das Werk des Despotismus und führt in die Barbarei.'* [93] Met deze woorden loodste Müller nog een ander belangrijk element de politieke discussie in: dat van de bondsstaat. Johannes von Müller was waarschijnlijk de eerste, die dit woord in het Duits heeft gebruikt.[94] De Zwitser Müller stond vooral een vernieuwing van de structuur van de Zwitserse republiek voor ogen.
Müllers begrip van 'bondsstaat' sprak Johan bijzonder aan, omdat hij het kon toepassen op de Oostenrijkse monarchie. Oostenrijk was immers een dynastieke lappendeken. Johan legde sterk de nadruk op het regionale karakter van het bestuur. Het centrale gezag in Wenen zou verantwoordelijkheden moeten delegeren naar de *Länder,* waarna de afzonderlijke gebieden zich dan in een gezonde competitie met elkaar

92 Johannes von Müller, *Allgemeine Aussicht über die Bundesrepublik im Schweizerland (1777),* Doris Walser-Wilhelm en Peter Walser ed. (Zürich 1991) 11.

93 Johannes von Müller, *Allgemeine Aussicht über die Bundesrepublik*, 17.

94 Doris Walser-Wilhelm en Peter Walser, 'Einleitung', in: Johannes von Müller, *Allgemeine Aussicht über die Bundesrepublik*, 9-24, aldaar 10.

zouden kunnen ontwikkelen. Juist het eigen karakter en de eigen trots van elke regio zouden de inspiratiebron vormen voor vooruitgang. Voor Johan sprak het vanzelf dat de afzonderlijke gebieden ieder een bijdrage leverden aan de opbouw van de staat als geheel.

Aartshertog Johan en Johannes von Müller deelden ook een gemeenschappelijke notie van het begrip 'vrijheid'. Johans concept van vrijheid was een pendant van dat van Müller, zoals tot uitdrukking komt in een passage uit zijn dagboek. Op 23 oktober 1812 schreef Johan: '*Feind von Despotismus, innig überzeugt, was der Geist unserer Zeit, was das feste Fortschreiten für die Zukunft heischt, liebe ich die Menschen, will ihr Glück, wünsche, daß sie sich des Lebens freuen, daß die ihnen von Gott gegebenen Rechte geehrt, daß der Willkür Schranken gesetzt werden, darum so ein Freund einer konstitutionellen Monarchie, wo der Fürst die ausübende Gewalt, die Stände (aus allen Klassen) die berathende haben, da allein Glück, Dauer, Vaterlandsliebe bestehen.*' [95]

Weerbaarheid was onlosmakelijk verbonden met deze vrijheid. In de ogen van Johan en Müller maakte weerbaarheid het mogelijk om de rechten van land en volk te verdedigen tegenover zowel een despotische vorst als vijanden van buiten. Johannes von Müller beschreef het aldus: *'Die Freyheit besteht darinn, daß man niemanden gehorcht als dem Gesez. Es ist eine politische Freyheit, und eine bürgerliche, es ist eine Freyheit im Gesez und eine Freyheit in der Verwaltung. Ein Landmann von Üry genießt bürgerliche Freyheit, weil er mit Leib, Ehr und Gut allein von den Gesezen des Landes abhängt; politische: wann er die, welche die Gesez vortragen und verwalten, erwählen hilfft; er hat eine Freyheit nach dem Gesez (...) es ist eine Freyheit in der Verwaltung: wann der Landammann ein Tyrann ist, so kann man ihn absezen.'* [96]

In zijn boeken over de Zwitserse historie besprak Müller voornamelijk de vele oorlogen, die de Zwitserse kantons en de Oostenrijkse Habsburgers in de Middeleeuwen met elkaar hadden gevoerd. De Habsburgse vorsten hadden het uiteindelijk afgelegd tegen de Zwitserse kantons. Volgens Müller toonden de Habsburgers in hun streven naar centralisatie van de macht te weinig respect voor lokale rechten, wat hun uiteindelijk fataal werd. Müller wees er in dit verband op hoe belangrijk het was dat de Zwitsers wisten waarvoor ze vochten. De Zwitsers hadden rechtstreeks en persoonlijk baat bij een zege omdat hun 'vrijheid' – met andere woorden het geheel van hun verworven rechten – afhing van zo'n overwinning. *'Die Stärke der Berner bestahnd besonders in den Freywilligen; die Freyheit thut mehr bey solchen Völker, als die Regeln thun können. Die Feinde hatten viele Cavalerie; diese war ihr Verderben, indem sie ihnen*

95 Johan, *Aus dem Tagebuche,* 23 oktober 1812.

96 Müller, *Allgemeine Aussicht über die Bundesrepublik*, 29.

die Flucht erleichterte. Der Dienst des Hauses von Habsburg kostete die Edlen ihre Unabhängigkeit, ihr Leben, ja ihren Ruhm; der Adel von Bern war frey, er war sieghaft, und erlangte Macht.' [97]

Uit deze redenering vloeiden nog enkele andere inzichten voort. Zo lag het voor de hand om de moderne burger te stimuleren om dienst te nemen in het leger om zijn verworven rechten te verdedigen. Hij hoefde op militair gebied helemaal niet ontzien te worden, zoals in de achttiende eeuw usance was geweest. Tevens sprak het vanzelf dat burgers des te gemotiveerder waren om te vechten, naarmate ze gelukkiger waren met hun situatie. De regering diende dus veel aandacht te besteden aan het welzijn van de onderdaan en vooral aan diens gevoel van verbondenheid met de staat. Op die manier zouden in tijden van nood soldaten opstaan, die intrinsiek gemotiveerd waren. Door een militie op te richten zoals de *Landwehr*, creëerde de staat dus niet een bewapende massa met revolutionaire potentie, maar voorkwam de staat juist een revolutie! Daarom was het zo belangrijk dat het landsbestuur zich actief voor de onderste lagen van de maatschappij inzette, zodat ook deze groepen zich betrokken zouden voelen bij de overheid. Een regering die zich in dit opzicht passief zou opstellen, zou nooit succes kunnen hebben.[98] Müller constateerde in dit verband nuchter: *'böse Bürger sind tausendmal gefährlicher, als die Armeen der Ausländer.'* [99] Johan deelde de opvatting, dat angst voor de burger een slechte raadgever was. Zowel Johan als Müller vonden derhalve dat de overheid zich zowel moest inspannen om de burger tevreden te houden als zich moeite moest getroosten om de burger te betrekken bij de legervorming. Het een kon niet zonder het ander.

Voor wie zo redeneert, grijpt elke verandering op militair terrein in op de politiek-maatschappelijke verhoudingen, terwijl omgekeerd elke verandering in de politiek-maatschappelijke verhoudingen invloed heeft op militair terrein. De burgerlijke en militaire sferen zijn op eindeloos veel manieren met elkaar verknoopt en zijn daarom niet strikt van elkaar te scheiden. Het welzijn van de burger, diens betrokkenheid bij de regering, diens zekerheid van bestaan en diens eigen cultuur zijn in deze redeneertrant immers de factoren die bepalen in welke mate de burger gemotiveerd is om te dienen in een 'militie van de staat'.

Vooral het vertrouwen in de culturele diversiteit van een volk als een bron van kracht

---

97 Müller, *Allgemeine Aussicht über die Bundesrepublik*, 175.

98 'Nicht in seiner Unveränderlichkeit besteht die Güte eines Regiments, es muss, indem es zu seiner Zeit ein Land glücklich macht, demselben noch eine glücklichere Verfassung zubereiten, welche einst aus seiner Asche sich erheben könne'. Müller, *Allgemeine Aussicht über die Bundesrepublik*, 9.

99 Müller, *Allgemeine Aussicht über die Bundesrepublik*, 107.

in plaats van zwakte, maakt de opvattingen van Johan en Müller zo anders dan die van de Franse revolutionairen. Hoewel de hervormingsplannen van Johan een antwoord waren op de ontwikkelingen in Frankrijk, waren zij geen spiegelbeeld ervan. Johan hanteerde geheel andere uitgangspunten.

Als Müllers historische filosofie de grondslag voor het beleid zou vormen, zou dat leiden tot bestuurlijke decentralisatie en een versterking van de culturele diversiteit. De meeste door Johan nagestreefde hervormingen hadden inderdaad dergelijke consequenties. Hiermee stonden de voorstellen haaks op de ontwikkelingen in Frankrijk, dat zich na de revolutie in versneld tempo ontwikkelde tot een rationele, centralistische en bureaucratische staat.

De Franse militair theoreticus De Guibert had zijn ideeën nog tijdens het ancien régime op schrift gesteld. Hij voorzag in zijn *Essai général de tactique* een groei van de staatsmacht, mits de vorst rationeler zou handelen. Een rationeel ingestelde vorst zou voldoende belangen met zijn volk delen om een aanzienlijk deel van dat volk onder de wapenen te kunnen brengen. Door de wet van de grote getallen zou zo'n vorst een agressieve militaire politiek kunnen voeren. De revolutionaire regimes maakten dit ideaal in de jaren 1792-1800 waar, waarbij ze sterk de nadruk legden op vrijheid en gelijkheid als universele waarden. Door het accent te leggen op de gelijkheid van alle burgers, die samen één natie vormden met voor iedereen identieke wetten, regels en zelfs maten en gewichten, had de Franse Revolutie een sterk uniformerend karakter. Voor andersdenkenden – bijvoorbeeld op het gebied van religie – was al snel geen plaats meer in de samenleving. Iedere groepsvorming om lokale belangen of de belangen van een beroepsgroep te verdedigen, werd verboden. In veel opzichten betekende gelijkheid het door Müller en Johan zo gevreesde 'despotisme des volks'. Het is hier op zijn plaats om nog eenmaal Müllers woorden aan te halen: *'Die größte Intoleranz herrscht würklich bei den Aposteln der Freiheit. Die ganze Welt soll den Rock tragen, der im Jakobinerclub zugeschnitten wird. Alles eigenthümliche, alle Vaterlandsliebe, alle alten Sitten, alle Localverhältnisse, sollen aufhören. Gott was für ein uninteressantes Ding würde die ganze Menschheit werden!'* [100]

Mede hierom had de Franse Revolutie zo'n gewelddadig karakter. Met name conservatieve boeren die gehecht waren aan de hun vertrouwde vorm van katholicisme, voelden zich bedreigd in hun levenswijze. De contrarevolutionaire strijd van de royalisten in de Vendée is het meest bekend, maar ook elders was er protest tegen de vanuit Parijs opgedrongen nieuwe wetten en regels. De Franse Revolutie kan beschouwd worden

100 Johannes von Müller, 'Vier und zwanzig Bücher Allgemeiner Geschichten besonders der Europäischen Menschheit', Johann Georg Müller ed. (1797), I.-XXIV, in: *Sämtliche Werke* I, Johann Georg Müller ed. (Tübingen 1811) 15.

als een voortdurende strijd tussen de revolutionaire machthebbers in Parijs, met hun universele idealen en hun centraliserende tendensen, en de contrarevolutionairen in de provincie die op de bres stonden voor traditionele waarden. In de meeste gevallen nam dit verzet geen gewapende vorm aan. De revolutionaire idealen uit Parijs dreigden telkens te verzanden in de inertie van het 'enorme gewicht van het aloude landvolk'.[101]

De wreedheid en het tomeloze geweld van de eerste jaren van de Franse Revolutie openden de ogen van velen in binnen- en buitenland. Wanneer het volk – of zijn vertegenwoordigers – een schier onbeperkte macht verwierf, kon er gemakkelijk een schrikbewind ontstaan. In Oostenrijk werden niet alleen keizer Frans en zijn conservatieve entourage beangstigd door de moordpartijen in Frankrijk. De hele Oostenrijkse politieke elite was bang voor Franse toestanden in eigen land. Wanneer zij beslissingen nam, torste zij de herinnering aan de Franse Terreur als een last op de schouders mee. Wat voor koers zij ook uitzette, ze moest zich verre houden van alles wat reminiscenties opriep aan de Franse Revolutie.

Net als de andere Habsburgers kende aartshertog Johan de verhalen van nabij, zeker nadat prinses Marie Thérèse Bourbon (1778-1851) in 1797 arriveerde aan het hof in Wenen. Marie Thérèse was de dochter van Lodewijk XVI en Marie Antoinette. Als enige van het Franse koninklijke gezin had zij de revolutie overleefd. Alle troebelen in Parijs had zij meegemaakt, tot zij bij een ruil van gevangenen weer een vrij mens was geworden. Zij was slechts vier jaar ouder dan Johan en liet hem, de jongeman in zijn jaren van wording, kennismaken met de Franse Revolutie: de bestorming van de koninklijke paleizen, haar gevangenschap, de onthoofding van haar ouders. Haar verhalen vormden het vleesgeworden *Revolutionsgespenst* van de Oostenrijkse politiek.[102]

De repressie van de Franse republiek was vooral groot in de gebieden waar in de zomer van 1793 royalistische opstanden waren uitgebroken, zoals in de Vendée. Voorbeelden van afschrikwekkende executies, die ook in het buitenland bekend raakten, zijn het neerschieten van duizenden mannen bij Angers zonder vorm van proces; het met kettingen aan elkaar binden en met kartetsvuur ombrengen van enkele honderden mensen in Les Botteaux en, misschien het meest gruwelijk van allemaal, de *'noyades'* in Nantes, waarbij gevangenen – mannen, vrouwen en kinderen – in het onderdek van schepen werden geladen die vervolgens in de Loire tot zinken werden gebracht.[103]

Het staat buiten kijf dat de jakobijnen tijdens de Terreur ook progressieve wetgeving

---

101 Donald G. Sutherland, *Revolutie en contra-revolutie in Frankrijk 1789-1815* (Amsterdam 1989) 422.

102 Hans Magenschab, *Erzherzog Johann. Habsburgs grüner Rebell* (4e druk; Graz 1991), 97.

103 Sutherland, *Revolutie en contra-revolutie,* 210.

invoerden, zoals de afschaffing van de slavernij in de Franse koloniën. Voor de tijdgenoten elders in Europa waren deze veranderingen evenwel nauwelijks zichtbaar achter het waas van bloed. Bovendien is het de vraag, of zij deze veranderingen als verbeteringen zouden hebben gezien. Terreur, repressie en regering door het volk waren in Frankrijk nauw met elkaar verbonden[104] – en de macht aan het volk laten werd in Oostenrijk dan ook als een gevaarlijk idee beschouwd.

Op militair gebied leidde de *levée en masse* in Frankrijk tot een grotere centralisatie. De militaire inspanningen dwongen de machthebbers tot standaardisatie. Waarschijnlijk heeft geen enkele andere ontwikkeling zozeer bijgedragen tot de natievorming. Aanvankelijk organiseerden de vrijwilligers zich per departement – een bestuurlijke eenheid die op zich al een voorbeeld was van de rationele herordening van het land door de revolutionaire volksvertegenwoordigers. Na enkele jaren werden de vrijwilligersbataljons – telkens twee – samengevoegd met bataljons – telkens één – van het reguliere leger. De drie bataljons vormden samen een *demi-brigade*. Deze *demi-brigades*, die later de vertrouwde naam 'regiment' kregen, hadden een opeenvolgend nummer. Door deze nummering werd elke zichtbare relatie verbroken met de streek, waaruit de rekruten afkomstig waren. Fransen uit alle uithoeken van het land moesten samen legereenheden vormen, ook al spraken ze ieder hun eigen patois of zelfs taal – Bretons, Baskisch, Duits, Vlaams – en verstonden ze elkaar nauwelijks of niet. In het Franse leger werden ze onder hoge druk omgevormd tot leden van de Franse natie, die de universele waarden van vrijheid en gelijkheid uit moesten dragen.[105]

Een groter verschil met Johans ideeën is nauwelijks denkbaar. Aan de basis van zijn hervormingsplannen lag het uitgangspunt dat regionale tradities en rechten moesten worden beschermd om zo de betrokkenheid bij de staat te vergroten. Müller had dit als volgt geformuleerd: '*Die Freiheit besteht darinn, daß jeder seiner selbst, und alles das Seinige, so sicher sey, als der König seines Throns, und daß die Gesetze keinem einen Zwang anlegen über Dinge, wodurch die Sicherheit anderer nicht in Gefahr kommt. Nicht weniger können hiezu die verschiedenen Stände beitragen, wenn zugleich jeder seine Vorrechte wachsam behauptet, und durch patriotische Benutzung dieselben rechtfertiget, alle Ritter und Städte, Geistliche und Laien, Edle, Bürger und Landleute einander treulich unterstützen (…) und nun die alten Vorurtheile fallen lassen (…) daß Nationalgeist und Sinn für das gemeinschaftliche Vaterland empor keime.*' [106]

---

104 Sutherland, *Revolutie en contra-revolutie*, 209.

105 Wavro, *Warfare and society*, 3.

106 Marita Haller-Dirr, 'Johannes von Müller und das Reich. Seine politischen Grundsätze und sein Reichsbild während seiner Mainzer Zeit 1786-1792', in: *Johannes von Müller-Geschichtsschreiber der Goethezeit*, Christoph Jamme en Otto Pöggeler ed. (Schaffhausen 1986)

Uit dit uitgangspunt volgde dat een militiemacht moest steunen op de sociale structuur van het land. De organisatie van de militie moest getrouw de verscheidenheid van het land weerspiegelen, zoals in Johans *Landwehr* gebeurde, waar de *Korporalschaften* overeenkwamen met de parochies. De staat zou de onderlinge wedijver tussen regio's aanwakkeren, wat de onderdanen ertoe zou brengen om zich op regionaal niveau nauwer aaneen te sluiten. De verscheidenheid van het rijk diende op deze wijze uiteindelijk de eenheid van de staat. Het credo '*in jeden Menschen liegt doch immer ein Funken Eigenliebe und Ehrgeiz, der ihn immer besser als andern zu seyn zu wollen führt',*[107] dat met een beetje goede wil een liberaal uitgangspunt te noemen is, lag aan de basis van deze redenering.

Dat Johan en Müller veel belang hechtten aan het beschermen van de traditionele levenswijze wil niet zeggen dat zij statische opvattingen koesterden over het bestuur. Het was in hun ogen juist nodig om het staatsbestuur te verbeteren en de 'vier standen des volks' betrokkenheid te geven in dat proces. *'Wenn Liberalismus darinnen besteht, das Stillstehen und das Zurückachten auf Altes, Verrostetes, nicht mehr Passendes nicht zu billigen, und entgegen zu sein, so haben jene Recht',* sprak Johan later in zijn leven.[108]

In nog meer opzichten had hij een liberale inslag. Zijn nadruk op decentralisatie ging hand in hand met een positieve waardering van het verantwoordelijkheidsbesef van de individuele onderdaan. Het vertrouwen in de 'eigenliefde', de gezonde ambitie in ieder mens om tot ontwikkeling te komen, was aanleiding om maatregelen te formuleren die het particuliere initiatief zouden stimuleren. Wie veranderingen in gang wilde zetten, moest zelf het goede voorbeeld geven. Dwang zou geen rol kunnen spelen. Johann was, blijkens deze houding en terminologie, goed op de hoogte van de contemporaine sociale theorie. Zo had Alexander Pope in zijn *Essay on Man* in 1733 geschreven: '*Thus God and Nature linked the general frame And bade Self-love and Social be the same'*.

Aan Johans voorstellen voor de militaire reserve lag de gedachte ten grondslag dat de individuele onderdaan de verantwoordelijkheid voor de verdediging van de staat deelde met ieder ander. Hieruit volgde dat de soldaat en de burger geen strikt van elkaar gescheiden grootheden konden zijn. In dit kader paste het creëren van de reservist als *'Mittelding'* tussen burger en soldaat. In de ideeën over de vorming van een regionale *Landwehr* lag een nog fundamenteler omslag in het denken over de staatsinrichting besloten. Indien Johans ideeën hierover consequent zouden zijn doorgevoerd, zou er een staat met een federatief, dat wil, zeggen per *Land*, georganiseerd leger zijn ontstaan,

141-160, aldaar 149.

107 LSAM, Schuber 75, Heft 1, Abschrift, 35.

108 Magenschab, *Erzherzog Johann,* 280.

dat zijn samenhang vond in de persoon van de monarch. Die 'legers' van de regionale *Landwehr* zouden als basis de parochiale korporaalschappen hebben, met officieren die tevens de leidende personen uit de burgermaatschappij waren. Daarmee zou de kloof tussen leger en burgermaatschappij deels zijn verdwenen en zou de individuele burger meer betrokken zijn geraakt bij de staat – zij het wellicht alleen op lokaal niveau. Hoe dat zou hebben uitgepakt in het grotere verband van het Habsburgse Rijk is moeilijk te zeggen. Feit is dat deze regionale, voor defensieve doeleinden opgezette milities zouden worden betaald uit regionale middelen. Om deze reden zouden de standenvergaderingen van de landen weer meer in het centrum van de macht terecht zijn gekomen, wat het politieke bestel van het Habsburgse Rijk in de periode 1809-1848 mogelijk een andere richting zou hebben gegeven.

Maar Johans hervormingsplannen haalden de eindstreep niet. Toen de oorlog op 10 april 1809 uitbrak, was de organisatie van de *Landwehr* nog niet afgerond. De financiering en de daarbij behorende nieuwe bestuursstructuren waren nog niet van de grond gekomen. Van de meer dan 150.000 miliciens was nog niet de helft afdoende bewapend, gekleed en geoefend voor de strijd. Een overwinning in de oorlog van 1809 zou Johan wellicht de ruimte hebben gegeven om zijn plannen alsnog volledig uit te voeren. De militaire nederlaag zorgde er echter voor dat zijn programma in de marge van de politiek terechtkwam.

Op 5 juni 1812 werd een nieuwe *Landwehr*-wet van kracht, die op essentiële punten afweek van die van 1808. De zelfstandige en regionale structuur van de *Landwehr* werd opgeheven. De rekrutering werd gekoppeld aan de wervingsdistricten van de linieregimenten en leden van de *Landwehr* werden geoefend door militairen van deze regimenten. In tijd van oorlog stonden de *Landwehr*-bataljons voortaan onder commando van de commandant van het desbetreffende linieregiment. De taak van de *Landwehr* werd voortaan het overnemen van garnizoensdiensten van linietroepen en het – in tijd van nood – aanvullen van de linietroepen in het veld. Van afzonderlijke, regionaal geïnspireerde legers bleef niet veel over. De historicus Ernest Zehetbauer verwoordde de verandering van het karakter van de *Landwehr* als volgt: '*Der einst über 150.000 Mann starke, freie nationale Landwehr-Heerbann von 1809 sollte fortan nur noch ein willenloser Appendix der Armeeregimenter sein, reduzirt auf einen militärisch-gesellschaftlichen Blinddarm.*' [109]

De verschillen tussen Johans concepten van vrijheid en volksbewapening enerzijds en Karels ideeën over reguliere oorlogvoering anderzijds, laten zich illustreren aan de hand

109 Ernest Zehetbauer, *Landwehr gegen Napoleon. Österreichs erste Miliz und der Nationalkrieg von 1809* (Wenen 1999), 328.

van vier schilderijen van Johann Peter Krafft. De vier beroemde schilderijen zijn een geliefd of juist verguisd icoon geworden. Allereerst is er het beeld van aartshertog Karel als bedwinger van Napoleon in de veldslag bij Aspern en Essling. Krafft stelde Karel voor als generaal die voorop gaat in de strijd en zich persoonlijk blootstelt aan gevaar, door het vaandel te grijpen van het infanterieregiment Von Zach (*Deutschmeister* No. 15) tijdens de slag. Karel vuurt zijn manschappen aan om hem te volgen. Zijn manschappen zijn geüniformeerde militairen van reguliere eenheden, die in linie opgesteld de aanstormende Fransen proberen tegen te houden. De pose waarin Karel is afgebeeld, op een steigerende schimmel, is bijna spiegelbeeldig aan de manier waarop Jacques Louis David (1748-1825) Napoleon bij het oversteken van de Grote Sint-Bernhardpas had weergegeven. Toeval zal dit zeker niet zijn: Krafft was van 1802 tot 1808 in de leer geweest bij David in Parijs. Het schilderij doet tevens denken aan het beroemde schilderij dat Antoine Jean Gros (1771-1835) vervaardigde van Napoleon op de brug van Arcole: Napoleon grijpt hier een regimentsvaandel en gaat zijn manschappen voor in de strijd.

De pose waarin Krafft aartshertog Karel afbeeldt is onnatuurlijk en onrealistisch, maar wel inspirerend. De boodschap is: ik val aan in naam van uw vorst, volg mij.[110] Het schilderij van Krafft werd een icoon en was ook het voorbeeld voor Anton Dominik Fernkorn (1813-1878) toen hij het ruiterstandbeeld van Karel vervaardigde dat de Heldenplatz in Wenen siert.

In de zaal van het Heeresgeschichtliches Museum in Wenen, waar Kraffts schilderijen tegenwoordig hangen, bevinden zich nog twee schilderijen van zijn hand, die evenwel een andere boodschap uitstralen. Het zijn *Abschied des Landwehrmannes*, geschilderd in 1813, en *Die Heimkehr des Landwehrmannes* uit 1820. Het eerste schilderij beeldt het afscheid van de *Landwehrmann* uit die huis en haard verlaat om naar het front te gaan. De centrale vraag – waarom gaat hij naar het front? – wordt mede verklaard door de omgeving waarin de scène zich afspeelt: de *Landwehrmann* is in zijn eigen huis afgebeeld, waar hij afscheid neemt van zijn oude grijze vader en van zijn vrouw en kinderen. Deze *Landwehrmann* gaat niet alleen – of ook maar in de eerste plaats – het vorstenhuis verdedigen, maar hij vervult de plicht jegens zijn vaderland, waarmee hij ook bijdraagt aan de veiligheid en het welzijn van eigen gezin en huis. Dit beeld zal zeker Johans instemming hebben gehad, ook al was het inmiddels 1813. De eerste reacties van de keizer op dit schilderij waren gemengd. Maar zeven jaar later, toen de overwinning op Napoleon allang was behaald en de rust in Europa was weergekeerd, had de keizer er

110 Manfred Rauchensteiner ed., *Das Heeresgeschichtliche Museum in Wien* (Wenen 2000) 41.

vrede mee. Sterker nog, hij was zo enthousiast dat hij zelfs een pendant van het schilderij liet maken: *Heimkehr des Landwehrmannes*. Niet onbelangrijk op dit schilderij is het boerengereedschap dat klaar ligt bij de terugkeer van de *Landwehrmann*: de voormalige soldaat kan het boerenbedrijf zo weer oppakken. Het militaire bestaan is mooi, maar nu is het weer even *Schluss*.

De *Landwehr* was in 1813 ontdaan van zijn regionale wortels en was geïncorporeerd in het reguliere leger, maar het beeld van de vaderlandslievende onderdaan die zijn plicht deed voor vaderland en huis en haard was nog steeds populair. Met deze opdracht deed keizer Frans een geste: hij liet zien dat hij de waarden onderschreef van degenen, die pleitten voor een uitbreiding van de dienstplicht. Beide afbeeldingen werden – als gravures – op grote schaal gereproduceerd en verspreid.

Reproductie van een ander schilderij van Krafft werd in deze periode evenwel verboden door de keizer. Krafft was eraan begonnen in 1813, had diverse voorstudies gemaakt – ondermeer een aquarel in 1815 – hetgeen had geleid tot een portret in olieverf van aartshertog Johan als gemsjager in 1817. Het werd veelvuldig gekopieerd en in prentvorm verspreid. Het portret dat Peter Johann Krafft maakte van *Erzherzog Johann als Jäger* wekte echter wel de wrevel op de van de Oostenrijkse politie. Hoe was dit mogelijk? Het schilderij toont Johan hoog in de bergen, terwijl hij leunt op zijn alpenstok en uitkijkt over valleien. Om de schouder hangt losjes een jachtgeweer. Johan, die is gekleed in de grijze streekdracht van Stiermarken, is in gedachten verzonken. Het beeld roept zowel het gevoel op van de vrijgevochten, zelfstandige bergjager als dat van een heerser die zijn territorium overziet. In 1818 verbood de Oostenrijkse politie Krafft om mee te werken aan de verspreiding van gravures van dit schilderij.[111] In 1823 ging de staat nog een stap verder, toen hij ambtenaren en gezagsdragers in Stiermarken het dragen van de zogenaamde *grauer Rock* verbood. Johan negeerde dit verbod doelbewust.[112]

Waarom hadden de autoriteiten zo'n moeite met dit beeld? Ongetwijfeld speelde de angst mee die aan het hof heerste sinds de episode van de onderdrukte Alpenbond uit 1813, toen Johan had geprobeerd om in het hele Alpengebied een grote opstand tegen de Franse overheersing te ontketenen. Destijds had men Johan verweten dat hij uit was op een eigen 'Alpenkoninkrijk'. Maar er was meer. Het schilderij verwijst naar Johans concept van vrijheid: de zelfstandigheid die de bergjager uitstraalt hangt samen met het berglandschap om hem heen. Het is duidelijk dat deze persoon zijn wijze van bestaan vindt in dit landschap en dat hij bereid is om dit met het geweer te verdedigen:

---

111 Viktor Bibl, *Der Zerfall Österreichs. Kaiser Franz und sein Erbe* (Wenen 1921), 289.

112 Gundl Holaubek-Lawatsch, 'Das Kleid der Anna Plochl und des Erzherzogs grauer Rock', in: *Erzherzog Johann von Österreich. Beiträge zur Geschichte seiner Zeit* (Graz 1982) 414-425, aldaar 423.

de vrije jager is ook vrij omdat hij weerbaar is. Johans idealen van vrijheid, diversiteit, *Landespatriottismus* en volksweerbaarheid worden op dit schilderij nog treffender verbeeld dan in de afbeeldingen van huis en haard van de *Landwehrmann*.
Kraffts portret van Johan heeft verwantschap met andere afbeeldingen van de *Landwehr*, zoals Kiningers weergave van de *Landwehr* in uniform in de bergen.[113] Het aquarel van Georg Kininger – tegenwoordig te zien in het Wien Museum te Wenen– is een prachtige weergave van Johans ideaal. Hoog in de bergen verbinden groepjes *Landwehrmänner* zich tot een leger: van heinde en verre zijn zij uit hun dorpen gekomen om gezamenlijk ten strijde te trekken, in uniformen die zijn geïnspireerd op hun lokale dracht. Dit leger zal niet uitrukken voor een vorst. Het zal op mars gaan om te verdedigen wat al die mannen uit verschillende valleien verbindt: de vrijheid om volgens eigen tradities te leven.

113 Peter Krenn, 'Die Landwehr', in: *Erzherzog Johann von Österreich. Beiträge zur Geschichte seiner Zeit* (Graz 1982) 51-61, aldaar 53.

Johan en de veldtocht van 1809

HET RELAAS VAN JOHANS VELDTOCHT

Toen in 1809 de oorlog uitbrak, leefde Johan tussen hoop en vrees. In Spanje was Napoleon in een intensieve guerrillaoorlog verwikkeld geraakt, waardoor Johan hoop had gekregen op een goede afloop van een militaire confrontatie van Oostenrijk met Frankrijk. Daarom had Johan zich in de winter van 1808-1809 geschaard achter degenen die zo'n oorlog bepleitten. Het zou om een preventieve aanvalsoorlog gaan: Oostenrijk zou Frankrijk aanvallen nu het moment daarvoor gunstig leek, in plaats van afwachten tot Napoleon in een later stadium Oostenrijk zou binnenvallen. Oostenrijkse politici, graaf Johann Philipp Stadion voorop, waren ervan overtuigd dat Napoleon in dat laatste geval Oostenrijk zou opsplitsen.

Johan zat tegelijk met de vrees, dat het Oostenrijkse leger niet bestand zou zijn tegen de Franse armee. Johans hervorming van de legerorganisatie was nog niet tot wasdom gekomen. De *Landwehr* was nog nauwelijks bewapend en getraind, en het belastingsysteem en de politieke structuur die in Johans optiek onlosmakelijk verbonden waren aan de *Landwehr* , waren nog niet tot stand gekomen. In de huidige politieke constellatie zou hij deze hervormingen waarschijnlijk ook niet kunnen realiseren, zo wist Johan. Wanneer Oostenrijk de oorlog tegen Napoleon zou winnen, zou Johan keizer Frans er waarschijnlijk wel toe kunnen overhalen om het hervormingsproces voort te zetten – zeker als het 'nationale' gevoel en de *Landwehr* van beslissende betekenis zouden zijn geweest bij het behalen van de overwinning.

Johan begaf zich dus in de oorlog terwijl hij zich ten volle bewust was van de Oostenrijkse tekortkomingen: het leiderschap te velde had onvoldoende bevoegdheden gekregen van de autoriteiten, de *Landwehr* miste bewapening en oefening, en er bestond bij de autoriteiten geen vertrouwen in de mogelijkheden van een regionale verdediging. Tegelijkertijd waren er kansen, zeker in vergelijking met de situatie van 1805. Ditmaal was er een opstand gepland in Tirol, waar Johan een belangrijke rol in had. Ook was de

Landwehr een feit en kon zij in elk geval achter de linies taken van reguliere eenheden overnemen. De oorlogsstemming die er in Oostenrijk heerste, zou wellicht overslaan op Duitse gewesten en nieuwe bondgenoten opleveren. En, *last but not least*, was er het feit dat Napoleon een groot leger in Spanje had ingezet.

De Oostenrijkse autoriteiten onderschatten de omvang en slagkracht van Frankrijk – en vooral van Napoleons Duitse bondgenoten – echter schromelijk, terwijl ze hun eigen kansen veel te hoog inschatten.[1] Achteraf is deze wijsheid gemakkelijk te formuleren. Generaals als Johan waren zich niet bewust van de enorme veerkracht van Napoleons rijk en hielden hier in de eerste oorlogsdagen ook geen rekening mee. Dat hij naast een groot leger in Spanje, ook in staat zou zijn een imposante krijgsmacht aan de Donau te verzamelen, was iets wat de Oostenrijkse generaals zich maar moeilijk konden voorstellen. Toen ze op 10 april 1809 het offensief openden, waren zij en veel soldaten daarom vol hoop op een goede afloop. De enige met een somber voorgevoel was aartshertog Karel. Zijn jongere broer Johan was zich bewust van de gevaren, maar gokte vol vertrouwen op het offensief.

Wat was de rol van Johan in de veldtocht van 1809? Wat kwam er tijdens de veldtocht van zijn ideeën terecht? Om deze vraag te beantwoorden, komt in dit hoofdstuk het verloop van de campagne van 1809 aan de orde, zoals deze zich voor Johan voltrok. Er zal dan blijken hoezeer Johan in een isolement raakte door zijn opvattingen over de samenstelling en bevelvoering van het leger. Zijn ideeën over oorlogvoering weken af van wat gangbaar was binnen het Oostenrijkse leger. Johan probeerde met het onder zijn bevel opererende *Armee von Innerösterreich* een ander soort oorlog te voeren dan de Oostenrijkse hoofdmacht. Hierin slaagde hij echter niet. Door Johan en zijn leger van dag tot dag te volgen, van hoop naar vrees en weer terug, zien we de mogelijkheden en beperkingen van een bevelvoerder om het verloop van een oorlog te beïnvloeden. Stevende de oorlog op onontkoombare wijze af op zijn voor Oostenrijk noodlottige afloop? Of had een legeraanvoerder als Johan speelruimte waardoor alles anders had kunnen aflopen?

Johan probeerde tijdens de veldtocht – en zeker tijdens de terugtocht – zijn principes van regionale verdediging in de praktijk te brengen. Hij probeerde zijn commandanten van zelfstandige opdrachten en taken te voorzien. Omdat de centrale strategie echter klassiek was en gericht op concentratie van de troepenmacht, week zijn handelen sterk af van dat van de hoofdmacht van Karel. Dit zou in de tweede fase van de veldtocht leiden tot onbegrip, gebrek aan coördinatie en uiteindelijk het uiteenvallen van Johans krijgsmacht.

---

1 John H. Gill, *Thunder on the Danube. Napoleon's defeat of the Habsburgs 1809* I (Londen 2008), 28-33.

DE BEIDE LEGERS

Vergeleken met de situatie van 1805 waren de Franse en Oostenrijkse legers veranderd. De oorlog van 1809 zou dan ook een ander karakter krijgen dan eerdere oorlogen in het napoleontische tijdperk. Zowel Oostenrijk als Frankrijk mobliseerden voor deze oorlog grotere legers dan in de jaren 1792-1805. De slag bij Wagram op 5 en 6 juli 1809 kende haar gelijke niet in de wereldgeschiedenis: nooit eerder vochten zulke grote aantallen militairen in een veldslag tegen elkaar, in totaal meer dan 350.000 man. De indeling van legers in zelfstandige legerkorpsen, die de Fransen al kenden en die de Oostenrijkers in 1809 hadden overgenomen, maakte de legers flexibeler en veerkrachtiger. Daardoor werd het moeilijker om een beslissende overwinning op de tegenstander te behalen.[2]
Desondanks kunnen we de oorlog van 1809 niet 'modern' noemen in de zin dat de legerleiding de beschikbare middelen efficiënt kon inzetten. Bevelhebbers moesten hun korpscommandanten per bode op de hoogte houden en van orders voorzien. Zodra er contact met de vijand was gemaakt, verloren de commandanten vrijwel alle communicatie met eenheden die in gevecht waren. Gegevens over de vijand bereikten een hoofdkwartier veelal traag, via verkenners te paard, en waren bovendien vaak net zo onbetrouwbaar als de informanten die de gegevens hadden verstrekt. De invloed van generaals op de uitslag van een gevecht was daardoor beperkt. Een toevallige omstandigheid of een schijnbaar onbeduidend detail kon grote gevolgen hebben voor het krijgsverloop.[3]
Ten opzichte van de situatie in 1805 was de omvang van het Franse leger sterk toegenomen. Hoewel hij een groot leger inzette op het Spaanse strijdtoneel, slaagde Napoleon erin om ongeveer 160.000 man op de been te brengen voor het Duitse krijgstheater, terwijl nog enkele tienduizenden manschappen onderweg waren naar het Duitse oorlogsgebied. In Italië beschikte onderkoning Eugène de Beauharnais over ongeveer 70.000 man, terwijl divisiegeneraal Auguste de Marmont ongeveer 15.000 man onder zijn bevel had in Dalmatië.
Voor de vroege negentiende eeuw waren dit immense aantallen. De Oostenrijkers hadden er geen benul van dat Napoleon zoveel troepen tot zijn beschikking had. In zijn rapportages ging Stadion ervan uit dat het Oostenrijkse leger over een numerieke

---

2 Robert Epstein, *Napoleon's last victory and the emergence of modern war (*Kansas 1994), xi, xii.

3 Napoleon besefte dit heel goed. Zijn manie voor details is ook verklaarbaar doordat hij zich bewust was van het belang van schijnbaar toeval. In 1797 schreef hij Talleyrand: 'Du triomphe à la chute il n'est qu'un pas. J'ai vu, dans les plus grandes circonstances, qu'un rien a toujours décidé des plus grands événements.' *Correspondance générale de Napoléon Bonaparte. I. Les apprentissages 1784-1797*, Thierry Lentz ed. (Parijs 2004), 1245.

meerderheid zou beschikken. Hij baseerde zich daarbij onder andere op schattingen van Metternich, toentertijd de Oostenrijkse ambassadeur in Parijs. Frankrijk zou niet in staat zijn om een leger op de been te brengen dat het het Oostenrijkse leger in Duitsland in aantal zou evenaren.[4] De feitelijke machtsverhoudingen – met een duidelijk Frans overwicht – stuitten daarom op onbegrip van de Oostenrijkse legerleiding. Gedurende de hele oorlog bleef die legerleiding zich rijk rekenen en stelde zij zichzelf daarmee gerust. Doordat Napoleon een effectiever systeem van conscriptie had en over omvangrijke troepencontingenten van bondgenoten beschikte, had hij de oorlog al half gewonnen voor hij was begonnen.

Zoals gebruikelijk vormde infanterie numeriek het belangrijkste onderdeel van het Oostenrijkse leger. De kern van deze infanterie bestond uit zogenaamde *Deutschmeister:* reguliere troepen uit de erflanden. In 1809 toonden deze infanterieregimenten een grote gevechtskracht en een redelijk moreel. Wellicht hield dit verband met recente veranderingen in de militaire organisatie: de nieuwe conscriptiewet had de rekrutering van soldaten verbreed, terwijl de wet op de reserve had gezorgd voor reservisten die troepentekorten aanvulden. De grotere aandacht voor de motivatie van de troepen kan ook een rol hebben gespeeld, net als de tactische hervormingen van aartshertog Karel. Deze hielden vooral in dat de troepen meer in colonnes en minder in lijn manoeuvreerden, waardoor de infanterie flexibeler en krachtiger werd in de aanval.

De beroepssoldaten uit Hongarije bleven betrouwbaar, maar de gevechtskracht van de Hongaarse reservisten was beperkt, omdat zij geen enkele verbondenheid voelden met een oorlog die op Duitsland, Tirol en Italië georiënteerd zou blijken te zijn. De soldaten uit de Balkan vochten veelal in bataljons *Grenzer*. Zij voerden zelfstandig taken uit en waren in deze rol erg bruikbaar in de strijd.

In vergelijking met de situatie in 1805 was het Oostenrijkse leger vooral veel massaler van karakter geworden, dankzij de invoering van de reserve en de *Landwehr*. In 1809 had het Oostenrijkse keizerrijk bijna anderhalf keer zoveel manschappen onder de wapenen als in 1805. De gevechtskracht van de *Landwehr*, het orgaan waar Johan zich zo sterk voor had gemaakt, was over het algemeen genomen niet hoog. Nog in december had Johan bij de keizer opgemerkt dat er voor de helft van de manschappen geen musketten beschikbaar waren. De oorlog kwam dan ook te vroeg voor de *Landwehr:* zij was niet gereed voor de strijd.[5] Van de tijdgenoten had wellicht alleen aartshertog Johan een groot

4 Johan noemde Metternichs schattingen van de sterkte der Franse legers van grote betekenis om te besluiten Napoleon een stap voor te zijn. Gill, *1809. Thunder on the Danube,* I, 13.

5 KA, KMK, Landwehr, Johan aan Frans, 8.12.1808, overzicht van bewapening der *Landwehr* bataljons.

vertrouwen in de mogelijkheid om deze troepen in te zetten bij gevechtshandelingen. Het wantrouwen jegens de gevechtskracht van de *Landwehr* werkte deels als een *self-fullfilling prophecy*. Maar juist onder Johans commando bewees de *Landwehr* immers nuttige diensten in het veld en vocht zij zij-aan-zij met reguliere troepen. Later in de oorlog maakte ook Karel meer gebruik van *Landwehr*-eenheden.

Het grootste probleem met de *Landwehr* was haar organisatievorm, die haar voorbestemde voor een defensieve oorlog. De eenheden waren zo georganiseerd, dat zij hun woongebied konden verdedigen. Voor inzet in een veldtocht leenden zij zich niet. Wanneer ze toch moest opereren als een reguliere infanterie-eenheid werd de *Landwehr* krachteloos. Johan nam als enige de moeite om de *Landwehr*-eenheden onder zijn bevel voor te bereiden op offensieve acties. De *Landwehr*-eenheden van andere generaals hielden feitelijk op te bestaan zodra de thuisbases van deze eenheden in de loop van de oorlog door de vijand werden bezet. De soldaten van deze bataljons keerden huiswaarts toen hun huis en haard niet langer onder Oostenrijks gezag stonden. Na de eerste nederlagen in mei 1809 waren er slechts twee groepen *Landwehr*-soldaten die in grote aantallen bleven dienen: de *Landwehr*-soldaten die onder commando van Johan stonden en de vrijwilligers die dienden in Karels *Hauptarmee*.[6]

Hoewel de inzet van de *Landwehr* geen onverdeeld succes was, dienen we haar rol niet te veronachtzamen. De oorlogsinspanningen zouden zelfs ondenkbaar zijn geweest zonder inzet van de *Landwehr*. Zo nam de *Landwehr* een groot deel van de garnizoenstaken over van reguliere eenheden, waardoor tienduizenden extra manschappen beschikbaar kwamen voor het veldleger. Alleen al hierdoor maakte de *Landwehr* een verschil. Zonder de *Landwehr* had Oostenrijk er niet eens aan kunnen denken om een oorlog met Frankrijk te beginnen.

In het wapen van de cavalerie waren de verhoudingen tussen Oostenrijk en Frankrijk sinds 1792 drastisch veranderd. In de eerste oorlogsjaren beschikten de Oostenrijkers over een sterke en ervaren cavalerie en waren zij in dit opzicht superieur aan de Fransen. De Fransen hadden in deze periode een gebrek aan paarden en aan ervaren cavalerieofficieren. Het gros van de Franse officieren was van adel en dit gold des te sterker voor cavalerieofficieren. Het merendeel van hen verliet het leger tijdens de revolutiejaren. Ook vergde de opleiding van cavaleristen veel meer tijd en geld dan die van infanteristen. De cavaleristen moesten niet alleen bedreven raken in de krijgskunst, maar ook in de paardrijkunst. Bovendien waren paarden kostbaar in aanschaf en foerage. Het kostte Frankrijk jaren om zijn ruiterij op oude sterkte te brengen. Anno

6 Dit gold met name voor de *Landwehr* in Ober-Österreich en in het Donau-gebied. Johans *Landwehr*-eenheden uit de Stiermarken en Karinthië volgden hem naar Italië en later naar Hongarije, zonder noemenswaardige desertie.

1809 behoorde de Franse cavalerie evenwel weer tot de top van Europa. Bovendien leverden de Franse bondgenoten aanzienlijke contingenten ruiters. Oostenrijk was er daarentegen niet in geslaagd om de grote aantallen cavaleristen aan te vullen die in de oorlogen met Frankrijk waren gesneuveld of ongeschikt waren geraakt voor verdere dienst. De verliezen in dit wapen waren niet op te vangen door reservisten of leden van de *Landwehr* in te zetten. Bovendien hadden de financiële tekorten van de staat juist tot bezuinigingen bij de ruiterij geleid. Om de overmacht aan vijandelijke cavalerie het hoofd te kunnen bieden, voerde aartshertog Karel een formatie voor de infanterie in, die in het verleden met succes tegen Turkse ruiters was gebruikt: de *batallion masse*. De *batallion masse* was in feite een colonne waarvan de diepte twee keer zo groot was als de breedte. Door deze verhouding was het mogelijk om in marstempo een vierkant te vormen met bajonetten naar alle zijden – een egelstelling bekend als het carré. Bijzonder aan de *batallion masse* was het vermogen van de infanteristen om te opereren in de nabijheid van vijandelijke ruiterij en snel tot een carré over te gaan, wanneer zij zich bedreigd voelden. In het keizerlijke leger had het vormen van een carré in het verleden altijd geleid tot stilstand van het bataljon. In de *batallion masse* was de bescherming van een carré te combineren met de beweging van een colonne.[7]

Het geschut speelde een grote rol in de oorlog van 1809. Al sinds de Zevenjarige Oorlog beschikte Oostenrijk over een goed geoefend artilleriekorps met goed materieel. Een gebrekkige commandostructuur had een juiste inzet van dit wapen evenwel verhinderd. De artillerie werd niet geconcentreerd, maar werd versnipperd over alle eenheden, waarbij elk bataljon drie stukken geschut kreeg toebedeeld. Karel maakte hier een einde aan door deze stukken samen te voegen tot batterijen die op divisieniveau opereerden. Daarnaast kreeg elk legerkorps een aantal batterijen zwaar geschut toebedeeld, die gezamenlijk in actie kwamen.

Pas op het laatste moment, enkele weken vóór het uitbreken van de oorlog, voerden de Oostenrijkers het korpssysteem in. Het legerkorps vormde een nieuw niveau in de Oostenrijkse commandostructuur. Zo'n korps bestond uit enkele infanteriedivisies, een cavaleriedivisie of -brigade, enkele batterijen geschut en een staf- en bevoorradingseenheid. De opzet was dat de verschillende legeronderdelen als een eenheid opereerden en in feite een klein, zelfstandig leger vormden. Hoewel de Oostenrijkse generaals en stafofficieren onwennig stonden tegenover deze reorganisatie, bleek ze een verbetering. Het leger was simpelweg te groot geworden om vanuit een centraal punt geleid te worden. De indeling in legerkorpsen maakte een decentrale aansturing mogelijk.

---

7 De *bataillon masse* was in feite een variant op de colonne, die Oostenrijkers in staat stelde om snel van formatie te veranderen: van colonne naar carré en weer terug naar colonne. David Hollins en Jeffrey Burn, *Austrian grenadiers and infantry 1788-1816* (Oxford 1998), 45.

Dankzij de reorganisatie verbeterde bovendien de coördinatie van bewegingen van kleinere formaties op het slagveld. Regimenten raakten er nu immers aan gewend om gezamenlijk te opereren in korpsverband. De samenstelling van een legerkorps was overigens geen statisch gegeven tijdens de oorlog. Zowel de Fransen als de Oostenrijkers wijzigden regelmatig de indeling van legerkorpsen als de omstandigheden daarom vroegen. Aartshertog Johan wijzigde de samenstelling van de korpsen in zijn leger bijvoorbeeld verschillende keren, met name na de slag bij Sacile en na de slag bij Raab.[8] Ook al groeiden de Oostenrijkse en Franse legers op allerlei punten naar elkaar toe, in het vermogen van de legers om zich over grote afstanden te verplaatsen, bestond er nog een groot verschil. De Oostenrijkers waren trager en dus minder mobiel. De oorzaak hiervan lag vooral in het verschil in wijze van bevoorrading. De Franse legers dwongen in het oorlogsgebied rekwisities van bewoners af, zoals zij dat gewend waren sinds het begin van de revolutieoorlogen. Aan het eind van elke dagmars werden groepjes soldaten erop uitgestuurd om voedsel te vorderen van de plaatselijke bevolking – zonder betaling. Niet zelden ontaardde dit in plundering, vooral wanneer de streek arm was en de boeren niet aan de eisen van de soldaten konden of wilden voldoen. De onvrede van de plaatselijke bevolking mondde regelmatig uit in gewapend verzet: boeren in Duitsland brachten geïsoleerde groepjes Fransen om, die zij beschouwden als plunderaars.[9] Toch bracht de gebrekkige bevoorrading de Franse troepen het voordeel van snelheid: omdat de Fransen niet afhankelijk waren van bevoorradingswagens, bepaalde het loopvermogen van de soldaten de afstanden die zij per dag konden afleggen.[10] Het Oostenrijkse leger bleef daarentegen voorraden kopen, die het per wagen vervoerde naar de fronttroepen. Hierdoor genoten de Oostenrijkse militairen ongetwijfeld meer sympathie van de bevolking, maar zij bekochten dit met een trage wijze van oprukken. De infanteristen mochten niet sneller gaan dan de wagens met voorraden. Zeker in streken waar de wegen slecht en modderig waren en de wagens dus traag reden, kon een Oostenrijks legerkorps slechts moeizaam vooruitkomen.

Slechts in noodgevallen besloot het Oostenrijks commando om de legertros achter te laten. Omdat de Oostenrijkse soldaten niet gewend waren aan lange en snelle marsen

8 Hans von Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann von Österreich im Feldzuge von 1809* (Graz 1892); Johan aartshertog van Oostenrijk, *Erzherzog Johanns Feldzugserzählung 1809. Supplement zu den Mitteilungen des k.u.k. Kriegsarchivs,* Alois Veltzé ed. (Wenen 1909).

9 Hollins, *Austrian grenadiers and infantry,* 31. Voor een goed overzicht van de manier waarop de Fransen in Hongarije huis hielden, zie: Ferdi Irmfried Wöber, *1809. Die Napoleonische Epoche in Ungarn* (Wenen 2008) 25-30.

10 Natuurlijk waren er munitiewagens, kanonnen en dergelijke die moesten worden voortgetrokken en die de troep ophielden. Het aantal hiervan was echter tot een minimum beperkt.

en omdat ze hun improvisatietalent nooit hadden hoeven aanspreken, was deze laatste wijze van opereren meestal geen succes. Door ondervoeding en uitputting vielen vaak grote aantallen soldaten uit. Bij slecht weer in de openlucht slapen en slecht schoeisel dragen – de schoenen hadden kartonnen zolen, die het bij regen begaven – versterkten een en ander nog. Bij de mars door Beieren in april 1809, in regen en sneeuw, stond 6½ procent van de troepen van het IIIe Oostenrijkse korps op de ziekenlijst met 'tyfus'.[11] Natuurlijk viel dit soort slachtoffers ook bij de Fransen. De Franse korpscommandanten lieten zich er echter door niet hinderen bij hun opmars. Doorgaans waren zij meedogenlozer ten opzichte van hun troepen dan hun Oostenrijkse collega's: voor de Franse commandanten was de marssnelheid heilig. [12]

HET OOSTENRIJKSE OPERATIEPLAN

Oostenrijk was van plan om Franse legers aan te vallen en te verslaan, voordat Frankrijk in staat zou zijn om versterkingen aan te laten rukken uit Spanje of rekruteringscentra in Frankrijk. Omdat Oostenrijk ervan uitging dat Napoleon na de zomer van 1809 troepen uit Spanje kon vrijmaken voor het Duitse krijgstoneel, diende Oostenrijk de aanval vóór de zomer te openen. Het moest dus snel handelen. In een dagboeknotitie van Johan van 11 december 1808 lezen we iets van de verhitte sfeer die er in Wenen was, enkele maanden vóór de oorlog uitbrak: *'Was habe ich alles gehört, itzt ist der Augenblick wo ein Mannhafter Entschluß uns und Spanien retten könnte. Wir haben bestimmte Nachrichten daß Napoleon dort fertig über uns gehen wird, und wir zögern noch (…) die Finanzen sind in üblen Zustande, bis März gehet es noch, dann muß weder das Eine geschehen oder die Armee reducirt werden. Das heißt ja, uns freiwillig abgeben (…)'* [13] De hoofdaanval moest plaatsvinden in het zuiden van Duitsland. Hij stond onder leiding van Karel, die was benoemd tot *Generalissimus* en die daarmee oppermachtig was in legerzaken. De successen van de *Hauptarmee* zouden het sein moeten zijn voor opstanden in Tirol en Duitsland. Ook hoopte Oostenrijk erop dat vorsten uit Napoleons Rijnbond zouden overlopen. Op den duur zou wellicht ook Pruisen zich aan Oostenrijkse

11 Hollins, *Austrian grenadiers and infantry,* 27.

12 Terwijl de zware regenstorm in de nacht van 4 op 5 juli 1809 voor de Oostenrijkers bijvoorbeeld aanleiding was de troepen in de tenten of huizen te houden waarin zij zich bevonden, gebruikten de Fransen het slechte weer om ongezien troepen te verplaatsen. Her en der resulteerde dit in wanorde en desertie, maar het bracht het Franse leger ook in een gunstige positie om op 5 juli de slag bij Wagram aan te gaan.

13 LSAM, Tagebuch Blätter, Heft 7, Schuber 133, 17.

zijde in de strijd mengen.

De eerste aanval werd uitgevoerd door legers, die in flexibele legerkorpsen waren georganiseerd. Elk korps kreeg een specifieke opdracht toegewezen. De *Hauptarmee* onder commando van Karel zou oorspronkelijk via Bohemen optrekken in de richting van Würzburg, van oost naar west. Op deze wijze zetten de Oostenrijkse autoriteiten de deur open voor een eventuele samenwerking met Pruisische hulptroepen. Dit oorspronkelijke plan van de hand van stafchef Mayer von Heldensfeld om via Bohemen Duitsland binnen te vallen, had vanaf het begin ook Johans voorkeur. Het plan voorzag erin dat Johans *Armee von Inneröesterreich* zich defensief zou opstellen en pas tot een offensief in Noord-Italië zou overgaan, zodra Karels *Hauptarmee* een eerste succes had behaald. Het is belangrijk om te weten dat deze operatieplannen Johans voorkeur hadden, omdat hij ten onrechte verantwoordelijk is gehouden voor het offensief in Italië. Johan schreef later met enige spijt over het plan van Mayer von Heldensfeld, dat niet tot uitvoer gebracht werd: *'für die Offensive nach Tirol und Italien war er nur dann, wenn der Hauptstreich in Deutschland wäre geführt worden. Da, sagte er, müsse alles gebracht, dort mit gesamter Kraft entscheiden würden. Mayer sah richtig, hätte man nur ihm gefolgt.'* [14]

Toen in februari uit Pruisen het signaal kwam dat dit land de strijd met Frankrijk niet aan zou gaan, begon men in het Oostenrijkse hoofdkwartier te aarzelen. Uiteindelijk koos men ervoor om langs een zuidelijker route op te trekken, namelijk langs de Donau. Op deze manier kon men de Donau als bevoorradingsroute gebruiken, de verbindingslijn met Wenen dekken en samenwerken met de troepen in Tirol en Noord-Italië. De verandering van het krijgsplan betekende dat de legerkorpsen vanuit Bohemen eerst zuidwaarts moesten marcheren. Daarom stelde men de datum voor de op handen zijnde invasie uit tot 10 april.

Moderne historici hebben kritiek geleverd op de Oostenrijkse veronderstelling, dat hun offensief ondersteuning zou krijgen in de vorm van opstanden in Duitsland en Italië.[15] Omdat de meeste Duitse en Italiaanse bondgenoten Napoleon in 1809 trouw bleven, lijkt de kritiek terecht. Toch lag de situatie anders. De snelle Oostenrijkse successen in Duitsland, waar het Oostenrijkse commando op had gerekend, bleven uit. Het lijkt erop dat juist dit militaire falen van de Oostenrijkers de reden was voor de aarzelende houding in Duitsland. Zelfs in de campagne van 1813, die men in Duitsland later de *Befreiungskrieg* is gaan noemen, kozen Saksen en Beieren – na Pruisen de twee grootste

14 Johan, *Feldzugserzählung,* 27.

15 F. Loraine Petre, *Napoleon and the archduke Charles* (Londen, 1991, 1909), 26; Gunther E. Rothenberg, *Napoleon's great adversary. Archduke Charles and the Austrian army 1792-1814* (New York, 1995), 168; Gill, 1809. *Thunder on the Danube*, I, 30-33.

Duitse staten – pas de geallieerde zijde na het Franse debacle in de slag bij Leipzig.[16] Bovendien leek de Oostenrijkse hoop op mobilisatie van anti-Franse sentimenten niet geheel ongerechtvaardigd. Diverse gebeurtenissen voedden de gedachte dat de publieke opinie gemobiliseerd kon worden ten gunste van de Oostenrijkse zaak. Zo slaagde hertog Friedrich Wilhelm von Braunschweig-Lüneburg-Oels (1771-1815) er tijdens de campagne van 1809 in om een legertje van 6.000 vrijwilligers te formeren dat hij met enig succes in Westfalen aanvoerde.[17] Tegen de achtergrond van het uitblijven van succes van Karels leger was dit een opmerkelijk fenomeen. In Toscane vonden op 7 april opstootjes plaats, waarbij opstandelingen de naam van aartshertog Karel scandeerden.[18] Het is moeilijk te zeggen wat er zou zijn gebeurd wanneer de Fransen in het eerste stadium van de oorlog een grote nederlaag zouden hebben geleden. Het is in ieder geval duidelijk dat de vorstenhuizen de neiging hadden om op het winnende paard te wedden. Op algemene steun onder de bevolking konden de Habsburgers alleen rekenen in Tirol. Sinds de Vrede van Pressburg van 26 december 1805 zwaaide de keurvorst – en sinds 1806 koning – van Beieren de scepter in Tirol. Het Beierse gezag was er niet populair. Vooral het feit dat de Beierse regering de macht van de kerk in Tirol terugdrong, stuitte op weerstand in dit van oudsher katholieke gebied. Ook de vervanging van een aantal kerkelijke belastingen door directe belastingen, die vooral op de boerenbevolking drukten, was niet populair. De combinatie van onvrede en Johans jarenlange voorbereiding voor een opstand in dit gebied, was voldoende om bijna 20.000 rebellen onder de wapenen te brengen.

De in Tirol voorziene opstand was de voornaamste reden voor het Oostenrijkse centrale commando om ook in Italië voor de aanval te kiezen. Van de door Johan geleide *Armee von Innerösterreich* zou een detachement van 10.000 man Tirol binnentrekken, er de opstandelingen steunen en er de in de provincie aanwezige Beierse en Franse troepen uitschakelen. Op deze manier hoopte de legerleiding de communicatie tussen Duitsand en Italië veilig te stellen, de zuidflank van Karels troepen langs de Donau te beschermen en de Fransen te dwingen om omvangrijke detachementen naar het zuiden te dirigeren. In dit kader zou Johans leger het noorden van Italië moeten binnentrekken en op moeten rukken tot Verona of een daarmee vergelijkbare positie. Alleen op deze wijze kon

16 De Saksische troepen liepen op 18 oktober 1813, tijdens de slag zelf, over naar de Russen.

17 De Brunswijkse divisie vocht ook na afloop van de oorlog van 1809 door. Het werd in Noord-Duitsland door een Britse vloot opgepikt en vocht later tegen de Fransen in Spanje. Friedrich Wilhelm kreeg in 1813 zijn hertogdom terug en leidde zijn divisie opnieuw tijdens de 'honderd dagen' van 1815. Hij sneuvelde op 16 juni 1815, tijdens de slag bij Quatre Bras.

18 Robert Epstein, *Prince Eugène at war 1809* (Arlington 1984), 44.

Oostenrijk verhinderen dat Franse troepen vanuit Italië Tirol binnen konden trekken.[19] De opstand in Tirol was door Johan zorgvuldig geregisseerd. In februari en maart 1809 had hij in Wenen enkele leiders van de beoogde opstand ontvangen, onder wie Andreas Hofer. Met hen had hij afspraken gemaakt over het tijdstip van de opstand. Ook had hij wapens en geld toegezegd en beloofd dat de oude wetten in Tirol in ere zou worden hersteld. Johan zelf was diep onder de indruk van de steun onder de Tiroolse bevolking. Geheel in de geest van zijn eigen ideeën concludeerde hij: *Es war auch der vierte Stand, nämlich der Bauerstand, der wirkte und dieser war der Kern der Nation.'* [20]

Een offensief in Italië gecombineerd met een grote opstand in Tirol paste in Johans visie op oorlogvoering. Ook al ging het militair gesproken om een offensief, de strijd in Tirol was in Johans ogen een defensieve opstand tegen een vreemde overheerser. De opmars in Italië diende ter bescherming van de opstand in Tirol. Johan zag de Tiroolse zaak bovendien als een strijd om een 'vrijheid' die het waard was om voor te vechten. Josef Hormayr, Johans gezant in Tirol en tevens zijn secretaris en latere geschiedschrijver, schreef hierover in een brief uit 1810: *'Oestreich, die politisch-strategische Wichtigkeit Tyrols wohl erkennend, behandelte es mit weiser Milde, mehr wie einem unter seinem Schütze und unter seiner Hoheit stehenden Freistaat (...) Bayerns Ehrgeiz, der übertriebene Militär-Etat den es theils um dieses eigenen Ehrgeitzes willen, theils auf Frankreichs Gebot stets bereit halten muß (...) Das Uniformitäts-system (...) war der Natur der Tyroler zuwider (...) Nebst den vorhin bestandenen Abgaben und den empfindlichsten Quartierlasten wurden noch (...) acht ganz neue Auflagen eingeführt (...) 'Es würde die Bauern noch dahin bringen, Gras zu fressen.'* [21] Hier was in de ogen van Johan overduidelijk sprake van despotisme zoals Johannes von Müller het had geformuleerd: Beieren misbruikte in Tirol zijn macht en onderdrukte de eigen aard van de bevolking.

Er zaten evenwel ook nadelen aan het Oostenrijkse aanvalsplan. Het Franse leger in het noorden van Italië had een numeriek overwicht op het leger van Johan. Bovendien opereerden de Oostenrijkers ver van de eigen bevoorradingsposten, terwijl de Fransen in het 'eigen' Koninkrijk Italië opereerden en hun verliezen snel konden aanvullen. Het Oostenrijkse aanvalsplan had ten slotte ook als manco dat het defensieve potentieel van de Oostenrijkse Alpen (Karwendel en Karinthië) en van de *Landwehr* onbenut bleef.

Het Oostenrijkse commando gokte in Italië – net als in het Duitse krijgstheater – op

---

19 Johan aartshertog van Oostenrijk, *Das Heer von Inneröstreich unter den Befehlen des Erzherzogs Johann im Kriege von 1809,* J. von Hormayr, ed. (Leipzig 1817) 22-24.

20 Johan, *Feldzugserzählung,* 21.

21 Hormayr aan graaf O'Donnell, Wenen, 29 maart 1810. Geciteerd in: J.L.S. Bartholdy, *Der Krieg der Tyroler Landleute im Jahre 1809* (Berlijn 1814) 62-63.

een snelle overwinning. De opmars van het leger in Italië zou bovendien in sterke mate afhankelijk zijn van het welslagen van de opstand in Tirol en van de invasie in Beieren door Karel. Wanneer Karel Beieren zou moeten opgeven, zou een vooruitgeschoven positie bij Verona niet langer houdbaar zijn. Tegelijkertijd was de inname van Verona noodzakelijk om vanuit het zuiden een verbinding met de troepen in Tirol tot stand te brengen.

Op papier had Johan een leger van 72.000 man voor de invasie van Noord-Italië. Hiervan had hij er echter 12.000 moeten vrijmaken om Franse troepen in Dalmatië in bedwang te houden. Verder fungeerde een detachement van 10.000 man onder *Feldmarschall-Leutnant* markies Jean Gabriel Joseph Albert Chasteler-Courcelle (1763-1825) als hulpkorps in Tirol. Als alles volgens plan zou verlopen, zou dit detachement zich in Verona weer verenigen met de hoofdmacht. Voor de operaties in Italië resteerden Johan dus in totaal 50.000 man, verdeeld over het VIIIe en IXe korps. Het VIIIe korps stond onder bevel van *Feldmarschall-Leutnant* graaf Albert Gyulai von Máros-Németh und Nádaska (1766-1835) en het IXe onder bevel van diens oudere broer, de *Banus* van Kroatië, *Feldmarschall-Leutenant* graaf Ignatius Gyulai von Máros-Németh und Nádaska (1763-1831).[22] Onder deze troepen bevond zich een aanzienlijke afdeling artillerie, met in totaal 169 stukken geschut. Aan cavalerie was een gebrek. In totaal beschikte de hoofdmacht over ongeveer 4.000 man te paard, verdeeld over dragonders en huzaren. De kwalitatief sterkste cavalerie van het keizerrijk, de kurassiers, maakte deel uit van de hoofdmacht van Karel. Onder de infanterie bevonden zich relatief veel bataljons *Grenzer*, hetgeen Johans slagkracht in een reguliere veldslag iets verminderde, maar zijn leger wel geschikter maakte voor gevechten in gebroken terrein. Grosso modo was de verhouding in Johans leger wel ongeveer zoals hij dat in de geschriften over de oorlogvoering in de bergen had geformuleerd; zeker de helft van de troepen was bruikbaar in bergachtig terrein. In het open veld had zijn leger echter een duidelijke achterstand voor wat betreft de kwaliteit van de troepen.

Prins Eugène de Beauharnais, onderkoning van Napoleons Koninkrijk van Italië, beschikte op 1 april 1809 in totaal over 85.000 man troepen.[23] Van hen opereerden er 15.000 in Dalmatië onder leiding van divisiegeneraal Marmont. Voor Noord-Italië bleven er derhalve ruim 70.000 man over, van wie ongeveer twee derde van Franse

22 De *Banus* was feitelijk een vertegenwoordiger van de soevereine rechten van de keizer als koning van Kroatië, die naast de rechten als gouverneur ook traditionele rechten van de Kroatische adel bezat. Het was aan de Banus om in tijd van oorlog extra militie op te roepen, zoals de Kroatische *Insurrectio*. De wetten en gewoonten waarop dit gebaseerd was, dateerden uit de late Middeleeuwen.

23 Epstein, *Prince Eugene at war,* 34-36.

en een derde van Italiaanse herkomst was. De kwaliteit van de Italiaanse troepen was wisselend. Over het algemeen presteerden de Italiaanse linietroepen redelijk, terwijl de koninklijke garde tot de elite van Eugènes leger behoorde.
Eugène beschikte over minder artillerie dan zijn tegenstrever. Zijn leger telde ongeveer 132 stukken geschut, waarvan vele zich in de vestingen van Mantua, Peschiera en Venetië bevonden. Daar staat tegenover dat Eugène drie divisies van elk 2.500 cavaleristen in zijn leger telde, waarmee hij over bijna twee maal zoveel ruiterij beschikte als zijn tegenstander. Eugènes cavalerie bestond uit dragonders en bereden jagers. Evenmin als Johan beschikte Eugène over kurassiers.
Prins Eugène had veel gemeen met aartshertog Johan. Beide krijgsheren dankten hun commando in eerste instantie aan een familiaire relatie met hun vorst: Johan als broer van keizer Frans, Eugène als stiefzoon van Napoleon. Beiden waren erop gebrand om hun vorst te tonen dat zij over militaire capaciteiten beschikten. Begrijpelijkerwijs kenden beiden ook een zekere angst dat zij van hun commando zouden worden ontheven als zij faalden.[24] Net als Johan kende Eugène het gebied erg goed waar de oorlog zich zou afspelen. Niet alleen bestuurde hij het noordoosten van Italië al vier jaar, hij was als adjudant van Napoleon ook aanwezig geweest bij diens opmars door Karinthië en Stiermarken in 1797, kennis die hem nog goed van pas zou komen.
Eugènes leger was in zoverre voorbereid op een oorlog, dat het op oorlogssterkte was gebracht, enerzijds door verloven van veteranen in te trekken, anderzijds door een versnelde oproep van dienstplichtigen van de lichting 1809. Eugène en Napoleon gingen er echter vanuit dat een Oostenrijks offensief, als het al kwam, niet voor half april 1809 zou losbarsten. Dat leidde ertoe dat de opstelling en organisatie van het Italiaanse leger nog niet waren voltooid, toen de Oostenrijkers op 10 april 1809 de Isonzo overstaken. Eugènes leger was bijvoorbeeld nog niet in legerkorpsen ingedeeld. De prins had daar geen haast mee, omdat hij schroomde om Napoleon te verzoeken om hem één of meer van diens maarschalken te sturen. Eugène lijkt bang geweest te zijn dat deze maarschalken hem zouden overvleugelen. Het zou voor de pas 27-jarige prins moeilijk zijn om dergelijke ijzervreters te commanderen – en niet door hen gecommandeerd te worden.[25] Zijn leger was verdeeld over zes Franse en twee Italiaanse infanteriedivisies, de Italiaanse garde en drie divisies cavalerie, waarvan één Italiaans.

---

24 Volgens Hans Magenschab had Johan een jagerspak in zijn bagage, om zich bij een fiasco anoniem onder de Tiroolse opstandelingen te kunnen mengen. Hans Magenschab, *Erzherzog Johann. Habsburgs grüner Rebell* (4e druk; Graz 1991), 188. Eugène ontving van Napoleon na het verlies van de slag bij Sacile een brief die hem van zijn commando onthief, maar hij stak deze in zijn zak en vertelde er niemand over. Epstein, *Prince Eugene at war 1809,* 73.

25 Epstein, *Prince Eugene at war,* 37.

De troepen bevonden zich verspreid over het oosten van Noord-Italië, in een lijn tussen Padua en de rivier Isonzo.
Napoleon had Eugène enkele instructies gestuurd. In het onwaarschijnlijke geval van een Oostenrijkse invasie moest Eugène zijn troepen terugtrekken en verzamelen achter een van de vele natuurlijke barrières die de van noord naar zuid stromende rivieren in de Povlakte vormden. Napoleon opperde de mogelijkheid om stelling te nemen achter de Piave, teneinde Venetië te beschermen, maar hij sloot een verdere terugtocht tot de Adige niet uit. Langs die rivier kon Eugène immers gebruikmaken van de vestingsteden Mantua, Peschiera, Verona en Legnago. Zodra hij een numeriek overwicht zou hebben bereikt, kon hij dan overgaan tot een tegenoffensief.
De inschatting van Eugène en Napoleon dat Oostenrijk in Italië niet tot de aanval zou overgaan, was vooral gebaseerd op de gedachte dat Rusland – in geval van een Oostenrijkse invasie – aan Franse zijde deel zou gaan nemen aan de oorlog. Op 23 maart schreef Eugène aan Marmont in Dalmatië dat van de Oostenrijkers voorlopig weinig te duchten was, aangezien zij volledig ingesloten zouden raken tussen Fransen en Russen, wanneer zij voor het offensief zouden kiezen.[26] Op 8 april vertrok Eugène, die getrouwd was met een Beierse prinses, naar Tirol en Beieren om zijn schoonfamilie te bezoeken. In Tirol werd zijn koets bedreigd door opstandige boeren, een duidelijk signaal dat er iets mis was.[27] Eugène nam de waarschuwing niet ter harte. Op 10 april was hij alweer op de terugweg naar Trient (Trento). Op geruststellende toon schreef hij aan zijn gezant in Triëst dat er ondanks alle onrust geen reden was om op dit moment het uitbreken van een oorlog te verwachten. Op dezelfde dag overschreed Johans leger de Isonzo en bestormde het het Franse fort bij Pontebba.

JOHANS VICTORIE BIJ SACILE

Johan voerde zijn opmars uit met de hoofdmacht van het VIIIe en IXe korps, waaraan enkele bataljons *Landwehr* waren toegevoegd. Een zelfstandige *Landwehr*-brigade dekte de zuidflank. De eenheden die Pontebba aanvielen, maakten deel uit van een detachement *Grenzer* onder *Oberstleutnant* Anton von Volkmann. Volkmann dekte de noordflank van de hoofdmacht en de weg door het Val di Tarvisio. Volkmanns route was de meest gebruikte toegangsroute tot de Po-vlakte. Johan hoopte dat de Fransen hem hier zouden verwachten en dat zij misleid zouden worden door Volkmanns opmars.

26 Epstein, *Prince Eugene at war,* 44.

27 Adelbert Prinz von Bayern, *Eugène Beauharnais* (Berlijn 1940) 153.

Volkmann verdrong een Franse infanteriedivisie uit Venzone, waarbij hij, conform Johans ideeën, vooral gebruik maakte van zijn *Grenzer* als lichte infanteristen.[28]
Johan en het VIIIe korps rukten op vanuit het noorden, via de Predilpas in de Julische Alpen. Ter hoogte van Udine verenigden zij zich met het IXe korps van Ignatius Gyulai, afkomstig uit Slovenië. Deze route kwam voor de Fransen als een absolute verrassing en bood de Oostenrijkers de kans om zonder tegenstand van betekenis de eigen legereenheden te verenigen.[29] Terwijl Johan de Isonzo overstak, trok Chasteler met een divisie van het VIIIe korps – opnieuw aangevuld met bataljons *Landwehr* – Tirol binnen via het Pusterdal om er de opstandelingen te steunen.
De tocht over besneeuwde bergpassen was zwaar en vond onder slechte weersomstandigheden plaats, waardoor veel militairen moesten afhaken. Desondanks verliep de opmars volgens een strak, goed voorbereid plan, waarbij van tevoren detachementen waren aangewezen om Franse vestingen in te sluiten. Zo werd Palmanova omsingeld door *General-Major* graaf Alois Gavassini's *Landwehr* brigade, terwijl de hoofdmacht haar opmars vervolgde.
Hoe zou Eugène reageren? Op het Oostenrijkse hoofdkwartier ging men er vanuit dat de Fransen zich in eerste instantie zouden terugtrekken. In de avond van 14 april schreef Johan in het kamp bij Codroipo, vlak voor de Tagliamento, dat *'alle Nachrichten, die einliefen, den Rückzug des Feindes hinter die Piave angaben, dort wolle er mit vereinigten Streitkräften den Angriff abwarten.'* [30] Zich terugtrekken achter de Piave was een logische optie voor het Franse leger.
In zijn adviezen had Napoleon erop aangedrongen, dat Eugène zich nog verder zou terugtrekken, tot achter de Adige. Hoe verder hij zich terugtrok, des te meer troepen hij kon concentreren. Bovendien vormden de vestingen Mantua, Peschiera en Verona een eenvoudig te verdedigen linie. Eugène stond echter onder grote druk van zijn generaals om niet zoveel terrein prijs te geven. Bovendien maakte Eugène zich grote zorgen over de aanwezigheid van Chasteler in Tirol. Hij meende er verstandig aan te doen om slag te leveren met Johans leger, voordat dat zich kon verenigen met Chastelers korps in Tirol. Daarom concentreerde Eugène zijn divisies langs de Livenza, de eerste grote rivier die de Oostenrijkers moesten overtrekken. Op de avond van 14 april beschikte Eugène in de nabijheid van de Livenza over vijf infanteriedivisies en een cavaleriedivisie. Ter versterking was nog een infanteriedivisie onder divisiegeneraal Jean-Maximilien

28 Alois Veltzé, 'Aus den Tagen von Pordenone und Sacile. Die österreichischen Offensive in Italien 1809' *Mitteilungen des K. und K. Kriegsarchivs, Dritte Folge* III, (Wenen 1904) 8-241; aldaar 142.

29 Gill, *Thunder on the Danube* II, 206.

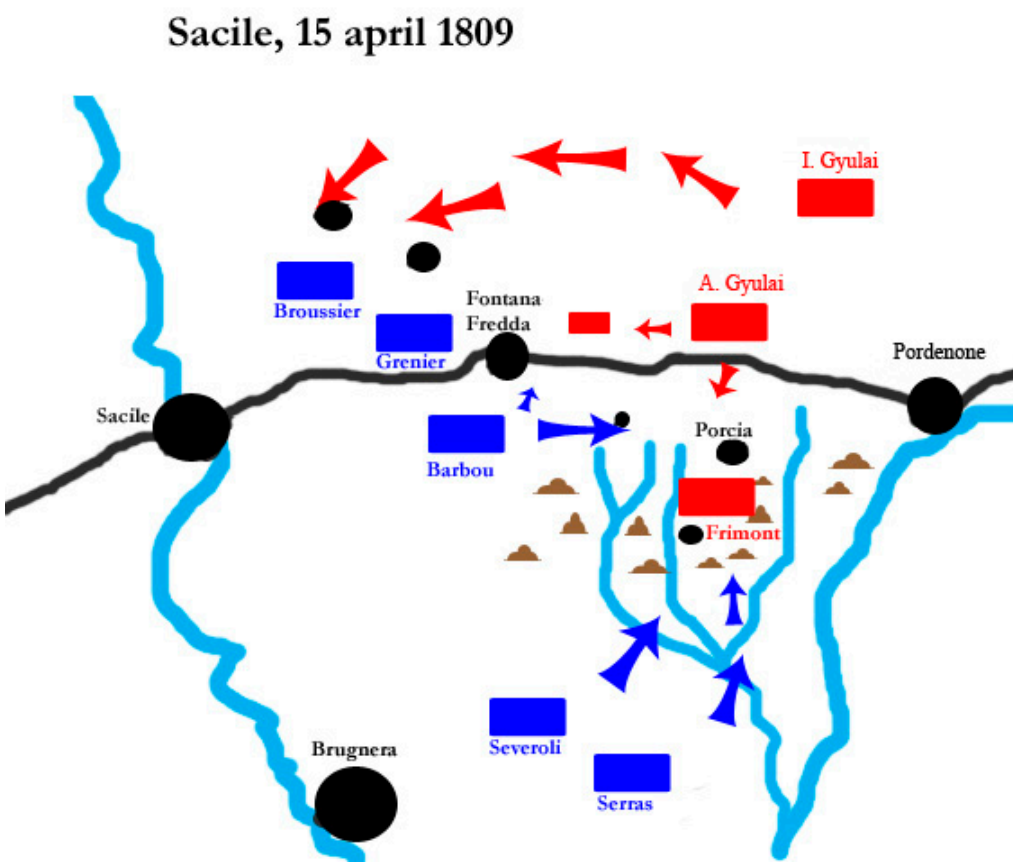
30 Johan, *Feldzugserzählung,* 72, 73.

Lamarque (1770-1832) onderweg vanuit Vicenza, terwijl een cavaleriedivisie onder divisiegeneraal Charles-Joseph Pully (1751-1832) onderweg was vanuit Padua. Eugène hoopte op 16 april over deze troepen te kunnen beschikken. Hij besloot verder om een voorhoede te creëren onder divisie-generaal Louis-Michel-Antoine Sahuc (1755-1813), bestaande uit een Frans infanterieregiment (drie bataljons) en twee regimenten lichte cavalerie. Hij stationeerde deze gelegenheidsdivisie rond Pordenone, tussen de Livenza en de Tagliamento in.

In de nacht van 14 op 15 april trokken de Oostenrijkers over de Tagliamento, zonder dat zij op de hoogte waren van de nabijheid van de Franse hoofdmacht. Johan stak als een van de eersten de rivier over, vergezeld door *Feldmarschall-Leutnant* Frimont, de bevelvoerder van de voorhoede en de ruiterij. Het was een bewolkte, regenachtige nacht zonder maanlicht en de Oostenrijkse opmars verliep langzaam. Johan wilde in het donker de rivier oversteken en daarna voldoende afstand tot de rivier nemen om daar een veilige stelling te kunnen betrekken. Rond drie uur in de ochtend hielden de twee legerkorpsen halt om de doorweekte soldaten de gelegenheid te geven om wat te rusten. Johan zond diverse patrouilles van huzaren uit en om zes uur in de ochtend berichtte een Oostenrijkse ritmeester hem over de aanwezigheid van de Fransen in Pordenone. De ritmeester zelf was door de Fransen niet gezien. Het schijnt dat de Franse verkenners van de divisie Sahuc zich geen zorgen maakten en zich in huizen schuilhielden voor de regen.[31]

Na de ritmeester te hebben aanhoord, besloot Johan aan Frimont het commando te geven over de voorhoede, die bestond uit een zelfstandige divisie, met eigen kanonnen en ruiterij. De opdracht was duidelijk: omsingel de Fransen in Pordenone en verken het terrein achter deze eenheid. Frimont verdeelde zijn troepen in drie colonnes, waarbij de middelste Pordenone frontaal naderde en de andere twee om het dorp heen trokken om de omsingeling te voltooien. De opzet slaagde. Bij het zien van de eerste Oostenrijkse huzaren, stelde Sahuc zijn troepen op voor de huizen van Rorai Piccolo, een klein dorp achter Pordenone. Sahuc was overtuigd van de superioriteit van de Franse wapenen. Frimonts aanval werd vertraagd door sloten, muurtjes, boomgaarden en grote boerderijen, maar vorderde gestaag. Zorgelijk voor Frimont was de ontdekking dat er bijna een hele brigade Franse ruiterij bij het dorpje was geconcentreerd. Hij stuurde Johan een verzoek om versterkingen. Johan kon het gevecht van een afstand volgen en zond zijn eigen escorte – een eskadron ruiterij – en twee regimenten cavalerie van de hoofdmacht naar Frimont. De inzet van deze extra eenheden was niet vergeefs. Zodra de verse troepen op het strijdterrein verschenen, raakten de Fransen omsingeld. Nadat ze nog

31 Epstein, *Napoleon's last victory,* 78; Epstein, *Eugene at war,* 54.

Schematische weergave van de gevechten bij Sacile, 15 april 1809

enige uren weerstand hadden geboden, gaf het volledige 35ste Franse infanterieregiment zich over. Het Franse 6e regiment huzaren was grotendeels gesneuveld. Wel was Sahuc erin geslaagd om met zijn laatste regiment cavalerie te ontkomen. De Fransen verloren vijfhonderd doden en gewonden, tweeduizend krijgsgevangenen, vier kanonnen en drie adelaars.[32] Bij de Oostenrijkers werden driehonderd man opgegeven als dood, gewond, gevlucht of vermist. Het gevecht bij Pordenone, dat pas om twee uur in de middag tot bedaren kwam, zette de toon voor de eerste fase van de oorlog. De Oostenrijkers hadden in de strijd blijk gegeven van flexibiliteit en een goede organisatie, terwijl de Fransen

[32] De standaard van het Franse vaandel werd tijdens het Franse keizerrijk een adelaar genoemd, naar het keizerlijke teken op de top van de vaandelstok. Napoleons troepen namen naar Romeins voorbeeld vaak de stok mee zonder vlag of met de vlag opgerold rond de stok.

waren gestraft voor hun superioriteitsgevoel. Tijdens de gevechten hadden Oostenrijkse troepen, vooral huzaren en *Grenzer*, zich overigens misdragen door Fransen neer te sabelen, nadat die hun wapens hadden neergelegd. Johan toonde zich hier in zijn dagorder zeer misnoegd over. Als blijk van waardering voor diens moed gaf Johan aan de gevangengenomen Franse kolonel Joseph Breissand (1770-1813) zijn sabel terug.[33]
Johan was opgetogen over het succes. Terwijl de hoofdmacht arriveerde en stellingen betrok in de omgeving van Pordenone, kwamen er berichten van verkenners binnen dat de Franse hoofdmacht zich in de onmiddellijke nabijheid bevond, nabij het dorp Sacile. De Franse voorposten in Fontana Fredda konden door Frimonts eenheden in Porcia en Talponedo met het blote oog worden gezien. Volgens Johan was het moreel in zijn leger opperbest: *'Der Erfolg dieses Tages hatte den Mut des Heeres erhoben, es herrschte die beste Stimmung; geteilt sollten die meinungen bei den feindlichen Heeresführern gewesen sein.'*[34] Johan had de nodige bedenkingen tegen een poging om de Livenza over te steken in de nabijheid van de Fransen en het offensief te kiezen. Hij besloot daarom de Fransen ertoe aan te zetten om zich verder terug te trekken, door in de avonduren bij de voorposten grote vuren te laten ontsteken die de indruk moesten wekken dat de Oostenrijkse linies ver vooruitgeschoven waren.
Hij wist niet dat Eugène zijn hoofd op hol had laten brengen door verontruste rapporten uit Tirol. Eugène beschouwde deze gelegenheid als zijn laatste kans om Johans leger aan te vallen, vóór het zich zou verenigen met Chastelers korps – wat een onjuiste inschatting was. Eugènes generaals waren van mening dat de schande van de vorige dag uitgewist diende te worden en drongen aan op een tegenaanval. Gedurende de nacht besloot Eugène daarom tot een offensief, hoewel de divisies van Lamarque en Pully nog niet waren gearriveerd als gevolg van regenval. Het was een van de weinige beslissingen in zijn militaire loopbaan waar Eugène spijt van zou hebben.
Het Frans-Italiaanse offensief was gericht op de linkerflank van het Oostenrijkse leger. Twee divisies infanterie, waarvan een Italiaanse onder bevel van divisiegeneraal Filippo Severoli (1767-1822), vormden de speerpunt. Zij moesten via Palse oprukken naar Porcia en daar de Oostenrijkse voorhoede van Frimont aanvallen en verdrijven. Voor deze aanval was gekozen omdat het terrein – vol sloten, lage begroeiing, heuveltjes, boomgaarden en muurtjes – weinig ruimte bood voor ruiterij. Qua cavalerie was Eugène numeriek in de minderheid en hij wilde de Oostenrijkers niet de gelegenheid geven hun overmacht in dit wapen uit te buiten. Dit kwam omdat hij nog in afwachting was van de divisie dragonders van Pully, die zijn hoofdmacht nog niet hadden bereikt.

33 Gill, *Thunder on the Danube* II, 221.

34 Johan, *Feldzugerzählung,* 75; Johan, *Das Heer von Inneröstreich,* 74.

De Franse posities hadden bovendien het voordeel dat de Fransen de hoofdweg Pordenone-Sacile vanaf Porcia onder vuur konden nemen, hetgeen de Oostenrijkers zeer in hun bewegingen zou hinderen. De aanval stond onder bevel van divisiegeneraal Jean Mathieu Serras (1765-1815), een ervaren man die was gebrand op revanche voor de onnodige nederlaag van Sahuc. De aanval werd ondersteund door divisiegeneraal Gabriel Barbou d'Escourieres (1761-1827), die met een Franse divisie Fontana Fredda moest bezetten en vandaaruit Frimonts rechterflank moest bedreigen. Op links stonden nog twee divisies opgesteld, met op de uiterste linkerflank de resterende cavalerie van Sahuc. De divisies op deze flank werden geleid door de divisiegeneraals Paul Grenier (1768-1827) en Jean Baptiste Broussier (1766-1814). Een reserve had Eugène niet: hij gokte op de tijdige komst van zowel Lamarque als Pully in de loop van de dag.

Aan Oostenrijkse zijde opereerde men – in tegenstelling tot de overmoedige Franse plannen – voorzichtig. In de posities die men betrok, probeerde men alle opties open te houden. Frimonts voorhoede, ondersteund door een brigade onder Volkmann op rechts, bestreek een breed front, waardoor de vijand de hoofdmacht niet dicht kon naderen. Direct achter Frimont had de rest van Albert Gyulai's VIIIe korps zijn kamp opgeslagen, en weer daarachter – op enige afstand – het IXe korps van Ignatius Gyulai. Feitelijk vormde meer dan de helft van het leger zo een reserve, zodat Johan het zich kon permitteren om de ontwikkelingen af te wachten en pas op het laatste moment zijn troeven uit te spelen. De korpsorganisatie, een van de hervormingen van het afgelopen jaar, garandeerde een evenwichtige verdeling van artillerie en cavalerie: de voorhoede, het VIIIe en het IXe korps konden onafhankelijk van elkaar opereren. Aan alle eenheden waren grenadiers onttrokken, die een eigen reservebrigade vormden. Zowel aan het VIIIe als aan het IXe korps waren eenheden *Landwehr* toegevoegd. Bovendien werden bijna alle transport-, bewakings- en bevoorradingdiensten uitgevoerd door *Landwehr*-soldaten, zodat de reguliere bataljons op volle sterkte waren. Johans leger beschikte over veel lichte infanterie. Er waren enkele bataljons *Grenzer* toegevoegd aan de voorhoede. Verder lagen *Grenzer* samen met de *Schützen* en *Jäger* van de *Landwehr* verspreid in kleine groepjes in dekking in het onoverzichtelijke landschap rondom Palse, Porcia en Talponeda. Het Oostenrijkse leger van Johan dat Eugènes op revanche beluste generaals opwachtte, was een relatief flexibele en efficiënte organisatie – sinds Hohenlinden (1800) was het onherkenbaar veranderd. Daarin had Johan zelf een belangrijke hand gehad.

De eerste schoten vielen omstreeks acht uur in de ochtend, toen Franse verkenners vanuit Fontana Fredda onder vuur kwamen te liggen van hun Oostenrijkse tegenhangers. Voor de Franse veteranen van de oorlogen van 1800 en 1805 moet dit al een teken aan de wand geweest zijn. De vele Franse lichte infanteristen – *voltigeurs, tirailleurs*

en *chasseurs* – stuitten nu op tegenstand die gelijkwaardig was aan hun kracht. Een uur later konden Oostenrijkse militairen vanuit de kerktoren van Porcia de opmars van de bataljons van Serras zien. Johan deed nog niets. Met gestrekte bajonet bestormden Serras' bataljons de dorpjes Porcia en Talponedo, waar Frimonts lichte infanteristen zich langzaam uit moesten terugtrekken. Johan besloot Frimont te ondersteunen en wierp de zes bataljons linie-infanterie van de brigade van graaf Hieronymus Colloredo-Mansfeld [35] in de strijd. De Oostenrijkers heroverden Porcia en Talponedo weer en in deze sector ontwikkelde zich een chaotische strijd, waarbij de strijdende partijen de dorpjes keer op keer veroverden, verloren en weer heroverden. Steeds wanneer de Fransen te ver dreigden door te stoten, slaagde Frimonts ruiterij erin hen weer terug te drijven. Oostenrijks geschut beschermde de open vlakte achter de dorpjes, terwijl het terrein tussen de dorpjes in fel werd verdedigd door *Grenzer*. '*Immer neue Kräfte brachte der Feind ins Feuer…*' [36] Johan zag het met verbazing aan. Was de vijand zo sterk? Had Eugène dan al zijn hele leger verzameld? In de vroege ochtenduren kon hij het strijdveld vanuit zijn hoofdkwartier niet overzien, omdat de Franse linkerflank schuilging achter huizen, bomen en een heuvelrug. Daarom wachtte hij nog altijd met het verstrekken van orders aan de hoofdmacht.

Intussen raakte Eugène steeds meer gefrustreerd. Met een gerichte tegenaanval had Frimont de Italianen van Severoli ver teruggedrongen, terwijl Serras' Franse divisie weinig vooruitgang maakte. Eugène besloot daarom om ook Barbou – vanuit het centrum – op volle kracht te laten oprukken tegen Porcia. Zijn positie werd overgenomen door Grenier, die als het ware naar rechts opschoof. Broussier rukte op naar de vlakte ter linkerzijde van Fontana Fredda. Terwijl Barbou de druk op Frimont en Colloredo verder opvoerde, waarbij hij ernstig werd gehinderd door zowel het terrein als de felle verdediging daarvan, werd de omvang van het Franse leger nu zichtbaar voor het Oostenrijkse hoofdkwartier. Vanuit Pordenone waren alle Franse eenheden nu goed te zien. Over hun doel was geen twijfel mogelijk. De Franse aanval was gericht op de Oostenrijkse flank bij Porcia. Johan veerde op. Dit was zijn moment, zijn grote kans. Het werd hem nu duidelijk dat de Fransen helemaal niet in de meerderheid waren, maar dat zij al bijna drievijfde van hun troepen in de strijd hadden geworpen. De Franse linkerflank vormde een makkelijke prooi voor een tegenaanval. De aartshertog bedacht zich geen moment. Hij zette het VIIIe korps in om Frimont en Colloredo te ondersteunen

35 Hieronymus Colloredo had zich opgewerkt vanaf de rang van luitenant, in 1792, tot *General-Major* en later *Feldmarschall-Leutnant* in 1809. Hoewel hij afkomstig was uit een gegoede adellijke familie, was hij ook een voorbeeld van een professioneel militair die op grond van zijn prestaties snel promotie maakte.

36 Johan, *Feldzugserzählung,* 77.

en ook Greniers divisie – nu het Franse centrum – vast te zetten met een gerichte tegenaanval. Het voltallige IXe korps kreeg de order om een omtrekkende beweging te maken en met alle middelen de Franse linkerflank aan te vallen. Deze bestond nog slechts uit Broussiers infanterie en Sahucs ruiterij. De Oostenrijkse grenadiers bleven in reserve voor het geval de linkerflank zou bezwijken onder de druk.

De Oostenrijkse linkerflank bezweek niet, maar het Franse centrum wel. Het gevecht dat zich ontwikkelde in de vlakte voor Sacile, tussen de troepen van Grenier, Broussier en Sahuc enerzijds en het Oostenrijkse IXe korps anderzijds, was ongelijk. De Fransen en Italianen waren niet alleen in de minderheid, zij werden door de tegenaanval ook volledig verrast. Het Oostenrijkse succes zou nog vollediger hebben kunnen zijn als Ignatius Gyulai zijn opmars in mobiele colonnes had uitgevoerd, zoals de nieuwe gevechtsinstructies voorschreven. Hij weigerde dat evenwel en gebruikte de ouderwetse linie. Dat gaf zekerheid, maar kostte veel tijd, waardoor de aanval slechts langzaam op gang kwam. Nadat Grenier de dorpen Ronche en Fontana Fredda had moeten ontruimen, stortte het Franse front in. Dit ging Johan evenwel niet snel genoeg. De omtrekkende beweging van het IXe korps had veel tijd in beslag genomen en om vijf uur in de namiddag werd er nog altijd fel gevochten. Daarom nam Johan persoonlijk het initiatief om een brigade aan het gevecht te onttrekken en deze te laten oprukken om de bruggen bij Sacile te bedreigen. Hierdoor werden de Franse posities onhoudbaar. Serras en Barbou trokken in wanorde terug langs de zuidelijke route, over Brugnera, terwijl Greniers troepen al inderhaast over de Livenza waren gevlucht bij Sacile. Broussier en Sahuc volgden in betere orde. Uiteindelijk bezetten de Oostenrijkers bij het vallen van de schemering Sacile. Om zeven uur in de avond voerde de Oostenrijkse ruiterij nog enkele charges uit op de divisie van Broussier, die zich steeds verder terugtrok. De slag was voorbij: voor het eerst sinds 1800 had een Oostenrijks leger een grote veldslag gewonnen van een Frans leger. *'So endete der Tag bei Fontana Fredda, wo die kaiserlichen Völker mit beispiellosem Mute stritten, und wo mehr als ein Drittel des Heeres gar nicht in das Gefecht kam; die Standhaftigkeit des GM [General-Major] Colloredo in Porcia mit dem regimenten St. Julien und Strassoldo, die Klugheit des FML [Feldmarschall-Leutnant] Frimont und die überall genau, gut und muttvoll ausgeführten Befehle, gaben den Sieg.'* [37]

De slag bij Sacile vormde het hoogtepunt van Johans militaire carrière. De veldslag doorbrak het aureool van onoverwinnelijkheid dat de Franse legers sinds 1800 met zich meedroegen. Oostenrijkse soldaten hadden in gevechtskracht niet ondergedaan voor hun Franse en Italiaanse tegenstanders. Aan de overwinning lag het dappere optreden

37 Johan, *Feldzugserzählung,* 79.

Anoniem, Aartshertog Johan als overwinnaar van de veldslag bij Sacile, detail, 1809 (Collectie Slot Schenna, Merano)

van de divisie Frimont ten grondslag, die stand had gehouden tegen een overmacht van bijna 2,5 op 1. Het combineren van lichte infanterie en ruiterij in kleine, flexibele, zelfstandige eenheden had goed gewerkt. De grote concentratie van troepen op het slagveld – bijna driekwart van Johans invasieleger – zou niet mogelijk zijn geweest zonder de inzet van de *Landwehr*. Deze had bijna alle garnizoensposten, transporten en de blokkades van de vestingen Ossopo en Palmanuovo verzorgd en had daarmee belangrijke aantallen reguliere soldaten vrijgemaakt voor frontdienst.[38] Johan had zijn

[38] Drie bataljons *Landwehr* voor de transporten (later de blokkade van Venetië), twee voor Ossoppo en vier voor Palmanuova. Ernest Zehetbauer, *Landwehr gegen Napoleon. Österreichs erste Miliz und der Nationalkrieg von 1809* (Wenen 1999), 266.

krachten op een verstandige manier gebruikt. Door te wachten met het inzetten van de reserves tot het kritieke moment en door op dat moment niet te aarzelen, gaf Johan blijk van inzicht in de krijgskunst.

Het Oostenrijkse leger anno 1809 bleek in staat een offensief op te vangen. Johans generaal Frimont had handig gebruik gemaakt van de mobiliteit en flexibiliteit van zijn troepen.[39] Het besef dat de krachtsverhoudingen gewijzigd waren, dat de Oostenrijkse gevechtskracht groter was geworden en dat een Franse overwinning niet meer vanzelfsprekend was, drong in beide kampen door. Friedrich Gentz, de onvermoeibare publicist, vertolkte de stemming in de Weense salons in een brief aan Johan: *'Wie wäre es möglich zu schweigen, in einem Augenblick, wo der Name Eurer Kaiserlichen Hoheit auf den Flügeln des Ruhmes und des allgemeinen Entzückens in alle Theile der Welt getragen wird? Der glorreiche Sieg, der unter Euere Kaiserlichen Hoheit Anführung erfochten würde, ist eine Begebenheit von so unendichen Werth, von so entscheidenen Gewicht für das Ganze unseres großen Unternehmungs, (...) daß sie jedes für die große Sache lebendig schlagendes Herz in seinen innersten Fibern ergreifen musste, wer auch der Feldherrn gewesen wäre, dem die unmittelbare Glorie eines solchen Sieges zu theil wird.'* [40]

Maar niet alleen de Oostenrijkers, ook de Fransen waren onder de indruk. Eugène beval om alle Italiaanse vestingen in het achterland in staat van paraatheid te brengen, waaruit blijkt hoezeer hij door de gebeurtenissen was geschokt. Hij maakte zich ook zorgen over de reactie van zijn stiefvader op de nederlaag. Zou Napoleon hem het commando in Italië ontnemen?[41] Het moreel van de soldaten van het Frans-Italiaanse leger was door de veldslag aangetast. Joannes Henckens (1780-1868), een *conscrit* uit Eygelshoven die als onderofficier diende in het 6e regiment bereden jagers, schreef in zijn memoires dat de inval van Johan in 1809 serieuzer van karakter was dan Karels invasie in 1805. Henckens beschreef Sacile als 'un grave échec'.[42]

De Franse verliezen zijn niet exact vast te stellen. Volgens Franse opgave zou het gaan om 3.000 doden en gewonden en 3.500 gevangenen, terwijl de Franse verliezen volgens

---

39 Waar overigens met name Ignatius Gyulai van het IXe korps gefaald had. Het ontplooien van zijn korps voor de tegenaanval duurde veel te lang en gaf Eugène de gelegenheid zijn leger aan het slagveld te ontrekken.

40 Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann,* 17.

41 Epstein en MacDonald zijn het op dit punt eens. Epstein, *Prince Eugene at war 1809,* 64*;* Etienne MacDonald, *Recollections of marshal MacDonald, Duke of Tarentum,* Camille Rousset ed. (Londen 1893, facsimile 1996), 134.

42 J.L. Henckens, *Mémoires, se rapportant à son service militaire au 6ème régiment de chasseurs à cheval français de février 1803 à août 1816,* E.F.L.A. Henckens ed. (Den Haag 1910) 62.

Oostenrijkse opgave bijna dubbel zo hoog waren: 5.000 doden en gewonden en 6.000 gevangenen. Wie ook gelijk had, duidelijk is dat het Franse leger te velde aanzienlijk verzwakt was, zeker wanneer we beseffen dat de Oostenrijkers bij Pordenone al 2.500 Fransen gevangen hadden genomen. De Oostenrijkers hadden ongeveer 4.000 man verloren aan doden, gewonden, vermisten en gevangenen. De Franse en Oostenrijkse opgaven stemden in dit geval overeen.[43]

Dat het Franse leger in de eerste dagen na de veldslag zwaar aangeslagen was, constateerde ook divisiegeneraal Etienne MacDonald (1765-1840), een veteraan die door Napoleon naar Italië was gezonden om de onervaren Eugène bij te staan. Op weg vanuit Frankrijk passeerde MacDonald Verona. In deze stad zag hij '*grote aantallen gewonden, vluchtelingen, paarden zonder berijders, wagens, karren en koetsen die elkaar de straat betwisten en de pleinen deden verstoppen – kortom, alle verschrikkingen van een algemene vlucht.*' [44]

Op het moment dat MacDonald in Verona aankwam, werd deze strategisch gelegen stad niet alleen vanuit het oosten bedreigd door de troepen van aartshertog Johan, maar ook vanuit het noorden door troepen uit Tirol.

OPSTAND IN TIROL

'Tyroler! Ich bin da, das Wort zu lösen das ich Euch am 4. November 1805 gab: 'Daß gewiß die Zeit kommen werde, wo mir das hohe Vergnügen zu Theile werden wird, Mich wieder unter Euch zu befinden.' Met deze emotionele woorden begon de tekst van het pamflet, dat op Johans gezag in de eerste week van april 1809 in Tirol werd verspreid.[45] De tekst was een oproep aan de Tirolers om de Beierse en Franse garnizoenen te ontwapenen en niet meer '*als blinde Werkzeuge fremder Herrsch- und Habsucht (zu) bluten'*. Aan deze proclamatie werd in het bijzonder door Tiroolse boeren gehoor gegeven. De boeren keerden zich tegen antiklerikale maatregelen en belastingverhogingen van het Beierse bestuur. Bovendien had de Beierse koning in

43 Epstein, *Prince Eugene at war,* 60; Rothenberg, *Napoleon's great adversary,* 182; Johan, *Feldzugserzählung;* Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann,* 3. Johan geeft daarentegen aan dat de Oostenrijkers dachten dat de Franse verliezen nog groter waren en stelt de Oostenrijkse verliezen op ten hoogste 3.000. Johan, *Heer von Inneröstreich,* 82.

44 MacDonald, *Recollections,* 133.

45 Oproep van Johan aan de Tirolers, zonder plaats en datum, afgedrukt in onder andere: Wolfgang Pfaundler en Werner Köfler ed., *Der Tiroler Freiheitskampf 1809 unter Andreas Hofer. Zeitgenössische Bilder, Augenzeugeberichte und Dokumente* (München en Innsbruck, 1984), 40.

januari 1809 zijn voornemen bekend gemaakt om in Tirol de conscriptie in te voeren. Voor Tirol, dat onder de Habsburgers – krachtens een keizerlijk decreet uit 1511 – altijd zijn eigen milities had uitgerust en nooit enige dienstplicht had gekend, was zoiets onbestaanbaar. De Tirolers waren verbijsterd en kwamen openlijk in verzet. De Beierse koning zag zich in maart 1809, zeer tegen de zin van Napoleon, gedwongen zijn pogingen te staken om een lichting van duizend Tiroolse jongens op te roepen. Het Beierse gezag werd hierdoor ondermijnd.[46]

In de eerste week van april oogstten de opstandelingen en hun keizerlijke bondgenoten wat ze in de jaren ervoor hadden gezaaid. Jarenlang hadden Joseph Hormayr – Johans persoonlijke secretaris – en herbergier Andreas Hofer gewerkt aan de opbouw van een netwerk van sympathisanten, als voorbereiding op de grote dag waarop het Oostenrijkse leger de grens zou oversteken. De aanhangers van het eerste uur werden in april 1809 op stap gestuurd om twijfelaars over de streep te trekken. Tot de laatsten behoorde Michael Pfurtscheller (1776-1854), die in de loop van de oorlog als kapitein een compagnie opstandelingen zou leiden. In de eerste dagen van de opstand werd hij naar de herberg van het dorp geroepen, waar drie man op hem in gingen praten. De mannen hielden hem de oproep van de aartshertog voor, maar Michael Pfurtscheller vertrouwde het zaakje niet, omdat plaats en datum ontbraken aan de oproep. Was dit echt? Of een gevaarlijk spel? *'Ich wendete ein, daß ich diese Aufforderung nicht vollständig finde. Es wäre wohl der Mühe wert, wenn ein ganzes Land zum Empörung aufgehetzt wird, Datum und Unterschrift beizusetzen.'* [47] Hij liet zich echter overtuigen: *'Eine so schnelle Bewegung und der Eintsinnige Enthusiasmus des entzürnten und von Österreich aufgerichten Volkes riß mich mit dem Strome weg.'* Zo verging het velen: ze werden meegesleurd door de opwinding van het moment en sloten zich bij Hofer aan. Het vuurtje verspreidde zich zo snel, dat er binnen een week overal in Tirol groepen bewapende boeren waren. Deze groepen vielen Franse en Beierse garnizoenen en detachementen aan. Deze acties waren goed voorbereid: de leiders van de opstand hadden ze lang en breed besproken met de officiële legerleiding in de personen van *Feldmarschall-Leutnant* Chasteler en aartshertog Johan.

Nadat Chasteler in de nacht van 9 april met 8.000 man het Pusterdal was binnengetrokken, wonnen de nieuwbakken rebellen aan vertrouwen. Op 10 en 11 april verjoegen boeren, verenigd in compagnies *Schützen*, het Beierse garnizoen bij de Ladritscher brug. Op 11 april nam Andreas Hofer de strategisch belangrijke plaats Sterzing in, terwijl op 12 april

46 John H. Gill, *With eagles to glory. Napoleon and his German allies in the 1809 campaign* (Londen 1992), 323.

47 Pfaundler en Köfler, *Der Tiroler Freiheitskampf,* 26.

het Beierse garnizoen in Innsbruck capituleerde na hevige straatgevechten. Op 13 april volgde het hoogtepunt van de opstand: een Franse divisie van 4600 man, die uit Verona was aangerukt, moest na een omsingeling de wapens strekken op de Willener Feldern. Een dag later bereikte Chasteler de stad Sterzing. De professionele en de burgerlijke strijdkrachten verenigden zich nu.

Eugène maakte zich met recht zorgen om de situatie in Tirol. Hofers opstandelingen gaven Chastelers reguliere troepen vrij spel aan de noordflank van het Frans-Italiaanse leger. Ook het verlies van de divisie reservetroepen bij de Willener Feldern telde zwaar. Bovendien raakte de communicatie tussen Eugène en het hoofdkwartier van Napoleon in Zuid-Duitsland verstoord. Doordat Tirol niet meer in Fransgezinde handen was, duurde het acht tot tien dagen eer een brief uit Verona Napoleons hoofdkwartier in Duitsland bereikte.[48]

De Tirolers zelf waren ervan overtuigd, dat hun bevrijding nu een feit was. Met uitzondering van het versterkte kasteel Kufstein was op 18 april inderdaad heel Tirol in handen van de opstandelingen en de keizerlijke troepen. Keizer Frans verklaarde in een proclamatie dat de provincie 'onlosmakelijk was verbonden met Oostenrijk'. Op 20 april trad een provisioneel bestuur in werking, geleid door Hormayr en Chasteler. Op aandringen van Johan werden de oude standenvergaderingen, die door de Beierse regering waren afgeschaft, in ere hersteld. De Tirolers blaakten van zelfvertrouwen: *'und nun Hoffen wir, daß wir arme ausgebeutelte Tiroler von den Französischen und bayrischen feindlichen Einfällen befreit sein dürfen. Kleine versprengte Korps könnten wir schon noch zu sehen bekommen, aber sie sollten nur kommen, die Gotteslästerer, Kaiserschimpfer, Kirchenräuber, Beutelschneider und Bauernschinder, wir wollen sie begrüßen, fangen und an seine Majestät Vorposten kommandanten ausliefern'.* [49] Zouden 'ze' terugkomen?

JOHANS OPMARS TOT VERONA

De nacht en dag na de slag bij Sacile viel de regen met bakken uit de hemel. Doordat de neerslag samenviel met de komst van het voorjaarssmeltwater uit de Alpen, steeg de waterstand in de rivieren Grava en Meschio tot grote hoogte. De polders van Sacile en Conegliano raakten overstroomd en de wegen veranderden in modderpoelen.

48 Epstein, *Prince Eugene at war 1809,* 62.

49 Ignaz Straub aan keizer Frans, 15 april 1809, in: Pfaundler en Kofler, *Der Tiroler Freiheitskampf,* 68.

Het vluchtende Franse leger maakte gebruik van de bruggen over de rivieren. Zijn achterhoede vernielde deze bruggen daarna.
Johan had een flexibele voorhoede samengesteld, die de Fransen op de hielen moest zitten, maar de hoofdmacht durfde hij op de eerste dag niet verder te laten oprukken dan tot Sacile en omgeving. Johan was er zich van bewust dat de vluchtende Fransen zich zouden verenigen met troepen die vanuit Padua onderweg waren naar het front. Hij wilde geen onnodig risico nemen. Vanwege deze omstandigheden was alleen de Oostenrijkse voorhoede in staat om enige druk op de Franse achterhoede uit te oefenen. De Franse en Italiaanse troepen kregen zodoende tijd zich te reorganiseren.
Eugène had het voordeel dat twee verse divisies zich inmiddels bij zijn leger hadden gevoegd: Lamarques infanterie en Pully's dragonders. Onder dekking van deze eenheden kon de hoofdmacht, die nog steeds in grote wanorde verkeerde, zich verder terugtrekken. Op de avond van 17 april trokken de Fransen en Italianen al de bruggen over de Piave over. Het verzuim van Johan om direct de achtervolging in te zetten, had vergaande consequenties. Op de ochtend van 18 april bleken de Grava en Meschio niet meer doorwaadbaar. De Oostenrijkse genie had twee volle dagen nodig om bruggen voor de hoofdmacht te slaan. De voorhoede, die de Fransen op de hielen zat, raakte op deze manier van de hoofdmacht afgesneden. De Fransen waren gerustgesteld nu de Oostenrijkse achtervolging al zo snel tot een einde kwam. Ze lijken verder geen aanvallende plannen meer te hebben gehad. Op de avond van 18 april schreef Eugène zijn vrouw over de opluchting dat de Oostenrijkers hem niet langer op de hielen zaten en hem tijd gunden om zijn leger te reorganiseren.[50] Terwijl Eugène dit schreef, verdronk een aantal Oostenrijkse stafofficieren in de Piave. Ze waren door Johan op pad gestuurd om doorwaadbare plaatsen in deze rivier te vinden. Johan had zijn vergissing ingezien en besefte dat hij de achtervolging op het Franse leger diende in te zetten. Vanwege de barre weeromstandigheden kon hij zijn fout evenwel niet herstellen.[51]
Pas op 20 april kon de Oostenrijkse hoofdmacht weer oprukken. Hoewel de voorhoede nog dezelfde dag de Piave bereikte, kwam de grote legertros niet verder dan Conegliano, op tien kilometer van de rivier. Eugène had inmiddels al over een stenen brug de Brenta overgestoken, een rivier die veel smeltwater bevatte. Beide kampen zonden eenheden naar Venetië, de ene partij om de stad te verdedigen, de andere om hem te omsingelen en belegeren. Omdat de aanval meer militairen vergt dan de verdediging, was het detachement Oostenrijkers het grootst. De Oostenrijkse hoofdmacht werd allengs

50 Epstein, *Prince Eugene at war,* 63; *Mémoires et correspondance politique et militaire du Prince Eugène,* A. Du Casse ed. (Parijs 1858) V, 139.

51 Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann,* 3.

kleiner: omdat de Oostenrijkers in vijandelijk gebied opereerden, waren ze verplicht om telkens garnizoenen achter te laten. Terwijl hij de stad Treviso doortrok, vernam Johan van de inwoners dat het Franse leger in de afgelopen dagen versterkingen had gekregen. In totaal omvatte de Frans-Italiaanse hoofdmacht volgens de Oostenrijkers nu 39.000 man, welke schatting nog te laag was. Bij het begin van de oorlog hadden de Oostenrijkers zich verkeken op de militaire macht van Napoleons keizerrijk. Ze hadden onderschat hoeveel troepen Napoleon in Duitsland en Italië op de been kon brengen, terwijl een aantal van zijn legers op het Iberisch schiereiland vocht. Van die misrekening zou Johan nu de wrange vruchten plukken.

Johan wilde koste wat kost voorkomen dat zijn leger, dat ver van de thuisbases opereerde, in een val zou lopen – zoals Mack bij Ulm was overkomen. Daarom trok Johan omzichtig verder. Zijn doel was Verona, omdat die stad op het knooppunt lag van de verbinding met Tirol. Chasteler had op 23 april Trient bezet en trok met een kleine 10.000 man zuidwaarts, waarbij hij voortdurend werd geholpen door lokaal gevormde *Schützen* compagnieën. Sinds Trient dreef hij de gedemoraliseerde troepen van divisiegeneraal Louis Baraguey d'Hilliers (1764-1813) voor zich uit. Wanneer Johan erin zou slagen om een verbinding met Chasteler tot stand te brengen en Baraguey d'Hilliers in de bergen te omsingelen, zou hij niet alleen Eugène, maar ook Napoleon in verlegenheid brengen. Napoleon was voor de veiligheid van zijn zuidflank afhankelijk van de situatie in Noord-Italië en Tirol.

Tot 25 april bleef het beeld ongewijzigd van een Oostenrijks leger dat gestaag oprukte en een Frans leger dat langzaam week en ondertussen bezig was om zich te reorganiseren. Ook Eugène moest met het oog op de vermoeide staat van zijn troepen rustdagen inlassen en pas op de plaats maken. Henckens, de al eerder geciteerde onderofficier in de Franse achterhoede, had weinig afleiding tot op 24 april een patrouille met een gevangene binnenkwam: *'l'intendant général de l'armée autrichienne avec son escorte et ses papiers'*.[52] Een Oostenrijkse bevoorradingsofficier had zich in Padua gewaagd op een moment waarop de Oostenrijkse troepen deze stad nog niet in hun bezit hadden. Hij was recht in de armen van een Franse patrouille gelopen. In het Oostenrijkse hoofdkwartier knarste men de tanden over dit verlies: *'die wichtigsten Schriften vertilgte er glücklich, doch fielen dem Feinde immer noch genug in die Hände, die ihm Aufschlüsse über die verhältnisse Österreichs und die gepflogenen Einverständnisse verschafften.'* [53]

In de avond van 25 april maakten het Oostenrijkse en het Franse leger opnieuw contact met elkaar, toen de Franse achterhoede bij Montebello in een serieus gevecht

52 Henckens, *Mémoires,* 64.

53 Johan, *Feldzugserzählung,* 84.

verwikkeld raakte met de Oostenrijkse voorhoede. De vooruitgeschoven Franse stelling bij Montebello was bedoeld als dekking voor werkzaamheden aan een verdedigingslinie een eind verderop. Deze linie steunde aan de linkerflank op de heuvels ten oosten van het Gardameer, met Bettola als noordelijkste punt. De linie liep dan zuidwaarts over de heuvelrug langs Illasi tot aan Caldiero, waar het terrein overging in een moerasstrook van de Povlakte. Caldiero blokkeerde de toegang over de hoofdweg van Vicenza naar Verona. De Franse voorhoede, bestaande uit Pully (divisie dragonders) en Broussier (divisie infanterie), verdedigde Montebello en later ook San Bonifacio, terwijl andere Franse troepen de eigenlijke verdedigingslinie daarachter bemanden. Baraguey d'Hilliers, nog steeds op de terugtocht vanuit Tirol, kreeg van Eugène strikte orders om het dal van de Adige, parallel aan het Gardameer, te verdedigen tegen de aanrukkende Chasteler. Van essentieel belang daarbij was het bezit van Monte Baldo, van waaruit het hele dal kon worden beheerst, en van de hoogvlakte bij Rivoli Veronese. Rivoli Veronese is het punt waar men de Povlakte bereikt, als men uit de bergen komt. Met dit strijdveld waren beide legers bekend. Napoleon had hier in 1797 diverse Oostenrijkse aanvallen afgeslagen en Masséna had in 1805 deze stelling gebruikt om Karels opmars tot staan te brengen. Het was op uitdrukkelijke orders van Napoleon dat Eugène opnieuw dit gebied uitkoos om de strijd aan te gaan. De positie had het voordeel dat de Fransen zonodig konden terugvallen op de forten van Verona, Peschiera en Mantua. Eugène gebruikte de stelling vooral om zijn troepen weer in conditie te krijgen en aan voedsel en munitie te helpen. Zoals Henckens schreef: *'l'intendance française n'a jamais excellé de prévoyance pendant les guerres de l'Empire; c'est une bonne méthode de vivre aux frais de pays où l'on fait la guerre, mais pas si cette guerre se fait dans votre propre pays.'* [54]

De posities op 26 april waren als volgt. De Oostenrijkse hoofdmacht, wellicht nog 28.000 man sterk, stond voor Montebello, met de voorhoede in positie om Villanuova, San Bonifacio en Soave te bestormen. Kleine eenheden Oostenrijkers bevonden zich in de bergvalleien tussen de Povlakte en Trient. Chasteler had zojuist – op 24 april – Baraguey aangevallen bij Volano en had Roveredo bezet. Hij bevond zich nu in gezichtsveld van Monte Baldo, vijftig kilometer ten noorden van Verona. Baraguey beschikte over bijna evenveel man als Chasteler, maar de Fransen waren gedemoraliseerd, mede door de compagnieën Tiroolse scherpschutters die om hen heen cirkelden. Waar Chasteler dacht dat Baraguey over slechts 4.000 man beschikte, dacht Baraguey dat hij met 20.000 Oostenrijkers van doen had. In werkelijkheid beschikten beiden over 10.000

54 Henckens, *Mémoires,* 64.

man.[55] Johan had een sterk contingent van bijna 10.000 man onder *Feldmarschall-Leutnant* Von Zach op pad gestuurd om de blokkade van Venetië te voltooien.[56] Onder deze troepen bevonden zich vele bataljons *Landwehr*.

Eugènes positie vormde het spiegelbeeld van de Oostenrijkse. Baraguey viel terug op Rivoli. In en om Verona waren vijf Franse divisies en de Italiaanse koninklijke garde verzameld, die samen een troepenmacht van ongeveer 35 à 37.000 man vormden. In Venetië had Eugène nog eens 8.000 man ervaren troepen, die een uitval zouden doen indien Zach hun daartoe de gelegenheid zou geven. Beide partijen maakten zich op voor een offensief. Eugène had nu zijn hoofdmacht verzameld en wilde Sacile wreken. Johan wilde contact leggen met Chasteler, Verona innemen en Baraguey de pas afsnijden. Gevechten op 26 april in San Bonifacio vormden een voorbode van wat komen zou.

Johan drong als eerste aan: op 27 april slaagden zijn troepen erin om Soave en Monte Bastia in te nemen. Illasi en Caldiero werden door de Fransen nog fel verdedigd. 's Avonds trok Johan zich terug in zijn tent om – gebogen over de kaarten – orders te verstrekken voor de komende veldslag. Op dat moment werd de rust in het kamp verstoord door Frans kanonvuur: een saluutsalvo. *'Viele glaubten, es sei FML[Feldmarschall-Leutnant] Chasteler, die aus Tirol vordringe, allein die Ruhe des Feindes in seinem Lager und das Abgesetzte des Feuers zeigte deutlich, daß es ein Freudenfeuer sei. Bald klärte sich dieses Ereignis auf. Ein feindlicher Parlementär erschien auf den Vorposten und übergab ein Schreiben; es enthielt die Nachricht einer von dem großen Heere in Deutschland erlittenen Niederlage; die Größe derselben ließe es für Übertreibung halten, aber daß etwas wahr sein müsse, zeigten die darin angeführten Umstände, die Bennenung des Tages, des Ortes, wo es geschehen war.'* [57]

Wat nu? Johan moet op dat moment zijn overvallen door onzekerheid. Hij had al weken geen nieuws meer vernomen, noch van de *Generalissimus* en zijn leger in Duitsland, noch van de keizer of het keizerlijk hoofdkwartier. Ook in zijn informele correspondentie, die hij tijdens de veldtocht met de keizerin onderhield, was nog geen sprake geweest van een grote nederlaag van Karel. Was het bluf van de Fransen? Zouden ze uit zijn op tijdwinst? Maar als het waar was, zou hij dan niet in een hopeloze positie belanden wanneer hij verder oprukte, terwijl Napoleon door zijn overwinning de controle over de noordzijde van de Alpenpassen verkreeg? In ieder geval dreigde Johan de morele

55 Epstein is verbaasd over de neerslachtigheid bij Baraguey, normaal een capabele aanvoerder in de Franse legers. Hij onderschat waarschijnlijk het demoraliserende effect van de Tiroolse speldenprikken. Epstein, *Prince Eugene at war 1809,* 67.

56 Zach was de zoon van een dokter uit Pest die via een ingenieursopleiding bij de genie in het leger was opgeklommen tot generaal. In 1809 behoorde hij tot de oudgedienden.

57 Johan, *Feldzugserzählung,* 91.

voorsprong op Eugène kwijt te raken. Johan gelastte de aanval voorlopig af, maar hij besloot om zijn manschappen niet op de hoogte te stellen van het voorval. Eerst wilde hij weten wat er precies was gebeurd en hoe zijn nieuwe orders luidden. Waar was zijn oudere broer nu? Hoe was diens leger er aan toe?

DE LOTGEVALLEN VAN HET OOSTENRIJKSE LEGER IN DUITSLAND

De start van Karels offensief in Beieren viel samen met dat van Johan in Italië en Chasteler in Tirol: op 10 april staken Oostenrijkse troepen de Beierse grens over. In totaal beschikte de invasiemacht over ongeveer 210.000 manschappen en 500 kanonnen[58], terwijl er zich op dat moment ongeveer 165.000 man van Napoleon in Beieren bevonden. De troepen van Napoleon bestonden uit Franse regimenten maar ook uit eenheden van Duitse bondgenoten, zoals Beieren, Würtemberg en Baden. Meer troepen waren in aantocht en bevonden zich nog op een dag of tien marcheren afstand. Op den duur zou Napoleon een meerderheid verkrijgen ten opzichte van Karel. De enige kans voor Karel lag in het feit dat Napoleon niet op een Oostenrijks offensief was voorbereid en dat Napoleons troepen als gevolg daarvan over een front van meer dan 190 kilometer waren verspreid. Wanneer Karel erin zou slagen om met een grote concentratie aan troepen de Franse korpsen één voor één aan te vallen, zou zijn offensief kans van slagen hebben.
Karel zelf lijkt echter vanaf het begin niet te hebben geloofd in een goede afloop van de campagne. Al bij de opmars in Beieren zorgde hij er voortdurend voor dat hij zijn eenheden op tijd kon terugtrekken als dat nodig mocht zijn. De troepen mochten niet te snel oprukken zonder ruggensteun. Uiteindelijk zou dit de redding van het Oostenrijkse leger betekenen, maar tegelijkertijd deed het de kans op succes teniet.
De opmars van Karels in de dagen na 10 april vond plaats in drie colonnes. De rechtercolonne stond onder commando van *General der Kavallerie* graaf Heinrich Joseph Johannes von Bellegarde (1757-1845)[59], was twee korpsen sterk, en marcheerde vanuit Bohemen in de richting van Regensburg. Bellegarde's troepen dekten de noordoever van de Donau en konden pas met Karels hoofdmacht in verbinding treden, wanneer zij Regensburg zouden bezetten.
Het centrum, met Karels hoofdkwartier, bestond oorspronkelijk uit vijf korpsen. Het rukte zuidelijk van de Donau op naar het gebied tussen Landshut en Regensburg. De

58 Dit is inclusief de omvangrijke troepenmacht in Bohemen, die niet volledig in Duitsland ingezet zou worden.

59 Op 12 september 1809 werd hij bevorderd tot *Feldmarschall*.

zuidflank van de opmars werd gedekt door de linkervleugel, een sterk korps onder Hiller. Tenslotte werd de route van München naar de Alpenpassen bewaakt door een divisie van *Feldmarschall-Leutnant* baron Franz Jellačić von Bužim (1746-1810)[60], die opereerde onder orders van Hiller. Het plan van Karel was erop gericht om het Franse IIIe korps, dat zich op 10 april nog ten noorden van de Donau bevond, te omsingelen. Dit korps stond onder bevel van de zeer competente maarschalk Louis Nicolas Davout (1770-1823). Bellegarde moest dit korps zuidwaarts drijven. De hoofdmacht van Karel zou de Fransen vervolgens onderscheppen en omsingelen. De Oostenrijkse plannenmakers hoopten dat een vroeg succes de Beierse troepen zou demoraliseren en dat er wellicht 'broeder Duitsers' zouden overlopen. Omdat dit uiteindelijk niet gebeurde, is het plan van de Oostenrijkers als naïef afgeschilderd. Maar dat is wijsheid achteraf: er is geen reden waarom een door Karel gewonnen veldslag niet een heel ander verloop van de gebeurtenissen in Duitsland had kunnen opleveren.[61]

Vanaf de start verliep de Oostenrijkse aanval echter moeizaam. Door de grote aantallen bagagewagens, de moeizame bevoorrading, het slechte stafwerk en het slechte weer, legde Karels leger in zes dagen slechts negentig kilometer af, veel minder dan de Franse troepen – en ook minder dan Johan in de eerste dagen van zijn offensief. De Fransen kregen de kans om zich te hergroeperen. In het begin waren de Franse bewegingen ongecoördineerd en was er enige paniek over de te voeren strategie. Met de aankomst van Napoleon op 17 april nam de paniek evenwel af. Zowel Napoleon als Karel bleven onzeker over de exacte posities van de vijand. Nooit eerder hadden zelfstandig manoeuvrerende korpsen over een dergelijk groot gebied geopereerd. Van 19 tot 24 april kwam het tot een serie kleine veldslagen, verspreid over het gebied tussen Regensburg, Passau en Landshut, waarbij de Fransen en hun bondgenoten langzaam maar zeker de overhand kregen. Het begon met een nederlaag van Hiller, die op onverwacht grote weerstand van Beierse troepen stuitte. Hiller schreef teleurgesteld in zijn dagboek, dat van Beierse sympathieën voor de Oostenrijkers nog niet veel te merken was.[62] Vervolgens ontglipte Davout aan de greep van Karel na een serie gevechten bij Thann. Niet alleen was Davouts IIIe korps zonder meer het sterkste in Napoleons leger, Davout maakte in het heuvelachtige, bosachtige terrein ook veel beter gebruik van zijn lichte eenheden dan

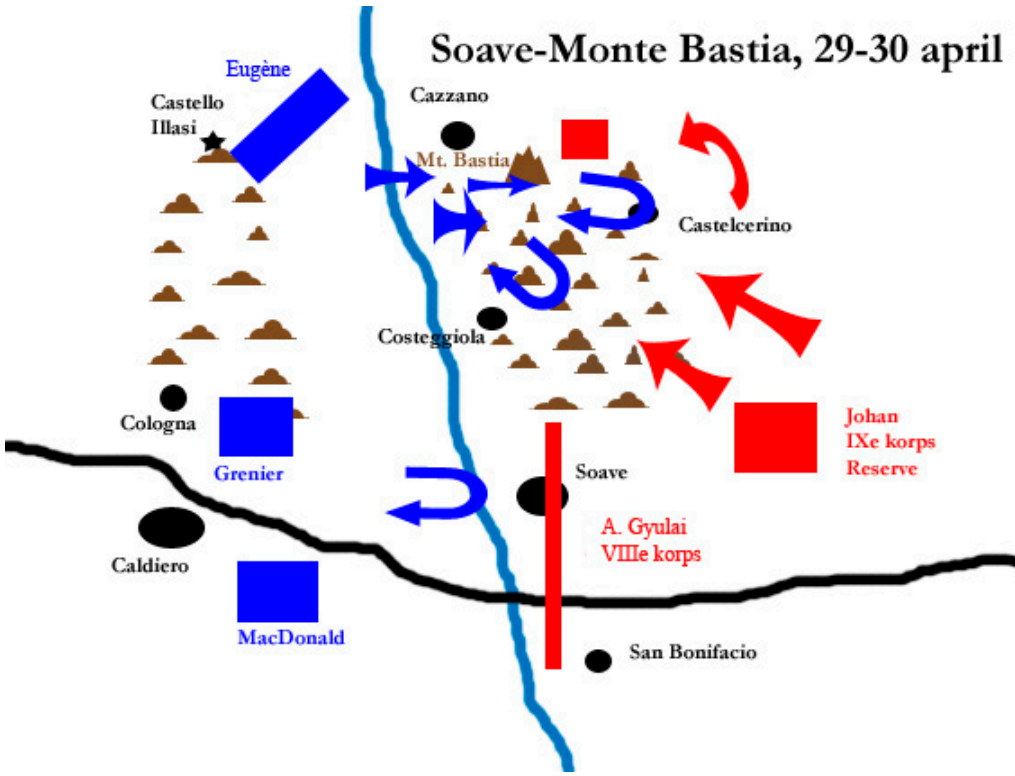
60 Franjo Jellačić Buzimski in het Kroatisch. Zijn naam wordt ook Jellacic of Jellachich gespeld.

61 In Pruisen, dat zich na de nederlaag van 1806 zwaar vernederd voelde, brak in de eerste week van mei wel een grote gewapende opstand uit. Majoor Schill wist circa 3500 gewapende rebellen te verzamelen. Hij werd echter door een Hollands-Frans observatiekorps in Stralsund ingesloten. De opstand werd na harde gevechten de kop ingedrukt.

62 Rothenberg, *Napoleon's great adversary,* 171.

de Oostenrijkse korpscommandanten dat deden, die zich nog steeds niet op hun gemak voelden met deze nieuwe manier van oorlog voeren. Na deze inleidende gevechten begon op 20 april een serieuze krachtmeting, toen Napoleon zelf tot de aanval overging. Hij slaagde erin om op Karels linkerflank het korps van aartshertog Lodewijk, 15.000 man sterk, aan te vallen met maar liefst 50.000 Franse en Duitse manschappen.
Lodewijk had op hulp moeten kunnen rekenen van andere Oostenrijkse korpsen die zich op enkele uren afstand bevonden, maar de commandanten durfden niet te handelen zonder uitdrukkelijke orders van Karel. Deze waren niet voorhanden, omdat Karel zich buiten gehoorsafstand van het slagveld bevond en niet op de hoogte was van de situatie. Lodewijks korps werd overlopen en sloeg op de vlucht, waarbij de vluchtende soldaten dwars door een ander Oostenrijks korps liepen, dat ook in paniek raakte. De Fransen zetten een effectieve achtervolging in en namen een groot aantal Oostenrijkers gevangen. In dit stadium nam Hiller het heft in handen, deelde bevelen uit aan Lodewijk en gebruikte zijn relatief verse korps om de aftocht te dekken. De slag bij Abensberg, zoals dit gevecht de geschiedenis is ingegaan, had als uitkomst dat een derde van het Oostenrijkse leger afgesneden raakte van de hoofdmacht en zich in allerijl terugtrok op Landshut. Karel had een slag verloren maar verbijsterend genoeg wist hij dit niet. Als gevolg van het grote gebied waarin de partijen elkaar bevochten en de Oostenrijkse onwennigheid met de nieuwe commandostructuur, duurde het lang voordat Karel bericht ontving van de nederlaag bij Abensberg. Op 21 april maakte Karel nog steeds plannen voor een aanval op de Franse stellingen, zonder te beseffen dat zijn complete linkerflank was weggeslagen. Hij besloot noordelijk van Napoleons positie een aanval uit te voeren, nogmaals op Davouts IIIe korps. Deze aanval op 21 april had echter weinig om het lijf. De Oostenrijkse orders veranderden voortdurend naarmate nieuwe berichten over Franse bewegingen binnenkwamen en Davout, die zelf het offensief koos, wist zijn tegenstander steeds in het ongewisse te houden over zijn sterkte.
In de nacht van 22 op 23 april was Karel zich nog altijd niet bewust van de terugtocht van Hiller, terwijl Napoleon een grote aanval op Karels nu onbeschermde linkerflank voorbereidde.[63] Op 22 april arriveerden de troepen van Lannes op het slagveld bij Eckmühl, evenals andere versterkingen die Napoleon had laten aanrukken. De Fransen bleken veel beter dan de Oostenrijkers in staat om hun eenheden snel op één plek te concentreren. Het gebrek aan strategische mobiliteit brak de Oostenrijkers op. Karel besloot hierop om zich terug te trekken, maar hij slaagde er niet in om dit ordelijk te doen. Een achterhoedegevecht van vorst Franz Seraph Rosenberg-Orsini bij Eckmühl eindigde na enige uren van dappere strijd in een nederlaag. Ook hier sloegen de

63 Gill, *1809. Thunder on the Danube* I, 259.

Schematische weergave van de gevechten bij Soave en Monte Bastia, 29-30 april 1809

Oostenrijkers in groten getale op de vlucht. Op 23 april schreef Karel een wanhopige brief aan Frans, met het verzoek om toch vooral met Napoleon te gaan onderhandelen en tegen zinnige voorwaarden vrede te sluiten.[64] Het pleit voor Frans dat hij in de weken na deze nederlaag noch op deze suggestie inging, noch op verzoeken van hovelingen om Karel te ontslaan van zijn commando. Een wisseling van opperbevel had in deze situatie desastreus kunnen zijn.

Karel bewees zijn krijgskundige capaciteiten door via het door Bellegarde ingenomen Regensburg te ontsnappen aan een volledige omsingeling. Hevige achterhoedegevechten op 23 april stelden hem in staat om via de bruggen van de stad en een in allerhaast aangelegde pontonbrug over de Donau te ontkomen. Zijn hoofdmacht kon zich verenigen met Bellegarde en vormde nog altijd een strijdmacht van een kleine 100.000

64 Rothenberg, *Napoleon's great adversary*, 175; Petre, *Napoleon and the archduke Charles,* 185; Gill, *1809. Thunder on the Danube* I, 287.

man. Troepen op de flanken en in de achter- en voorhoede van de *Hauptarmee* trokken zich verspreid van elkaar en zonder onderlinge communicatie terug. Karels leger trok langs de noordoever van de Donau door Bohemen in de richting van Wenen, terwijl Hiller zelfstandig langs de zuidoever trok en Wenen dekte. Het Oostenrijkse leger had een afranseling gehad en zeker 30.000 man verloren – onder wie zeer vele gevangenen – maar was nog steeds een strijdmacht om rekening mee te houden. Dat was vooral te danken aan de korpsstructuur. De korpsen die nog redelijk of volledig intact waren, vormden een nucleus waaromheen andere, aangeslagen eenheden zich konden hergroeperen.[65]

Dit liet onverlet dat het Oostenrijkse offensief definitief voorbij was en Napoleon nu Oostenrijk kon binnenvallen. Langs welke route? Via de noordoever, Karels hoofdmacht achterna? Of zuidwaarts langs de Donau, de directe route naar Wenen, Hiller achterna? Het was 24 april. Twee dagen eerder had Napoleon verontrustende berichten ontvangen uit Italië en Tirol. De controle over de Alpenpassen was verloren gegaan. Eugène was de verliezer in een grote veldslag met aartshertog Johan. Hoe groot was Eugènes nederlaag? Hoe reëel was de kans dat Johan in de zuidflank van Napoleon zou opduiken? Om op alles voorbereid te zijn, koos Napoleon voor de zuidelijke route. Zo kon hij verhinderen dat het leger van Johan zich bij dat van Karel kon voegen. Tevens kon het leger van Eugène zich tijdens de mars naar Wenen aansluiten bij het zijne.[66] Het leger van Karel moest hij voorlopig ongemoeid laten, mede dankzij Johans succesvolle opmars. In een brief aan Eugène beschreef Napoleon de overwinningen in Duitsland en deelde hij zijn verdere plannen mee. De koeriers reden bijna twee keer zo snel als normaal, ontweken de Tiroolse opstandelingen en bereikten al op 27 april Verona. Vaardig bespeler van mensen als hij was, prikkelde Napoleon de eerzucht van Eugènes militairen. In een communiqué dat hij richtte aan de soldaten van *l'armée d'Italie,* daagde Napoleon hen uit om zijn recente overwinningen in Duitsland te evenaren. Of waren de soldaten daartoe niet meer in staat, 'verweekt als ze waren door het verblijf in Italië, zoals dat de Carthagers van Hannibal was overkomen?' Vele generaals, officieren en soldaten namen de handschoen op. Napoleon zou geen reden tot klagen meer hebben. Zoals

65 Epstein heeft erop gewezen dat Napoleons overwinning weliswaar onvolledig was, maar dat dit niet werd veroorzaakt door een kwalitatieve achteruitgang van het Franse leger. De oorzaak lag eerder in een kwalitatieve vooruitgang van het Oostenrijkse leger. Dat leger was met name beter georganiseerd dan in eerdere confrontaties met Frankrijk. Epstein, *Napoleon's last victory,* 72.

66 Epstein, *Napoleon's last victory,* 73. Petre merkt op dat men in het Franse hoofdkwartier Napoleon had horen zeggen dat hij bang was dat Hiller en Johan gezamenlijk aan zijn zuidflank zouden gaan opereren, wanneer hij zich aan de noordoever van de Donau zou opstellen. Petre, *Napoleon and the archduke Charles,* 202.

Henckens schreef: *'L'armée d'Italie montra par la suite qu'elle n'avait pas mérité les reproches que l'Empereur lui avait adressés.'* [67] Eugène, die in numeriek opzicht inmiddels een groot overwicht had bereikt op zijn tegenstander, besloot om tot het offensief over te gaan. Om te beginnen zouden troepen vanuit Venetië een uitval doen als afleidingsmanoeuvre. Daarna zouden Franse troepen de Oostenrijkers de indruk geven dat er een aanval zou plaatsvinden over de hoofdweg van Verona naar Vicenza. De echte opmars zou elders plaatsvinden: Eugène zou met zijn garde en een groot aantal troepen om de rechtervleugel van Johan heentrekken, door de heuvels langs Cazzano en Monte Bastia. Het echte offensief werd voorzien voor 2 mei 1809, maar de eerste aanvallen zouden starten op 29 april.

TERUGTOCHT UIT ITALIË

In de dagen na 27 april – de dag waarop de koerier van Napoleon bij Eugène was gearriveerd – was Johan actief en alert. Hij was zich ervan bewust dat een doldrieste actie fataal kon zijn, maar hij wilde evenmin het in de voorbije weken veroverde gebied al te makkelijk prijsgeven. Hij speelde met de gedachte om de Fransen op de proef te stellen en bij tekenen van Franse zwakte alsnog tot de aanval over te gaan. Johan koesterde nog steeds de hoop dat hij Verona zou kunnen innemen en op deze manier verbinding zou kunnen leggen met de Oostenrijkse troepen in Tirol, wat zijn positie uitermate zou versterken. Nadat 28 april rustig was verlopen, kwamen beide legers op 29 april in actie.

De Oostenrijkers namen het initiatief. Johan had een brigade infanterie naar het zuiden gestuurd om te proberen daar de Alpone over te steken. Het was vooral een afleidingsmanoeuvre die troepen van de Franse hoofdmacht naar het zuiden moest lokken. Eugène liet zich hierdoor echter niet misleiden en startte later op de dag zijn eigen aanval.[68] Grenier en MacDonald, die ieder beschikten over twee infanteriedivisies en die ondersteund werden door de dragonders van Pully en de *chasseurs à cheval* van Sahuc, vielen de Oostenrijkse stellingen frontaal aan in hun posities van Soave tot San Bonifacio. De Fransen boekten hierbij enige progressie, maar na het oversteken van de Alpone liep hun aanval vast in de dorpjes, waar de verdedigers zich hadden verschanst in versterkte boerderijen en kasteeltjes. De brigade van Colloredo slaagde er opnieuw in

67 Henckens, *Mémoires,* 65.

68 Het is duidelijk dat deze aanval van Eugène bedoeld was als de eerste fase van een volledig offensief. Epstein, *Prince Eugene at war 1809,* 79.

om stand te houden tegen een overmacht. Johan hield het grootste deel van zijn leger in reserve kort achter de eerste linie, teneinde op elke ontwikkeling te kunnen reageren. In de middag stak Eugène de Alpone enkele kilometers noordelijker over. Een voorhoede van zeven bataljons, waaronder de grenadiers van de koninklijke Italiaanse garde, viel met succes de heuvels bij Cazzano aan. De Oostenrijkers verdedigden deze sector met slechts één regiment infanterie. De volgende ochtend zette Eugène de aanval voort, waarbij zijn gardegrenadiers ook Monte Bastia veroverden en doordrongen tot Castelcerino, achter de Oostenrijkse linies.[69] Op dat moment profiteerde Johan opnieuw van de centrale positie van de troepen die hij in reserve hield en van de standvastigheid van Colloredo en Frimont in het centrum. Johan dirigeerde het IXe korps naar voren, waar het de plaats innam van Colloredo's brigade rond Soave. In totaal elf bataljons reguliere troepen onder Colloredo en Albert Gyulai werden zo vrijgemaakt voor een tegenaanval op Costeggiola, Monte Bastia en Castelcerino. *'Von beide Seiten rückten die Streiter zum Angriffe an und begegneten sich auf halbem Wege. Der Feind, in der Front und Flanke angegriffen, wurde geworfen, Castelcerino und die Höhen besetzt, der Feind hinab in das Tal gegen Cazzano und auf dem Gebirge nach Bastia verfolgt'*. [70] Aan het eind van de dag waren beide legers terug bij af: ze betrokken globaal de stellingen van waaruit ze de slag een dag eerder waren begonnen.

Op 29 april arriveerde 's avonds een drietal vermoeide ruiters bij Johans hoofdkwartier. De berichten die deze ruiters brachten, zag Johan pas in de loop van 30 april, zo blijkt uit Johans aantekeningen. Toen hij in zijn hoofdkwartier terugkeerde na het gevecht in de ochtend en vroege middag, dacht hij nog altijd in offensieve termen. Hij wilde het behaalde succes uitbuiten door in de komende twee dagen zoveel mogelijk eenheden vanuit het centrum over te brengen naar de rechterflank en een grootscheepse aanval op Illasi op te zetten. Als deze aanval zou slagen, zou hij contact kunnen leggen met Chastelers korps in Tirol. Feitelijk was dit plan een spiegelbeeld van Eugènes aanvalsplan. Als de omstandigheden niet zouden zijn veranderd, zou er op 2 mei een groot treffen tussen beide legers hebben plaatsgevonden op de paar vierkante kilometer die Cazzano en Illasi van elkaar scheiden. 'Als' telt evenwel niet in de geschiedschrijving.

---

69 Franse bronnen, vooral door Epstein geraadpleegd, doen het voorkomen alsof de Franse aanval op 29 april tot Monte Bastia reikte en daarna ophield. In zijn *Feldzugserzählung* beklemtoont Johan dat hij juist in actie kwam toen de Fransen *voorbij* Monte Bastia trokken – op de ochtend van 30 april – en zo een bedreiging werden voor zijn rechterflank. Dat Eugènes aanval een beperkt doel diende, lijkt onwaarschijnlijk omdat zijn troepen het dorpje Castelcerino bezetten, dat ver achter de Oostenrijkse linies lag. Epstein, *Prince Eugene at war 1809,* 79, 80; Johan, *Feldzugserzählung,* 91-93.

70 Johan, *Feldzugserzählung,* 93.

De omstandigheden waren veranderd.[71]

De koerier van het keizerlijk hoofdkwartier, dat op dat moment in Schärding was gevestigd, bezorgde een brief van de keizer met de bevestiging van het nieuws van Karels nederlaag in Duitsland. Keizer Frans beschikte zelf evenwel nauwelijks over nadere informatie, omdat Karels depressieve brief van 23 april zijn enige bron was. In die brief had Karel aangedrongen op een snelle vrede, uit vrees dat hij een nieuwe nederlaag niet te boven zou komen. Orders voor Johan had de *Generalissimus* niet gegeven. Frans liet het aan Johan over of hij het veroverde gebied in Italië en Tirol zou verdedigen dan wel evacueren.[72]

Daarnaast was er een majoor Veyder overgekomen uit Tirol. Ook hij berichtte over de nederlaag in Zuid-Duitsland. Hij voegde eraan toe, dat Hiller en Jellačić zich met hun legereenheden nog ten zuiden van de Donau bevonden. Majoor Veyder was gekomen om orders voor Chasteler in ontvangst te nemen, maar kort na hem arriveerde een nieuwe koerier van Chasteler met het bericht dat de vijand al het noorden van Tirol bedreigde. Chasteler liet weten, dat hij niet zou wachten op de orders die Veyder mee terug zou nemen. Hij trok alvast met het merendeel van zijn korps naar het noorden om Innsbruck te beschermen. In de vallei van Trient liet hij slechts een klein garnizoen achter. De situatie zag er voor Johan beroerd uit. De nederlaag van Karel moest wel groot zijn, als de vijand nu al Tirol bedreigde.

Pas op 4 en 5 mei arriveerden eindelijk berichten van Karels hoofdkwartier. Hierin gaf Karel echter geen duidelijke orders, maar deed hij slechts 'suggesties'. Deze suggesties gaven blijk van dermate onrealistische inschattingen, dat ze Johan eerder in verwarring brachten dan dat ze hem duidelijkheid boden. Het loont de moeite om deze richtlijnen van Karel eens onder de loep te nemen. Karel bevestigde in zijn brief de indruk, dat Hillers korps ten zuiden van de Donau de taak had om zich terug te trekken in de richting van Binnen-Oostenrijk. Hiller zou zelfs aansluiting moeten zoeken bij de Hongaarse *Insurrectio* in het achterland en zou op deze manier Johans noordelijke flank moeten dekken. Johan zelf diende Tirol en Karinthië tot het uiterste te verdedigen, omwille van het strategisch belang. Hiermee zou Johan tevens Binnen-Oostenrijk, Kroatië en

---

71 Epstein maakt melding van een koerier van Karels hoofdkwartier, niet van een koerier van de keizer. Epstein baseert zich hierbij op een Franse bron: F.F. le Vaudoncourt, *Histoire politique et militaire du Prince Eugène Napoléon* (twee delen, Parijs 1828), I, 210. Johan maakt alleen melding van berichten uit Tirol en van keizer Frans en hij beklaagt zich over het ontbreken van duidelijke orders van de *Generalissimus*. Johan, *Feldzugserzählung,* 94; Epstein, *Eugene at war,* 79.

72 Zie ook de brief van keizerin Maria Ludovika aan Johan van 9 mei, en de brief van aartshertog Jozef aan Johan van 5 mei, gepubliceerd in: Von Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann,* 18-20.

Hongarije dekken, zodat hier verse troepen opgeroepen en uitgerust kunnen worden in de vorm van de *Landwehr*, *Insurrectio* en andere milities.[73]

Karel hinkte op twee gedachten. In de zo-even genoemde opdrachten legde Karel de nadruk op de verdediging van grote delen grondgebied om zoveel mogelijk manschappen en middelen te kunnen mobiliseren. In het vervolg van zijn schrijven beklemtoonde Karel evenwel het belang van een concentratie van krachten en een offensieve instelling. Karel weigerde om een keuze te maken tussen de ene strategie – krachten bundelen voor een offensief optreden – en de andere – zoveel mogelijk gebied verdedigen. Het is moeilijk te zien hoe beide strategieën gecombineerd zouden hebben kunnen worden. Karel had dat zelf in zekere zin in de gaten. De nood was zo hoog, dat er geen gelegenheid was om een afgewogen krijgsplan op te zetten. Mathematische overwegingen moesten wijken voor stoutmoedige ondernemingen: '*Die Zeit, wo mann allgemeine Pläne in Uebereinstimmung entwerfen kann, wird bald erfolgen, sobald nehmlich die Lage der großen Armee des Generalissimus genau bestimmt seyn wird. Sollten uns feindliche Bewegungen auch zwingen, Tyrol, Steyer und selbst Italien als eine Festung anzusehen, so soll uns dieses nicht entmannen; wir leben in einer Katastrophe, wo männliche Thatkraft weiter führt, als ängstliche Berechnung mathematischer Linien.*' [74]

Johan trok zijn eigen conclusie: een terugtocht uit Italië was onontkoombaar geworden. Hij had hier duidelijke redenen voor. Het vertrek naar het noorden van Chasteler haalde de angel uit Johans offensief. Bovendien zouden de Franse troepen van Baraguey d'Hillliers, die tot nu toe tegen Chasteler vochten, beschikbaar komen voor de strijd tegen Eugène. Het Franse numerieke overmacht zou zo groot worden, dat Johans positie onhoudbaar werd. Nu de Oostenrijkers niet meer zeker waren van controle over de bergpassen, bestond bovendien het risico dat Franse detachementen Johans aanvoerlijnen zouden bedreigen. Wanneer Napoleon zou besluiten om langs de zuidelijke Donauoever naar Wenen op te trekken – een mogelijkheid waarop het bericht uit Wenen zinspeelde – lag Stiermarken open. Een vijandelijk legerkorps dat via Salzburg en Stiermarken naar Karinthië zou trekken, zou het leger van Johan in een hopeloze positie brengen. Het zou ingesloten raken tussen het leger van Eugène en het zo-even genoemde legerkorps.

Johan zag in dat het – net als in 1805 – van groot belang was om de legers van Karel en hem te verenigen en om gezamenlijk te opereren.[75] Johans leger was verzwakt. Sinds

---

73 Johan, *Heer von Inneröstreich,* 111-113.

74 Deze opmerking van Karel al in zijn brief van 29 april: Johan, *Heer von Inneröstreich,* 100-101; Vaudoncourt, *Histoire politique et militaire,* I, 210-213.

75 Doordat Johans troepen geen deel zouden nemen aan de slag van Wagram, is wel geopperd dat hij dit belang niet in zag en liever zelfstandig handelde. Het laatste is juist, het eerste

de opening van de veldtocht had het grote verliezen geleden. Bovendien had Johan in vestingen sterke detachementen moeten achterlaten. Ook was hij te ver verwijderd van de kazernes in Oostenrijk om op versterkingen te kunnen rekenen. Het leger van zijn tegenstander was juist groter geworden, omdat Eugène omvangrijke reserves had kunnen mobiliseren.

Johan stond voor een dilemma. Zijn eigen opvattingen over oorlogvoeren – en met name het streven om volksmilities in te zetten voor de landsverdediging – sloot nauw aan bij de suggestie van Karel om het achterland te verdedigen. Deze strategie was evenwel in tegenspraak met de concentratie van krachten, die Johan noodzakelijk achtte, en die ook als belangrijke overweging in de instructies van Karel werd genoemd. Moest de legerleiding de krachten concentreren en de milities in de diverse regio's aan hun lot overlaten of diende zij juist in een groot gebied weerstand te bieden aan de Franse tegenstander met behulp van deze milities?

Voor de mobilisatie van het achterland was naast de *Insurrectio* in Hongarije ook de Kroatische *Insurrectio*, van belang. Om die op te roepen had Johan het IXe korps van Ignatius Gyulai, de gouverneur van Kroatië, nodig.[76] De reguliere Kroatische soldaten vormden immers de ruggengraat voor de op te roepen militie. Bovendien kon alleen de gouverneur de *Insurrectio* oproepen. Maar de oproep van de *Insurrectio* hield een versnippering van krachten in, die in tegenspraak was met Karels wens om de troepen te concentreren. Johans visie op oorlogvoering kwam hier in conflict met de wetten van de reguliere oorlogvoering. Het Oostenrijkse commando zou in deze kwestie niet tot een eenduidige keuze komen. Ook Johan zou gedurende de strategische maand mei schipperen tussen beide stategieën. Te laat realiseerde hij zich dat de idee van een verdediging van het rijk met behulp van de *Landwehr* en andere milities nog niet uitvoerbaar was, omdat de voorbereidingen voor het gevechtsgereed maken van dit instituut nog lang niet volvoerd waren. '*Es war sehr tuhnlich, hätte der Tag von Regensburg die Oesterreicher nicht gleich im ersten Beginnen des Feldzuges aus der vielversprechenden Offensive in die nachttheilige Defensive geworfen, wäre somit Landsturm und selbst Landwehr in Innerösterreich zur Zeit noch etwas anderes gewesen, als bewaffnete Massen, ungeübt, unvorbereitet, unerfahren, mitten in den Wirbel des Krieges hineingeschleudert.*'[77]

Deze overwegingen werden echter pas acuut op het moment waarop Italië ontruimd

niet, wat onder andere wordt bewezen door zijn snelle beslissing tot een terugtocht op 30 april.

76 *'dann allenfalls auf die kroatische Insurrektion, welch sich bei Fiume formiert und welche von dem Erzherzog Generalissimus zur südlichen Verteidigung angewiesen worden.'* Johan, *Heer von Inneröstreich,* 111.

77 Johan, *Heer von Inneröstreich,* 102.

zou zijn. In eerste instantie was het Johans verantwoordelijkheid om zijn leger veilig uit Italië terug te trekken en in te zetten voor de verdediging van het rijk. Een terugtocht had een grote impact en zou het moreel van de troepen waarschijnlijk negatief beïnvloeden. Aan een terugtocht in de directe nabijheid van de vijand waren bovendien grote gevaren verbonden. Het getuigt dan ook van grote moed dat Johan onverwijld het besluit hiertoe nam en meteen overging tot het verstrekken van de benodigde orders. Generaals worden zelden geroemd voor de beslissing om terug te trekken, maar het lijdt geen twijfel dat Johan zijn leger van een gewisse ondergang redde door op de avond van 30 april te besluiten tot de terugtocht.

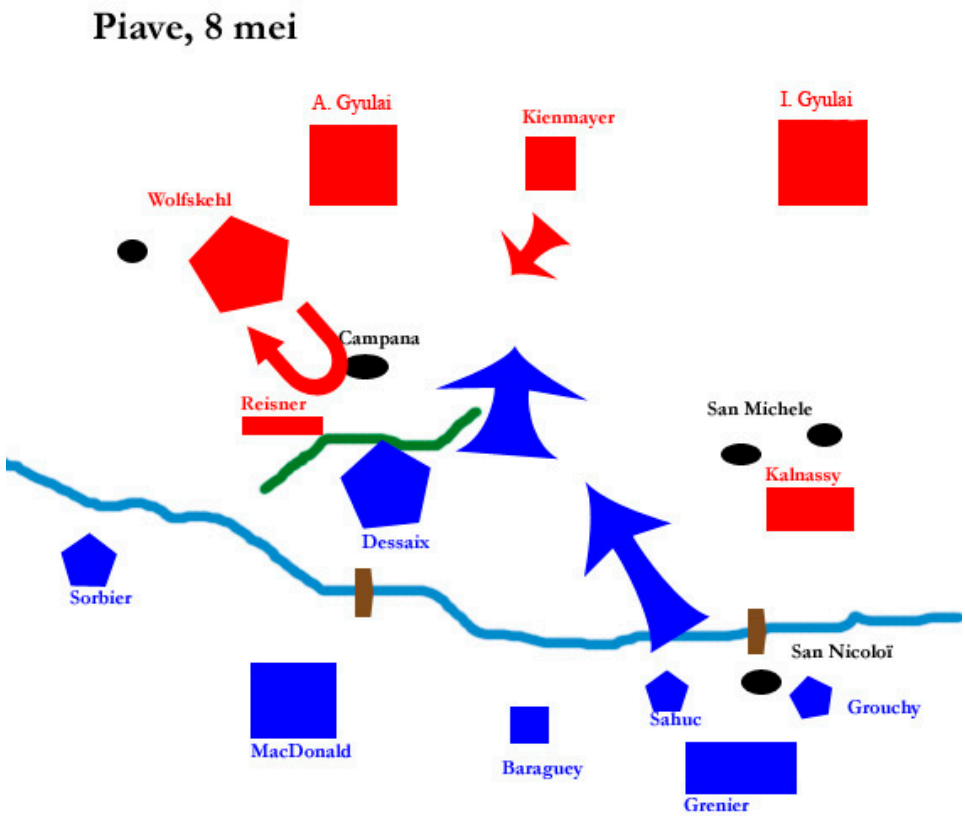
De terugtocht van het Oostenrijkse leger op 1 mei was een geslaagde operatie. Waar Johan te verwijten valt dat hij na de slag bij Sacile niet onmiddellijk de achtervolging inzette op de vijand, kan Eugène hier hetzelfde worden verweten. In het zicht van de vijand en na een dag van zware gevechten kon Johan zijn leger terugtrekken naar Vicenza, zonder dat de Fransen hem een strobreed in de weg legden.[78]

Voor het succes van de manoeuvre van 1 mei kunnen we verschillende factoren aanwijzen. Om te beginnen was Eugènes leger na de gevechten van 30 april aangeslagen. Hoewel de Franse troepen weer geloofden in een voor hen gunstige afloop van de oorlog, nadat zij het nieuws van Napoleons overwinning in Duitsland hadden vernomen, hadden zij zelf in de afgelopen weken alleen maar gevechten verloren. Voorzichtigheid leek dus geboden. Daarnaast was Johan door de strijd van de vorige dag, waarbij strategische punten in zijn handen waren gevallen, in staat zijn aftocht gefaseerd door te voeren. In zijn relaas van de veldtocht beschrijft generaal MacDonald de verbazing van de Franse staf: terwijl de stafofficieren bezig waren de troepen te reorganiseren na de door hen verloren gevechten, zagen ze door hun verrekijkers stofwolken achter de vijandelijke linies, die leken te duiden op een terugtocht van de Oostenrijkse legertros.[79]

Johans succesvolle terugtocht uit het gebied van het Alpone-front getuigt van zijn actieve geest in deze dagen. In de orders die hij verstrekte, keek hij bovendien al ver vooruit. Hij schreef naar Graz, het centrale punt in Stiermarken, en droeg de gouverneur van de stad op om de vesting en het slot in staat van verdediging te brengen. Hij schreef naar keizer Frans, met het verzoek om hem het bevel te geven over de divisie van Jellačić in Zuid-Beieren, omdat deze zich op Salzburg zou moeten terugtrekken en dus voor

78 In de gevechten rondom Monte Bastia, Castelcerino en Caldiero verloren beide partijen minstens tweeduizend soldaten aan doden, gewonden, vermisten en krijgsgevangenen. Johan, *Feldzugserzählung,* 93. Franse bronnen negeren de verliezen op deze dag doorgaans, hetgeen de kritische geest doet vermoeden dat hun verliezen wellicht nog hoger waren. Johan merkte op dat hij rond Castelcerino en Monte Bastia bijna vierhonderd dode Italiaanse grenadiers had gezien.

79 MacDonald, *Recollections,* 141.

Schematische weergave van de gevechten aan de Piave, 8 mei 1809

de verdediging van Stiermarken zou kunnen worden ingezet. Johan gaf ook opdracht aan een aantal bataljons *Landwehr* om zich terug te trekken naar hun thuisprovincie, om de verdediging daarvan op zich te nemen. Het wreekte zich nu dat de *Landwehr*, bestemd voor landsverdediging, voor een deel aan het reguliere leger was toegevoegd. De defensieve kracht van de *Landwehr* was buiten de eigen provincie beperkt. Het viel nog te bezien of de burgersoldaten bereid waren om andermans haard te verdedigen. Ten slotte vaardigde Johan voor zijn troepen een communiqué uit, waarin hij uitlegde waarom de terugtocht noodzakelijk was geworden. Hiermee hoopte hij een paniekstemming te voorkomen.[80]

Pas op 2 mei begon de Franse achtervolging in alle ernst. Nu Chasteler zich had

80 Zehetbauer, *Landwehr gegen Napoleon,* 266.

teruggetrokken, voelde Eugène zich aanzienlijk veiliger dan voorheen. Hij zond een volledige divisie zuidwaarts om Venetië te ontzetten. De Italiaanse divisie van Severoli, die zwaar was gemolesteerd in de slag bij Sacile, liet hij achter in de forten van Verona, Peschiera en Mantua. De aangeslagen soldaten van Severoli konden zo het moreel van de hoofdmacht niet aantasten. Aangezien de Oostenrijkers de bruggen over de Alpone hadden vernield, verloor het Franse leger een dag aan het slaan van nieuwe bruggen. De Fransen hadden daarbij het geluk dat de waterstand van de rivieren niet hoog meer was dankzij mooi voorjaarsweer. Om middernacht begon het Franse leger de overtocht van de Alpone.

Johan had op dat ogenblik al de volgende rivier, de Brenta, overgestoken. Als achterhoede had hij Frimonts divisie opgesteld bij Montebello. In de vroege ochtenduren van 2 mei raakte deze achterhoede slaags met de Franse voorhoede. Frimont sloeg enkele aanvallen af en trok zich in goede orde telkens iets verder terug. Daarbij verloren de legers opnieuw het contact met elkaar. Al in de loop van de dag begon Johan voorzichtig aan de terugtocht naar Treviso, waar hij zijn leger wilde samenvoegen met de troepen die Venetië hadden belegerd, maar die dat beleg inmiddels hadden opgeheven. Het wachten op losse eenheden, die her en der in garnizoen hadden gelegen en zich nu bij de hoofdmacht moesten voegen, nam veel tijd in beslag. Het ging niet alleen om fitte soldaten, maar ook om gewonden uit de hospitalen. Daarnaast waren er telkens voorraden voedsel, munitie en wapens die het leger moest oppikken. Hier wreekte zich het feit dat de Oostenrijkers in vijandelijk gebied opereerden – of beter gezegd dat de Oostenrijkers maar moeilijk konden wennen aan de nieuwe oorlogsmoraal. Net als de meeste andere Oostenrijkse generaals was Johan te humaan om dag na dag geforceerde marsen op te leggen aan zijn soldaten. Door uitputting, ziekte of verwondingen zouden veel soldaten de hoofdmacht dan niet hebben kunnen volgen. Daarom laste Johan tijdens de terugtocht regelmatig pauzes in om te fourageren of om te rusten, het befaamde *abkochen*.

Eugène rekende hierop. Hij genoot het voordeel dat hij in eigen land opereerde en dat zijn leger weinig bagage bij zich had. Wanneer hij erin zou slagen om zijn leger te concentreren bij de volgende barrière – de rivier Piave – zou hij bijna 48.000 man bijeen hebben.[81] Vanwege het numerieke overwicht kon de overwinning hem dan bijna niet ontgaan. Op 4, 5 en 6 mei was het marstempo van de Oostenrijkers nog hoog genoeg om de achtervolger te ontlopen. Toen hij op 6 mei de Piave overstak, beschikte Johan over ongeveer 28.000 man.[82] Hij koos voor de weg naar Conegliano in de richting van

81 Epstein, *Prince Eugene at war 1809,* 83.

82 Johan geeft een totaal van 20.000 man, maar dat lijkt te weinig. Epstein zit met

Pordenone. Dit was dezelfde route die hij tijdens de opmars had gevolgd.
Op 7 mei hield Johan een rustdag. In het licht van de latere gebeurtenissen is het gemakkelijk om vast te stellen dat deze beslissing verkeerd was. Door het gemak waarmee hij tot nu toe de Franse aanvallen had afgeslagen, was Johan te zelfverzekerd geworden. Hij was er zeker van dat de Fransen de Piave niet zouden oversteken, zolang zijn leger in de buurt was. Op zich waren Johans redenen om een rustdag te houden legitiem. Johan wilde eenheden de gelegenheid geven om zich bij de hoofdmacht te voegen. Ook was de bevoorradingskaravaan dringend toe aan rust en het uitvoeren van allerhande reparaties. De belangrijkste reden om een rustdag te houden, was wellicht een bericht van Karel dat hij zich met Hiller zou verenigen teneinde Napoleon nog voor Wenen tegen te houden. Was het niet mogelijk dat Karel inmiddels Napoleons opmars had gestuit? Gaf Johan niet te makkelijk teveel gebied prijs?[83] Hoewel hij vanuit zijn hoofdkwartier vijandelijke kampvuren kon zien en veel troepenbewegingen waarnam, gaven de berichten van zijn verkenners Johan de indruk dat de Fransen geen poging ondernamen om de rivier over te steken. Zelf had Johan opgemerkt dat de rivier in de ochtenduren weliswaar doorwaadbaar was, maar dat het waterniveau in de loop van de dag tot gevaarlijke hoogte steeg. Een aanval verwachtte hij daarom niet. Om geen risico te nemen, dirigeerde hij kleine eenheden naar elke doorwaadbare plaats in de rivier. De hoofdmacht bevond zich op vijf tot zes kilometer van de rivier. Deze hoofdmacht dekte de aftocht van de bevoorradingswagens, die in de ochtend van 8 mei zou worden voortgezet.
De posities die het leger had ingenomen, had Johan slecht gekozen. Het leger bevond zich te dicht bij de rivier om een gevecht te kunnen vermijden als de vijand in groten getale de rivier zou oversteken, maar het leger bevond zich tegelijkertijd te ver van de rivier af om de tegenstander het oversteken van de rivier te kunnen beletten. Alles wijst erop dat Johan niet serieus rekening hield met een grootschalige krachtmeting op 8 mei.
Voor Eugène lag dit anders. Hij had zijn lichte troepen samengevoegd in een speciale divisie onder brigadegeneraal Joseph Marie Dessaix (1764-1834). Deze divisie moest als eerste de rivier oversteken en een bruggenhoofd vormen voor de hoofdmacht. Een

30.000 echter aan de te hoge kant. Johan, *Heer von Inneröstreich,* 123; Epstein, *Prince Eugene at war,* 83.

83 Johan schreef: 'um Nachrichten von den Ereignissen bei der Hauptarmee zu erhalten, wo man hoffte, daß, nach der beabsichtigten Vereinigung des Hillerschen Korps bei Linz mit dem Heere, ein Schlag bereits geführt worden wäre.' Johan, *Feldzugserzählung,* 108. Petre schrijft dat Karel aan Johan had laten weten dat hij óf Budweis (České Budějovice in Zuid-Bohemen) zou verdedigen, óf zelf Napoleons leger zou aanvallen. Karel deed geen van beide dingen en schiep zo alleen maar valse verwachtingen. Petre, *Napoleon and the Archduke Charles,* 213.

andere divisie – onder leiding van Serras – voerde 's nachts afleidingsmanoeuvres uit bij Narvese, enkele kilometers verderop. Van wachtposten ontving het Oostenrijkse hoofdkwartier meldingen over Franse activiteit in deze sector. Het hoofdkwartier lijkt zijn aandacht ook op deze sector te hebben gericht.[84] In werkelijkheid bereidden de Fransen een oversteek bij de dorpjes Priula en San Nicoloï voor, die in alle vroegte zou plaatsvinden. Onder dekking van een dichte ochtendmist slaagden de Fransen erin om in de nacht en vroege ochtend bij Priula een aantal cavalerieregimenten en bataljons lichte infanterie over te zetten, terwijl de rest van de ruiterij 's ochtends de oversteek begon bij San Nicoloï. Bij Priula zou achter het korps van Dessaix dat van MacDonald volgen, terwijl bij San Nicoloï het korps van Grenier de oversteek zou maken na de dragonders van Emmanuel de Grouchy (1766-1847).

Oostenrijkse wachtposten ontdekten de oversteek bij Priula. Het bataljon dat daar lag om de oversteek te bewaken, moest zich vanwege het kanonvuur van Dessaix al snel terugtrekken. Johan liet alarm blazen. Hij moest orders verstrekken, maar welke? De aanval van Eugène was een tegenvaller, maar tegelijk ook een onverwachte kans. In de loop van de dag zou het waterniveau stijgen. Als Johan erin slaagde om de Franse opmars op te houden, het Franse bruggenhoofd klein te houden en een aanzienlijk deel van de vijand te beletten om de Oostenrijkse oever te bereiken, dan had hij een goede kans om Eugènes leger terug de rivier in te drijven en het een grote nederlaag toe te brengen. Omdat mist zijn zicht op het slagveld belemmerde, moest Johan intuïtief een beslissing nemen. Hij besloot de gok te wagen. Het Oostenrijkse leger zou zich niet terugtrekken, maar juist een tegenaanval inzetten. Doordat de hoofdmacht zich op vijf kilometer van het strijdtoneel bevond, hing veel van de Oostenrijkse cavalerie af. Zij zou de Franse opmars moeten stuiten, terwijl de infanterie nog in aantocht was. Johan zond *Feldmarschall-Leutnant* baron Christian Wolfskehl von Reichenberg (1761-1809) met vier regimenten cavalerie in de richting van Dessaix. Het VIIIe korps, met Colloredo's veteranenbrigade voorop, volgde, terwijl het IXe korps, met een brigade van Johann Kálnassy von Kálnas (1754-1839) in de voorhoede, zich in beweging zette naar San Nicoloï.

Veel, zo niet alles, hing af van het verloop van de strijd in Priula, waar Wolfskehl er in het begin alleen voor stond, al werd hij ondersteund door 24 stukken geschut. Over de loop van de gevechten in deze sector is veel onduidelijkheid. Volgens de correspondentie van Eugène voerde Wolfskehl een felle charge uit op de cavalerie van Dessaix, die evenwel niet het gewenste resultaat had. Vervolgens werd de cavalerie van Wolfskehl op haar beurt hevig aangevallen door Franse ruiterij, waarbij Wolfskehl de dood vond. Johan

84 Johan, *Feldzugerzählung,* 111.

benadrukte dat Wolfskehl op eigen initiatief, zonder orders, de aanval op de Franse dragonders van Grouchy inzette en zo een onverantwoord risico nam.[85]
Inderdaad was de ruiterij van Wolfskehl – vier regimenten – in de minderheid geweest tegen zes à zeven Franse en Italiaanse cavalerieregimenten. Het cavaleriegevecht eindigde in de vlucht van nagenoeg alle Oostenrijkse huzaren en dragonders, terwijl Wolfskehl werd doodgestoken tijdens een poging om de orde te herstellen. De vlucht van de panikerende Oostenrijkse ruiters kwam pas in Congeliano, vijftien kilometer verderop, tot stilstand. De Franse en Italiaanse overwinnaars liepen het geschut van de Oostenrijkers onder de voet, namen de Oostenrijkse artilleriegeneraal gevangen en braken door de Oostenrijkse linies heen. De Franse ruiterij werd uiteindelijk tot staan gebracht door grenadiers die Johan op de weg had geposteerd. De Franse cavalerie trok zich terug, nu haar taak was vervuld. MacDonald en Grenier hadden intussen alle tijd gehad om hun korpsen over de rivier te zetten. De Oostenrijkers waren bij gebrek aan cavalerie en artillerie niet meer in staat tot een tegenaanval. Zij vormden een verdedigingslinie achter de dijk en verschansten zich in dorpen aan of achter deze dijk. Voor Johan was het nu zaak om stand te houden tot de nacht zou vallen. Hij zou dan van de duisternis gebruik kunnen maken om zijn leger in goede orde terug te trekken.
Tussen ongeveer 11 en 14 uur heerste er een relatieve rust op het slagveld, terwijl beide legers nieuwe posities innamen. Vanwege de stijging in de waterstand van de Piave kon Eugène zijn garde en reserve de oversteek niet meer laten maken. In totaal hadden bijna 30.000 van zijn manschappen de rivier gepasseerd. Vanaf twee uur in de middag voerden de Franse en Italiaanse troepen hevige infanterieaanvallen uit op de Oostenrijkse posities. De Oostenrijkse linie hield weliswaar stand, maar werd steeds verder teruggedrongen. De brigade van *General-Major* Kalnássy von Kalnás op de uiterste linkerflank, raakte van de hoofdmacht afgesneden. Over de gebeurtenissen aan het eind van de dag zijn de bronnen het niet eens. Volgens Johan bezette zijn leger bij het invallen van de duisternis een linie van Barco naar Campana en Tezze, terwijl deze dorpen volgens de correspondentie van Eugène in Franse handen waren. In zijn briefwisseling met Napoleon wekte Eugène bovendien de indruk, dat de Oostenrijkers wanordelijk waren gevlucht. Dat is onwaarschijnlijk. Als dat het geval zou zijn geweest, is het immers niet te verklaren dat Johan zijn bevoorradingswagens en zelfs een deel van de in eerste instantie aan de Franse ruiterij prijsgegeven kanonnen wist te evacueren. Uiteindelijk liet Johan 15 van de 24 kanonnen achter. Het vermoeden lijkt daarom gerechtvaardigd dat Eugène indruk wilde maken op het Franse hoofdkwartier:

---

85 Epstein, *Prince Eugene at war,* 86; Vaudoncourt, *Histoire politique et militaire* I, 233-245. Johan geeft een afwijkende beschrijving van de gebeurtenissen. Johan, *Feldzugserzählung,* 112; Johan en Hormayr, *Heer von Inneröstreich,* 120-123.

de gorieuze overwinning aan de Piave moest de schande uitwissen van de nederlaag bij Sacile. Aan de andere kant heeft Johan het gevecht van 8 mei 1809 ten onrechte altijd gebagatelliseerd. Hij vond dat de betekenis van de gevechten in *'mehreren Tageblättern'* werd overdreven en besteedde zelf zo min mogelijk aandacht aan de gebeurtenissen. Noch in zijn correspondentie met het hoofdkwartier van de keizer, noch met dat van Karel, noch in de persoonlijke brieven aan de keizerin en zijn broer Jozef speelde de nederlaag een belangrijke rol. Hij gaf toe dat hij een nederlaag had geleden, maar beklemtoonde dat de Oostenrijkse en de Franse verliezen ongeveer gelijk aan elkaar waren: iedere zijde had ongeveer 4.000 man verloren aan doden, gewonden, gevangenen en vermisten. Bovendien benadrukte Johan dat de cohesie van zijn leger intact was gebleven.[86] Het gevecht aan de Piave was echter van strategisch belang en had dan ook vergaande consequenties. De Oostenrijkers verloren vooral cavaleristen en konden dit verlies niet meer goedmaken. Na de veldslag aan de Piave was het leger van Johan niet meer in staat om op eigen kracht in het offensief te gaan. Zolang er geen versterkingen kwamen uit Oostenrijk, zou het zich alleen nog kunnen terugtrekken. Voortaan had Eugène de touwtjes van de campagne in handen.

Net als de vorige keer – na de gevechten bij Monte Bastia – slaagde Johan erin om met de hoofdmacht buiten het bereik van de achtervolgers te geraken. Bevoorradingswagens die te zwaar waren beladen, scheidde hij van de hoofdmacht en zond hij over de weg naar Udine en vervolgens via Triëst naar Laibach (Ljubljana). Binnen enkele dagen zou Johan de Oostenrijkse grens oversteken. Hij vertrouwde erop dat hij daar proviand en foerage kon kopen bij de lokale bevolking, mits zijn leger in beweging bleef – bij een verblijf op één plek zouden de beschikbare voorraden snel uitgeput raken. Door deze wijze van opereren, vergrootte Johan de marssnelheid van het leger aanzienlijk. De brigade van Kalnássy, die na het gevecht aan de Piave van de hoofdmacht geïsoleerd was geraakt en een zuidelijker route had gevolgd, kreeg van Johan de opdracht om de aftocht van de legertros te dekken. Daarna zou deze brigade zich moeten voegen bij de troepen van Zach, die Palmanova aan het belegeren waren. Na het opbreken van dit beleg zouden de troepen van Zach en Kalnássy de stad Triëst verdedigen. De bataljons *Landwehr* van deze stad, die relatief goed waren uitgerust, konden hierbij assisteren.

Aan Frimont, die aan het begin van de campagne zo succesvol had geopereerd als aanvoerder van de voorhoede, gaf Johan nu de taak om de aftocht van de hoofdmacht te dekken. Johans leger verliet de hoofdroute en trok noordoostwaarts, door velden en kleine wegen in de uitlopers van de Alpen. Johans voorlopige doel was de Tagliamento over te steken bij Spilimbergo.

86 Johan, *Heer von Inneröstreich,* 123.

Johan was onrustig, wat zich uitte in een grote activiteit. Te paard reed hij af en aan tussen de voor- en achterhoede. Hij liet de manschappen 's nachts marcheren, vanaf ongeveer twee uur. In de ochtend gaf hij hun rust, waarna hij hen in de tweede helft van de dag verder liet trekken. Op deze manier liep het leger de minste kans om tijdens de mars verrast te worden door de vijand. De oversteek van de Tagliamento bezorgde Johan hoofdbrekens, omdat de genie over te weinig middelen beschikte om in korte tijd bruggen te slaan. Nog een gevecht met de rug tegen de muur – in dit geval een niet oversteekbare rivier – zou het einde van het leger kunnen betekenen. In de vroege ochtend van 10 mei bereikte Johan de Tagliamento, waar de genie al enkele uren eerder was gearriveerd. Zijn vrees werd bewaarheid: het beschikbare materiaal was niet toereikend om de relatief brede rivier te overbruggen. De vaste bruggen waren aan het begin van de oorlog al vernield. Johan toonde zich creatief. Hij stuurde alle mannen uit het regiment Alvintzy die konden zwemmen, net als leden van de lokale bevolking die de zwemkunst machtig waren, het water in. Zij vormden een ketting die de stroming brak. Langs deze ketting kon de rest van de troepen de rivier oversteken. Op de ondiepe plekken liet Johan bovendien wagens posteren om de kracht van de stroming te breken. Op deze manier slaagde Johan erin om zijn leger veilig aan de overkant te brengen.
Vervolgens splitste Johan zijn troepen. Op 9 en 10 mei wijzigde hij de marsrichting van het IXe korps van Ignatius Gyulai: dat korps trok voortaan meer zuidwaarts teneinde Kroatië te kunnen verdedigen en de Kroatische *Insurrectio* in het geweer te brengen. Met het VIIIe korps en de reserve vervolgde Johan de mars naar Karinthië via de noordelijke route.[87] Het was langs deze route dat Eugène de achtervolging inzette.
De oversteek van de Tagliamento had de Oostenrijkers echter veel tijd gekost, terwijl de Fransen, die een dag later bij het water kwamen, aanmerkelijk beter waren toegerust voor de overtocht. Hierdoor haalde de divisie van Dessaix, die de voorhoede van Eugènes leger vormde, op 11 mei aan het eind van de middag de achterhoede van Eugènes leger in, nabij het dorp San Daniel. Deze achterhoede van Johans leger, de divisie van Frimont, werd in een gevecht van twee uur verslagen door de Fransen. Frimont verloor ongeveer 1.500 van zijn 4.000 manschappen en trok zich hals over kop terug. Het gevecht had de Oostenrijkse hoofdmacht wel de gelegenheid gegeven om buiten bereik van de Franse achtervolgers te komen. In de dagen na het gevecht bij San Daniel verloor de achtervolging door Eugène aan vaart. Nagenoeg ongehinderd trok Johan de Alpen over en bereikte hij via Tarvis Villach. Onderweg had hij grote delen van zijn leger noodgedwongen naar andere bestemmingen gezonden. De eerder genoemde suggesties van Karel noopten hem om Karinthië, Triëst, Slovenië en Kroatië te verdedigen tegen

87 Johan, *Heer von Inneröstreich,* 124-126.

een vijandelijke invasie. Vooral Kroatië en Slovenië waren van groot belang, omdat in deze gebieden de *Insurrectio* zou kunnen worden opgeroepen.[88]

De fixatie van het Oostenrijkse hoofdkwartier op de verdediging van grondgebied in plaats van op de concentratie van veldlegers, speelde de Fransen in de kaart. Johans hoofdmacht moest verschillende aderlatingen ondergaan. Zoals we zo-even al zagen, werd Ignatius Gyulai's IXe korps in de richting van Laibach (Lubljana) gezonden om Slovenië en Kroatië te verdedigen tegen het korps van de Franse divisiegeneraal Auguste Marmont (1774-1852)[89], dat vanuit het zuiden deze streken bedreigde. Ook de troepen van Kalnassy en Zach werden toegewezen aan Ignatius Gyulai. Als compensatie zou Johan het bevel krijgen over de divisie van Jellačić. Jellačić en Chasteler trokken zich terug door de bergen, richting Spittal an der Drau. Johan hoopte dat deze troepen zich in Klagenfurt of Graz met de zijne konden verenigen. Tot deze hereniging beschikte Johan hooguit over 16.000 man, van wie hij er drieduizend – onder commando van Albert Gyulai – had achtergelaten bij de forten van Malborghetto, Predil en Tarvis. Deze veldheer moest de Alpenpassen verdedigen en Eugène minstens enkele weken bezighouden. Deze tijd was nodig om Chasteler en Jellačić in de gelegenheid te stellen om zich met hun troepen te voegen bij de hoofdmacht. Op termijn zou ook Ignatius Gyulai met zijn IXe korps en de *Insurrectio* zich moeten herenigen met het leger van Johan. Johan wilde zelf met een mobiel korps 'achter de linies' opereren vanuit Villach, teneinde posities te kunnen verdedigen die zouden worden bedreigd. Van de twee opties die hem open stonden – zijn leger concentreren en gebied opgeven of het leger verspreiden en potentieel rekruteringsgebied verdedigen – koos Johan voor de tweede optie, ook al wist hij dat er onvoldoende voorbereidingen waren getroffen om de milities te mobiliseren en het achterland in staat van verdediging te brengen. De wens was hier de vader van de gedachte: de onduidelijke 'richtlijnen' van Karel brachten Johan in de verleiding om zijn eigen concept van verdediging op regionale gronden te volgen, ook al ontbraken de middelen daartoe.[90]

De vage richtlijnen van Karel aan Johan stonden in schril contrast met de klare richtlijnen van Napoleon aan Eugène. Eugène, die in eerste instantie van plan was geweest om Slovenië binnen te vallen, vernam dat hij zich zo snel mogelijk naar het noordoosten moest begeven, Graz moest bezetten en via de Semmeringpas naar Napoleons hoofdmacht moest optrekken. Op deze manier kon hij de zuidflank van Napoleons

88 Johan, *Heer von Inneröstreich,* 112.

89 Auguste Frederic Louise Viesse de Marmont, hertog van Ragusa (1774-1852), werd later maarschalk.

90 Johan, *Heer von Inneröstreich,* 130; Gill, *Thunder on the Danube* II, 269.

hoofdmacht beschermen en die in geval van nood te hulp schieten.[91] Een korps van ongeveer 15.000 man uit Eugènes leger, geleid door MacDonald, kreeg de opdracht om Slovenië te bezetten, Marmont te ondersteunen en op zijn beurt de zuidflank van Eugène dekken. In het Franse kamp werden de operaties van de verschillende legers derhalve al in een vroeg stadium gecoördineerd, waarbij concentratie van krachten voorop stond. Een dergelijke coördinatie en concentratie ontbraken in het Oostenrijkse kamp. De orders van het hoofdkwartier spraken wel van detachementen die uitgezonden moesten worden, maar niet van hereniging van de verschillende legeronderdelen, die over een groot gebied waren verspreid.

Bij Johan moet er in de dagen tussen 11 en 14 mei 1809 iets zijn geknakt. Tot deze periode was hij steeds actief en vol goede moed, en leidde hij zijn leger met initiatief en doorzettingsvermogen. Vanaf 14 mei, na de aankomst in Villach, maakte een defaitistisch gevoel zich echter van hem meester, een gevoel dat hij vocht voor een hopeloze taak. Bovendien voelde hij zich in de steek gelaten door de 'richtlijnen', die hem ertoe brachten om troepen af te staan voor de verdediging van gebieden die in zijn visie verdedigd hadden moeten worden door eigen milities. Had hij niet vanaf het begin aangedrongen op een sterke *Landwehr* in elke regio? Gebied- en landsverdediging lagen hem na aan het hart, maar nu er eindelijk naar hem werd geluisterd, waren er geen voorbereidingen getroffen en was er geen duidelijk plan. Zoals de zaken er nu voorstonden, leidde de strategie slechts tot een vermindering van eigen gevechtskracht. De situatie werd bizar en pijnlijk voor de aartshertog. Hij nam de rol van slachtoffer aan, waarvoor de tegenstrijdige orders van het hoofdkwartier hem ook alle gelegenheid boden. Karel wilde immers dat hij zijn leger zover mogelijk terugtrok, terwijl Frans zinspeelde op een mars naar Salzburg. Informatie over de gebeurtenissen aan de andere fronten kreeg hij in deze dagen alleen van de keizerin en van zijn broer Jozef uit Hongarije. De brief van de keizerin van 9 mei, die Johan in de buurt van Villach ontving, bracht slecht nieuws: *'Carl marschiert über Stockerau nach Wien zu, Napoleon mit 60.000 kann den 11. vor Wien stehen, Carl kann vor 16. auf das früheste nicht bei Wien angelangen; Max muß indessen mit ermüdeten 3600 Mann und die Bürgerschaft ohne alle Vorkehrungen sich in Wien fünf oder sechs Täg erhalten; ist dieses möglich, so bleibt uns Hoffnung, bricht der Feind aber ein und behauptet die Brücken, so kann Carl nicht mehr über die Donau.'* [92] Wenen werd bedreigd en was op het moment dat Johan de brief las

---

91 Dat Johan niet bij de slag bij Wagram aanwezig was en Eugène wel, komt doordat het Franse hoofdkwartier hier al in een vroeg stadium op aan had gestuurd, terwijl men aan de Oostenrijkse zijde voortdurend bleef aarzelen tussen concentratie van het leger of verdediging van zoveel mogelijk grondgebied.

92 Maria Ludovika aan aartshertog Johan, Ofen, 9 mei 1809, in: Zwiedineck-Südenhorst,

waarschijnlijk al ingenomen door Napoleon, terwijl Karel niet meer zuidwaarts van de Donau opereren kon... Jozef had enkele dagen eerder een even verontrustend bericht overgebracht: *'Bester Bruder! Da ich vermuthe, daß man Dich eben so stiefmütterlich mit nachrichten behandelt, als wie mich, so schicke ich heute diesen Brief an Dich durch eigenen Courier ab. (...) Hungarn [ist] der Insurrection überlassen. Leider ist letztere nicht beisammen, und erst gegen 20. [Mai] kommen beilaüfig sechzig Escadrone und zehn Bataillons derselben, aber nur organisirt, nicht geübt, zusammen; allein auch mit dieser wollte ich im Nothfalle operiren, wenn nicht, wie ich höre, zu der nämlichen Zeit auch Rußland sich in Bewegung setzte, uns anzugreifen. Eine Sache, die ich lang besorgte, die mir aber unter anderen Graf Stadion nicht glauben wollte...'* [93]
Rusland in het geweer! Dat betekende het einde van de hoop op nieuwe bondgenoten, terwijl Napoleon allengs sterker werd. De enige hoop op versterkingen voor Johan was de Hongaarse *Insurrectio* van Jozef. Johan trok uit de brieven van Jozef en de keizerin de conclusie dat het lot van zijn leger vooral verbonden zou zijn aan de gebeurtenissen in Hongarije. Met Jozef zette hij een reguliere postdienst op. Aangezien de keizerlijke familie naar Hongarije was gevlucht, bleef hij op deze manier ook in contact met het keizerlijk hoofdkwartier. Omdat tussen *Generalissimus* Karel en zijn eigen leger het leger van Napoleon stond, hadden Karel en Johan evenwel nauwelijks direct contact met elkaar. Dit zou verregaande consequenties hebben. Aan keizerin Maria Ludovika schreef Johan een persoonlijke brief terug, waaruit duidelijk blijkt hoe geschokt zijn moraal in deze dagen was: *'Villach, 14. Mai 1809. (...) Tief hat mich Ihr gnädigster Brief erschüttert, so dachte ich mir die Lage der Dinge nicht, doch darüber izt das beste zu schweigen und nur daran zu denken, was zu thun sei, ausharren, thätig sein, in diesem allein kann noch Rettung liegen. Um diese Stunde muß Napoleon vor Wien stehen, daran darf ich mich nicht kehren, und die Unwissenheit, in der man mich ließ, zwingt mich, selbständig zu handeln. Gering sind meine Mittel, sie waren es von jeher, ich eröffnete den Feldzug mit 30.000 Mann, Schlachten kosten Menschen, traurig, wenn sie durch fremde Umstände Unnutz werden. (...) der Wille ist gut, wir werden das Unserige nach Kräften thun, es mag nun geschehen was ihm wolle. (...) Die Lage des Staates ist sehr kritisch. Doch sollen Sie das Wort Friede nie von mir hören, zu weit sind wir gegangen, damit dieses mit Ehren geschehen könne, und wahrlich, Provinzen abtreten, und doch hernach nichts als Sklaven dieses Despoten zu bleiben, ist ein Weit schrecklicheres Loos, als mit Muth bis zuletzt auszuharren, um entweder mit Ehren zu*

Erzherzog Johann, 20-22.

93 Aartshertog Jozef aan aartshertog Johan, Ofen, 5 mei 1809, in: Von Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann,* 18-19.

fallen, oder, was gewöhnlich kühnen Entschlussen folgt, sich zu erhalten und der Sache eine gute wendung zu geben (…) wir werden ums stiefmütterlichsten behandelt, doch wenn mann nichts bekommt, so muss mann es sich selbst verschaffen, ohne viel zu fragen (…).' [94] Wat waren ze toch aan het doen? Waar was Karel met zijn *Hauptarmee*, waar waren Hormayr, Hofer, Chasteler, waar was de *Landwehr*, de *Insurrectio* van Kroatië, de Hongaarse *Insurrectio*? Stiefmoederlijk behandeld…

TIROL VERDEDIGD

Op 20 april 1809 hadden Chasteler en Hofer de voorlopige regering in Innsbruck geïnstalleerd. In de praktijk hadden de standenvergadering en diens dagelijks bestuur, de *Permanente Deputation,* de leiding. Chasteler had zich met zijn legerkorps zuidwaarts begeven in de richting van Trento om druk uit te oefenen op de troepen van Baraguey d'Hilliers, die de noordelijke toegangen tot Verona verdedigden. Hofer had hem hierbij gesteund. De verwarring die Hofers Tirolers hadden gesticht onder de Franse en Italiaanse troepen van Baraguey, hadden in niet geringe mate bijgedragen aan het – voorlopige – succes van Chasteler.
Op de dag waarop in Innsbruck de nieuwe regering werd geïnstalleerd, 20 april, werd Karels leger verslagen bij Abensberg. Twee dagen later, toen Chasteler en Hofer al op weg waren naar Trient, verloor Karel ook de slag bij Eckmühl. De personen in Innsbruck die dachten dat ze voorgoed bevrijd waren van Napoleons leger, kwamen bedrogen uit. Meteen na zijn overwinning in Beieren had de Franse keizer al besloten om een legerkorps naar Tirol te zenden. Hij moest dit wel doen om zijn zuidflank te beschermen. Bovendien was Napoleon – na de door Eugène verloren slag bij Sacile – bezorgd over een mogelijke opmars van Johan via Tirol naar het noorden. Daarnaast wilde Napoleon een voorbeeld stellen door de Tiroolse opstandelingen te straffen. Het gevaar dat de opstand naar andere gebieden zou overslaan, was immers niet denkbeeldig.
Napoleon had een groot inzicht in de opportunistische menselijke geest. Hij begreep dat zijn Beierse bondgenoot hem alleen zou blijven steunen wanneer er voor hem iets te winnen viel. Daarom stuurde hij geen Franse, maar Beierse troepen naar Tirol. Het was een gok, want de loyaliteit van deze troepen was niet onomstreden, maar het bood vele voordelen. Het was Beieren duidelijk dat het Tirol na de oorlog mocht behouden, wanneer het dat gebied zelf zou heroveren. Functionarissen uit Beieren waren bovendien de dupe

94 Aartshertog Johan aan keizerin Maria Ludovika, Villach, 14 mei 1809, in: Von Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann,* 24-25.

geworden van de opstand, terwijl veel Beierse soldaten waren gedood of krijgsgevangen waren gemaakt. De gewone soldaat wilde wraak, terwijl de officieren en het hogere civiele kader het belang inzag van het behoud van Tirol voor Beieren. Door Beierse troepen in te zetten tegen de Tirolers, maakte Napoleon het Oostenrijkse idee van een Duitse bevrijdingsoorlog tot een farce. In Tirol zouden 'Duitsers' tegen 'Duitsers' vechten. De guerrillaoorlog zou leiden tot verbittering en zou de tegenstanders onverzoenlijk maken. De sympathisanten van de Oostenrijkse 'romantische oorlog' waren zich terdege bewust van de wrangheid van de situatie. Dorothea Schlegel schreef aan haar man: *'Daß ganz Deutschland und sogar auch Bayern sich mit uns vereinigt haben würden, wenn wir gesiegt hätten, darüber wird wohl niemand einen Zweifel haben können. Warum aber haben sie uns durch ihren Beitritt den Sieg nicht erleichtert? Sie verdienen ihr Unglück.'* [95]
De Beierse troepen vormden in Napoleons leger het VIIe legerkorps. Dat korps bestond uit drie divisies, onder commando van respectievelijk de *General-Leutnant* graaf Bernhard Erasmus von Deroy (1743-1812), *General der Kavallerie* graaf Carl Philipp von Wrede (1767-1838)[96] en de Beierse kroonprins Lodewijk (1786-1868), de latere koning Lodewijk I. Hun sympathieën lagen niet onverdeeld bij Frankrijk. Wrede, een ervaren beroepsmilitair, had nog in 1800 onder Johan een brigade infanterie aangevoerd.[97] Kroonprins Lodewijk leefde in onmin met zijn vader Maximiliaan I Jozef, die hij te francofiel vond. Het Beierse opperbevel was echter in handen van de Franse maarschalk François-Joseph Lefebvre (1755-1820), een Franse ijzervreter die in Spanje uiterst effectief tegen guerrilla's had gevochten. Hij leek de juiste man op de juiste plaats. Voorlopig hield Lefebvre de divisies van prins Lodewijk en Wrede in reserve, terwijl hij met Deroy's divisie, aangevuld met ruiterij, optrok in de richting van Kufstein om deze belegerde vestingstad te ontzetten.
De Tirolers hadden zich goed voorbereid. Ze vielen de oprukkende Beierse soldaten voortdurend lastig. Geïsoleerde groepen Beierse soldaten waren voor hen een eenvoudige prooi. In het terrein rond Kufstein maakten de Tirolers efficiënt gebruik van de bergpassen, waar ze met kleine compagnieën complete bataljons tot staan konden brengen. De geringe vorderingen van Lefebvre waren voor Napoleon aanleiding om hem op 6 mei een brief op hoge poten te schrijven. Ook stuurde Napoleon de divisie van Wrede op pad om Kufstein te bereiken via de Loferpas en Lefebvre zo van extra mankracht te voorzien.[98] Wredes opmars werd op de Loferpas gestuit door een groot

95 Geciteerd in: Zehetbauer, *Landwehr gegen Napoleon,* 257.

96 Vanaf 1814 *Feldmarschall* vorst von Wrede.

97 Hasso Dormann, *Feldmarschall Fürst Wrede. Das abenteuerliche Leben eines bayerischen Heerführers* (München 1982) 27.

98 Napoleon bekritiseerde vooral de zuinige wijze waarop Lefebvre zijn troepen inzette.

aantal Tirolers. Drie dagen lang vocht Wrede tegen een vijand die louter uit bewapende burgers bestond. Op 10, 11 en 12 mei voerde Wrede een schier eindeloze rij aanvallen op de bergpas uit, die – doorgaans tegen het vallen van de avond – werden gevolgd door tegenaanvallen van de Tirolers. Wredes numerieke overmacht gaf uiteindelijk de doorslag. Zijn troepen vorderden gestaag, van dorp tot dorp. De Beierse soldaten, getergd door het felle verzet van de Tirolers, begingen de meest grove misdaden: plundering, verkrachting, moord en brandstichting waren aan de orde van de dag. Vele onschuldige burgers, onder wie kinderen en bejaarden, werden vermoord. Napoleons opzet slaagde: de 'Duitsers' uit Beieren en die uit Tirol kwamen in een geweldspiraal terecht die zijn weerga niet kende. Wrede – een professionele militair – was geschokt en riep zijn soldaten op tot menselijkheid: *'Soldaten, ich frage Euch! (…) Wer hat Euch das Recht eingeräumt, selbst die Unbewaffneten zu morden, die Häuser und Hütten zu plundern und Feuer in Häusern und Dörfern an zu legen?'* [99]

Chasteler, die zijn stellingen bij Trient had opgegeven en noordwaarts was gemarcheerd, probeerde op 13 mei met zijn reguliere infanteriebrigades – die wellicht nog zesduizend man sterk waren – de opmars van Wrede te stuiten. Bij Wörgl voegde hij zich bij Tiroolse opstandelingen, maar het was te laat om de tegenstander nog te kunnen verslaan. Wrede had zich inmiddels verenigd met Lefebvre en Deroy, waardoor het numerieke overwicht van de Beierse troepen te groot was geworden. In het relatief vlakke dal van Wörgl konden de Beierse troepen hun overmacht aan ruiterij bovendien goed uitbuiten. Na harde gevechten werd Chasteler verslagen en ruimde hij het veld met zijn infanterie.[100] De Tirolers vochten nog een dag door, waarbij zij de brug over de Inn bij Schwaz met de moed der wanhoop verdedigden. Deze verdediging bleek vergeefs, want op 15 mei moesten de Tirolers de omgeving van Kufstein ontruimen. De weg naar Innsbruck lag open voor Lefebvre. Tirol leek verloren.

TERUGTOCHT VAN DE GENERALISSIMUS

De *Generalissimus* en zijn leger hadden zich na de geslaagde terugtocht over de Donau

Het is duidelijk, dat Napoleon door de jaren heen de gevechtskracht van de opstandelingen onderschatte. Elke generaal die er niet direct in slaagde een opstand te onderdrukken, was in zijn ogen incompetent. Petre, *Napoleon and the archduke Charles,* 248.

99 De lijsten van overleden burgers spreken boekdelen. Er staat bijvoorbeeld vermeld: 'abgestochen wie ein Kalb (…) Simon Stökl (…) 78 Jahre (…).' Pfaundler en Köfler, ed., *Der Tiroler Freiheitskampf,* 90.

100 Onder Chastelers troepen bevonden zich vier bataljons *Steierische Landwehr*, die zich op deze twee dagen goed van hun taken kweten. Zehetbauer, *Landwehr gegen Napoleon,* 267.

bij Regensburg in beweging gezet richting Budweis (České Budějovice). De mars van aartshertog Karel werd gedekt door het *Böhmerwald*. De kans dat de Fransen een serieus offensief zouden openen in het hart van Bohemen leek klein. Karels leger was voorlopig veilig, maar het kon de Franse opmars naar Wenen niet meer verhinderen. Karel hoopte dat hij zijn leger ergens langs de Donau – wellicht in Linz – zou kunnen verenigen met dat van Hiller.

Om Bohemen te verdedigen, nadat zijn leger deze landstreek zou hebben verlaten, zette Karel een groot aantal manschappen van de Boheemse *Landwehr* in. *Feldmarschall-Leutnant* graaf Johann Joseph Cajetan von Klenau und Janowitz (1755-1819)[101] kreeg vijf bataljons reguliere infanterie en tien bataljons *Landwehr* tot zijn beschikking voor operaties langs de grens van Bohemen met Saksen. Bewees de *Landwehr* zo zijn nut, ook de zwakte ervan werd pijnlijk duidelijk tijdens de terugtocht van de Oostenrijkers. In de periode van 20 april tot 20 mei deserteerden grote aantallen Oostenrijkse soldaten, meest van de *Landwehr*. Sommige bataljons hielden zelfs op te bestaan. Het verlies was het grootst bij de *Landwehr* waarvan het gebied van herkomst tijdens de terugtocht werd bezet door de Fransen. De desintegratie van de *Landwehr* hing samen met het – verkeerde – gebruik ervan. De *Landwehr* was opgezet voor de verdediging van de eigen regio. In plaats daarvan waren de soldaten ingezet als behoorden zij tot reguliere eenheden: ze moesten lange dagmarsen maken en ver van huis opereren, en op het slagveld in gesloten formaties vechten. Dit wreekte zich. Zodra het gebied van herkomst door de vijand werd bezet, gingen de voorraden wapens, munitie en voedsel meteen verloren voor de *Landwehr*. Bovendien verviel op dat moment in de ogen van veel *Landwehrmänner* de reden van hun mobilisatie. De Fransen maakten handig gebruik van deze situatie. In de gebieden die ze hadden veroverd, vaardigden ze decreten uit die gratie verleenden aan *Landwehrmänner* die terugkeerden, maar die onteigening inhielden voor mannen die onder de wapenen bleven. De meeste boeren en burgers kozen eieren voor hun geld. Vooral de *Ober- und Nieder-Österreichische Landwehr* viel uiteen. Bataljons die bestonden uit vrijwilligers, zoals de *Wiener Freiwillige,* bleven evenwel grotendeels intact en toonden ook in deze fase van de oorlog nog hun moed bij menig gevecht. Opvallenderwijs bleef ook in Johans leger de *Inner-Österreichische Landwehr* redelijk intact. Het scheelde dat Johan in de eerste weken van mei 1809 in hun thuisgebied Stiermarken opereerde, maar ook zijn persoonlijke aandacht voor deze eenheden deed zijn werk. Over de deserterende *Landwehrmänner* hoeven we niet te

101 Klenau werd enkele weken later als vervanger van Hiller aan de hoofdmacht toegevoegd. Klenau was een carrièreofficier: hij werd benoemd tot luitenant in 1775, werd in 1795 vanwege dapper optreden bevorderd tot *Oberst*, en behaalde al in 1800 de rang van *Feldmarschall-Leutnant*. Hij werd diverse malen onderscheiden.

Schematische weergave van de situatie aan de grens van Karinthië, 13 mei 1809

hard te oordelen. De omstandigheden in Karels leger waren werkelijk deplorabel en er vielen vele doden door ziektes en honger. Op 29 april bijvoorbeeld gaven officieren van een bataljon *Landwehr* uit het *Innviertel* aan het hoofdkwartier te kennen dat hun mensen *'keine Mäntel, keine Hosen und nichts, so die Leute vor Kälte und Nässe schützen könnte, haben, die Mannschaft auch bereits vier Tage kein warmes Essen hatte, denn sie sind ohne Kessel, ohne Feldflaschen, ohne dem Mindesten, wodurch sie in Stand gesetzt wären, zu biwakieren, und nun so ein elendes Wetter anfängt, daß sie bereits keinen trockenen Faden mehr haben.'* [102]
De mars van de *Hauptarmee* verliep langzaam, aangezien het leger om het *Böhmerwald* moest trekken en dat over wegen die in aanmerkelijk slechtere staat verkeerden dan die

102 Zehetbauer, *Landwehr gegen Napoleon,* 256.

langs de Donau, waarover het leger van Napoleon marcheerde. Het enige Oostenrijkse leger dat Napoleons mars in de richting van Wenen in de weg stond, was dat van Hiller. Op 3 mei haalden Franse troepen Hillers legerkorps in bij een brug over de rivier de Traun in het dorpje Ebelsberg. Hillers legerkorps bevond zich toen al op de heuvels achter het dorp, met uitzondering van enkele reguliere bataljons en het uit zes bataljons bestaande 'legioen' van de *Wiener Freiwillige*. Nadat de Franse voorhoede de Oostenrijkers bij de brug had overmeesterd en het dorpje was ingetrokken, waren het de *Wiener Freiwillige*, die op eigen initiatief een tegenaanval inzetten. Twee reguliere bataljons steunden hen. Terwijl Hiller vanaf de heuvel toekeek, heroverden de vrijwilligers het dorp na bittere gevechten van huis tot huis. De Fransen reageerden door nog meer troepen op het dorp af te sturen. Uiteindelijk waren twee volledige Franse divisies – waar ook een brigade uit Baden deel van uitmaakte – in het gevecht verwikkeld. Het zien van de uniformen van soldaten uit Baden had een schokeffect op de Weense vrijwilligers, die ervan overtuigd waren dat ze streden voor de bevrijding van Duitsland, inclusief Baden! Volgens ooggetuigen riepen de Weense vrijwilligers de Badeners toe: *'Seid ihr Deutsche? Unsere Brüder? Ihr könnt gegen uns kämpfen?'* [103] Uiteindelijk ging Ebelsberg verloren. Hiller weigerde om de rest van zijn korps in te zetten in een gevecht dat hij als zinloos beschouwde. Hij zette zijn artillerie in om de Fransen op afstand te houden en gebood de terugtocht.

Hiller en Karel slaagden er niet in om hun legers te verenigen vóór ze bij Wenen arriveerden. Karel vond de redding van Hillers legerkorps ook belangrijker dan het behoud van Wenen. Karel kwam bovendien terug op het idee dat Hiller zich zou terugtrekken in de richting van Hongarije en aansluiting zou zoeken bij Jozef en Johan: Hiller diende nu aansluiting te zoeken bij de *Hauptarmee*. Hillers legerkorps stak op 7 mei bij Mautern de Donau over naar de noordoever om zich aan te sluiten bij het leger van aartshertog Karel.[104] Hiller dirigeerde een kleine tienduizend man in de richting van Wenen, waarmee duidelijk werd dat het Oostenrijkse legercommando het er moeilijk mee had om Wenen daadwerkelijk op te geven. Wenen werd verder alleen verdedigd door eenheden van *Landwehr*, *Landsturm* en *Freiwillige*. Aartshertog Maximiliaan van Oostenrijk-d'Este, die het bevel voerde over dit allegaartje van troepen, moest op 12 mei een voor de hand liggende maar zware beslissing nemen. Hij had orders van Karel noch de keizer. Het was aan hem of hij de stad tot het uiterste zou verdedigen of zou redden

103 Zehetbauer, *Landwehr gegen Napoleon,* 263.

104 Alhoewel in de eerdere instructies aan Johan sprake was geweest van ondersteuning door Hillers korps, moest Johan uit brieven van Jozef en Maria Ludovika vernemen dat Hiller naar het noorden was teruggetrokken en van die kant geen versterking te verwachten viel. Johan, *Heer von Inneröstreich,* 123; Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann,* 18-30.

wat er te redden viel. Hij voelde zich bij voorbaat de zondebok: elke beslissing zou een negatieve afloop kennen, waarvan hij de schuld zou moeten dragen. Maximiliaan koos voor de rationele weg. Met de reguliere troepen en vijf bataljons vrijwilligers trok hij over de bruggen naar de noordoever van de Donau, de stad uit en Karel en Hiller tegemoet. De overige troepen verdedigden Wenen nog een dag en capituleerden op 13 mei voor de Fransen. Nog op dezelfde dag betrok Napoleon paleis Schönbrunn.

Op 13 mei trok Johans korps de passen van Karinthië over. Innsbruck werd bedreigd, Wenen was ingenomen. Welke opties stonden Johan nu nog open? Als hij Karinthië tot het uiterste zou verdedigen, zou dat waarschijnlijk het einde van zijn leger betekenen. Eugène kon immers bijna twee keer zoveel troepen aan de grens verzamelen. Wanneer Franse troepen vanuit het noorden Karinthië binnentrokken, via Salzburg, zouden Johans troepen bovendien ingesloten raken. Er bleven twee opties over: zich terugtrekken naar het noorden in een poging om zich aan te sluiten bij Karels troepen, of zich terugtrekken naar Hongarije om daar aansluiting te zoeken bij de *Insurrectio*. De laatste optie bood tevens de zekerheid van een overgang over de Donau.

Via Pressburg (Bratislava) kon Johan het leger van Karel dan bereiken langs de noordoever van de Donau.

Johan koos voor de laatste optie, omdat hij zich te zwak achtte om in de buurt van Napoleons troepen te manoeuvreren. Zijn hoofdmacht telde op dat moment niet meer dan zestiendduizend man. Een mars naar het noorden zou hem dicht bij de Franse hoofdmacht brengen, terwijl zijn eigen troepen van elke hulp verstoken zouden zijn. Van aartshertog Jozef, stadhouder van Hongarije, verwachtte hij echter versterkingen, aangezien het Hongaarse achterland nog veilig was. Tijdens de terugtocht naar de Donau kon Johan zich bovendien proberen zich te verenigen met Jellačić, Ignatius Gyulai en de troepen van de *Insurrectio* die werden verzameld bij Raab (Győr). Deze optie zou in elk geval voldoen aan de principes waarop Karels richtlijnen waren gestoeld: verdediging van potentiële rekruteringsgebieden in Hongarije en Kroatië en het openhouden van de mogelijkheid tot concentratie met Karels *Hauptarmee*. Van alle mogelijkheden leek deze de enige die nog enigszins voldeed aan de tegenstrijdige instructies. Bovendien sloot het denkbeeld om aansluiting te zoeken bij de milities en een verdediging in het achterland te voeren aan bij de ideeën die Johan had over een defensieve oorlog.

De verdediging van de passen in de Karwendel vertrouwde Johan toe aan Albert Gyulai. Deze troepen van Gyulai zouden zijn eigen aftocht dekken. Misschien, zo hoopte Johan, zou het mogelijk zijn het bergachtige terrein gedurende een lange periode te verdedigen, door forten op de bergpassen te bezetten met Johans eigen korps als een mobiele reserve, gesitueerd in Villach en Graz. Dit was een absolute misrekening van Johan, omdat hij geen oog had voor de Franse dadendrang en agressie: de verdediging van de

bergpassen zou snel bezwijken onder de offensieve kracht en het numerieke overmacht van Eugènes hoofdmacht.

VERDEDIGING VAN KARINTHIË

Vanuit Italië verschaften twee passen direct toegang tot Villach. Beide passen werden bewaakt door een fort: de noordelijke door fort Malborghetto, de zuidelijke door fort Predil. De paswegen kwamen weer samen bij Tarvis, waar de Oostenrijkers verdedigingswerken hadden opgeworpen. De garnizoenen van Predil en Malborghetto bestonden uit lichte troepen (*Grenzer*) en enkele compagnieën *Landwehr*. Albert Gyulai stond met enkele duizenden reguliere infanteristen opgesteld bij Tarvis, om in geval van nood de forten te ondersteunen en de doorgang zo lang mogelijk gesloten te houden.
Jellačić kreeg orders om naar Graz te gaan, de verspreide eenheden bijeen te brengen en zich met zijn 7 tot 8.000 man bij de hoofdmacht te voegen. Een brigade onder Schmidt verdedigde de zuidelijke toegang tot Salzburg om Jellačić' mars te dekken. Ignatius Gyulai trok zich verder terug in de richting van Laibach (Lubljana).
Johan rekende erop dat de forten bij Predil en Malborghetto ongeveer twintig dagen stand zouden kunnen houden.[105] Desondanks begreep hij dat het onverstandig was om langer dan strikt noodzakelijk te wachten met de terugtocht. Het meeste zorgen baarde hem het schoeisel van zijn soldaten, dat door de lange marsen van de laatste maand grotendeels uit elkaar was gevallen. Hij verzocht aartshertog Jozef om depots met nieuwe schoenen aan te leggen langs de marsroute van zijn troepen in de richting van Hongarije. Ook voor Jellačić' manschappen liet hij voorraden aanleggen. Eenmaal aangekomen in Klagenfurt, op 19 mei, ontving Johan nieuwe orders van het keizerlijk hoofdkwartier. De keizer beval Johan om zich met zijn korps naar het noorden te begeven, de Schoberpas over te steken en op Linz aan te koersen. Daar zou Johan *Feldzeugmeister* graaf Johann Kolowrat-Krakowsky, aantreffen, met wiens korps hij zich moest verenigen om te opereren tegen Napoleons achterhoede.[106] Dit zou betekenen dat Johan meer dan 220 kilometer zou moeten afleggen over slechte wegen door bergachtig terrein. Bovendien ging de staf van het keizerlijk hoofdkwartier ervan uit, dat Napoleon Kolowrat al die tijd in Linz zou laten zitten. Dat was een onwaarschijnlijk scenario, aangezien Napoleon zowel Kolowrat als Johan eenvoudig zou kunnen isoleren door in de Donauvallei 150

105 Von Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann,* 31.

106 Von Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann,* 31-32; Rothenberg, *Napoleon's great adversary,* 182. Kolowrat zou op 12 september 1809 worden bevorderd tot *Feldmarschall*.

kilometer op zijn schreden terug te keren. Als Johan deze orders zou opvolgen, zou hij zijn leger in een uiterst gevaarlijke situatie brengen. Johan was het met Frans eens dat het belangrijk was om Napoleons flanken te bedreigen, maar hij wilde dat doen vanuit een versterkte positie langs de Hongaarse Donau. Daarom besloot hij om de orders van de keizer te negeren en zijn terugtocht naar Graz voort te zetten.[107]

Hoewel dit het enige zinnige besluit was dat Johan kon nemen, betekende het tevens het begin van het einde van de Oostenrijkse commandostructuur. Nu Johan zowel uit het keizerlijk hoofdkwartier als uit het hoofdkwartier van de *Generalissimus* orders ontving, die duidelijk niet op elkaar waren afgestemd, was het onduidelijk welke richtlijnen hij diende te volgen. Nadat Johan de suggestie van de keizerlijke broer had genegeerd, bekeek deze broer Johans acties bovendien met nog meer wantrouwen dan voorheen. Van een centrale aansturing van de bewegingen van de diverse Oostenrijkse korpsen en legers was geen sprake meer.

Johan bereikte Graz op 23 mei, acht dagen nadat hij Villach had verlaten. Zijn leger volgde op enige afstand. In Graz bracht Johan de bevoorrading op orde. Ook schreef hij er een lange brief naar Karel, van wie hij nieuwe orders verwachtte. In dit epistel ging hij uitgebreid in op zijn overwegingen om de orders van de keizer te negeren. Hij stelde Karel voor om vanuit Graz noordwaarts te trekken, als Karel deze operatie zou ondersteunen door over de Donau te trekken en de aanval op Napoleon in te zetten. Alleen in dat geval zou een mars in noordwaartse richting zin hebben. Johan kon immers een terugtocht van Napoleon verhinderen, als deze door Karel zou worden teruggedreven, maar Johan was zelf niet sterk genoeg om Napoleons hoofdmacht te bedreigen. Zijn troepen zouden juist een gemakkelijke prooi zijn voor de Franse keizer.

Gespannen wachtte Johan de orders van zijn broer af. Intussen wachtte hij ook op de aankomst van Jellačić' divisie.[108] In Graz trof Johan ook een aantal brieven van Maria Ludovika en Jozef aan, die hem niet vrolijk stemden. In de troostende woorden van de keizerin school veel defaitisme: *'Lieber, bester, und leider durch Fremde Fehler geopferter Freund! Vor zwei Tagen habe ich Ihren mir so werthen Brief bekommen, welcher mich insoweit beruhigt Hätte, wenn nicht Josef mir seine nachrichten mitgetheihlt hätte. Geweint habe ich bei der Anhörung Ihres Rückzugs, alle Unheil, die damit verbunden sind, habe ich voraus gesehen (....) in Ihrem Herzen haben Sie das Bewußtsein, Ihre Pflicht in hohen Maße erfüllt zu haben, eine Gerechtigkeit, die jeder Mensch Ihnen leisten wird.'* Prachtig! Maar wat moest een generaal te velde denken van de classificatie: 'door fouten van anderen opgeofferde vriend'? Johan werd het

107 Johan, *Heer von Inneröstreich,* 134.

108 Von Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann,* 31.

bang te moede. Gedachten aan de nederlaag bij Hohenlinden en de manier, waarop hij daar was gebruikt, spookten door zijn hoofd. En Jozef? Deze schreef woorden die nauwelijks bemoedigender waren: *'Die große, ich möchte sagen, die schwere Armee sitzt ruhig hinter der Donau und saugt das Land aus, unternimmt nichts und fordert von unserseits Verstärkung und Mittwirkung. Galizien ist, dank sei es der Schlußlerei unseres Herrn Vetters* [109] *in den Händen polnischer Insurgenten, die alles plündern, verwüsten, und schon bis auf 20.000 Mann aufgewachsen sind.'* [110]

Prins Eugène had inmiddels niet stil gezeten. Voor de achtervolging van Johan over de Karwendel had hij zijn leger in twee colonnes opgedeeld. Serras bewoog zuidwaarts, op Predil af, terwijl Eugène met de andere helft van het leger de noordelijke route nam, naar Malborghetto. Eén divisie, onder divisiegeneraal Jean Rusca, kreeg de opdracht om Schmidt te achtervolgen en Tirol vanuit het zuiden te bedreigen. MacDonald tenslotte kreeg een fors korps tot zijn beschikking om Ignatius Gyulai achterna te zitten en vanuit het zuiden door Slovenië te trekken en via Marburg (Maribor) Graz te bedreigen. Marmont, die met succes had geopereerd in Dalmatië en die inmiddels in noordelijke richting oprukte, zou zich wellicht bij hem kunnen voegen.

Van al deze commandanten was Rusca – in zijn jacht op Schmidts kleine commando – het minst succesvol. Schmidt versperde de weg achter zich met omgehakte bomen en allerlei andere obstakels. Hij liet bruggen vernielen, dammen doorsteken en kleine hinderlagen leggen. Rusca zag zich gedwongen om een respectvolle afstand tot Schmidts brigade te bewaren en was niet in staat hem werkelijk te bedreigen. Serras arriveerde voor Predil, maar had een belangrijk deel van zijn artillerie achter moeten laten. Met wat hem restte startte hij een bombardement van het fort op 15 mei, omdat hij een directe bestorming niet aandurfde.

Eugène zelf bereikte op dezelfde dag het fort bij Malborghetto, nagenoeg zonder ruiterij en kanonnen. Net als Rusca had hij op zijn route te maken gekregen met velerlei obstakels en had hij de ruiters en voertuigen daarom weer zuidwaarts gestuurd, in de hoop dat de Predilpas eenvoudiger vrij te maken was. Eugène was echter niet van plan om zich door het fort bij Malborghetto te laten ophouden. Verkenners vonden een geitenpaadje dat om het fort heen liep. Op 16 mei werd het fort omsingeld, de weg naar Tarvis geblokkeerd en een bestorming voorbereid. Op 17 mei bestormden bijna achtduizend

---

109 Jozef duidt hier op aartshertog Ferdinand van Oostenrijk-d'Este, commandant van het Oostenrijkse korps in Polen en Galicië.

110 De opstand van de Polen in Galicië is een bewijs dat Napoleon nog altijd handiger was in het bespelen van nationalistische gevoelens dan de Oostenrijkers, die er, zoals Jozef inzag, beter aan hadden gedaan om Polen niet binnen te vallen. Citaat van Jozef uit: Von Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann,* 28.

Franse en Italiaanse militairen het fort, dat verdedigd werd door ongeveer driehonderd Oostenrijkers en Kroaten. Na een kort, maar zeer hevig gevecht overmeesterden de aanvallers het garnizoen. Daarbij kwam een derde van het garnizoen om het leven.[111] Nog op dezelfde dag viel Eugène met zijn troepen de positie van Gyulai bij Tarvis aan. Deze was volledig verrast door de snelle Franse opmars en had zijn stelling nog niet in staat van paraatheid gebracht. Zijn troepen werden overlopen en moesten zich hals over kop terugtrekken. In totaal moest hij ongeveer tweeduizend doden, gewonden en gevangenen op de verlieslijst zetten. Met slechts enkele duizenden reguliere soldaten trok Gyulai zich terug in de richting van Slovenië.

Alleen bij Predil bood het Oostenrijkse leger nog weerstand. Voor Eugène was het van groot belang om ook deze positie in te nemen, omdat hier de enige route lag waarlangs zijn ruiterij, kanonnen en wagens de hoofdmacht konden volgen. Op 18 mei bestormden Franse troepen het fort bij Predil. Al boden de verdedigers langer verzet dan bij Malborghetto, ook zij waren niet bestand tegen de overmacht. Nu lag de weg voor Eugène open. Op 18 mei trok de onderofficier bij de bereden jagers Henckens door Tarvis: *'nous ne pûmes que constater les traces du combat; c'était un vrai carnage.'* [112] Eugène bereikte Klagenfurt op 21 mei en veranderde hier van koers. Hij zond Grouchy met een detachement over de route langs Marburg (Maribor) achter Johan aan, om de Oostenrijkse bevelhebber de indruk te geven dat hij nog werd achtervolgd. Eugène hoopte dat MacDonald zich in Marburg met Grouchy kon verenigen en zo een sterke strijdmacht zou kunnen vormen. Met de rest van zijn leger, circa 25.000 man, trok Eugène noordwaarts door het dal van de Mur in de richting van Leoben. Dit was de directe route naar Wenen. Eugène voldeed hiermee aan de orders van Napoleon om zo snel mogelijk aansluiting te zoeken bij de hoofdmacht. Wellicht zou Eugène al op de Semmering contact kunnen maken met de zuidelijke buitenposten van Napoleons hoofdmacht in Wenen.

Door deze koerswijziging viel de route van Eugène samen met die van Jellačić, die vanuit het noordwesten op Graz aan marcheerde. De wegen van de twee krijgsheren kruisten elkaar bij Sankt Michael: op 25 mei stuitten de troepen van Jellačić daar op de Franse hoofdmacht van Eugène. Toen hij de Franse troepen op zich af zag komen, had Jellačić de keuze om halsoverkop te vluchten met achterlating van kanonnen en bagage, of om stand proberen te houden tot het donker zou invallen en zich dan in goede orde terug te trekken. Hij koos voor het laatste, wat rampzalig uitpakte. Niet alleen beschikte Eugène

111 Eugène claimde dat hij 350 van de 650 verdedigers gevangen nam. Oostenrijkse bronnen beweren iets anders. Epstein, *Prince Eugene at war,* 104; *Erzherzog Johann von Österreich. Katalog,* catalagusnummer 3/66; Johan, *Heer von Inneröstreich,* 136.

112 Henckens, *Memoires,* 68.

over een grote numerieke overmacht, hij beschikte ook over cavalerie en maakte daar goed gebruik van. Zodra de infanterie de weerstand van de verdedigers had gebroken, stuurde Eugène de cavalerie af op de vluchtende Oostenrijkers. Jellačić verloor tweeduizend man aan doden en gewonden, terwijl nog eens vierduizend militairen krijgsgevangen werden genomen. Met slechts tweeduizend man wist Jellačić te ontsnappen. Onder hen bevonden zich veel leden van de *Landwehr*, die de bergpaden als hun broekzak kenden en de Franse ruiters te slim af waren. Met hun hardnekkige verdediging hadden Jellačić' mannen respect afgedwongen bij hun tegenstanders: *'Apres deux heures de combat, la position de l 'ennemi devint intenable, nonobstant une défense opiniâtre, telle que je n'en avais pas encore vu.'* [113] Voor het krijgsverloop maakte dat evenwel niet uit. Net zomin als het 'Oostenrijkse Thermoplyae' [114] bij Malborghetto resultaat had opgeleverd, zo was ook de moed van Jellačić' mannen bij Sankt Michael tevergeefs geweest: de divisie was verloren, terwijl de opmars van de Fransen niet tot staan was gebracht. De strategie om grote gebiedsdelen te verdedigen en de legers verspreid te laten opereren, kwam het Oostenrijkse opperbevel duur te staan.

Eugène was euforisch. Als Johan noordwaarts zou hebben gemarcheerd, zoals keizer Frans hem had opgedragen, dan was hij recht in de armen van Eugène gelopen. Aan zijn Beierse vrouw schreef Eugène trots: *'Ich bin sehr glücklich, weil ich hoffe, daß es auch der Kaiser sein wird. Schön, daß wir ein Korps der großen Armee vernichten konnten. Man sagt, daß der Erzherzog Johann in Graz sei. Wenn er nach Bruck kommt, werden wir ihm heute abend oder morgen früh antreffen. Er hat nun mehr zwölf - bis fünfzehntausend Mann von diesen berühmten Armee von fünzigtausend...'* [115] Johan kwam niet in de richting van Bruck, omdat hij de orders van Frans had genegeerd. Wel maakten Eugènes verkenners een dag later contact met de eerste wachtposten van Napoleons leger op de Semmeringpas.

Kort tevoren had Napoleon een riskante aanval uitgevoerd op Karels stellingen. In de nacht van 20 op 21 mei waren Franse troepen ten oosten van Wenen begonnen met een oversteek van de Donau. Lobau, een eiland in de Donau, diende als uitvalsbasis. Het eiland bood de mogelijkheid om de rivier in twee stadia over te steken. Bovendien lag het dichtbij de noordoever van de rivier, wat een aanval op de noordoever vergemakkelijkte. Omdat hij slechts twee bruggen over de Donau naar Lobau had laten slaan, en slechts

113 Henckens, *Mémoires,* 71.

114 *Erzherzog Johann von Österreich. Katalog,* catalogusnummer 3/66; Rothenberg, *Napoleon's great adversary*, 182.

115 Von Bayern, *Eugene de Beauharnais,* 158.

één brug van Lobau naar de noordoever, kon Napoleon in eerste instantie slechts een beperkt aantal manschappen naar de noordoever van de Donau laten marcheren. Napoleon waagde deze gok, omdat hij ervan overtuigd was dat Karels hoofdmacht zich niet in de onmiddellijke nabijheid van de Donau bevond. Hij verwachtte dat Karel zich met zijn leger had teruggetrokken in de richting van Bohemen. Napoleon wilde dat leger niet laten ontkomen. Haast leek belangrijker dan voorzichtigheid.

Karels leger was echter nauwelijks van positie veranderd en bevond zich nog altijd in de nabijheid van de rivier. Zodra Karel op 21 mei besefte dat het Napoleon ernst was met de aanval, zette hij een reeks aanvallen in op het Franse bruggenhoofd rond de dorpen Aspern en Essling. De Oostenrijkers beschikten over een groot numeriek overwicht – honderdduizend Oostenrijkers stonden tegenover ongeveer twintigduizend Fransen – maar ze misten de ruimte op zich te ontplooien op het beperkte terrein voor het bruggenhoofd, dat een flessenhals vormde. De aanvallen van de Oostenrijkse legerkorpsen waren bovendien slecht gecoördineerd. De verschillende legerkorpsen vielen de Franse stellingen niet tegelijk aan, maar min of meer om de beurt. Met een massale cavalerieaanval poogde Napoleon de stroom infanteristen te keren, die Karel op de dorpen afstuurde. Daarop liet Karel liet zijn troepen in de nieuwe formatie van de zogenaamde *batallion masse* opereren: opgesteld in deze grote egelstellingen, konden de troepen de meeste aanvallen afslaan. Op het slagveld van Aspern en Essling toonde het 'gepeupel' van het voetvolk aan dat het de ruiterij de baas was, zo schreef de *Generalissimus* met recht na afloop met de slag. Op één moment, in de ochtend van 22 mei, leek een Franse tegenaanval te slagen. Het Oostenrijkse centrum wankelde en leek te breken. De Fransen hadden inmiddels ongeveer 65.000 man op de noordoever van de Donau en voelden zich sterk. Karel overwon de crisis door de grenadiers van zijn reserve te dirigeren naar het gat dat in de Oostenrijkse linie dreigde te ontstaan.[116] Tijdens de beslissende aanval van Oostenrijkse kant waren het de *Wiener Freiwillige*, die zij aan zij met de grenadiers de Fransen uit hun posities terugdrongen.[117]

In de loop van 22 mei besloot Napoleon om zich terug te trekken uit de gevaarlijke positie bij Aspern en Essling. De Fransen dekten hun aftocht met geschut dat opgesteld stond op Lobau. De Oostenrijkers bleven meester van het slagveld en mochten zich de

---

116 Het ruiterstandbeeld op de Heldenplatz in Wenen toont Karel met een vaandel in de handen (het vaandel van het regiment grenadiers) tijdens deze episode. Op de vraag die hem werd gesteld of hij daadwerkelijk een vaandel in de hand had gehad, antwoorde Karel, die 1.58 meter groot was: "U weet hoe zwaar die vaandels zijn. Denkt u werkelijk dat een kleine man als ik er daarmee vandoor kan gaan?" Rothenberg, *Napoleon's great adversary,* 196.

117 Zij hielden later een geldinzameling hielden voor de dakloos geworden bewoners van de dorpen. Karel was trots op deze humanitaire actie van zijn 'burgersoldaten'. Zehetbauer, *Landwehr gegen Napoleon,* 292.

winnaar van de krachtmeting noemen. Voor het eerst had een leger dat onder commando van Napoleon zelf stond, zich moeten terugtrekken van een slagveld! De slag bij Aspern en Essling betekende het einde van het aureool van onoverwinnelijkheid van Napoleon en had grote weerklank in Europa.
De overwinning betekende evenwel niet het einde van de oorlog. Karel durfde het succes niet op te volgen door de Fransen over de bruggen na te jagen, bang als hij was om in dezelfde positie terecht te komen als die waarin zijn tegenstander in de afgelopen dagen had verkeerd. Karel en Napoleon belandden opnieuw in een patstelling aan de Donau – wie zou als eerste de rivier durven over te steken en een nieuwe strijd durven aan te gaan?
De berichten van de nederlaag bij Sankt Michael en de overwinning bij Aspern en Essling bereikten Johan vrijwel gelijktijdig. Het ongeluk van Jellačić' divisie trof hem zwaar. Vooral ervaren, reguliere troepen waren verloren gegaan. De Salzburgse *Landwehr* had zich weliswaar gered, maar de manschappen ervan begonnen massaal te deserteren. De Fransen hadden na de inname van Salzburg een decreet uitgevaardigd, waarin zij alle eigendommen van de *Landwehrmänner* confisqueerden en hen – en hun families – vogelvrij verklaarden, wanneer zij niet de wapens neerlegden en zich meldden. Veel soldaten van de *Landwehr* gaven gehoor aan deze oproep.
De overwinning bij Aspern en Essling had tegenwicht kunnen bieden, als Karel tenminste het offensief in de strijd zou overnemen. In zijn brief zinspeelde Karel hier weliswaar op, maar hij gaf Johan geen duidelijkheid over zijn plannen: *'Ich werde meinerseits alles aufbieten die Armee Napoleons so zu beschäftigen, daß sie sich nicht beträchtlich zu detachieren darf, und wo möglich die Donau zu übersetzen.'* [118] Wat betekende dat? Ging Karel nu over tot een offensief of niet? In zijn orders verwachtte Karel van Johan dat hij zou verhinderen dat Eugène zich zou voegen bij Napoleons hoofdmacht en dat hij offensieve acties zou ondernemen in het hart van Oostenrijk. De orders van Karel waren een herhaling van de oude orders van keizer Frans. Johan was verbijsterd. Het was hem duidelijk dat Karel geen zicht had op de situatie. Karel wist niet dat de Semmering al door de Fransen was bezet. Bovendien realiseerde Karel zich niet, dat het uitgesloten was dat Johan het leger van Eugène zou aanvallen. Niet alleen was het leger van Johan veel zwakker dan dat van Eugène, het was ook veel te ver verwijderd van het leger van Eugène om zo'n aanval uit te kunnen voeren.
Johan besloot tot een terugtocht naar Hongarije, teneinde zijn legermacht daar te versterken. Als hij zijn korps weer tot een echt leger had omgesmeed, kon hij proberen om hetzij offensief op te treden, hetzij zich te voegen bij de hoofdmacht van Karel.

118 Karel aan Johan, 25 mei 1809, in: Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann,* 35.

Tijdens het vervolg van de mars naar Körmend werd het Johan duidelijk dat Karel niets ondernam en dat het in het vooruitzicht gestelde offensief over de Donau uitbleef. Als Johan Karels orders zou hebben opgevolgd, zou hij dus in een lastig parket verzeild zijn geraakt. Deze onverstandige orders van Karel hadden een belangrijke invloed op de loop van de gebeurtenissen, want voortaan zou Johan elke zinspeling van Karel op een naderende ‚grote slag' met een korrel zout nemen – wat fatale consequenties zou hebben. Gegeven de strategische situatie op 25 mei, was de terugtocht naar Körmend een logische stap. In een brief aan de keizerin luchtte Johan zijn hart: *'Gesiegt hat das Heer an der Donau, doch wozu? Ist dieser Fluß überschritten, ist Wien in unseren Händen, weicht Napoleon zurück? Ohne diesen ist alles unnütz, zwecklos, und das vergossene Blut mag wohl beweisen, Napoleon sei in seinem unternehmen geschlagen worden, doch nicht Napoleon sei geschlagen worden, jetzt steht alles wie vorher.'* [119] Johans troepen, die inmiddels waren versterkt met de resten van de divisies van Jellačić en Albert Gyulai, verlieten op 29 mei Graz in de richting van Körmend. In het kasteel van Graz bleef een klein garnizoen achter. Johan had de bevelen van zijn superieuren opnieuw genegeerd. Het was een gok. Als hij zijn leger maar kon redden, een nieuwe strijdmacht kon verzamelen, een nieuwe slag kon aangaan...

DE TWEEDE BEVRIJDING VAN INNSBRUCK

Na de gevechten in Tirol bij Wörgl en Schwaz ondervond Lefebvre weinig weerstand meer in zijn opmars naar Innsbruck. Chasteler trok zich voor de vijand terug. Hofers Tirolers, die even gedemoraliseerd waren als de beroepssoldaten, lieten de marsroute van de Beierse soldaten met rust. Op 19 mei trok Lefebvre met twee divisies Beierse troepen – Wrede en Deroy – Innsbruck binnen. De Franse maarschalk, die ervan overtuigd was dat er voor hem in het opstandige Tirol weinig militaire eer meer te behalen viel, stelde snel orde op zaken. Hij sommeerde de standenvergadering in Innsbruck om een delegatie naar München af te vaardigen, alwaar zij zich publiekelijk aan de Beierse koning diende te onderwerpen. Impliciet erkende Lefebvre hiermee wel de status van deze vergadering. Op 23 mei – een dag nadat Napoleons leger uit de stellingen bij Aspern en Essling was verdreven – besloot Lefebvre om zich met de divisie Wrede naar Salzburg te begeven en zich zo weer in verbinding te stellen met de hoofdmacht. Op deze wijze zou hij weer onder de aandacht van Napoleon komen en deze in een volgende slag kunnen bijstaan. Deroy bleef achter in Innsbruck, met de opdracht om het gebied verder te pacificeren.

---

[119] Geciteerd in: Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann,* 38.

Hiervoor had hij de beschikking over zesduizend infanteristen, vijfhonderd man ruiterij en twaalf kanonnen.
Wrede's troepen verwijderden zich snel van Innsbruck, want ook de divisiecommandant wilde de bergen van Tirol graag verruilen voor een slagveld waar meer roem te behalen viel. Hij bereikte Salzburg op 26 mei en verenigde zich enkele dagen later met de divisie van kroonprins Lodewijk van Beieren te Linz.
In Tirol bleef het evenwel niet rustig. Deroy kwam ernstig in de problemen. Aanvankelijk was de Beierse generaal hoopvol gestemd geweest, toen op 21 mei duidelijk was geworden dat Chastelers reguliere troepen zich inderdaad terugtrokken uit Tirol. Chasteler had orders van Johan ontvangen om zich bij diens troepen in Stiermarken en Hongarije te voegen. De enige reguliere troepen die in Tirol achterbleven, waren de zestienhonderd manschappen van *General-Major* baron Joseph Ignaz Buol zu Berenberg und Mühlingen (1749-1817), die de Brennerpas bewaakten. De belangrijke noord-zuid overgangen waren nog altijd in Oostenrijkse handen. Deroy meende dat hij alleen van de beroepssoldaten van Buol iets te vrezen had.
Niets was minder waar. Chasteler had de rebel Hofer verzocht om een afleidingsaanval uit te voeren in de buurt van Innsbruck. Hofer verzamelde militiebataljons en jagers uit Zuid-Tirol – vooral Meran – en uit Vorarlberg. Pater Johann Simon Haspinger (1776-1858), een priester die de antikerkelijke wetgeving van de Beierse bezetter aan de kaak had gesteld, slaagde erin vele vrijwilligers uit het Inndal te verzamelen. Toen Hofer en Haspinger op 25 mei voor Berg Isel – nabij Innsbruck – hun afleidingsmanoeuvre begonnen, liep de hele operatie uit de hand. De vele vrijwilligers lieten zich niet in toom houden. De afleidingsmanoeuvre werd een grootschalige aanval op de vijandelijke bezetting van de hoofdstad van Tirol. De Tirolers vochten met de bergen als rugdekking: werd de grond hun te heet onder de voeten, dan trokken zij zich terug in de bergen, waarna zij op een andere plek weer opdoken. In de loop van de dag veroverden de Meraners een groot aantal vijandelijke veldschansen. Deroy voerde vervolgens heftige tegenaanvallen uit en heroverde de posities bij het vallen van de avond. Hofer en Haspinger roken succes. Deroy moet in de dagen na 25 mei angstige momenten hebben beleefd. De Tirolers begrepen dat Innsbruck niet meer werd verdedigd door het volledige korps van Lefebvre. Ze verzamelden al hun krachten en vielen op 29 mei opnieuw aan. Deroys soldaten bezweken dit keer onder de druk. Nu hij van alle kanten werd belaagd, ontruimde Deroy de stad in de nachtelijke uren en trok hij door het Inndal weg. Innsbruck beleefde, zoals de Tirolers zeiden, zijn tweede bevrijding.
Net als de slag bij Aspern en Essling was ook de slag bij Berg Isel vooral een morele overwinning voor de Oostenrijkers. Deroys divisie was als strijdmacht geen factor van betekenis en haar nederlaag zou de loop van de oorlog nauwelijks beïnvloeden. Maar

het feit dat 'ces misérables Tyroliens'[120] – zoals Napoleons hen noemde – de Franse keizerlijke adelaar met succes hadden getart, deed zijn werk. Na de Franse nederlagen in Spanje was dit een hernieuwd bewijs dat gewapende burgers, die streden voor eigen huis en haard, niet hoefden onder te doen voor reguliere troepen van Napoleon.
In het Oostenrijkse keizerlijk hoofdkwartier verkeerde de staf in deze periode in een overwinningsroes. Generaals die als raadgevers fungeerden, haalden Frans ertoe over om de Tirolers een morele steun in de rug te geven: de keizer vaardigde eind mei een proclamatie uit over de ondeelbaarheid van Tirol en het Oostenrijkse keizerrijk. De proclamatie werd in Tirol verspreid door de altijd actieve Hormayr, die een van de naaste medewerkers van Hofer was geworden. De keizerlijke woorden *'Erkläre ich hiemit meiner treuen Grafschaft Tirol, daß sie nie mehr von dem Körper des österreichischen Kaiserstaates soll getrennt werden'* [121] werden in Tirol met gejuich ontvangen. De keizer van Oostenrijk had nu zelf zelf verklaard dat de opstand gerechtvaardigd was en dat hij geen vrede met de Fransen zou sluiten, zolang Tirol niet bij het Oostenrijkse Rijk was gevoegd.
Johan, die allerminst in een overwinningsstemming verkeerde, had niet de hand in de afkondiging gehad. De tekst ervan zou hij echter dubbel en dwars hebben onderschreven. Het leek erop dat de keizer nu officieel de nationalistische en op de burgers zelf gerichte politiek van aartshertog Johan ondersteunde. Niemand kon bevroeden dat deze 'Wolkersdorfer Proclamatie' juist het failliet van deze politiek zou inluiden.

DE WEG NAAR RAAB

Terwijl Johans troepen van Graz naar Körmend marcheerden, had zijn tegenspeler, prins Eugène de Beauharnais, zich op 30 mei bij Napoleon gevoegd in diens hoofdkwartier te Wenen. *L'Armee d'Italie* had hij achtergelaten in een kampement bij Ödenburg (Sopron). MacDonald naderde ondertussen Graz, terwijl Marmont, die de laatste resten van het Oostenrijkse korps van Stoichewich had verslagen, Laibach (Ljubljana) naderde. Eugène verwachtte dat hij binnen twee weken zou kunnen beschikken over de troepen van MacDonald. Napoleon besprak met Eugène de plannen voor een nieuwe fase in de campagne. Van het leger van Johan ging een dubbele dreiging uit, zeker als het zich zou herenigen met de troepen van Ignatius Gyulai en Chasteler: enerzijds bedreigde Johans leger de zuidflank van het Franse leger, anderzijds zou Johans leger

120 Dormann, *Feldmarschall Fürst Wrede,* 71.

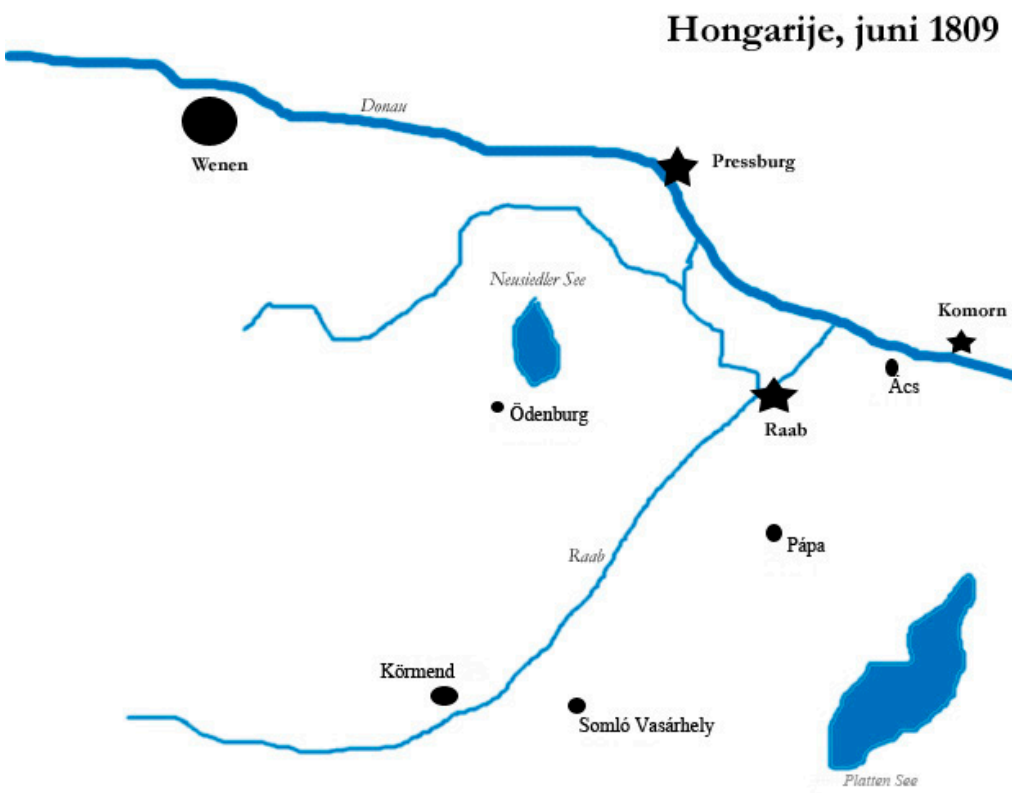
121 Pfaundler en Köfler, ed., *Der Tiroler Freiheitskampf,* 126.

zich bij de hoofdmacht van Karel kunnen voegen. Tegelijkertijd wilde Napoleon over zoveel mogelijk troepen beschikken wanneer hij opnieuw de aanval zou openen op Karels *Hauptarmee*. Hij had er daarom alle belang bij dat de eenheden van Eugène, MacDonald en Marmont zich bij de Franse hoofdmacht zouden voegen.
Om deze doelen te bereiken, moest Napoleon de gevechtskracht van Johans troepen breken. Daarom besloot Napoleon tot een offensief tegen Johans korps. Hij vulde Eugènes leger aan met een infanteriedivisie uit Baden. Als het legerkorps van Marmont snel genoeg oprukte, kon hij dat ook inzetten bij deze operatie. Voor het korps van MacDonald gold dat slechts ten dele. Omdat Napoleon zich grote zorgen maakte over de post- en bevoorradingsroutes, die door Chasteler en Ignatius Gyulai werden bedreigd, moest het korps van MacDonald ten allen tijde beschikbaar zijn om de flank te dekken.
Napoleon en Eugène hadden vooralsnog geen idee waar het leger van Johan zich bevond of wat de intenties van deze aarsthertog waren.[122] Om deze reden stuurden ze eerst een scherm van verkenners op pad. Deze zouden moeten uitzoeken of Johan zich te Raab (Győr), Körmend of elders langs de rivier de Raab bevond. Wanneer Johans leger eenmaal gelokaliseerd was, moest Eugène zijn prooi zo snel mogelijk en met grote overmacht aanvallen en vernietigen. Eugène verliet Wenen op 2 juni. Napoleon had hem te kennen gegeven, dat hij de hele operatie vanuit Wenen zou leiden. Aangezien een koerier slechts 24 à 48 uur nodig had om de afstand af te leggen van Wenen tot het gebied waar de slag te verwachten was, kon Napoleon Eugène van actuele instructies voorzien. Nadat eerst enkele tegenstrijdige berichten het Franse hoofdkwartier hadden bereikt, kregen Eugène en Napoleon op 6 juni meer informatie over de Oostenrijkse posities. Johans troepen bevonden zich te Körmend, Chasteler had Klagenfurt bereikt en Ignatius Gyulai leek vanuit Slovenië langs de rivier de Drau (Drava) ook op Körmend af te koersen. Het had er alle schijn van dat de Oostenrijkers deze eenheden wilden verenigen bij Körmend, precies waar Napoleon voor had gevreesd. Napoleon versterkte Eugènes troepen verder en gaf Eugène opdracht om in de richting van Körmend te trekken en Johan aan te vallen vóór diens versterkingen zouden arriveren.
Johan verbleef van 2 tot 7 juni in Körmend, een verblijf dat hem door velen is aangerekend.[123] Waarom bleef hij zo lang in deze stad? De oorzaak moeten we waar-

---

122 Epstein, *Prince Eugene at war 1809,* 117.

123 Petre spreekt van ongehoorzaamheid en wilde plannen. Petre, *Napoleon and the archduke Charles,* 299. Rothenberg beschouwt het verblijf te Körmend als een vertraging in tegenspraak met duidelijke orders. Rothenberg, *Napoleon's great adversary,* 182. Dit zijn slechts enkele voorbeelden. Ook in de Oostenrijkse literatuur van het eind van negentiende eeuw – Von Angeli en Heller von Hewald – voert kritiek de boventoon. Von Zwiedineck-Südenhorst en Epstein zijn milder in hun beoordeling van de situatie. Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann,* 62; Epstein, *Prince Eugene at war 1809,* 118.

Schematische weergave van het operatiegebied in juni 1809 in Hongarije. Plaatsnamen zijn weergegeven zoals op de contemporaine Oostenrijkse stafkaarten, met uitzondering van Wenen.

schijnlijk zoeken in de gebrekkige Oostenrijkse commandostructuur. De Fransen hadden een duidelijk plan en een duidelijk opperbevel, met Napoleon die de orders uitdeelde. Eugène en Napoleon waren elkaar met hun legers zo dicht genaderd, dat zij persoonlijk overleg konden plegen. Johan had evenwel te maken met twee hoofdkwartieren – dat van Karel en dat van Frans. Op geen van beide hoofdkwartieren wist men exact hoe de situatie aan het zuidelijk front was. Persoonlijk contact tussen de verschillende bevelhebbers was er niet. Wanneer er orders arriveerden van een van de hoofdkwartieren, waren deze vaak al verouderd. Johan had zich in Körmend gevestigd met het idee dat hij zich daar kon herenigen met andere legeronderdelen. Daarna zou hij het offensief kunnen hervatten dat hij volgens Karel en de keizer al enige weken daarvoor in gang had moeten zetten, maar waarvan Johan toen had moeten afzien.

Johan wilde gebruik maken van de geïsoleerde positie van MacDonald en Marmont en hoopte erop dat hij deze korpsen geïsoleerd van elkaar zou kunnen aanvallen. Dat hij in Körmend een onderscheiding van de keizer had ontvangen – het militaire kruis in de orde van Maria Theresia – had Johan goed gedaan. Uit een brief die hij op 2 juni aan Karel schreef, is duidelijk dat de stemming van Johan weer was opgeknapt. Zijn hoop op een goede afloop was sinds Villach niet meer zo goed geweest: *'Seine Majestät haben mir etwas geschickt, was ich nicht weiß, wie verdient zu haben, ich weis daß ich es Dir zu verdanken habe, und als solches hat es einen Werth für mich (...) ich bitte um Deine Befehle (...) jetzt könne ich vielleicht auf Neustadt etwas wagen, ziehe ich einen Theil des Feindes auf mich, so glaube ich Dir am besten zu dienen; daß ich kein echec bekomme, werde ich sorgen; auch bürgt mir dafür die Mobilität meiner Truppen, da ich nichts bei mir habe, als das nöthige Geschütz und die Kesselpferde, sonst weder Bagage noch Wägen.'* [124] Op 2 juni gingen Johans gedachten dus uit naar de aanval. Hij hoopte dat hij indirect het offensief kon ondersteunen, dat Karel had aangekondigd en waarvan hij elk moment de bevestiging verwachtte. De langverwachte hereniging met het IXe korps van Ignatius Gyulai en met de troepen van Chasteler zou zijn leger eindelijk weer op oorlogssterkte brengen. Had Johans offensief kans van slagen? Op 2 juni was dat zeker het geval. Eugène kende Johans positie nog niet, Marmont was nog ver weg en MacDonalds positie in Graz was kwetsbaar. De 10.000 à 15.000 manschappen van deze generaal zouden niet opgewassen zijn tegen het herenigde leger van Johan. Zou Johan echter te lang talmen, dan zou Marmont steeds dichterbij komen en – bovenal – zou Eugène een steeds groter gevaar gaan vormen.

De enige andere reële optie voor de Oostenrijkse legerleiding was om de hoofdmacht van Karel zo snel mogelijk te versterken en aan de Donau tot een offensief over te gaan. Dit nu was het plan van Karel. Daarbij nam hij het voor lief dat Chasteler zich dan niet meer tijdig bij de hoofdmacht zou kunnen voegen. Karel moet in de veronderstelling zijn geweest, dat Ignatius Gyulai zich met zijn troepen bij Johan bevond. Op 3 juni en 4 juni ontving Johan brieven van Karel, gedateerd op 1 en 2 juni, waarin Karel hem beval om zich met al zijn troepen naar Pressburg (Bratislava) te begeven. Letterlijk heet het dat *'das 8. und 9. Armee-Korps bereits so heruntergekommen sind, daß Euer Liebden damit nicht mehr selbständig agiren können, anderseits um Hungarn gegen Streifereien zu decken, die jene Truppen, welche der Banus von Kroatien [Ignatius Gyulai] bei sich hat, sich längst der Raab (...) nach Pressburg zu ziehen.(...) Ich empfehle Ihnen die möglichste Beschleunigung des Marsches, da nach allen Nachrichten auch Kaiser*

124 Johan aan Karel, Körmend 2 juni, in: Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann,* 52.

Napoleon alle detaschirten Korps einzieht.' [125]
Johan was perplex. Eerst stelde hij zelf een terugtocht voor, maar wilde het hoofdkwartier dat hij tot een offensief overging, en nu hij zich eindelijk in een situatie bevond waarin hij zou kunnen proberen het initiatief te nemen, werd hem te kennen gegeven dat hij zich moest terugtrekken en al het te verdedigen gebied moest ontruimen. Bovendien zou hij met een stipte uitvoering van de orders van Karel elke kans verspelen op hereniging met het IXe korps van Ignatius Gyulai. Wist Karel niet dat Ignatius Gyulai en zijn IXe korps nog steeds niet waren gearriveerd?
In de dagen erna schreef Johan brieven aan Karel om hem op de hoogte te stellen van de werkelijke situatie. Johan probeerde Karels instemming te krijgen voor een offensief tegen het Franse korps van MacDonald. Ten einde raad appelleerde Johan zelfs aan de keizer, in een brief die hij in kopie ook aan Karel zond. Op 4 juni schreef Johan: '*Die ganze gegen mich stehende Stärke des Feindes ist also nicht viel größer als die meinige, und sie ist zertheilt (…). (…) zuerst MacDonald entgegenzugehen, als ich eben Euer Liebden höchsten Befehl nach Raab zu marschiren, erhielt. Ich glaube daher gehorsamst vorstellen zu müssen, daß, wenn ich diesen Marsch antrete, General MacDonald mir entweder nachgehen oder sich viel früher mit Napoleon vereinigen kann, als ich Euer Liebden erreichen kann. (…) Gelingt es mir hingegen MacDonald zu werfen, so kann ich gegen die rechte Flanque der feindlichen Hauptarmee agiren und sie zu Detaschirungen zwingen (…).'* Een dag na deze uiteenzetting wees Johan Karel op het feit, dat zijn leger tijdens het verblijf in Körmend steeds sterker werd: *'Täglich wächst die Zahl der unter mir stehenden Streitkräfte; die rastlosen Bemühungen meiner Feldmarschall-Leutnants, vorzüglich Frimonts und Colloredos, machen, daß sie Brauchbar werden (…)'* [126] De brieven hadden geen effect, want Johan ontving geen nieuwe berichten van Karel. Op 6 juni legde Johan de situatie nog eens uit aan Frans. Hij besloot deze brief als volgt: '*Ich warte, wenn nicht günstige Befehle vom Generalissimus kommen, Ihren Willen ab, es gibt Augenblicke, wo man etwas auf sich nehmen muß (…)'* [127] Maar zover liet Johan het niet komen. Toen er op 7 juni geen nieuwe orders waren gekomen, koos hij eieren voor zijn geld. Nu de reorganisatie van zijn troepen was geslaagd en het niet meer loonde om langer te wachten, besloot hij Karels order op te volgen. Tot een volhardende insubordinatie was Johan niet in staat, alle retoriek ten spijt. Op 8 juni vertrok hij met zijn legerkorps in de richting van Raab. Aan Jozef schreef hij, dat hij hoopte op 13 juni in Raab aan te komen met zijn legertros.

125 Karel aan Johan, 1 juni, in: Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann,* 52.

126 Johan aan Karel, 5 juni, in: Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann,* 57.

127 Johan aan Frans en Karel, 6 juni, in: Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann,* 65.

Johan wilde zich er met de *Insurrectio* verenigen. Hij zou er nieuwe orders afwachten of anders zijn mars naar Pressburg voortzetten.
Johans briefwisseling in de eerste week van juni getuigt van de strijd tussen loyaliteit aan zijn broers enerzijds en zijn heldere eigen inzichten anderzijds. Zijn analyse van de militaire situatie op 2 juni was juist. Een offensief in de richting van MacDonald zou de Fransen ernstig in verlegenheid hebben gebracht. Zijn pogingen om toestemming van zijn hoger geplaatste broers te krijgen voor een dergelijke actie, illustreren echter hoezeer hij zich schatplichtig voelde aan de militaire – en familiaire! – hiërarchie. Uiteindelijk pakte Johans talmen niet nadelig uit voor de Oostenrijkers. Op 8 juni, toen Johan ten lange leste Körmend verliet met een uitgerust en versterkt legerkorps, bevond Eugène zich nog op één dagmars afstand. Deze dag was genoeg. Toen Eugène met zijn leger op 9 juni in de omgeving van Körmend aankwam, realiseerde hij zich dat de vogel was gevlogen.
Johans leger had zich in beweging gezet in de richting van Raab (Győr). Deze stad beschikte over oude vestingwerken, die op orders van aartshertog Jozef in de laatste weken haastig in staat van verdediging waren gebracht. Om de stad en zijn wallen enigszins te beschermen tegen een directe aanval, waren extra veldschansen opgeworpen. Hoewel deze nieuwe veldwerken omvangrijk van opzet waren, was er feitelijk slechts één omwalling die voldoende bescherming bood tegen kanonvuur. Bij een Frans bombardement zou de stad wellicht een week kunnen stand houden, zo was de inschatting van de Oostenrijkse militaire autoriteiten. Inundaties in het voorland zouden de opmars van de vijand nog langer kunnen vertragen. Een overrompeling van de stad door Franse ruiterij was door de genomen maatregelen in elk geval uitgesloten.[128]
Jozef gebruikte Raab als basis om de *Insurrectio* te verzamelen en – zo goed en kwaad als mogelijk was – te oefenen. Raab lag op het punt waar vele zijarmen van de Donau samenkwamen. Het lag strategisch tussen de belangrijke bruggen van Pressburg (Bratislava) en Komorn (Komárno).
Al tijdens de mars van Körmend naar Raab werd het Johan duidelijk dat Eugène hem op de hielen zat. Wat de bedoelingen van Eugène waren of hoe sterk diens legermacht was, wist Johan niet. Tot 11 juni slaagde Johan erin om het contact met de vijand te vermijden, maar op 12 juni raakten ruiters van de Franse voorhoede slaags met de Oostenrijkse achterhoede. In de loop van de dag besloot Johan een kleine eenheid achter te laten in Pápa. Deze eenheid vocht daar de hele middag met Franse troepen en dekte zo de aftocht van de hoofdmacht. Op dezelfde dag voegden zich de eerste eenheden van Jozefs *Insurrectio* bij het leger. Johan had de staat van de *Insurrectio* al kunnen

128 Wöber, *1809. Die Napoleonische Epoche in Ungarn,* 48.

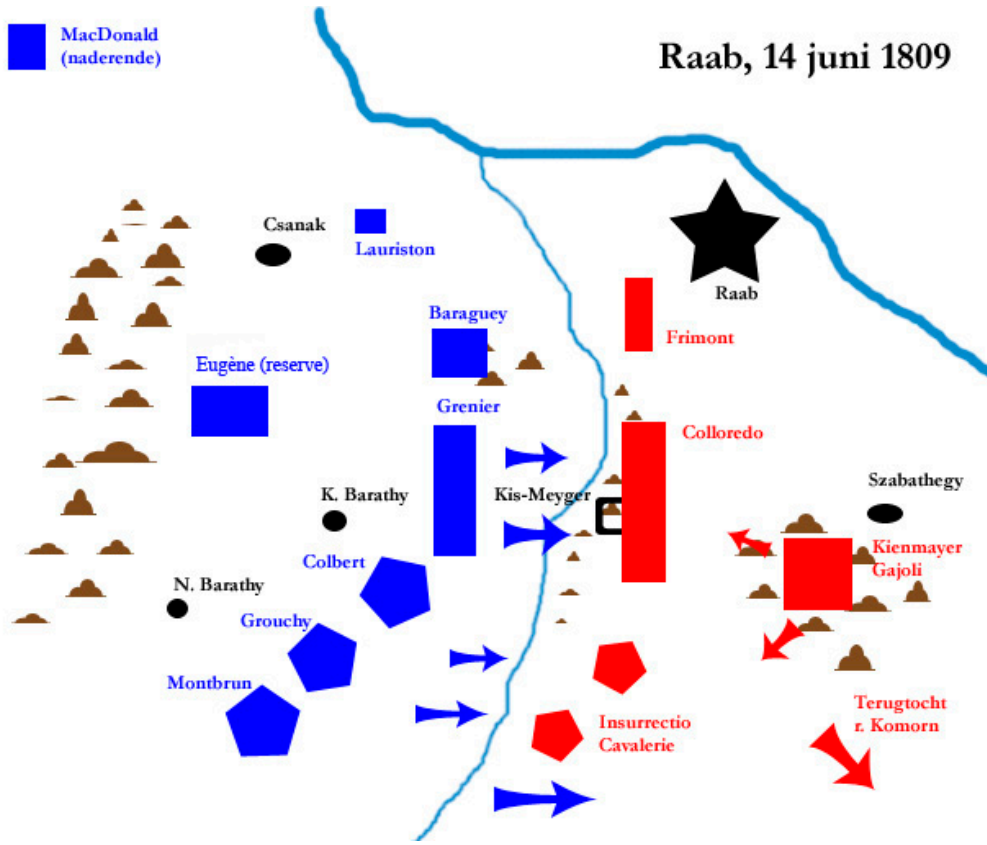
beoordelen toen hij zich enkele dagen eerder naar Raab had begeven voor overleg met aartshertog Jozef. De soldaten van de *Insurrectio* waren slecht gekleed en slecht bewapend, terwijl de ruiterij bovendien over te weinig paarden beschikte en nauwelijks geoefend was. Dat de Hongaarse militairen vooral uit leden van de lagere adel waren gerekruteerd, drukte Johans stemming verder. Zijn aloude tegenzin tegenover deze militievorm speelde hem parten. Waarom mobiliseerde men de *adel* – in Johans ogen een decadente sociale groep – terwijl het veel zinniger was om *burgers* te bewapenen die wat te winnen, maar ook wat te verliezen hadden? Johan was verbitterd over het feit dat er nooit geld of middelen ter beschikking waren gesteld voor deze militie, toen daar de mogelijkheden voor waren. In dat opzicht lag zijn sympathie wel bij de *Insurrectio*. Net als bij de *Landwehr* was de organisatie te laat op gang gekomen en werd ze met te weinig middelen ondersteund. Johan schreef hierover: *'überhaupt mangelte es ihr an vielem Notwendigen, manche Divisionen waren schlecht beritten, die meisten nicht im stande, ihre Pferde zu lenken, da sie noch nicht zäumen und satteln konnten, und doch war dieser der bessere Teil der Truppe. Dass Fussvolk gar nicht geübt, unbekannnt mit dem Gebrauch des Gewehres, kam das erste mal zusammen und sollte ohne die geringste Bildung an den Feind geführt werden. An des Palatins sorgfalt hatte es hier nicht gefehlt, doch die unselige Maxime, was nicht reguläre Truppen waren, stiefmütterlich zu behandeln, hatte hier alle Anstalten verzögert und dann in Armatur und Ausrüstungssorten das Schlechteste verschafft.'* [129]

Johans neerbuigende oordeel over de *Insurrectio* werd gedeeld door enkele van zijn vijanden, die in hun memoires opmerkten dat de Hongaren hun geen kwaad hart toe droegen en niet gemotiveerd waren om voor de Habsburgers in het strijdperk te treden. *Chasseur-à-cheval* Henckens maakte her en der een praatje met Hongaarse boeren en noteerde in zijn dagboek dat ze zelfs ronduit voor Frankrijk en tegen 'Oostenrijk' waren, hoewel er sinds de verhuizing van keizer Frans naar Boeda wel iets van warme gevoelens was herleefd.[130]

Op 15 mei had Napoleon een proclamatie uitgevaardigd, waarin hij de Hongaren had opgeroepen om partij te kiezen voor de Fransen en voor hun onafhankelijkheid te vechten tegen de Oostenrijkse keizer. Ongetwijfeld droeg dit bij aan de indruk van vele Habsburgers dat Napoleon uit was op de opdeling van Oostenrijk. De proclamatie was bovendien een poging om het mobiliseren van de *Insurrectio* te bemoeilijken. In hetzelfde licht moeten we proclamatie van 13 mei zien, waarin Napoleon de *Landwehr* als een niet-militaire organisatie betitelde en dreigde om de eigendommen en huizen

129 Johan, *Feldzugserzählung,* 163.

130 Henckens, *Mémoires,* 75.

Schematische weergave van de gevechten bij Raab (Györ), 14 juni 1809

van *Landwehr* officieren te confisqueren als zij niet binnen veertien dagen op hun erven zouden terugkeren.[131]

Hieruit blijkt hoe belangrijk de pogingen van Johan waren geweest om van de *Landwehr* een geüniformeerde organisatie te maken. Na afloop van de slag bij Raab dreigde de Fransen gevangengenomen *Landwehrmänner* te executeren. De officier van de desbetreffende eenheid schreef dat dit vermoedelijk kwam omdat de soldaten *‚an dem Hut und aus den unter seinem Janker versehenen eigenen Kleidern für Bauern gehalten wurden; und dieses umso mehr, wenn ihm der Janker genommen wurde, er kein militärisches Zeichen mehr gehabt hatte‘*. Per koerier liet Johan het dreigement overbrengen om voor elke geëxecuteerde Oostenrijkse *Landwehrmann* twee

131 Wöber, *1809. Die Napoleonische Epoche in Ungarn*, 46.

gevangengenomen Franse militairen te executeren. Dat hielp: terwijl de gevangenen al op het executieveld stonden, trok prins Eugène het bevel tot de executie weer in.[132] De nadruk die Johan had gelegd op de militaire organisatie van de *Landwehr*, ook al bestond deze uit bewapende burgers, had dus een reële basis. Johan had het gevaar correct ingeschat, dat de vijand ongeüniformeerde *Landwehrmänner* buiten het oorlogsrecht zou stellen.

Daags na de achterhoedegevechten arriveerde Johan met zijn troepen in en voor Raab. Gecombineerd met de troepen van Jozef, telde dit Oostenrijkse leger ongeveer dertigduizend man.[133] Circa tienduizend van deze manschappen behoorden tot de *Insurrectio,* terwijl nog eens vijfduizend soldaten van de *Landwehr* deel uitmaakten van Johans leger. In oefening en ervaring was Johans leger dus de mindere van dat van Eugène, dat in snel tempo naderde. Johan was zich hier niet van bewust. In het Oostenrijkse hoofdkwartier meende men dat het Franse leger tussen de twaalf- en twintigduizend man telde.[134] Daar stond tegenover dat de Oostenrijkers, mede door het achterhoedegevecht bij Pápa op 12 en 13 juni, voldoende tijd hadden gehad om veldversterkingen op te werpen en gunstige posities in te nemen.

Voor het eerst sinds de slag aan de Piave was Johan in een positie om de opmars van Eugène te weerstaan. Wat waren de laatste orders van de Oostenrijkse hoofdkwartieren? Zowel van de keizer als van de *Generalissimus* waren er berichten. De keizer liet weten, dat hij de terugtocht van Johan naar Raab 'billijkte' en dat hij het commando over de verenigde troepen van Jozef (de *Insurrectio*) aan Johan overdroeg. Karel had een uitgebreid pakket orders. Johan moest de stelling bij Raab verdedigen, offensief ageren tegen Eugène en een detachement van achtduizend militairen, van wie minstens vierduizend man van reguliere eenheden, naar Pressburg sturen, dat werd bedreigd door de Franse maarschalk Davout. Niet voor het eerst in deze veldtocht voelde Johan zich onbegrepen. Hoe kon hij, net nu zijn leger weer op gevechtskracht was, achtduizend man missen en desondanks Raab verdedigen, ja zelfs een tegenaanval op touw zetten?[135] In de vorige brief had Karel nog zo aangedrongen op concentratie van krachten, wat voor Johan neer zou komen op een terugtocht om zich bij de hoofdmacht te voegen!

De overwinning bij Aspern en Essling had de leden van de generale staf blijkbaar het gevoel voor realiteit doen verliezen. Johan kreeg de indruk dat ze wonderen van hem

---

132 Wöber, *1809. Die Napoleonische Epoche in Ungarn,* 139-140.

133 Wanneer men de troepen voor en in Raab meetelt (*Insurrectio*) ongeveer 35.000.

134 Wöber, *1809. Die Napoleonische Epoche in Ungarn,* 42, 62.

135 'dieser Befehl (…) ist nur ein zu deutlicher Beweis, wie aufgeblasen durch den Erfolg bei Aspern man war, und was für Sachen man von andern verlangte, ohne selbst mitzuwirken'. Johan, *Feldzugserzählung,* 163.

verwachtten, terwijl ze zelf geen poot uit staken. Toch was er een lichtpuntje. De orders van de *Generalissimus* legden de nadruk op de verdediging van Raab, wat Johan de gelegenheid bood om ten zuiden van deze stad strijd te leveren met Eugène. Waarom zou Raab geen tweede Sacile kunnen worden? Johan wist dat hij de troepen,die hij zou volgens de instructies zou moeten detacheren naar Pressburg niet missen kon. Hij maakte daarom geen aanstalten om dit deel van de orders uit te voeren. Wel hield hij er bij het opzetten van zijn krijgsplannen rekening mee, dat de terugtocht van het hele leger naar Komorn en vandaar naar Pressburg altijd mogelijk zou moeten blijven.
Raab ligt ten zuiden van de Kleine Donau, een rivier die alleen via bruggen over te steken was. De rivier de Raab mondde bij de gelijknamige stad uit in de Kleine Donau. Verder stroomde er een andere kleine rivier, de Rabnitz. Tussen de Raab en de Rabnitz hadden de Oostenrijkers nieuwe veldschansen aangelegd. Ten zuiden van de stad liggen twee heuvelruggen – die van Csanak en Szabadhegy – die parallel aan elkaar lopen in zuidwaartse richting. Csanak is een smalle, ietwat steile heuvelrug, langgerekt van vorm en in 1809 bedekt met wijngaarden. De heuvels van Szabadhegy vormen meer een groot plateau. Tussen beide heuvelruggen door loopt een beek, de Pancza. Deze was weliswaar doorwaadbaar, maar was voor ruiterij een lastig obstakel vanwege de steile oevers. De weg naar Komorn liep vanaf Raab naar het oosten, achter het plateau van Csanak langs. Wie het plateau beheerste, kon de weg eenvoudig met artillerie bestrijken.
Terwijl een kleine achterhoede de heuvels van Csanak bewaakte, stelde de Oostenrijkse generale staf de hoofdmacht van het leger op langs de Pancza. Aan de linkerflank, die werd gedekt door een moerasachtig gebied, stelde Johan het grootste deel van de ruiterij van de *Insurrectio* op, aangevuld met enkele reguliere regimenten cavalerie. Het was de taak van deze troepen om het vlakke terrein achter de beek te verdedigen en te verhinderen dat de vijand om de Oostenrijks-Hongaarse stellingen heen kon trekken. In het centrum waren een boerenhofstede – Kis-Megyer – en een kapel omgebouwd tot forten. Met name de hofstede, die omringd werd door een stenen muur, gaf kracht aan de verdedigende stelling. De muur was bestand tegen kanonvuur, terwijl het hoofdgebouw slechts spaarzaam was voorzien van vensters en deuren. In de hofstede legerde Johan een combinatie van veteranen uit het Hongaarse regiment onder commando van graaf Franz Xaver Saint-Julien, dat zich bij de gevechtshandelingen in Italië had onderscheiden, en een tweetal compagnieën *Landwehr*. Hieronder was de compagnie van kapitein Karl Schmutz, een man die als aanvoerder van zijn compagnie al in 1808 indruk op de aartshertog had gemaakt en wiens lot ook in zijn latere leven aan dat van Johan verbonden zou zijn.[136] Kis-Megyer was een formidabele stelling, die

136 Zehetbauer, *Landwehr gegen Napoleon,* 74. Schmutz zou later werken voor Johan in

moest dienen als een golfbreker van de Frans-Italiaanse aanvalsgolf. Rondom de kapel en boerderij stonden diverse batterijen artillerie opgesteld, evenals troepen van de divisie van Colloredo. Op het plateau van Szabadhegy, achter de verdedigingslinie, hield Johan enkele brigades in reserve, net als een aantal bataljons grenadiers en *Landwehr*. Johan gokte erop dat de Fransen zich net als bij Sacile zouden vastlopen in een stugge verdediging, die optimaal gebruik zou maken van de mogelijkheden van het terrein. Vervolgens zouden Johans reserves een efficiënte tegenaanval kunnen inzetten. Johans rechterflank werd bezet door Frimont, die een combinatie leidde van ervaren ruiterij, *Insurrectio*, *Landwehr* en enkele eenheden *Grenzer*. Frimont moest de weg naar Raab dekken. Bij een Franse aanval op het Oostenrijkse centrum, zou hij de Fransen in de flank bedreigen.

Op 13 juni vielen de Fransen de Oostenrijkse achterhoede op de Csanak-heuvels aan. Eugène had vrijwel zijn gehele leger bij de hand: twee divisies dragonders, de lichte ruiterij van Sahuc, de Franse infanterie in een korps onder Grenier, de Italiaanse infanterie in een korps onder Baraguey d'Hilliers, de divisie uit Baden en tenslotte de Italiaanse garde. In totaal beschikte hij over meer dan 33.000 man reguliere troepen. De aanval op de Csanak-heuvels had een wisselvallig verloop, maar in de loop van de dag trokken de Oostenrijkers zich terug op hun eigenlijke verdedigingslinie aan de Pancza. De dag van 14 juni zou de beslissing brengen.

De slag bij Raab is omstreden. Dat de uitkomst van de veldslag door vriend en vijand anders werd geïnterpreteerd, is op zichzelf niet zo verrassend. Van het verloop van de veldslag bestaan bestaan evenwel ook diverse beschrijvingen, die elkaar op veel punten uitsluiten. Nagenoeg alle betrokkenen van hoge rang poogden achteraf hun naam te zuiveren: Eugène probeerde uit te leggen waarom hij Johans leger niet had kunnen vernietigen, Johan probeerde uit te leggen waarom hij zich had moeten terugtrekken, en MacDonald waarom hij niet deel had genomen aan de veldslag. Daarnaast grepen vele individuele soldaten aan weerszijden – onder wie Henckens en Schmutz – de slag aan om de heldhaftigheid van hun wapenbroeders te onderstrepen.

De Franse aanval begon relatief laat, rond een uur of één in de middag. Voorafgegaan door Franse *tirailleurs* staken aanvalscolonnes infanterie van Grenier de beek over. Zij poogden de boerenhofstede en de kapel in bezit te nemen, maar hun opmars werd tot staan gebracht door de verdedigers van Kis-Megyer en door de Oostenrijkse kanonnen die hier stonden opgesteld. Daarop stuurde Eugène Franse grenadiers naar voren, waarna de vuurgevechten zich verhevigden. Johan besloot tot een tegenaanval op een Italiaanse divisie van Baraguey's korps. Deze aanval was succesvol: zowel Franse als

een functie als secretaris en bij het leesgezelschap en de bibliotheek aan het Joanneum.

Oostenrijkse bronnen maken gewag van bajonetcharges die troepen van Jellačić en Colloredo uitvoerden op de Fransen en Italianen, die het veroverde terrein weer prijs moesten geven.

Hoe erg was de Frans-Italiaanse terugtocht? Was er sprake van wanorde, van vlucht? Had Johan de slag kunnen winnen als hij hier al zijn reserves had ingezet, de grenadiers voorop? Misschien was dat het geval, maar hij zou dan wel het voortbestaan van zijn leger op het spel hebben gezet. Eugène had immers nog twee infanteriedivisies (waaronder de Italiaanse garde) in reserve. Johan wist bovendien niet waar MacDonalds legerkorps zich bevond. Wanneer de aanval zou mislukken, dan zou Johan zich in het open veld hebben bevonden. Eugène slaagde er naar eigen zeggen in – en leden van zijn staf beaamden dit naderhand – om de orde in zijn troepen te herstellen. De inzet van Lauristons divisie was vervolgens voldoende om de Oostenrijkse tegenaanval te stoppen. Kort daarop zou, aldus deze lezing, ook de hoeve van Kis-Megyer in Franse handen zijn gevallen. MacDonald gaf een andere lezing van de feiten. Precies op het cruciale moment kwamen zijn troepen in het zicht van de strijdende partijen, zij het nog ver achter de Franse linies. In zijn memoires hield MacDonald vol dat Eugène zijn troepen niet meer onder controle had en dat de komst van MacDonalds troepen – die niet meer aan de slag zouden deelnemen – een fiasco voorkwam. In zijn memoires gaf MacDonald aan dat hij op eigen initiatief vanuit Pápa Eugène te hulp was geschoten. Eugène beweerde daarentegen dat hij op 13 juni een bevel aan MacDonald had gestuurd om zich onverwijld bij de hoofdmacht te vervoegen.[137]

Hoe het ook zij, de Oostenrijkse tegenaanval zou vroeg of laat toch zijn vastgelopen op de bijna negenduizend verse soldaten van MacDonald. Deze troepen namen echter zelf geen deel aan de slag en het lijkt erop dat ze niet eens werden opgemerkt, in ieder geval niet in het Oostenrijkse hoofdkwartier. In zijn *Feldzugserzählung* en in zijn correspondentie met Karel benadrukte Johan, dat hij de tegenaanval zelf had afgeblazen en tot de terugtocht had besloten, omdat zijn linkerflank uiteen was gevallen. De manschappen van de *Insurrectio* waren om drie à vier uur in de middag op de vlucht geslagen en hadden het strijdtoneel in grote wanorde verlaten. Wat was er gebeurd? Franse bronnen maken gewag van hevige cavaleriegevechten, waarin Eugènes dragonders uiteindelijk de overmacht verkregen. Johan had evenwel niet de indruk dat de *Insurrectio* het zo zwaar te verduren had gehad. Hij meende eenvoudigweg dat ze helemaal niet in staat was een gevecht te leveren: *'die Insurrection war nicht vorzubringen (...) sie zogen sich vor einer 3mal schwächeren Reiterei immer zurück, einige Abtheilungen ganz*

137 MacDonald, *Recollections,* 154. Epstein volgt vooral Eugene's memoires en diens stafchef Vaudoncourt. Epstein, *Prince Eugene at war,* 128.

weg… Die immer zurückgehende Insurrections-Cavallerie, die nicht mehr zu halten war, zog gegen Komorn und entblöste die Communications-straße; es war die höchste Zeit: ich befahl den Rückzug.' [138] Johan vergiste zich in elk geval in de omvang van de Franse ruiterij, die zeker niet geringer was dan die van de *Insurrectio*. De Franse cavalerie was bovendien beter getraind. Ging de ware toedracht schuil in de nevelen van het slagveld? Modern onderzoek in Hongaarse bronnen lijkt het beeld te bevestigen van een hevig handgemeen, hoewel het geringe aandeel van de Hongaarse verliezen in de totale verliezen aan Oostenrijkse zijde dit beeld weer nuanceert.[139] De Franse druk op de Oostenrijkse linkervleugel was in elk geval te groot voor de Oostenrijkers om de veldslag te kunnen voortzetten. De Franse ruiterij had kwalitatief een te groot overwicht op de onervaren en ongetrainde *Insurrectio*.

Om de aftocht te dekken, rukte de reserve van Johan op in de formatie van *bataillon en masse*. In deze formatie kon de reserve aanvallen van de Franse ruiterij afslaan, terwijl de fronttroepen zich onder dekking van de reserve – met name de grenadiers – konden terugtrekken. De bataljons grenadiers vormden een ware rots in de branding: velen van hen sneuvelden of werden gevangengenomen, maar de Fransen wisten op geen enkel moment hun stelling te doorbreken. Als dat de Fransen wel zou zijn gelukt, dan zouden zij de ordelijke terugtocht van het Oostenrijkse leger hebben kunnen veranderen in een chaotische vlucht. Henckens herinnerde zich de charges op de Oostenrijkse egelstellingen: *'A 6 heures et demie le 8e chasseurs, qui était de nouveau plus avancé que nous, se jeta sur l'ennemi, qui, sous la protection d'un regiment cavalerie, s'était formé en un grand carré et attendait les charges du 8ème de pied ferme. Une demi heure après le général Sahuc nous jeta tous dans la mêlée pour soutenir le 8e chasseurs, qui commençait à battre en retraite, le carré se soutenant encore, tandis qu'un renfort de cavalerie était venu pour soutenir le carré enemi; je n'ai jamais vu mêlée pareille; presque tout ce qui était devant nous fut tué ou fait prisonnier.'* [140]

Ook elders op het slagveld werd nog gevochten. In weerwil van Eugènes bewering dat hij de hoeve Kis-Megyer al in de loop van de middag had ingenomen, geven Oostenrijkse verslagen aan dat de verdedigers van de hoeve tot vroeg in de avond stand hielden. Vermoedelijk heeft Eugène het moment gezien waarop Franse grenadiers over de muren klommen en heeft hij daaruit afgeleid dat de hoeve was ingenomen. De verdedigers hadden zich echter verschanst in het hoofdgebouw en vochten daar nog uren door,

138 Johan aan Karel, 16 juni, in: Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann,* 88.

139 Ferdi Irmfried Wöber, *1809. Die Napoleonische Epoche in Ungarn* (Wenen 2009) 92-94.

140 Henckens, *Mémoires,* 79.

ook al raakte hun munitie op. Koeriers van de aartshertog hadden de hoeve niet meer kunnen bereiken, waardoor de commandant van de hoeve, majoor Hummel, niet wist dat de hoofdmacht zich al had teruggetrokken. Ook Hummels mannen konden vanuit de hoeve geen contact meer leggen met andere Oostenrijkse eenheden: *'Ungeachtet viele Leute blessiert und tot blieben, hielt die Mannschaft tapfer aus, und es wurde sowohl von der Landwehr als [door de regimenten] Strassoldo und Saint Julien um Patronen geschickt; allein die Unteroffiziere kamen immer leer zurück. Endlich, als bereits mein Pferd blessiert und mein Hut von Kartäschen durchschlagen war, der Feind uns von den rechten Flanke mit Kanonen zu beschiessen anfing, so schickte ich den Bataillonsadjudanten Unterleutnant Khun zo Pferd an Seine kaiserliche Hoheit und liess um Patronen bitten, der nicht mehr zurückgekommen ist; man war daher gezwungen, von allen Toten und Blessierten die Patronen zusammenzusuchen und auszuteilen.'* [141] Uiteindelijk moest Hummel zich overgeven. Onder de gevangenen was Karl Schmutz, die zwaar was gewond door een schot in de zij.

Eugènes leger bivakkeerde op het slagveld, terwijl Johan zich terug trok op Komorn. De meeste leden van de *Insurrectio* werden in Raab gelegerd of verzamelden zich juist ver in het achterland. De Fransen waren de winnaars van de veldslag. Niet alleen hadden zij de vijand verdreven en enkele belangrijke strategische voordelen behaald, ook waren hun verliezen kleiner. Aan Frans-Italiaanse zijde waren er circa 3.500 doden, gewonden en gevangenen, tegenover circa 6.000 aan Oostenrijks-Hongaarse zijde. De grootste verliezen leed het Oostenrijkse leger tijdens de terugtocht naar Komorn. Daar stond tegenover dat de Oostenrijkers bewezen hadden dat ze nog steeds tot een serieus gevecht in staat waren. De heldhaftigheid van vooral de *Landwehr* uit Graz, die had meegeholpen om de hoeve van Kis-Megyer tot het uiterste te verdedigen, maakte grote indruk op vriend en vijand. Hoewel Johan niet meer in staat zou zijn tot offensieve acties ten zuiden van de Donau, was Eugène er niet in geslaagd om Johan definitief uit te schakelen. Het grootste deel van Johans leger bevond zich nu in goede orde op de noordelijke oever van de Donau en kon Pressburg versterken of zich bij de hoofdmacht van Karel voegen. Napoleon was echter tevreden, aangezien Johan de Franse flanken niet langer kon bedreigen. De Franse keizer bereidde een concentratie van zijn troepen voor – inclusief de eenheden van Eugène – teneinde de beslissende confrontatie met Karel aan de overzijde van de Donau aan te gaan. De overwinning bij Raab maakte dit mogelijk. Napoleon riep 14 juni, de 'verjaardag van Marengo', daarom uit tot een officiële feestdag voor zijn leger. Voor Johan zou 14 juni altijd een dag van gemengde gevoelens blijven.

141 Zehetbauer, *Landwehr gegen Napoleon,* 298.

TERUGTOCHT OVER DE DONAU

Nu het leger van Johan zich over de Donau had teruggetrokken, was het de vraag of de Fransen erin zouden slagen om ten oosten van Wenen een bruggenhoofd over de Donau in handen te krijgen. Hiervoor kwamen alleen de bruggen bij Pressburg en bij Komorn nog in aanmerking. De laatste bruggen had Johan benut voor zijn terugtocht. Pressburg lag relatief dicht bij de kampen van de grote legers van Karel en Napoleon, en werd bedreigd door de Franse maarschalk Davout. Vanaf de zuidelijke oever van de Donau beschoot hij de Oostenrijkse stellingen. De Oostenrijkers hadden zich opgesteld op bebouwde eilanden in de rivier en in de aangrenzende wijken aan de noordoever. Karel maakte zich grote zorgen over het behoud van Pressburg, zoals we al zagen bij zijn opdracht aan Johan om het garnizoen van die stad met achtduizend man te versterken. Raab werd nog door een Hongaars garnizoen verdedigd, maar vriend en vijand gingen ervan uit dat het garnizoen een Franse aanval slechts een korte tijd zou kunnen weerstaan. Als de Fransen Raab in handen zouden hebben, zouden zij de Donau nog steeds kunnen oversteken. Hiervoor was een aanval op Komorn noodzakelijk. De verdediging van deze stad was echter echter zwaar versterkt door Johan.

Overal drongen de Fransen aan. De divisie uit Baden belegerde Raab, troepen van Davout belegerden Pressburg en Eugène trok in de richting van Komorn. Eugène had orders om de brug over de Donau over te steken of, als dat niet zou lukken, de brug te vernietigen teneinde de dreiging van een Oostenrijkse oversteek geheel weg te nemen. Rusca was ondertussen met zijn divisie in Graz, waar het Oostenrijkse garnizoen stand hield in de citadel.

Dit was de situatie op het moment waarop Johan zijn leger in relatieve veiligheid bracht. In de nacht van 16 op 17 juni zond hij vanuit Komorn een koerier naar het Oostenrijkse hoofdkwartier met een verslag van de veldslag bij Raab en een beschrijving van de toestand waarin zijn leger verkeerde. Johan schreef dat Raab ongeveer tien dagen zou kunnen standhouden bij een belegering. Hij had orders gegeven om te onderzoeken of het mogelijk was verder naar het noordwesten de Donau over te steken en zo Raab enigszins te ontlasten. Zijn eigen leger had een dag of twee, drie nodig om op adem te komen. Hij beloofde versterkingen naar Pressburg en Komorn te sturen, maar gaf tegelijk aan dat hij daardoor zo verzwakt zou raken dat zijn eigen korps tot weinig meer in staat zou zijn. Hij hoopte in de nabije toekomst bij Komorn de Donau weer over te steken om zich met Chasteler en Gyulai te kunnen verenigen. Deze generaals rukten op in de richting van Graz, hetgeen de Oostenrijkers enige kans gaf om offensief te opereren. Johans bericht was een poging om direct met Karel te communiceren en te ontkomen aan de invloed van diens gezant, *General-Major* Von Wimpffen. Karel had Wimpffen

naar het leger van Johan leger gezonden. Johan was niet alleen onaangenaam verrast door de orders van Karel die Wimpffen bij zich droeg, maar ook door het optreden van Wimpffen persoonlijk. Hij gedroeg zich als een schoolmeester die een recalcitrante leerling bestraffend toespreekt. De brief van Karel die hij aan Johan overhandigde, bevatte kritiek op het verloop van de slag bij Raab. Verder bracht Wimpffen mondelinge orders om Komorn te verdedigen, Davouts troepen tegenover Pressburg te verjagen en tegelijkertijd Raab te ontzetten, door via een pontonbrug de Donau over te steken. Johan beschikte noch over een pontonbrug, noch over troepen om deze opdrachten uit te voeren: hij had slechts zestienduizend man over. Johan voelde zich persoonlijk beledigd. Zijn secretaris, Hormayr, schreef later vol bitterheid over Wimpffen: *'Dieser sonst so vernüftige Mann war vor Hochmuth und Eigendünkel verloren. Er dachte sich als den Sieger von Aspern, behandelte alle wie sterbliche, die weit unter den Gesichtskreis seiner Ideen und Verdienste waren.'* [142]

Intussen trok Chasteler verder noordwaarts, waardoor Eugène bij Komorn niet al te voortvarend te werk durfde te gaan. Als hij bij deze stad de Donau zou oversteken, kon hij in de rug bedreigd worden door Chasteler en Ignatius Gyulai. Laatstgenoemde generaal verjoeg Rusca op 25 juni uit Graz en stichtte daarmee de nodige verwarring in het Franse kamp. Het Franse hoofdkwartier verkeerde in onzekerheid over de sterkte van het oude Oostenrijkse IXe korps en achtte het noodzakelijk dat Marmont, die was opgerukt uit Dalmatië, een verdere opmars van Gyulai blokkeerde. Johan liet een sterk garnizoen in Komorn achter en trok, conform de orders die Wimpffen had overgebracht, langs de linkeroever van de Donau naar Csicso. Zijn verkenners waren erin geslaagd om daar een groot aantal boten bijeen te brengen. Johan hoopte dat de Fransen geen weet zouden krijgen van de op handen zijnde oversteek en dat hij in nachtelijke uren zijn leger veilig op de zuidelijke oever van de Donau zou kunnen krijgen om nogmaals op te rukken naar Raab.

Toen Johan op 21 juni met zijn troepen aankwam in de omgeving van Csicso, lagen er evenwel nieuwe orders uit Deutsch-Wagram klaar. Dit keer gaf Karel het bevel om de pogingen op te geven om Raab te ontzetten. In plaats daarvan diende Johan Pressburg te beschermen en moest hij zich gereed houden om vanuit Pressburg een offensief uit te voeren. Karel suggereerde dat hij binnenkort zelf een aanval zou inzetten: *'Ich bin entschlossen, eine andere Operation vorzunehmen, wodurch auch Raab, wenn es sich bis dahin hält, entsetzt werden würde.'* [143] Het is een raadsel, waarom Karel zo vaag bleef in deze orders. Het was bij een offensief toch van belang, dat alle onafhankelijk

142 Von Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann,* 105.

143 Von Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann,* 109.

opererende generaals op de hoogte waren van de geplande bewegingen van de hoofdmacht?
Johan raakte hopeloos gefrustreerd. De orders die hij kreeg, spraken elkaar niet alleen tegen, maar lieten hem ook volledig in het ongewisse over het algemene strijdplan. Wanneer zaken fout liepen, zoals bij Raab, zou hij degene zijn die de kritiek mocht incasseren. Nog op dezelfde dag – 21 juni 1809 – schreef Johan een lange brief aan graaf Stadion, de minister van Buitenlandse Zaken, waarin hij alle frustratie van zich af schreef. *'Bester Graf! Seitdem ich Ihnen schrieb, hat sich hier Vieles geändert. Ihnen wird bekannt sein, daß ich auf Befehl, der 3mal erneuert wurde, gezwungen war, Raab zuzueilen und meine vorteilhafte Aufstellung bei Körmend zu verlassen, so wie alle meine Pläne in Rücksicht der Vereinigung all der mir zueilenden Streitkräfte aufzugeben (…) Ich war Vormittags in Raab angelangt, Nachmittags griff uns der Feind an, er wurde zurükgetrieben (…) den folgenden Tag begann eines der mörderischesten Gefechte, meine Leute hielten muthig Stand, die anderen liefen davon (…), und so geschah es, daß ich Abends den Rückzug antreten mußte, der in Ordnung geschah (…). In Comorn enthalte ich den Befehl, Raab zu entsetzen, ohne Brücke über die Donau zu gehen und [das mit] nunmehr geringeren Kräften; (…) Wie ich dieses Alles jetzt bewerken wirde, weiß ich nicht, ich werde versuchen…*
Ein aufrichtiges Wort schadet nie. Die große Armee, die unbeweglich auf ihren Lorbeeren ruht, während sie von ihren schwachen Satelitten fordert, daß sie Sachen unternehmen sollen, die weder mit der zu berechnenden Zeit noch Kräften übereinstimmen, wird noch lange so bleiben…' [144]
Het vertrouwen van Johan en Karel in elkaar was inmiddels volledig verdwenen. Karel had weinig fiducie meer in Johans gehoorzaamheid en overspoelde hem met brieven en bevelen, terwijl Johan op zijn beurt het gevoel had dat Karel hem de kastanjes uit het vuur liet halen, terwijl 'het grote leger op zijn lauweren rustte'. Johan gehoorzaamde dit keer echter vrijwel meteen, al bezorgde de berusting hem ongetwijfeld een bittere smaak. Zijn troepen braken de voorbereiding voor een oversteek van de Donau af, keerden Raab de rug toe en aanvaardden de mars naar Pressburg.
Johan was er zich niet van bewust dat de de tegenstrijdige orders die hij van Karel ontving, een gevolg waren van diens grote oorlogsmoeheid. Karel was ervan overtuigd dat Oostenrijk de oorlog nooit zou kunnen winnen zonder continentale bondgenoten. Italië was verloren, de Duitse staten waren Napoleon trouw gebleven, terwijl ook Rusland partij had gekozen voor de Fransen. Karel probeerde Frans ertoe over te halen om onderhandelingen met Napoleon aan te knopen. Hoop op een overwinning

144 Von Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann,* 111-112.

bezat Karel niet meer. Het was juist Stadion, aan wie Johan zijn brief vol frustraties had gezonden, die er bij Frans op aandrong de oorlog voort te zetten. Stadions visie verschilde van die van Karel. Stadion meende dat de Engelsen op het punt stonden om een landing in Duitsland uit te voeren. De Engelse marine bedreigde Napels, waar Joachim Murat (1767-1815) koning was geworden. In Spanje was een Engels leger met succes actief.[145] Frans bezweek weliswaar voor Stadions argumenten, maar had geen strijdplan. De sfeer van wantrouwen tussen het hoofdkwartier van *Generalissimus* Karel en het hof van keizer Frans gaf aan stafofficieren als Wimpffen vrij spel. Het gevolg was dat het Oostenrijkse leger rond 20 juni niet meer centraal werd aangestuurd. Er verlieten zoveel tegenstrijdige orders het hoofdkwartier, dat commandanten niet meer wisten of het nut had om deze orders op te volgen. Dit uiteenvallen van de Oostenrijkse commandostructuur zou de belangrijkste oorzaak worden voor de nederlaag in de slag bij Wagram.
Op dezelfde dag waarop Johan in Pressburg arriveerde, 25 juni, capituleerde Raab. Voor de Fransen viel hiermee de dreiging van een Oostenrijkse tegenaanval weg. Aan de andere kant verdedigden de Oostenrijkers Pressburg en Komorn zo krachtig, dat het onwaarschijnlijk was dat de Fransen hier de Donau konden oversteken. De strategische situatie zat op slot. Bij Wagram, Pressburg en Komorn keken vijandige troepen aan weerszijden van de rivier elkaar aan. De Fransen hadden een reëel uitzicht op het doorbreken van de patstelling, de Oostenrijkers niet.

WAGRAM

Het grote manco aan Oostenrijkse zijde was het ontbreken van een overkoepelende strategie: de bevelhebbers reageerden op bewegingen van de tegenstander zonder zelf een doel voor ogen te hebben. Karel hoopte op een tweede Aspern en Essling. Als Napoleon de Donau weer zou oversteken, zou Karel daarop antwoorden met een tegenaanval. Hij had goede hoop dat zo'n tegenaanval net als in mei 1809 succesvol zou zijn.
Het initiatief lag dus bij de Franse keizer. Deze had al medio juni bepaald dat Lobau, het eiland in de Donau, opnieuw de uitvalsbasis zou vormen voor de aanval. Als afleidingsmanoeuvre zou hij een operatie beginnen aan de noordwestelijke zijde van het eiland, tegen de Oostenrijkse veldversterkingen bij de dorpen Aspern en Essling. Het eigenlijke offensief zou evenwel aan de oostelijke zijde van Lobau plaatsvinden, in

145 Rothenberg, *Napoleon's great adversary,* 206.

de nabijheid van het dorp Wagram. De troepen die hier via pontonbruggen een smalle arm van de Donau overstaken, zouden de Oostenrijkse veldversterkingen bij Aspern en Essling omzeilen.

Napoleon had geleerd van de slag bij Aspern en Essling. Hij maakte niet meer de fout om zijn tegenstander te onderschatten. Nu het Oostenrijkse leger zich in kwalitatief opzicht kon meten met het Franse leger, had Napoleon een numeriek overwicht nodig. Dat betekende dat hij alle beschikbare troepen diende te concentreren voor de beslissende slag. Voor het Franse hoofdkwartier was het offensief daarom vooral een kwestie van timing. Op welk moment kon het troepen onttrekken aan andere fronten? Hoe kon het bewerkstelligen dat de Franse reserves bijtijds op het slagveld arriveerden en de Oostenrijkse niet?

Aan het eind van juni verkeerde Napoleon hierover nog in dubio. Zolang het bruggenhoofd bij Pressburg in Oostenrijkse handen was, bleef de dreiging bestaan van een aanval van Johan of zijn korpscommandanten Chasteler en Gyulai. Terwijl Eugène de korpsen van Chasteler en Gyulai op afstand hield, kreeg Davout daarom opdracht kostte wat het kost Pressburg in te nemen. Napoleon liet Tirol voorlopig ontruimen: de troepen die nodig waren om deze regio te heroveren, kon hij beter gebruiken bij Wagram. Hij gaf Marmont de opdracht om zich zo snel mogelijk vanuit Slovenië naar het noorden te begeven en pogingen op te geven om Kroatië te bezetten. Ook Marmonts troepen waren nodig in de op handen zijnde confrontatie. Marmont trok eerst noordelijk in de richting van Graz, wat een gelukkige greep bleek, want tot grote schrik van de Fransen verscheen Gyulai op 25 juni voor Graz, waarna Rusca het beleg moest opgeven. Pas na de komst van Marmonts korps verjoegen de Franse troepen de Oostenrijkers uit de stad, waardoor de aanvoerlijnen vanuit Italië weer open lagen.[146] Davout was minder gelukkig en slaagde er niet in om vooruitgang te boeken bij Pressburg. Getergd stelde de ijzervreter een ultimatum aan de Oostenrijkse commandant: als de commandant de stad en het bruggenhoofd niet ontruimde, zou de Franse artillerie de stad in brand schieten. Als tegenprestatie zegde Davout – of beter gezegd diens afgezant – toe dat hij de Donau niet zou oversteken, als de Oostenrijkers de stad zouden ontruimen. Dat aan deze toezegging geen waarde mocht worden gehecht, blijkt uit orders van Napoleon: niemand hoger in rang dan een brigadegeneraal mocht het ultimatum tekenen, zodat het Franse opperbevel niet verplicht was om zich eraan te houden. De Oostenrijkse bevelhebber in Pressburg gaf geen krimp. In zijn resolute houding werd hij gesteund door Johan. Vervolgens bombardeerden de Fransen de stad inderdaad dagenlang, waarbij ze meer dan vierduizend projectielen afvuurden. Het illustreerde vooral hun

146 De citadel bleef in Oostenrijkse handen, opnieuw bevoorraad door I. Gyulai.

onmacht.[147]

Op 29 juni trok Napoleon de enige juiste conclusie: het was een idee-fixe om te proberen Pressburg in te nemen of Chasteler en Gyulai na te jagen. Het was beter om in het geheim alle troepen naar Wenen te dirigeren en zich op te maken voor het beslissende offensief tegen Karel. Eugène en Davout kregen orders om zich bij de hoofdmacht te voegen, terwijl een divisie van ongeveer vijfduizend man onder Baraguey d'Hilliers achterbleef in Pressburg. Marmont rukte op vanuit Graz. Davout en Eugène marcheerden niet direct langs de Donau, maar enkele kilometers ten zuidwesten van de oever. Op die manier waren hun troepenbewegingen niet zichtbaar voor Oostenrijkse verkenners. Op de avond van 4 juli bereikten Eugène en Davout Lobau. De grote Franse concentratie was begonnen.

Wat wisten de Oostenrijkers van deze bewegingen? En hoe lang hadden de Oostenrijkers nodig om erop te reageren? Het begin van de Franse manoeuvre bleef voor hen verborgen. Johan was zich niet bewust van de afmars van Davouts troepen. De ongeduldige Johan was niet naar Pressburg gekomen om naar de overkant van de Donau te kijken zonder iets te ondernemen. Vanaf zijn aankomst te Pressburg was het hem zonneklaar, dat hij 'iets' zou proberen te doen. Nadat het was afgelost door Johans korps, marcheerde het garnizoen van Pressburg – zes bataljons linie-infanterie en vier bataljons *Landwehr* – de stad uit, in de richting van Markgrafneusiedl, teneinde zich te voegen bij het leger van Karel. De bevelhebber van het garnizoen, *Feldmarschall-Leutnant* baron Vinzenz Ferrer Friedrich von Bianchi (1768-1855), bleef echter achter in Pressburg. Hij had instructies van Karel om Johan te steunen – maar ook om hem in de gaten te houden en ervoor te zorgen dat de orders van de *Generalissimus* stipt werden nageleefd.[148]

Johan had nu nog de beschikking over ongeveer vijftienduizend manschappen, die voor het merendeel behoorden tot het 'oude' VIIIe korps, aangevuld met de *Landwehr* uit Stiermarken. De *Insurrectio* was aan de velddienst onttrokken en vervulde op diverse plaatsen garnizoensdiensten. Omdat de Donau in de omgeving van Pressburg relatief ondiep is en daardoor gemakkelijk is over te steken, moest Johan zijn troepen over een groot gebied in en om Pressburg verspreiden. In de eerste fase van de Franse aanwezigheid in Pressburg, van 23 tot 29 juni, voerden de Fransen de druk op de verdediging steeds verder op. Het Franse bombardement, dat dag en nacht voortduurde, werd elke dag

147 Petre, *Napoleon and the archduke Charles,* 326-327; Rabbi Moshe Sofer, *Pressburg under siege. An autobiographical account.* Rabbi Abraham Yaakov Finkel ed. (New York, Londen en Jeruzalem 1991) 76.

148 Vergelijk de brief van Karel aan Bianchi, in: Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann*, 124. Voorts is het belangrijk om te beseffen dat Johans tocht naar Pressburg Karels *Hauptarmee* indirect al met tien infanteriebataljons had versterkt, aangezien het voormalige garnizoen zich bij diens hoofdmacht had kunnen voegen.

heviger. Vanuit Wenen voerden de Fransen extra geschut aan, wat werd opgemerkt door verkenners uit het leger van Karel. Laatstgenoemde deelde de informatie mee aan Johan, waarbij hij aangaf dat het behoud van het bruggenhoofd van groot belang was.[149] Het lijkt er sterk op dat de Oostenrijkse legerleiding tot zeer kort voor de slag bij Wagram in de veronderstelling verkeerde, dat de Fransen probeerden Pressburg in handen te krijgen.

Johan overlegde met de keizer, die op 26 juni in Pressburg was, met Bianchi, de bevelhebber van het garnizoen, en met zijn broer Jozef in Hongarije. Geen van hen wist wat Karel van Johan verwachtte of wat Karels plannen voor de nabije toekomst waren. Johans correspondentie met keizerin Maria Ludovika uit die dagen staat bol van frustratie over het gebrek aan leiding, een frustratie die de keizerin met haar antwoorden alleen maar voedde. De jonge keizerin was Johan zeer toegenegen. Die genegenheid was wederzijds. Johan zag dat de vitale vrouw teveel kwaliteiten had voor 'een puur passieve rol als echtgenote', zoals hij het omschreef. De aangetrouwde familieleden verkeerden in vergelijkbare omstandigheden. Beiden hadden het gevoel dat hun intellectuele vermogens en hun dadendrang niet konden gedijen aan het hof van hun heer en meester, de introverte en wantrouwende keizer Frans.[150]

Het Franse bombardement van Pressburg had belangrijke gevolgen. De Oostenrijkse soldaten waren beducht op een aanval en waren dus voortdurend in staat van paraatheid, wat hen vermoeid maakte. De zeven dagen van onophoudelijk kanonvuur vormden een aanvullende belasting. Vooral de minder getrainde troepen raakten volledig murw gebeukt. Zowel Johan als Bianchi onderkenden dit. Johan was zich nog in het geheel niet bewust van de Franse troepenverplaatsingen van Pressburg naar Wenen en zag de situatie somber in. Op 30 juni schreef hij aan Karel dat hij zich nog slechts 48 uur kon verdedigen en zich dan hetzij uit Pressburg zou moeten terugtrekken, hetzij een tegenaanval zou moeten doen om te proberen de Franse batterijen het zwijgen op te leggen. Van de opperbevelhebber wilde Johan weten hoe belangrijk hij het behoud van het bruggenhoofd vond: *'Nun aber kommt es darauf an, was E.L. Absicht ist; ist dieser Punkt zu den Operationen notwendig oder nicht. Im ersteren Falle muß er behauptet werden, im letzeren wäre es besser, ihn zu zerstören und zu verlassen, dadurch meine ganze Artillerie und Mannschaft zu retten. Soll er behauptet werden, so kann er nicht durch bloße Vertheidigung der jetzigen Posten geschehen, es bleibt nichts Anderes übrig, als vorzubrechen, sich den Alten Au zu bemächtigen, dann der Feind (...) zu*

149 Karel aan Johan, 28 juni, in: Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann,* 125.

150 Magenschab, *Erzherzog Johann,* 174.

verdrängen.' [151]

De koerier van Johan kruiste een koerier van Karel met een brief voor Johan met het nieuws, dat grote aantallen Franse troepen waren gesignaleerd op de weg van Pressburg naar Wenen. Het vermoeden bestond, dat de Fransen hun druk op Pressburg zouden verminderen. Karel opperde de mogelijkheid van een tegenoffensief van Johan – tegelijk met Jozef in Hongarije – om het leger van Eugène te bedreigen. Karel geloofde dat hij zich op deze manier het beste kon voorbereiden op het op handen zijnde Franse offensief. In een brief van 2 juli, die in de ochtend van 3 juli in Pressburg aankwam, verklaarde Karel dat een Frans offensief ophanden was. In deze brief verstrekte hij de volgende order: '*Ich bin andermal mit der ganzen Armee dem Feind entgegen gerückt, und es dürfte nächstens zu einer großen entscheidenden Schlacht kommen. Es ist wesentlich, des Feindes Stärke zu theilen, daß er nicht alle detachirten Corps und Abtheilungen an sich ziehe, und daher unumgänglich nothwendig, daß Euer Liebden den Feind auf alle mögliche Weise beschäftigen.*' [152] De vijand op alle mogelijke wijzen bezighouden. Dit was taal die Johan begreep, dit was het bericht waarop hij al zolang had gewacht. Hij kon een uitbraak voorbereiden, een aanval opzetten, actie ondernemen.

Deze order van Karel was een flagrante vergissing – maar op 3 juli besefte niemand aan Oostenrijkse zijde dat. Karel en Johan wisten niet hoe ver de concentratie van Franse troepen in het kamp van Napoleon al was voortgeschreden, c.q. hoe ver Eugène, Davout en Marmont al waren opgerukt met hun troepen. Medio juni hadden militaire nevenoperaties zeker zin gehad, maar nu was het daarvoor te laat. Het lot van de *Nationalkrieg* die de Oostenrijkers voerden zou op het slagveld van Wagram worden beslist – alle andere krijgshandelingen waren niet meer van betekenis.

Johan wist dit niet. Hij wist alleen dat Eugène en Davout net waren weggetrokken. Eindelijk had hij de kans om een geïsoleerde Franse troepenmacht aan te vallen en een rol van betekenis te spelen, ja zelfs een heldenrol voor zich op te eisen. Gezien de beperkte middelen die hem ter beschikking stonden en gezien de vermoeide staat van zijn troepen, was het voorbereiden van de aanval geen sinecure voor Johan. Hij vorderde boten om troepen over te zetten en om een pontonbrug te slaan. *'Nachmittags wurden die feindlichen Batterien beschossen, um sich zu überzeugen, wo und wieviel Geschütze dieselben hatten. Der Feind beantwortete gleich das Feuer, er hielt auf den vorteilhafsten Punkten, allein in geringerer Menge. Am 4. Nachmittags war die Brücke geschlagen, die Truppen aufgestellt, in drei Kolonnen sollte ausgebrochen werden. (...)*

---

151 Johan aan Karel, Pressburg 30 juni, in: Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann,* 128.

152 Karel aan Johan, Wagram 2 juli, in: Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann,* 133.

Se. Majestät und der Generalissimus werden in die Kenntnis gesetzt'.[153] Op het laatste moment, aan het eind van de avond, moest Johan de aanval uitstellen vanwege het slechte weer: '*Abends erhob sich ein gewaltiger Sturm, ein heftiger Gußregen füllte die Gräben mit Wasser und machte alle Tritte unsicher; mit großer Mühe wurden die Pontons in den Toten Arm gebracht, die Vollendung dieser Brücke verzögerete sich. (…) endlich konnte auf der Donau nach der Pöstschen und von dieser an das jenseitige Ufer, wegen dem Sturme, nicht gefahren werden. Dieses bewog den Erzherzog, den Übergang bis auf den 5. mittags zu bestimmen, überzeugt, daß, obgleich bei Tag, er weniger verlieren würde und eher ein Erfolg zu hoffen sei, als bei dieser Witterung, bei solchen Umständen, in der Dunkelheit der Nacht.'* [154] De soldaten brachten de rest van de nacht van 4 op 5 juli half wakend door, veelal in of bij de boten waarin zij de volgende dag ten aanval zouden trekken.

Zoals gezegd barstte 's nachts een zware storm los, die gepaard ging met hevige onweersbuien. Terwijl de Oostenrijkse soldaten bij Pressburg de regen verwensten en de wachtposten van Karel bij Aspern en Essling zich in hun tenten terugtrokken, verwelkomden de Fransen het slechte weer. In deze nacht van 4 op 5 juli trok generaal Etienne MacDonald over de bruggen over de Donau die de Franse genie vanaf het eiland Lobau had geslagen. MacDonald zag de storm als een goed voorteken, omdat ze de Franse overtocht van de Donau aan het zicht van de Oostenrijkers onttrok.[155] Onderofficier Henckens uit het leger van Eugène, die enkele uren later dan MacDonald de Donau overstak, zag een verband tussen de grote troepenconcentratie en de regen: *'la journée, qui finit par un grand orage et une pluie torrentielle, ce qui arrive, paraît-il, toujours quand il y a un grand rassemblement de troupes, comme plus tard à Waterloo et dans d'autres occasions.'* [156]

De regen kon de Franse oversteek niet blijvend verbergen voor de Oostenrijkers. Laat op de avond van 4 juli werd het in het hoofdkwartier op de Bisamberg, waar Karel zijn observatiepost had ingericht, duidelijk dat het langverwachte Franse offensief was begonnen. Karel realiseerde zich nu ook, dat Napoleon over nagenoeg zijn hele leger beschikte. Onmiddellijk besloot Karel om Johan het bevel te geven om met zijn troepen naar Wagram te komen. Johans eerdere berichten over diens geplande offensief te Pressburg deed hij blijkbaar af als *Spielerei*, want hij rekende erop dat Johan zich uiterlijk op de ochtend van 6 juli bij hem zou kunnen voegen. Hij hield er geen rekening

153 Johan, *Feldzugserzählung,* 190.

154 Johan, *Feldzugserzählung,* 191.

155 Marshal MacDonald, *Recollections,* 158.

156 Henckens, *Mémoires,* 83.

Anoniem, Chirurgijn van het Oostenrijkse leger behandelt een gewonde na de slag bij Aspern, 1809 (Collectie Heeres Geschichtliches Museum, Wenen)

mee, dat de meeste manschappen van Johan zich al in boten bevonden met het oog op de oversteek van de Donau bij Pressburg. De koerier die Wagram 's nachts verliet, arriveerde op 5 juli om zeven uur in de ochtend bij de het hoofdkwartier van Johan. Deze kon nauwelijks geloven wat hij las. Na alle gepraat over een tegenaanval bij Pressburg en over een met aartshertog Jozef te coördineren offensief, moest hij zich nu volgens Karel inderhaast bij de hoofdmacht voegen: *'Die außerordentliche Stärke des Feindes, die er gegen mich nur durch große Schwächung aller übrigen Posten versammeln konnte, fordert mich auf, Eurer Liebden zu befehlen, gleich nach Empfang dessen, Ihre Dispositionen dergestalt zu treffen, damit Sie das Tête du Pont unter dem GM [General-Major] Bianchi und die Pötschen nur durch wenige Truppen und etwas Geschutz besetzt behalten, mit allen übrigen nur immer disponiblen Truppen, aber mit Zurücklassung aller Bagagen und nötigen Trains, sich nach Marchegg (…) im Marsch*

zu setzen, um den etwa gegen meine linke Flanke vordringen wollenden Feind selbst in die Flanke zu nehmen'.[157]

De doorweekte soldaten in de boten, de troepen bij de bruggen die nog niet gereed waren, het geschut op vooruitgeschoven posities die de aanval moesten ondersteunen, de wachtposten die verspreid stonden over een traject dat kilometers lang was ... Johan moest hen allemaal bijeenbrengen en gereed maken voor een snelle mars naar het noorden, en tegelijkertijd moest hij met de resterende troepen een verdediging van Pressburg organiseren. Hoeveel tijd moest Johan daarvoor uittrekken? Hoeveel haast moest hij maken met dit bevel, dat voor de zoveelste keer gewag maakte van een beslissende slag? Zou die er nu echt komen? Of zou Johan – voor de zoveelste keer – tegenorders krijgen nadat hij een dag had gemarcheerd?

Johan maakte een inspectie langs zijn troepen, praatte met zijn commandanten en kwam tot de conclusie dat hij pas 's nachts om één uur zijn troepen marsklaar zou kunnen hebben. Per koerier stelde hij Karel hiervan in kennis: '*Die Brücke wurde abgebrochen und bloß die fliegende Brücke gelassen. (...) Die nach Marchegg zu rücken bestimmten Truppen und fast alles Geschütz und Munitionskarren standen von Fragendorf bis Theben zerstreut, dann in dem Brückenkopfe und der Pötscheninsel; diese mußten benachrichtigt, zum Teil verschifft werden. 24 Stunden hatten sie keine Nahrung erhalten und waren in Regen und Sturm gestanden, daher mußten sie abkochen; dieses alles zusammengenommen, mag wohl erklären, warum nicht gleich wie aus einem Lager, wo man beisammensteht, abgerückt werden konnte. Von 6 Uhr früh bis 1 Uhr in die Nacht, 19 Stunden, nicht zu groß, um alles dieses zu bewirken. Statt um 1 Uhr war schon alles um Mitternacht in Bewegung.'* [158] Haast en ijlmarsen, ja. Alles opzijzetten en mensenlevens op het spel zetten, door bijvoorbeeld zonder eten te marcheren, nee. Het was de beslissing van een menselijke generaal, die alles deed om zijn plicht te vervullen, maar die zich ook verantwoordelijk voelde voor zijn soldaten. Het was dit keer niet genoeg.

Niet eerder waren op een slagveld zoveel soldaten aanwezig geweest als op het slagveld van Wagram. Napoleon, die met groot succes zijn troepen had geconcentreerd, had 189.000 manschappen tot zijn beschikking, terwijl het Oostenrijkse leger van aartshertog Karel 136.000 man telde. Ook het aantal kanonnen was nooit eerder op een slagveld gezien: 488 aan Franse zijde tegen 446 aan Oostenrijkse zijde. Napoleons leger bestond uit Fransen, maar ook uit Duitsers, Italianen, Vlamingen en Zwitsers. Het Oostenrijkse

---

157 Johan, *Feldzugserzählung* 192; Karel aan Johan, 4 juli, in: Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann,* 136-137.

158 Johan, *Feldzugserzählung,* 194.

leger telde in zijn gelederen Oostenrijkers, maar ook Hongaren, Slovenen, Italianen, Duitsers en Kroaten. Wagram was een veldslag van Europese dimensies. Door de grote omvang van de strijdende legers en door het feit dat de legers in organisatorisch opzicht aan elkaar gewaagd waren, werd Wagram een uitputtingsslag. Het werd niet alleen de grootste veldslag uit de wereldgeschiedenis tot dat moment, maar ook de grootste slachtpartij. De veldslag kende vele momenten waarop een der strijdende partijen de overwinning leek te behalen, maar uiteindelijk bleek de tegenstander telkens in staat om die crises te boven te komen. Gezien het feit dat Napoleon over bijna veertig procent meer troepen beschikte, zijn vooral de hardnekkigheid en vastberadenheid van het Oostenrijkse leger opvallend.

De Oostenrijkse generaals werden verrast door de snelheid, waarmee de Fransen in de ochtenduren van 5 juli de Donau overstaken. Ook de plaats was voor hen een verrassing. Waar zij de oversteek alleen mogelijk hadden geacht bij Aspern en Essling, was de Franse genie erin geslaagd om verder oostelijk, bij Mühlleuten, bruggen over de Donau te slaan. De schanswerken die de Oostenrijkers bij Aspern en Essling hadden opgeworpen, werden op deze manier door de Fransen gepasseerd: het veld lag voor hen open. De opstelling van het Oostenrijkse leger was niet geschikt voor een voorwaartse verdediging. In de frontlinie nabij de Donau was alleen een voorhoede aanwezig, ongeveer negenduizend man sterk. Deze troepen werden in de rug gesteund door het VIe korps, maar de rest van het leger was zes tot acht kilometer verder landinwaarts gelegerd. Voor zover het hoofdkwartier nog twijfelde over de te volgen koers – moest het Oostenrijkse leger tot de tegenaanval overgaan of de Franse aanval afwachten? – werd die twijfel weggenomen door de overhaaste terugtocht van de voorhoede. De generaal hiervan had met zijn relatief kleine eenheid onmogelijk stand kunnen houden tegen de Franse overmacht. Om zijn troepen te redden van krijgsgevangenschap, had hij zich voor de oprukkende Fransen teruggetrokken.

De Franse opmars was zorgvuldig voorbereid. De verschillende korpsen waaierden in snel tempo en zonder veel chaos in een halve cirkel uit, waarmee ze tevens de oversteek van de rest van het leger afschermden. Masséna's IVe korps vormde de linkerflank, Nicolas Oudinots (1767-1847) IIe korps het centrum en Davouts IIIe korps de rechterflank. Zij werden op de voet gevolgd door de troepen van het Italiaanse leger onder Eugène en MacDonald, die het gat vulden dat in het midden was ontstaan, nadat de troepen over de halve cirkel waren uitgewaaierd. Het Saksische IXe korps, Marmonts korps uit Dalmatië, de cavalerie en de garde volgden in de loop van de dag.

Karel was intussen van de eerste schok bekomen. Hij besloot om zijn leger terug te trekken in een stelling die een spiegelbeeld was van de Franse opmars, waarbij de linkerflank zich op een heuvel kon terugtrekken, achter de beek de Russbach. Het

centrum en tevens scharnierpunt van de verdediging werd gevormd door de dorpen Wagram en Aderklaa. Het VIe korps en de oude voorhoede trokken zich langs de oever van de Donau terug en vormden nu de uiterste rechterflank van Karels linie. Op deze flank had Karel nog bijna achtduizend man in reserve. Vreemd genoeg lijkt hij deze in het heetst van de strijd volledig te zijn vergeten, want gedurende de veldslag ontving de bevelhebber geen enkele order om deel te nemen aan de gevechten.[159]

Inzet van de strijd op 5 juli was het centrum, waar Oudinot en Jean Baptiste Bernadotte (1763-1844) op order van Napoleon tegen de middag een grootscheepse aanval op het dorp Wagram hadden ingezet. Het bezit van Wagram, gelegen aan het eind van de stelling achter de Russbach, was voor de Oostenrijkers essentieel om een verdedigbare stelling te behouden. Als de Fransen het dorp zouden innemen, dan zouden ze het Oostenrijkse leger in tweeën kunnen snijden. Urenlang vochten de partijen om het dorp, waarbij ze het dorp afwisselend veroverden, verloren en weer heroverden. Op een zeker moment leek de Oostenrijkse stelling te bezwijken bij Gerasdorf, waar slechts een inderhaast opgestelde dunne linie van grenadiers stond. Aartshertog Karel greep in eigen persoon in, herstelde het moreel onder de troepen en voorkwam een crisis. Bij herhaling bewees de Oostenrijkse aartshertog dat hij nog steeds een uitstekend tacticus was, die met uitgekiende tegenaanvallen een Franse doorbraak telkens wist te voorkomen. Aan het eind van de middag namen de Franse aanvallen in hevigheid af en leek het erop dat Napoleon er genoegen mee nam, dat het grootste deel van zijn leger de Donau veilig had kunnen oversteken. De schijn bedroog evenwel. In werkelijkheid bereidde hij een laatste poging voor om nog op deze dag door de Oostenrijkse linies te breken. Napoleon ging er vanuit dat nagenoeg het hele Oostenrijkse leger achter de Russbach was gelegerd. Hij wist niet of, en zo ja, wanneer aartshertog Johan zijn broer te hulp zou schieten. Om het korps van Johan in ieder geval te kunnen ophouden, hield Napoleon achtduizend man in reserve op de uiterste rechterflank van zijn leger.[160] Waarom Napoleon zo laat op de dag – de schemering trad al in – nog een offensief startte, is niet bekend. Mogelijk speelde angst voor de komst van Johans troepen daarbij een rol: wellicht wilde de Franse keizer, die gewend was aan overwinningen, de slag beslissen voor er versterking

159 De orders van Karel aan de commandant van het Ve korps, die deze reserve vormde, luidden: 'FZM[Feldzeugmeister] Reuss hat mit dem V. Armee-Corps in seiner Stellung zu bleiben und dieselbe sammt allen Detachements, von Am Spitz bis Krems unbedingt zu behaupten'. Feitelijk is dat een stelling om een terugtocht van de hoofdmacht mogelijk te maken. Von Angeli, *Erzherzog Carl. IV*, 485. Zie ook: Petre, *Napoleon and the archduke Charles,* 352; Rothenberg, *Napoleon's great adversary,* 212.

160 Rothenberg, *Napoleon's great adversary,* 212-214. Alleen deze achtduizend man al zouden waarschijnlijk hebben kunnen verhinderen dat het korps van Johan het slagveld zou bereiken. Johan beschikte immers slechts over 12.500 vermoeide manschappen.

voor de Oostenrijkse hoofdmacht zou kunnen arriveren.
Het Franse offensief dat om zes uur in de avond begon, werd grotendeels uitgevoerd door de troepen van Eugène, MacDonald en Oudinot. In de frontlinie gaf MacDonald blijk van persoonlijke moed. Hij leidde zijn troepen tot het water van de Russbach, stapte daar van zijn paard en liep met de sabel in de hand naar de overkant, om een voorbeeld te stellen voor zijn manschappen.[161] De verdedigers waren verrast door de heftigheid van de aanvallen van Eugène, MacDonald en Oudinot en werden steeds verder teruggedrongen. Opnieuw was het aartshertog Karel die de crisis bezwoer. Hij onttrok troepen aan de reserve, hergroepeerde de terugtrekkende eenheden en keerde het tij met gerichte tegenaanvallen. Terwijl de schemering inviel, vochten de Oostenrijkers en Hongaren enerzijds en Fransen en Italianen anderzijds verbeten man tegen man gevechten uit rond de Russbach. Uiteindelijk waren het de Fransen en Italianen die de strijd opgaven. MacDonald schreef er naderhand over: *'The enemy debouched in large numbers, and attacked one flank, while the columns that we had held in check advanced against us (...). General Grenier's troops, amazed at this unexpected onslaught, threw themselves in disorder among my men, breaking their lines and scattering them. (...) A rout ensued, and we were carried away, crossing the stream in utmost confusion.'* [162]
Bij het vallen van de avond namen de gevechten over het hele front in hevigheid af. De Oostenrijkers waren opgelucht dat hun verdediging stand had gehouden, terwijl de Fransen op hun beurt tevreden waren dat ze zich konden hergroeperen. Napoleon en Karel konden allebei terugkijken op een geslaagde dag. Napoleon had zijn enorme leger bijna in zijn geheel over de Donau gezet en het in gereedheid gebracht voor een veldslag. Karel had het hoofd koel gehouden na de paniek die het hoofdkwartier aanvankelijk had bevangen. Hij had de eerste Franse aanvallen afgeslagen en had een degelijke verdedigingslinie ingericht. Terwijl de nacht viel over het slagveld van Wagram, verlieten de eerste troepen van Johan hun kampement bij Pressburg om zich bij de hoofdmacht te voegen.
De troepen van aartshertog Johan marcheerden 's nachts, over wegen die door de regen veranderd waren in modderpoelen. Noordwaarts van de Donau waren geen grote wegen, alleen kleine weggetjes, vaak niet meer dan zandpaden. Omdat Karel het te gevaarlijk had gevonden voor Johan om met zijn troepen direct langs de Donau te marcheren, waren de marsorders gericht op een aankomst in de ochtenduren in Marchegg. Van daaruit zou Johan in de loop van 6 juli aansluiting moeten zoeken bij het korps van Rosenberg-Orsini, dat de uiterste linkerflank van Karels leger vormde. Als rendez-vous

161 MacDonald, *Recollections,* 160.

162 MacDonald, *Recollections,* 161.

was gekozen voor Markgrafneusiedl. Op deze manier bleef Johans korps buiten bereik van het Franse leger en zou het, mits het tijdig arriveerde, Rosenberg-Orsoni's linies van achteruit aanvullen. Om dit effect te bereiken moest Johans korps wel een boog oostwaarts beschrijven, hetgeen betekende dat het meer kilometers moest afleggen dan bij een rechtstreekse mars op de Franse linies.

Ondanks de duisternis en de modderige wegen hielden Johans troepen dezelfde marssnelheid aan als Eugènes troepen drie dagen eerder, aan de andere zijde van de Donau over betere wegen.[163] Tijdens de nachtelijke uren arriveerde een koerier van de *Generalissimus*. Johan las: *'Heute Nacht ist der Feind aus der Lobau stark debouchiert, die Avantgarde ist zurück; der Feind bis an die Stellung vorgerückt. Diese nicht allein behaupten, sondern selbst den Feind anzugreifen mache er sich die Hoffnung. Da aber eine feindliche kolonne von beiläufig 15.000 Mann gegen Siebenbrunn vorgerückt ist, so avertiere er, damit der Erzherzog dahin mit möglichster vorsicht vorrücke, und vielleicht durch ein unerwartes Erscheinen den Feind in Verwirrung bringe.'* [164]

De slag was dus begonnen. De rol die voor Johan leek weggelegd, was het uitvoeren van een een verrassingsaanval, die hij met grote voorzichtigheid moest voorbereiden. Hij moest snel opereren, maar geen onnodige risico's nemen, was het devies van het hoofdkwartier – de vijand was nabij. Voor de hervatting van de gevechten op 6 juli hielden zowel Napoleon en Karel er in hun plannen rekening mee, dat Johan 'elk moment' op het slagveld zou kunnen arriveren. In het geval van Napoleon was dit begrijpelijk, aangezien hij niet op de hoogte was van de traagheid van handelen van het Oostenrijkse hoofdkwartier. In het geval van Karel was het evenwel een vergissing om te rekenen op de spoedige komst van Johan. Karel wist dat Johan op zijn vroegst in de loop van de middag kon arriveren, zoals deze hem per koerier had laten weten. Toch schijnt Karel zichzelf en zijn staf regelmatig te hebben voorgehouden, dat Johan uren eerder zou verschijnen.

Karels strijdplan voor 6 juli was gedurfd. Het Oostenrijkse leger zou de Fransen op beide flanken dienen te overvleugelen, analoog aan de wijze waarop de Romeinen Hannibal hadden verslagen bij Cannae. Het centrum moest met zo weinig mogelijk troepen de vijand tegenhouden, terwijl de beide flanken tegelijk tot de aanval over zouden gaan. Karel verwachtte dat Napoleon zijn aanvallen in het centrum zou hervatten en gokte

163 Dit feit is door weinigen onderkend. Chandler, Petre en Rothenberg noemen Johans mars traag, maar motiveren dit oordeel niet. Alleen Epstein heeft de moeite genomen om de marssnelheden in absolute zin - het aantal kilometers per uur – met elkaar te vergelijken en komt tot de conclusie dat Eugène en Johan ongeveer even snel waren. Epstein, *Napoleon's last victory*, 165.

164 Johan, *Feldzugserzählung,* 194.

er daarom op dat de Franse flanken onderbezet zouden blijven. Aan Oostenrijkse zijde was de rechterflank langs de Donau sterk bemand. Hier lagen het VIe korps en de voormalige voorhoede in stelling, die zich de vorige dag op deze positie hadden teruggetrokken. Hun posities werden door het heuvelachtige terrein aan het oog van de vijand onttrokken. Aan de linkervleugel waren de Oostenrijkse linies echter dun. Hier lag het korps van Rosenberg-Orsini, dat een uitgestrekt terrein moest verdedigen, van Wagram tot Markgrafneusiedl. Deze situatie was op 5 juli ontstaan, toen de Fransen de Oostenrijkers hadden gedwongen om meer troepen in te zetten in het centrum rond Wagram dan zij eigenlijk hadden willen doen. Karel meende echter dat de troepen van Rosenberg-Orsini tijdig versterking zouden krijgen van die van Johan en dus voldoende druk op de Franse rechterflank zouden kunnen uitoefenen. Het is twijfelachtig of Karel ook voor de aanval had gekozen, als hij had beseft hoe groot het numerieke overwicht van Napoleons leger was, zelfs als Johan op tijd zou arriveren. Zijn plan had echter het voordeel van de verrassing. Aangezien het Franse leger aanvallende posities had ingenomen, was het kwetsbaar voor een tegenaanval: het zou gemakkelijk uit balans kunnen raken.

Napoleon was zich niet bewust van de dreigende storm. Hij had een eigen aanvalsplan, waarbij Davouts IIIe korps om de Oostenrijkse linkerflank – de troepen van Rosenberg-Orsini – zou trekken, waarna Eugène en Oudinot de stellingen achter de Russbach frontaal zouden aanvallen. Op deze wijze maakte Napoleon handig gebruik van zijn numerieke overwicht en van zijn grotere mobiliteit. Bovendien had hij zo voldoende troepen op dat gedeelte van het slagveld, waar het korps van aartshertog Johan zou kunnen deelnemen aan de strijd. Niet alleen was zijn centrum sterk, Napoleon beschikte ook over een grote reserve aan troepen. De Franse linkerflank, nabij de Donau, was echter zwak bezet omdat Napoleon meende dat hij hier geen tegenstand van formaat zou ondervinden. Wel bevond zich nog een groot aantal zware kanonnen op het eiland Lobau, bij het bruggenhoofd, teneinde een eventuele terugtocht van het leger te dekken.

De Oostenrijkers gingen het eerst tot de aanval over. Hun offensief was echter slecht gecoördineerd. De aanval had op beide flanken tegelijk moeten beginnen. De eenheden van Klenau op de rechterflank waren evenwel zo ver van het hoofdkwartier verwijderd, dat zij hun orders te laat ontvingen. Rosenberg-Orsini's eenheden waren al om zes uur in de ochtend in gevecht met troepen van Davout, terwijl Klenau pas twee uur later in actie kwam. De Franse rechterflank was zo krachtig, dat Rosenberg-Orsini's aanval snel tot stilstand kwam. Op de andere flank, bij de Donau, verliepen de gevechten anders. Juist het late tijdstip van aanvallen bracht Klenaus troepen in een gunstige positie. Omdat er hevig werd gevochten in het centrum bij Aderklaa, had Napoleon deze sector zo-even versterkt met Masséna's IVe korps. Klenau vond hierdoor slechts

een enkele Franse divisie tegenover zich, rukte zonder noemenswaardige tegenstand op, veroverde Aspern en leek het Franse leger af te snijden van de bruggen over de Donau. Het Franse zware geschut dat was achtergebleven op Lobau opende echter het vuur op de oprukkende Oostenrijkers. Klenau voelde zich hierdoor zo bedreigd, dat hij zijn aanval vertraagde. Napoleon maakte slim gebruik van dit oponthoud. Hij liet zijn cavaleriekorps een aanval uitvoeren in het centrum, waardoor hij de troepen van Masséna in die sector kon ontrekken aan het gevecht. Masséna's korps marcheerde vervolgens langs de Oostenrijkse linies naar de bedreigde uiterste linkerflank. Terwijl Masséna's soldaten binnen gezichtsafstand de Oostenrijkse linies passeerden, stak de Oostenrijkse korpscommandant in deze sector, graaf Kolowrat-Krakowsky, geen hand uit: zijn orders maakten geen melding van een aanval op een voorbijkomend Frans korps en daarom voerde hij een dergelijke aanval niet uit. De inactiviteit van Kolowrat was een fnuikend gevolg van Karels gebrek aan vertrouwen in zijn generaals: die generaals durfden niets meer te ondernemen zonder uitdrukkelijke orders van de *Generalissimus*. Zou Kolowrat de troepen van Masséna hebben aangevallen, zou Klenau zijn aanvallen hebben doorgezet…

Masséna was een doorgewinterde veteraan. Toen zijn troepen eenmaal in een gunstige positie waren aangekomen, had hij weinig moeite om de Oostenrijkse aanval tot staan te brengen. Hoewel de gevechten op deze flank tot laat in de dag zouden voortduren, was de teerling geworpen: de Oostenrijkse aanval was mislukt. Nu was het de beurt aan Napoleon. Hij voorzag Davouts aanval van versterkingen, moedigde Oudinot aan en zond hem Eugène ter versterking, want de weerstand van Rosenberg-Orsini bij Markgrafneusiedl moest kostte wat het kost worden gebroken en de Oostenrijkers moesten achter de Russbach worden teruggedrongen. Na een lange, hevige strijd namen de troepen van Davout Markgrafneusiedl in. Omdat zijn korps op het punt stond om in te storten, zond Rosenberg-Orsini een koerier naar Karel met het verzoek om versterkingen. Karel reageerde afwachtend: Rosenberg-Orsini zou stand moeten houden tot Johans korps hem zou komen versterken.[165] Het was een uur in de middag.

Na een nacht marcheren waren Johan en zijn manschappen om ongeveer tien uur in de ochtend in Marchegg aangekomen. Conform de boodschap die hij aan het hoofdkwartier had gezonden, gunde Johan zijn manschappen hier twee uur rust. Die rust werd vooral gebruikt om soldaten die door de langdurige inspanningen – de troepen hadden al twee nachten slaap gemist – niet meer in staat waren de mars voort te zetten af te zonderen van hun eenheden, zodat zij de mars van de anderen niet zouden vertragen. Inmiddels

165 Rothenberg, *Napoleon's great adversary*, 213; M.E. von Angeli, *Erzherzog Karl von Österreich als Feldherr und Heeresorganisator IV* (Wenen en Leipzig 1897), 482-487.

waren de wegen opgedroogd en was de zon fel gaan schijnen. Toen de eerste eenheden om twaalf uur de mars hervatten, bleken veel soldaten niet bestand tegen de hitte: enige honderden bleven uitgeput in Marchegg achter. Van een koerier van het hoofdkwartier had Johan inmiddels een tweede notitie ontvangen, waarin hij tot grote spoed werd gemaand. Het was duidelijk dat Karel niet meer aandrong op voorzichtigheid, maar dat hij door de ontwikkelingen was verrast en zich zorgen maakte. In Marchegg hoorde Johan het kanonvuur langs de Donau: *'Unaufgehalten rückte alles fort; die Heftige Kanonade, die sich besonders der Donau hören ließ, zeigte, daß das Treffen geliefert wurde. Um 2 Uhr langte die Kolonne nach Schönfeld an. Hier kehrte Major de Lort zurück, brachte die Nachricht, der Feind habe den Fürst Rosenberg zurückgedrückt, er ließe dem Erzherzog sagen, es sei bereits vorbei und nichts mehr zu machen. GM. Stutterheim des Generalquartiermeisterstabes, mit dem er gesprochen, habe ihm ein Gleiches gesagt (...). Deutlich bemerkte man, wie das Feuer von der Gegend von Markgrafneusiedl äußerst schnell, in weniger als zwei Stunden, bis auf die Höhen zurückging.'* [166]

Wat te doen? Johan wilde de opmars niet staken zonder duidelijke orders van Karel en zonder dat hij een duidelijk beeld had van wat er gaande was. Hij besloot de mars voort te zetten, stuurde een aantal lichte eenheden te paard vooruit en voegde zich persoonlijk bij deze huzaren. Johan leefde tussen hoop en vrees en brandde van verlangen om te weten wat er gaande was. Tussen een en twee uur, terwijl Johan de eerste berichten van het slagveld ontving en met zijn huzaren vooruit reed, bracht Karel met behulp van zijn reserves – zware cavalerie en grenadiers – de opmars van Davout tijdelijk tot staan en zette hij zelfs een tegenaanval in. De Franse overmacht was echter te groot en Rosenberg-Orsini moest opnieuw terrein prijsgeven. Napoleon besloot toen tot een nieuwe aanval. Nu Oostenrijk zijn reserves had ingezet aan de flanken, was het een goed moment om de beslissing te forceren door het Oostenrijkse centrum aan te vallen. MacDonalds korps, dat was geslonken tot een kleine achtduizend man, voerde de aanval uit. De grote aantallen Oostenrijks geschut in het centrum maakten de aanval tot een ware hel voor de Franse infanteristen. Na een uur strijd waren er nog vijftienhonderd voetsoldaten in gesloten formatie aanwezig.[167]

Deze opoffering was niet vergeefs. Toen MacDonald versterking kreeg en met een grote batterij geschut zelf het vuur opende, moest de Oostenrijkse artillerie haar positie opgeven. Om ongeveer half drie in de middag besloot Karel het verzet te staken en zijn

166 Johan, *Feldzugserzählung,* 195-196.

167 Naast de soldaten die dood of gewond waren, waren er vermoedelijk ook velen die waren gevlucht en die zich later weer zouden verzamelen.

leger te redden door het tijdig en in goede orde terug te trekken. Verloren had Karel de slag immers alleen in die zin, dat hij het slagveld moest ontruimen – zijn leger was nog intact. Toch was de verbittering groot. Karel legde de schuld voor de nederlaag bij Rosenberg-Orsini, die zich niet naar behoren zou hebben gekweten van zijn taak. Terwijl hij zijn ondergeschikten verwijten maakte, verstrekte hij ook orders aan de hofhouding van de keizer om het slagveld te verlaten. Keizer Frans had de hele veldslag kunnen volgen vanaf Oostenrijkse observatieposten. *'Inzwischen verzelnte [verbleef, verbijde zijn tijd] Franz in seinem Hauptquartier (...) gemächlich und sprach der Kaiser: 'Habe Ich's Ihnen nicht gesagt, daß uns der Johann sitzenlassen wird und daß wir wieder die Zecke bezahlen müssen? Jetzt können wir schauen, wo der Zimmermann das Loch gemacht hat.'* [168]

Om vijf uur in middag bereikte Johan Markgrafneusiedl. De slag was voorbij, het leger van broer Karel ver weg. De ruiterij van Johan maakte nog gevangenen onder Franse wachtposten, maar daarna trok Johans korps zich weer terug naar het oosten. Frimont en Johan maakten deel uit van de achterhoede van het korps. *'Hier ist es, wo derselbe zu dem FML [Feldmarschall-Leutnant]Frimont sagte, die Ursache der verlorenen Schlacht würde man auf sein zu spätes Anlangen walzen; so ein Umstand möge manche erwunscht kommen.'* [169]

EINDSPEL

Wagram was een bloedige veldslag. Het Franse leger en zijn bondgenoten hadden velen gesneuvelden te betreuren: 5 generaals, 238 officieren en 6568 manschappen. Daarnaast waren 27 generaals, 883 officieren en 25.847 manschappen gewond geraakt, terwijl ongeveer 4.000 man krijgsgevangen waren genomen. Aan Oostenrijkse zijde sneuvelden 4 generaals, 120 officieren en 5507 manschappen, terwijl 13 generaals, 616 officieren en 17.490 manschappen gewond raakten. Ten slotte verdwenen liefst 18.000 man in krijgsgevangenschap – het lot van het leger dat zich moet terugtrekken.[170]

Karels *Hauptarmee* trok zich in slechte en gedesorganiseerde staat terug, maar Napoleons leger was op zijn beurt te uitgeput om onmiddellijk een energieke achtervolging in te

168 Postl is geen objectieve verslaggever en mogelijk heeft de gebeurtenis niet in letterlijke zin plaatsgevonden, maar het verhaal is zeker waar naar de geest. Charles Sealsfield (Karl Postl), *Österreich wie es ist oder: Skizzen von Fürstenhöfen des Kontinents von einem Augenzeugen* London 1828, 79.

169 Johan, *Feldzugserzählung,* 197.

170 Rothenberg, *Napoleon's great adversary*, 214.

zetten. Desondanks behaalde Napoleon twee belangrijke voordelen door het Oostenrijkse leger tot de terugtocht te dwingen. Als gevolg van de nederlaag werd de demoralisatie van het Oostenrijkse leger in de dagen na de veldslag alleen maar groter. Het positieve effect op de moraal van de slag bij Aspern en Essling was door de lange periode van inactiviteit al lang uitgewerkt en de meesten in het Oostenrijkse kamp beschouwden de situatie als uitzichtloos. Noch Karel, noch zijn directe korpscommandanten geloofden nog langer in een gelukkige afloop van de oorlog. Het tweede voordeel dat Napoleon had bereikt, was het feit dat Karel zijn leger nu door gebieden moest laten marcheren waar het nauwelijks aan voorraden kon komen. De Oostenrijkse terugtocht bracht grote bevoorradingsproblemen met zich mee, zodat Karels leger vroeg of laat in een hopeloze positie terecht zou komen.

Desondanks betekende de veldslag niet meteen het einde van de oorlog. Op 8 juli, kort na de fatale gebeurtenissen, schreef Karel aan Johan nog altijd over offensieve plannen, zodat Johan niet de indruk zal hebben gekregen dat Napoleon een beslissende overwinning had behaald. Karel schreef letterlijk: *'Ich werde mich bei Jetzelsdorf zu behaupten, und nach Umständen offensiv vorzugehen betrachten.'* [171] Op dezelfde dag waarop Karel deze boodschap voor Johan aan het papier toevertrouwde, slaagden Napoleons troepen er echter in om Karels leger te achterhalen. Op 8 en 9 juli kwam het tot zware gevechten rondom Hollabrünn, terwijl Masséna's legerkorps de Oostenrijkse troepen op 11 juli achterhaalde in de straten van Znaim (Znojmo). Zware gevechten met duizenden doden en gewonden aan beide zijden – maar vooral aan Oostenrijkse zijde – waren het gevolg. De Oostenrijkse troepen hadden al dagen geen enkele rust gekregen en hadden – belangrijker nog – al acht dagen geen leeftocht ontvangen. Als gevolg van uitputting en honger waren verschillende soldaten tijdens marsen 'ter plekke dood ter aarde gestort'.[172] In de nacht van 11 op 12 juli ontving Karel een boodschapper van Napoleon met een voorstel voor een wapenstilstand. Gegeven de naderende teloorgang van zijn uitgeputte leger zag Karel geen andere mogelijkheid dan instemmen met het voorstel. In het feit dat Napoleon een formele wapenstilstand afsloot met de 'vertegenwoordiger van de keizer van het Oostenrijkse rijk' zag Karel de geruststelling, dat Napoleon in elk geval het Oostenrijkse keizerrijk intact zou laten als soevereine staat. Voor Karel was dit een belangrijke winst. Wel moest hij bittere pillen slikken: de bepalingen van de wapenstilstand voorzagen erin dat het Oostenrijkse leger alle gebieden ten westen en zuiden van de Donau zou ontruimen. Hierin waren expliciet begrepen de belegerde citadels van Brünn en Graz en de 'bevrijde' provincies Tirol en

171 Geciteerd in: Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann,* 149.

172 Von Angeli, *Erzherzog Carl,* IV, 549.

Vorarlberg.
Terwijl Karel vanaf 8 juli de genadeklap van Napoleon kreeg en de definitieve nederlaag moest accepteren, had zijn hoopvolle bericht van 8 juli zijn uitwerking niet gemist op Johan. Johan had zich teruggetrokken in Hongarije en zinspeelde nog steeds op een hereniging met de legeronderdelen van Ignatius Gyulai en Chasteler, die zich in zijn richting spoedden, en met eventueel nieuw gemobiliseerde troepen van de *Insurrectio*. Op 9 juli rekende Johan aan keizer Frans optimistisch voor, dat hij samen met zijn broer Jozef vijftigduizend à tachtigduizend man zou kunnen verenigen en met dat leger een offensieve beweging tegen Napoleons zuidflank zou kunnen uitvoeren om Karels leger te ontlasten en verloren gebied te herwinnen. Het voorstel leek op een wanhoopspoging om te redden wat er te redden viel, maar het was feitelijk een logisch gevolg van Johans geloof in een oorlog *à l'outrance*. Zonder overleg te hebben gevoerd met Karel, liet Frans op 11 juli – de dag van de straatgevechten van Znaim – aan Johan weten dat diens plannen hem welgevallig waren. In deze brief schreef Frans letterlijk: *'Die pläne (...) haben nicht nur Meinen Beifall, sondern Ich war eben im Begriffe, Ihnen alles das, zu dem Sie sich selbst antragen, zur Ausführung anzuordnen.'* [173] Het is voor een hedendaagse onderzoeker, gewend aan moderne communicatiemiddelen, nauwelijks voorstelbaar hoe deze verschillende zienswijzen hebben kunnen bestaan bij een en dezelfde strijdende partij. Karel, Johan en Frans leefden in totaal verschillende werelden.
Naar eigen zeggen hoorde Frans rond 14 juli van de wapenstilstand, bij monde van een 'gerucht'. Hij liet zijn bevelhebbers in Hongarije, onder wie Johan, weten dat zij hieraan geen geloof dienden te hechten tot het bericht was bevestigd. Desondanks lijkt het erop, dat iedereen rond 14 juli – zij het inofficieel – op de hoogte was van de situatie. Pas onwaarschijnlijk laat, op 17 juli, arriveerde *General der Kavallerie* prins Johann von und zu Liechtenstein (1760-1836) op het hoofdkwartier van de keizer met Karels officiële bericht en tevens het officiële document van de wapenstilstand. Frans protesteerde heftig tegen de bepalingen ervan, zoals de toegezegde ontruiming van Tirol. Dit lag gevoelig, omdat de keizer zich door de'Wolkersdorfer Proclamatie' had verbonden aan 'de ondeelbaarheid van Oostenrijk en Tirol'. Het desbetreffende artikel compromitteerde hem.[174]
Voor Karel moet de weigerachtige houding van Frans frustrerend zijn geweest. Zijn leger had moedig gestreden tegen een overmacht, was nu uitgeput en in een hoek gedreven, maar was in elk geval nog intact. De keizer zag dit niet. Erger nog, hij

173 Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann,* 180.

174 Von Angeli, *Erzherzog Carl,* IV, 557.

schoof Karel de schuld van de nederlaag in de schoenen. Op zijn beurt schoof Karel de verantwoordelijkheid voor de nederlaag door naar Rosenberg-Orsini en Johan en zo nam het zwartepieten een aanvang. Op 23 juli legde Karel zijn commando neer, hiertoe min of meer gedwongen door de toon van Frans' correspondentie.

Als de Oostenrijkse legerleiding nog eensgezind had geloofd in een goede afloop, dan zou ze oorlog wellicht hebben hervat na de wapenstilstand. De kansen op succes zouden daarbij zeer gering zijn geweest, omdat ook het Russisch leger zich inmiddels op het strijdtoneel had vertoond en de krachtsverhoudingen sterk in Oostenrijks nadeel waren. Het belangrijkste struikelblok voor een hervatting van de strijd was echter het gebrek aan eensgezindheid in het Oostenrijkse kamp: er was noch een coherente koers, noch een sterke leiding. Dit was ook het oordeel van de Pruisische gezant bij het Oostenrijkse hoofdkwartier, Karl Friederich von dem Knesebeck (1768-1848), die aan het hof in Berlijn teleurgesteld mededeelde dat het Oostenrijkse leiderschap zwak en verdeeld was.[175] Het Oostenrijkse hoofdkwartier besteedde de rust van de wapenstilstand vooral om een interne machtsstrijd te voeren. Nu Karel was teruggetreden, werd Johan door de keizer gevraagd om zich te verantwoorden voor zijn late arriveren op het slagveld van Wagram. Ook Ignatius Gyulai moest zich verantwoorden om uit te leggen, hoe het mogelijk was geweest dat een groot deel van de troepen van Marmont ongehinderd naar Wagram had kunnen marcheren. Ten slotte werd ook Rosenberg-Orsini niet ongemoeid gelaten, terwijl Wimpffen het veld moest ruimen als chef-staf, al behield hij wel een invloedrijke post.[176]

In deze sfeer was het uitzetten van een nieuw strijdplan bijna onmogelijk. Hoewel in het Oostenrijkse kamp openlijk werd gesproken over hervatting van de oorlog, was de kans hierop klein. Tegelijkertijd was de clausule over Tirol in de wapenstilstand velen een doorn in het oog. Hoe konden de Oostenrijkse autoriteiten vrede sluiten, als ze daarmee de opstandelingen in Tirol aan hun lot zouden overlaten? Konden ze Hofer en de zijnen zomaar in de steek laten? De politiek van Stadion en de hervormers zou dan haar geloofwaardigheid verliezen. Hoe konden de autoriteiten verwachten dat de bevolking – vanuit een betrokkenheid bij de eigen regio – zou strijden voor het vaderland, als delen van dat vaderland niet meer dan wisselgeld waren bij onderhandelingen? Metternich werd gevraagd om te onderzoeken wat de kansen op succes waren bij voortzetting van de oorlog. Daartoe bestudeerde hij onder andere de Franse legersterkte en de situatie in

175 John H. Gill, 'Delusions, suspicions and disappointments: Austrian approaches to Prussia in 1809', lezing op het congres van het *Consortium for Revolutionary Europe*, 2009; Udo Gaede, *Preussens Stellung zur Kriegsfrage im Jahre 1809* (Hannover 1897).

176 Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann* 142-153; Rothenberg, *Napoleon's great adversary*, 216-217.

Spanje. Ook de publieke opinie in Duitsland betrok hij in zijn onderzoek. In een brief aan Grünne en Stadion verwoordde hij die publieke opinie als volgt: '*denn dann wäre der lezte dem der Freyheit zubenehmen, und nirgend her mehr Hulfe zu erwarten: noch jezt will mann nicht allgemein an dem Waffenstillstand, wie er in Deutschland bekannt geworden ist glauben; anfangs hielt man ihn für eine Erdichtung der fransz[ösischen] Reg[ierun]g erfinden, um die zahlreichen Wunschen in Deutschland zu dämpfen; man kann sich nicht erklären, daß nicht etwas zu Günsten von Tirol darin vorkommen soll.*' [177]
Johan heeft tot aan het begin van september gehoopt op een voortzetting van de oorlog. In zijn ogen was het een keuze tussen het voortzetten van de oorlog tot het bittere einde met alle mogelijke middelen, dan wel snel het sluiten van een vrede om het verlies te beperken. Hij schreef hierover: '*den Krieg weiter zu führen, auszuharren, alles zu versuchen und zu wagen oder einen Frieden schnell zu schließen, um den Feind so bald wie möglich aus den besetzten Provinzen zu entfernen und dadurch dieselben zo schonen. Lange sich zu besinnen ist keine Zeit, jede Stunde ist kostbar, jede wendet Unheil von vielen Tausenden ab; doch bitte ich im Falle des Friedens sich zu erinnern, wie treu ihre deutschen Unterthanen der Länder Ob und Nieder der Enns, Steyer, Kärnthen Krain, Tyrol und Triest ausgeharret, welche Anstrengungen sie gemacht und noch in dieser Stunde machen.*' [178]
Gegeven de denkbeelden die hij koesterde, is het logisch dat Johan dit advies gaf. In een oorlog om de (regionale) vrijheid zou de bevolking zich tot het uiterste teweer moeten stellen tegen een vreemde agressor, zoals dit gebeurde in Spanje en zoals Johan voor ogen had gestaan bij de oprichting van de reserve en de *Landwehr*. Tegelijkertijd moest hij de werkelijkheid van een verloren reguliere oorlog onder ogen zien. Omdat de wapenstilstand hoe dan ook nadelig was, kon Oostenrijk volgens Johan beter snel vrede sluiten dan lang talmen met zijn besluit. Bovendien hadden de Fransen hun operaties in Tirol niet gestaakt, wat ongetwijfeld een rol speelde in de overwegingen van Johan. Zolang de wapenstilstand voortduurde, moest Oostenrijk de vechtende Tirolers aan hun lot overlaten. Ook voor de Tirolers was het beter dat zij op korte termijn wisten, waar ze aan toe waren.
Johans overwegingen tijdens de wapenstilstand typeren hem. Voor Johan was het nauwelijks verteerbaar, dat de inzet die de inwoners van Oostenrijk – inclusief die van Tirol – in de oorlog hadden getoond, zonder beloning zou blijven. Ondanks dit idealisme was Johan evenwel teveel een realist en rationalist om te blijven geloven in zaak die

177 HHuSt; Kaiser Frans Akten 84 (alt 78e) Stadion/Krieg; Metternich aan Grünne, afschrift voor Stadion; 10.8.1809, blatt 8.

178 Geciteerd in: Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann,* 182-183.

reeds verloren was. Alleen als er een reële kans was op redding van Tirol wilde Johan de oorlog voortzetten. Was dit onmogelijk, dan kon Oostenrijk beter meteen vrede sluiten. In Johans ogen moest er vooral snel worden gehandeld. Het Oostenrijkse opperbevel en de Oostenrijkse keizer bleken hiertoe evenwel niet in staat.

In de periode van de wapenstilstand was het aan het hof van keizer Frans in Hongarije een komen en gaan van raadgevers. Zij brachten een bonte verzameling adviezen uit voor een voortzetting van de oorlog dan wel de beëindiging ervan. Frans zelf had geen duidelijke visie. Aanvankelijk kon hij de realiteit van de wapenstilstand nauwelijks accepteren. Toen hij zich eenmaal had neergelegd bij de feiten, verspilde hij zijn energie aan het zoeken naar schuldigen voor de nederlaag. De grootste weerstand tegen voortzetting van de oorlog kwam uit het kamp van de oude *Hauptarmee*, dat meende het leger al tot het uiterste had gevochten en uitgeput was. Wimpffen schilderde op 15 augustus de situatie van de *Hauptarmee* als deplorabel af. Het leger was gedemoraliseerd, de discipline onder de manschappen liep schrikbarend terug, de voorraden leeftocht raakten uitgeput en ook de aanvoer van munitie stokte.[179] Metternich bracht echter naar voren, dat Oostenrijk nog altijd vele legereenheden tot zijn beschikking had, dat Frankrijk grote aantallen troepen nodig had in Spanje, en dat een voortzetting van de strijd in Oostenrijk zou kunnen leiden tot betere vredesvoorwaarden.[180] Stadion gebruikte deze argumenten om te pleiten voor een hervatting van de oorlog. Johan wilde dat Frans niet akkkoord zou gaan met een vrede die Tirol in de steek zou laten – indien nodig moest de oorlog worden voortgezet.

Op 30 juli landde een Brits invasieleger op Walcheren, in het Koninkrijk Holland. Eindelijk opende zich een nieuw front, naast het Iberische strijdtoneel. Tot aan het begin van september schenen de vooruitzichten voor het welslagen van deze operatie gunstig, althans in het verre Oostenrijk. Het verging de Britten evenwel dramatisch slecht. Ze werden ingesloten door Franse en Hollandse troepen, ze verloren een schrikbarend aantal manschappen aan ziekten en ze moesten zich op 30 september weer inschepen.

Hoe was de situatie ondertussen in Tirol? In eerste instantie had Oostenrijk Tirol ontruimd conform de bepalingen van de wapenstilstand. De laatste Oostenrijkse reguliere manschappen, duizend à drieduizend man sterk, verlieten de regio. Johan riep opstandelingen op om zich in Oostenrijkse uniformen te steken en zich te voegen bij de reguliere troepen die de regio verlieten, teneinde vervolging als opstandeling

179 Rothenberg, *Napoleon's great adversary*, 217.

180 Rothenberg, *Napoleon's great adversary,* 217; HHuSt, Kaiser Frans Akten 84 (alt 78e) "Stadion/Krieg"; Metternich aan Grünne, afschrift voor Stadion; 10.8.1809.

te ontlopen. Velen maakten hiervan gebruik, maar Andreas Hofer niet.[181] Fransen en Beierse troepen trokken vervolgens Tirol binnen.

Op 12 september leek aan het Oostenrijkse hof de oorlogsstemming echter weer de overhand te krijgen. Johan schreef een brief aan Andreas Hofer om de hervatting van de oorlog voor te bereiden. In deze brief noteerde hij onder andere: '*Der Krieg fängt von neuem an, bald müssen entscheidende Streiche geschehen. Tyrol wird vermutlich für den ersten Augenblick von Feinden nichts zu fürchten haben. (…) Schreib mir, wen ihr wünscht von Offizieren zu haben, damit ich euch jene schicken könne, die die Tyroler gerne haben und vertrauen, sonst auch, was ihr braucht.*' [182] Het was een overhaaste actie, die door de Tirolers wel moest worden misverstaan. Hoe konden zij de subtiliteiten en voorbehouden begrijpen, die Johan in zijn schrijven had proberen te leggen? Voor de Tirolers leek de boodschap duidelijk: de oorlog zou opnieuw uitbreken. Hofer wilde op het juiste tactische moment handelen, maar had niet al zijn bondgenoten even goed in bedwang, waardoor de *Schützen* compagnieën van de rebellen al op korte termijn opnieuw in actie kwamen. In een serie gevechten die tot de eerste week van oktober duurden, bevrijdden zij het land opnieuw van Napoleons troepen. Opnieuw werd een regering van de standenvergaderingen geïnstalleerd, met Hofer aan het hoofd.

Aan het hof van Frans in Komorn was intussen nog niets beslist. Johan zelf had op 24 september tijdens militaire beraadslagingen in Komorn zijn zorg geuit over een hervatting van de vijandelijkheden, nu het hoofdleger nog altijd niet op sterkte was.[183] Desondanks zond keizer Frans enkele afgezanten naar Tirol, die Andreas Hofer op 4 oktober een gouden ereketting overhandigden als dank van 'het huis Oostenrijk'. Begreep Frans niet dat hij de situatie hiermee onnodig compliceerde? Hoe was het mogelijk dat het hof van een monarchie niet in staat was één geluid te laten horen? Net als in de maanden vòòr de oorlog ontbrak het bij het Oostenrijkse bestuur aan een eenduidige structuur en leiding.

Het opnieuw opvlammen van de gevechten in Tirol sterkte Napoleon in zijn houding van onverzettelijkheid. Napoleon wees Oostenrijk erop dat het de wapenstilstand had geschonden. Hij dreigde met een snelle aanval op de Oostenrijkse legers, als er niet snel een akkoord tot stand zou komen. Noodgedwongen tekende keizer Frans op 14 oktober de Vrede van Schönbrunn, die vernederend was voor Oostenrijk. Frans deed afstand van delen van Galicië, delen van Kroatië, delen van Karinthie en Slovenië. Als beloning voor zijn aandeel in de strijd ontving Beieren Salzburg. Ook Tirol ging voor Oostenrijk

181 Magenschab, *Erzherzog Johann,* 201.

182 Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann,* 192.

183 Zwiedineck-Südenhorst, *Erzherzog Johann,* 193.

verloren en kwam weer onder Beiers gezag. In een deelovereenkomst werd een amnestie voor opstandelingen overeengekomen – voor wat die waard was.
Johan was vertwijfeld. Hij kreeg de taak toegewezen om het bericht van het vredesverdrag via brieven en proclamaties te verspreiden in Tirol. Tot Johans taak behoorde ook een oproep aan Hofer om zijn verzet te staken.[184] Het mocht niet baten. Eerst probeerde Johan om Hofer zover te krijgen dat hij zou vluchten, maar Hofer ging daar niet op in. Later probeerde Johan hem op een andere manier te redden, maar ook dat mislukte. De Fransen arresteerden Hofer en berechtten hem als een hoogverrader, rebel en bandiet. In zijn laatste brief aan Johan schreef de herbergier: *'Mein Herz, welches stets zu sr. k.k. Hoheit, den das ganze Tirol ihren Vater nennt, das Zutrauen hatte flieht auch jetzt dahin und wartet … ob es erhört wird oder hier sich versenken muß.'* [185] Hij ondertekende de brief met *'Der armbe verlassne ßindner [Sünder] Andre Hofer'*. Op 20 februari 1810 executeerden de Fransen Hofer in de citadel van Mantua. Het levende symbool van Johans opvattingen over vrijheid, loyaliteit, oorlog en vrede, was gestorven.
Hoe verging het het Habsburgse Oostenrijk? Daar zou, na het falen van Stadions en Johans pogingen een 'nieuw Oostenrijk' tot stand te brengen, iets anders worden geboren. De Amerikaanse staatsman en historicus Henry Kissinger formuleerde het scherp: '*Never again, under Metternich, was Austria to attempt solitary efforts or to stake its fate on the moral disposition of the people. The war of 1809 was thus neither the end nor the beginning of an era, but rather a turning point and a continuation. It was a turning point, for it confirmed the already powerful hesitation of the Emperor to build further on the support of the polyglot nationalities composing his Empire. Henceforth, he was to seek security in stability, in the least possible change of existing constitutions. And it was the continuation of a mode of government which had lost its élan and its self-confidence… The foundations of the "Metternich system" were laid in 1809.'* [186]

184 Magenschab, *Erzherzog Johann,* 202.

185 Magenschab, *Erzherzog Johann,* 202.

186 Henry Kissinger, *A world restored: Metternich, Castlereagh and the problems of peace 1812-1822* (Boston 1957), 19.

Ter afsluiting

De belangrijkste tegenspeler van aartshertog Johan in de oorlog van 1809 was Eugène de Beauharnais, de stiefzoon van Napoleon. Johan was welgeteld één jaar jonger dan de Franse prins. Aanvankelijk was Johan de meerdere van Eugène, in de slag bij Sacile en in de opmars tot aan Caldiero, maar later werd Johan meermalen verslagen door zijn tegenstrever. Uiteindelijk verloor Oostenrijk – en daarmee ook aartshertog Johan – de oorlog. Eugène had in 1809 de top van zijn militaire en politieke loopbaan nog niet bereikt. Over het algemeen beschouwen historici hem als een zeer capabele generaal. Vooral in de moeilijke omstandigheden van de Russische veldtocht van 1812 toonde hij integriteit, moed en intelligentie.[1] Drie jaar later was zijn rol voorbij. De val van Napoleon betekende het einde van Eugènes loopbaan, op hoeveel sympathie hij ook kon rekenen tijdens het Congres van Wenen. Pogingen om – met hulp van onder andere tsaar Alexander – nog een prinsdom of koninkrijk in de wacht te slepen, mislukten.[2] Daardoor heeft Eugène uitsluitend een plaats in de historie verworven als man van actie, als generaal op het slagveld.

Het verschil tussen de twee tegenspelers uit de oorlog van 1809 kan in dit opzicht niet groter zijn. Johan staat vooral bekend als een liberale, vooruitstrevende prins – de *steierische Prinz*. Afgemeten naar het aantal beelden en herdenkingsmonumenten ter ere van hem in het huidige Oostenrijk, is hij de populairste Habsburger.[3] In Stiermarken is zijn aanwezigheid nog altijd tastbaar. Het Joanneum is een modern instituut geworden, dat vele museale collecties in Stiermarken beheert. Het eert in zijn statuten nog altijd de beginselen van zijn oprichter, aartshertog Johan. De bestuurders van het Joanneum vinden blijkbaar dat Johans beginselen ook in onze tijd nog een rol kunnen vervullen. De spoorweg over de Semmering, van Wenen naar Triëst, is een

---

1 Van het klassieke boek van David Chandler, *The campaigns of Napoleon* (Londen 1981), 755, tot Adam Zamoyski, *1812 Napoleons fatale veldtocht naar Moskou* (Amsterdam 2005) 333.

2 Adam Zamoyski, *De ondergang van Napoleon en het congres van Wenen* (Amsterdam 2007) 338.

3 Karl Vocelka, Glanz *und Untergang der höfischen Welt: Repräsentation, Reform und Reaktion im habsburgischen Vielvölkerstaat. Österreichische Geschichte 1699-1815* (Wenen 2001), 28.

uitvloeisel van Johans geloof in en ijver voor de aanleg van spoorwegen door de bergen. De verzekeringsmaatschappij *Grazer Wechselseitige* is nog altijd actief. In de centrale hal van het hoofdkantoor in Graz staat een standbeeld van Johan als herinnering aan de tijd, waarin de prins aandrong op collectieve verzekeringen voor onder andere de arbeiders in de mijn- en staalindustrie van het gebied. Aartshertog Johan is ook belangrijk geweest voor de vorming van de Oostenrijkse culturele identiteit zoals we die kennen. Zijn 'goed burgerlijke' leefwijze en het huwelijk met Anna Plochl, de dochter van een postmeester, hebben de vorming van de Oostenrijkse burgerlijke identiteit in de biedermeiertijd sterk beïnvloed. Johans rol in de ontsluiting van het hooggebergte heeft ertoe bijgedragen, dat de Alpen een deel werden van die Oostenrijkse identiteit. Op de Grossglockner staat de hoogste berghut van Oostenrijk, op 3457 meter hoogte: de *Erzherzog-Johann-Hütte*.

Zo is aartshertog Johan nog volop aanwezig in de nagedachtenis in Oostenrijk. Hij wordt echter nauwelijks herinnerd als militair hervormer en generaal. Dat is vreemd, want in Johan zijn handelen en in de wijze, waarop hij zich uitliet, is geen cesuur te bespeuren tussen de periode van Johan als jonge, ietwat onbezonnen generaal en zijn latere bestaan als oude en wijze *steierischer Prinz*. Qua wereldbeeld, ideeën en capaciteiten bestond er geen wezenlijk verschil tussen Johan in de periode 1805-1809 en in de periode na de napoleontische oorlogen. De iconografie weerspiegelt dat. Kraffts overbekende portret van Johan als jager (1817) is óók een portret van Johan als generaal, leger- en vooral staatshervormer. Ongetwijfeld zou Johan in die pose graag als generaal afgebeeld zijn, met aan zijn voeten niet alleen de bergvalleien, maar in die bergvalleien de landweermannen die zich onder hun eigen leiders verzamelen om hun geliefde vrijheid te verdedigen. Johans militaire, politieke, culturele en maatschappelijke opvattingen waren één. Hij streefde in uniform dezelfde doelen na als in jagerskostuum.

Wat ik zijn wereldbeeld zou willen noemen, zou Johan waarschijnlijk hebben benoemd als de *Zeitgeist* waarbij hij aansluiting zocht. Hij behoorde tot de mensen aan het hof die meenden dat Oostenrijk alleen een toekomst had als de staat, het bestuur, het leger en de maatschappij zouden worden aangepast aan de nieuwe tijd. Anders zou Oostenrijk gedoemd zijn om te verdwijnen. Johans hervormingszin kwam voort uit zijn loyaliteit aan Oostenrijk en uit zijn besef van de noodzaak van veranderingen. Het land kon het zich niet permitteren om te talmen met hervormingen. Hoewel Johan nooit een echt programma formuleerde, komt er uit zijn geschriften en handelingen wel degelijk een coherente visie naar voren. Deze visie omvatte elementen uit zijn opvoeding door vader Leopold als groothertog van Toscane, elementen uit het werk van Johans grote voorbeeld Johannes von Müller, en tenslotte elementen die voortsproten uit Johans karakter. Belangrijk is in de gaten te houden hoezeer Johan een man van de daad was,

iemand die niet dacht in theoretische modellen, maar praktisch nut. De door hem geschonken boeken aan de bibliotheek van het leesgezelschap in de Steiermark hadden voor het overgrote deel een inhoud die direct toegepast kon worden – landbouw, economie, natuurwetenschap.[4]

Leopolds opvoeding had Johan tot een kind van de Verlichting gemaakt. Net als zijn vader was Johan overtuigd van de kracht van de menselijke geest en geloofde hij in vooruitgang. Zijn intellectuele interesses waren veelomvattend en nagenoeg encyclopedisch. Johan was nieuwsgierig van aard en meende dat feitenonderzoek de grondslag voor veranderingen moest vormen. Die veranderingen behelsden vooral een bevordering van nuttig menselijk handelen – onnutte bezigheden waren in zijn ogen een belemmering van vooruitgang. Johan was niet dromerig, zoals hem wel verweten is.[5] Veeleer was hij een idealist: zijn verlichte opvoeding had van hem een wereldverbeteraar gemaakt. Een kleine verandering was daarbij voor hem net zo waardevol als een grote. Geen detail was hem te min. Daarbij gaf hij blijk van een empirische inslag. Al zijn voorstellen waren gebaseerd op persoonlijk verzamelde feiten en ter plaatse getoetste observaties.

Vader Leopold gaf het inspirerende voorbeeld om het landsbestuur vorm te geven in samenwerking met andere politieke en maatschappelijke krachten. Leopold zorgde ervoor dat er in de samenleving een groot draagvlak was voor zijn hervormingen. In dit kader toonde hij ook respect voor oude instituten. Organen zoals de standenvergaderingen gebruikte hij om zijn beleid te laten beklijven.[6] Hij zag ze niet als sta-in-de-weg voor de vooruitgang, zoals zijn broer keizer Jozef II deed.

De invloed van Johannes von Müller op Johan was groot en direct. Müllers beginselen sloten perfect aan op de ideeënwereld waarmee Johan in Toscane en in zijn eerste Weense jaren was grootgebracht. Bij Müller kende de juiste regeringsvorm een balans tussen de positie van vorst en onderdanen. Voorop stond het besef dat onderdanen uit eigenbelang gemotiveerd zouden zijn om bij te dragen aan de staat. De belangen van onderdanen en staat moesten zoveel mogelijk samenvallen, waarbij het morele elan van de bevolking een cruciale rol speelde. De vorst kon dit stimuleren door de burgers te betrekken bij de staat, zonder daarbij te vervallen in besluiteloosheid. Deze staatsvorm verbond *'die Schnellkraft der Monarchie, die reife Klugheit eines Senates*

---

4 Marlies Raffler, *Bürgerliche Lesekultur im Vormärz. Der Leseverein am Joanneum in Graz (1819-1871)* (Graz 1993), 93.

5 Meest recentelijk door Gill. John H. Gill, *Thunder on the Danube. Napoleon's defeat of the Habsburgs 1809* I (Londen 2008), 6.

6 Adam Wandruszka, *Leopold II. Erzherzog von Österreich, Grossherzog von Toskana, König von Ungarn und Böhmen, Römischer Kaiser, 1747-1780* (Wenen en München 1963), 186.

und den begeisterden Nachdruck der Demokratie.' [7] Voor de staat was er geen grotere vijand denkbaar dan ontevreden onderdanen. Omgekeerd waren tevreden onderdanen de belangrijkste steunpilaar van de staat. Zij waren ook bij uitstek toegerust om de belangen van volk en vorst te verdedigen en de weerbaarheid te verzorgen.
Diversiteit en identiteit waren daarbij voor Müller van groot belang. Hij gruwde van de autoritaire staat die alles eender wilde maken. Het idee dat iedereen de jakobijnse rok zou moeten dragen die in Parijs werd gesneden, was hem een nachtmerrie. Burgers van verschillende herkomst en achtergrond moesten hun eigen cultuur kunnen uitdragen. Dat zou hen vervolgens ook weer stimuleren om die eigen cultuur te verdedigen.
Vrijheid en tolerantie lagen bij Johannes von Müller dicht bij elkaar: wellicht was de centralistische, bureaucratische staat nog de grootste vijand voor die vrijheid. Vrijheid, diversiteit en tevredenheid zouden bijdragen aan een weerbare, militaire geest, die bereid was om de eigen cultuur gewapenderhand te verdedigen. In dit verband bewonderde Müller de vroegmiddeleeuwse Franken: *'Bei den Franken war zwischen Volk und Heer kein Unterschied; hiedurch wurde die Kriegskunst später ausgebildet, die Nation blieb um so länger frei.'* [8]
Johan geloofde waarschijnlijk nog sterker dan Müller in de vooruitgang en vooral in het individuele vermogen van de mens. Johans ideeën waren in zoverre liberaal, dat voor hem het eigen initiatief van de burger centraal stond. Hij wilde veranderingen niet afdwingen door regels, maar door voorbeelden te stellen die stimulerend zouden werken. Hij vertrouwde op de mens, maar eerder als sociaal wezen dan als individu. Johan geloofde in kleine sociale gemeenschappen – gezinnen en vooral dorpen – als de bouwstenen van de samenleving. Hij was sterk gericht op het platteland en de provincie en zag een grote rol weggelegd voor regionale solidariteit.
Johan geloofde niet in van boven opgelegde maatregelen, maar zag veel heil in het delegeren van verantwoordelijkheden. Van mensen met invloedrijke posities in de maatschappij verwachtte hij vooral, dat zij het goede voorbeeld zouden geven. Zijn actoren waren, van kleiner naar groter niveau denkend, boeren die concreet meewerkten aan hervormingen, heren die hun heerlijkheid tot bloei brachten, en provincies en landen die trots waren op hun cultuur en die met hun prestaties andere provincies in het rijk uitdaagden. Uiteindelijk zou dit hebben moeten leiden tot een federatie van *Länder* onder bestuur van gouverneurs en standenvergaderingen en dit alles onder het toeziend oog van de keizer in Wenen. Voor zijn ideeën putte Johan uit de bron van de geschriften van Johannes von Müller en uit het gedachtengoed van zijn

---

7 Johannes von Müller, *Sämtliche Werke* I. Johann Georg Müller ed. (Tübingen 1811), 3.

8 Müller, *SW* I, 101.

vader, keizer Leopold II. Maar hierin was hij vooral praktisch: Johan was een doener, geen denker. Hij gebruikte wat hem van pas kwam, maar altijd handelend vanuit dezelfde persoonlijke overtuigingen. De kern van Johans denken en handelen was het vertrouwen in de ambitie van de mens, dat doorklinkt in het inmiddels bekende citaat: '*denn in jedem Menschen liegt doch immer ein Funken Eigenliebe und Ehrgeiz, der ihn immer besser als andern zu seyn zu wollen führt*.' [9]

Op het eerste oog lijkt Johan daarmee modern, maar het is van belang te beseffen dat hij zich keerde tegen 'moderne' ontwikkelingen in de richting van een centralistische, door een bureaucratie aangestuurde staat. Ook was hij niet modern in de zin dat hij de boeren zag als de ruggengraat van de maatschappij, waarmee hij overigens bijna alle achttiende-eeuwse economische denkers volgde. Instituties die in de vroegmoderne tijd hadden gefunctioneerd om lokale rechten te verdedigen, zoals de standenvergaderingen, was hij gunstig gezind. Hij wilde dit soort bestuursorganen hervormen teneinde ze te gebruiken in een nieuwe betekenis. De feodale machtsstructuur, waarbij landheren het in hun heerlijkheden voor het zeggen hadden, was hem evenwel een doorn in het oog: de burger en de vorst moesten leidend zijn, niet de landadel.

Het is vrij eenvoudig om deze visie te herkennen in Johans voorstellen en standpunten als legerhervormer in de periode tussen 1805 en 1809. Met Karel deelde hij het uitgangspunt dat de macht van de landadel gebroken moest worden om een direct contact tussen staat en burger tot stand te brengen. Het is dus weinig verwonderlijk dat hij het streven van Karel deelde om de loting in te voeren bij de rekrutering. Om dezelfde reden had hij een afkeer van de Hongaarse *Insurrectio*, die juist op de grondheerlijke structuur was gebaseerd. De militaire dienst voor een beperkte, welomschreven tijd, de *Kapitulation*, had Johans steun en behoorde ook tot zijn 'programma'. De scheiding tussen soldaat en burger werd er immers kleiner door. Doordat de soldaat een reële kans kreeg om als burger terug te keren in de maatschappij, kon de muur tussen 'het marcherend fort der monarchie' en de burgerij langzaam worden geslecht. Ook de instelling van de reserve zou een bres in deze muur slaan en de soldaat een status te geven als burger, met alle rechten en plichten die daarbij hoorden.

Al deze hervormingen pasten ook binnen Karels visie van een rationele, centralistische staat met een professioneel leger. Dat geldt evenwel niet voor Johans plannen voor de *Landwehr*. Bij de organisatie van de *Landwehr* komen de ideeën samen van Johan over een staat waarin het regionaal bestuur belangrijk was en de ideeën van Müller over de 'burger die wat te verliezen heeft' als ideale soldaat. Essentieel voor

9 LSAM, Schuber 75, Heft 1, Abschrift, 35.

de *Landwehr* was zijn regionale organisatie en zijn zelfstandige structuur in brigades, die los stonden van de regimenten van het reguliere leger. De parochies in de regio's dienden als fundament en uitgangspunt voor de organisatie van dit volksleger. Het kiezen dan wel benoemen van regionale leiders tot officieren mag voor een professioneel militair misschien een zwaktebod zijn geweest, op deze manier werd gegarandeerd dat de manschappen van de *Landwehr* hun eigen sociale en economische belangen weerspiegeld zagen in de leiding. De *Landwehr* was ook belangrijk bij de ontwikkeling van het bewustzijn van de bevolking dat zij deel uitmaakte van een groter geheel. De bevolking ging de eigen provincie in toenemende mate beschouwen als deel van het grotere Oostenrijk, wiens belangen ook de hare waren. De regionale *Landwehr* was een oefening in regionale zelfstandigheid, hoe beperkt ook. Een langer bestaan van de *Landwehr* in Johans vorm zou hebben kunnen bijdragen aan een ontwikkeling van burgerlijk verantwoordelijkheidsgevoel en regionale bewustwording.

In tegenstelling tot Karel besefte Johan dat na de Franse Revolutie een beperkte oorlog niet meer mogelijk was. Een oorlog van kabinetten en beroepslegers, waarbij betrokkenheid van de bevolking overbodig en irrelevant was, een oorlog waarbij de beroepslegers gehouden waren om de gevolgen voor de maatschappij en economie te beperken omdat de inzet van de oorlog gelegen was in een economische waarde van te winnen en verliezen gebieden, die oorlog was verleden tijd. Sinds de oorlogen van de Franse Revolutie waren ideeën mede inzet van de strijd; betrokkenheid en mobilisatie van het volk regel; de economie van een land nog slechts de geldbuidel die het leger moest betalen. Oorlog was een zaak van naties geworden. Daarom was Johan van mening, dat het volk zoveel mogelijk bij de oorlog betrokken moest worden. Hij had, onder invloed van de ideeën van de late Verlichting en Romantiek, de overtuiging dat een volk een eigen identiteit en wil had, een eigen belang ook. Onder invloed van Müller geloofde Johan dat het volk betrokken diende te worden, belang diende te hebben bij een oorlog en gemobiliseerd moest worden om de volle kracht van een natie te ontwikkelen. Karels pogingen om een *Totalkrieg* te voorkomen, waren hem vreemd. In plaats daarvan ontwikkelde Johan een – voornamelijk defensief – concept van oorlogvoering, waarin regionale zelfverdediging door en voor het volk centraal stond. Tegelijkertijd impliceerde dit ook het recht van een volk om de wapens op te nemen tegen een vorst die als een despoot of een bezetter regeerde. Hierdoor had Johans idee over oorlogvoering wel degelijk een offensieve component, zeker als een deel van het grondgebied van een andere staat werd beschouwd als 'eigen' grondgebied in handen van een bezetter, zoals in 1805 het geval was met Tirol. In tegenstelling tot wat wel is beweerd, was Johan echter niet een voorstander van een offensieve oorlog tegen Frankrijk en daarmee geen permanent lid van een 'oorlogspartij', zo die al ooit heeft

bestaan.[10] In 1805 was Johan fel gekant tegen oorlog,[11] maar in 1809 was de oorlog tegen Frankrijk in zijn ogen een geoorloofde manier om Tirol te bevrijden.
Kenmerkend voor Johans kijk op oorlogvoering waren de elementen van volksverzet, regionale verdediging, eigen initiatief op alle niveaus, beweeglijkheid en grootschaligheid. Al deze elementen zijn rechtstreeks terug te voeren op Johans politieke en maatschappelijke ideeën. Met burgers die een eigen belang verdedigen, zichzelf organiseren en regionaal opereren, krijgt oorlog voeren een heel ander karakter dan met een professioneel, hiërarchisch georganiseerd leger. Johan geloofde in de inzet van lichte troepen, die in kleine eenheden opereerden en veel eigen initiatief aan de dag legden. Hij beschouwde dit als een meer 'liberale' wijze van oorlog voeren. Johan sloot hierin aan bij innovatieve militaire denkers van zijn tijd: de betekenis van de lichte infanterie nam aan het eind van de achttiende en het begin van de negentiende eeuw snel toe. Hierbij moeten we niet vergeten dat Johan een degelijke scholing had genoten in de traditionele wijze van oorlogvoering. Zijn pleidooi om overwegend lichte troepen in te zetten in een leger dat in bergachtig terrein moest opereren, was in zijn tijd uitzonderlijk, maar het geeft tevens aan dat hij de waarde van linietroepen niet bagatelliseerde.[12]
Johans beeld van de moderne oorlog week drastisch af van dat van Karel, die geloofde in een beperkte oorlog, gevoerd met reguliere strijdtechnieken. Karels nadruk op concentratie van grote legermassa's sloot aan bij de ontwikkelingen van zijn tijd en bij de strijdwijze van Napoleon. Karel had daarbij echter een obsessieve aandacht voor geografie. Ook geloofde hij niet in particulier initiatief van zijn generaals. Karels handelen werd meestal ingegeven door wantrouwen.[13] Vertrouwen in volkstroepen als de *Landwehr* had Karel niet. Typerend zijn de grote aantallen reguliere troepen die hij in 1809 – toen Oostenrijk zijn aanvalsplan ontwikkelde – in Tirol wilde inzetten. Johan hield dit voor overbodig en onwenselijk, vol vertrouwen als hij was in de kracht van de Tiroolse opstandelingen.[14] Karel steunde Johans hervormingsplannen slechts ten dele. Aan Karels legerhervorming lag een ander politiek concept ten grondslag. Karel

10 Gill, *1809. Thunder on the Danube* I, 6.

11 Johan had ook de ondergang van Macks korps in 1805 voorzien, omdat hij betwijfelde of het Russische leger tijdig ter plekke kon zijn om assistentie te verlenen. Gunther E. Rothenberg, *Napoleon's great adversary. Archduke Charles and the Austrian army 1792-1814* (New York, 1995), 106.

12 Johan pleitte voor een verhouding van tweederde lichte troepen en eenderde linietroepen. LSAM, Gebürgskrieg, 7.

13 Rothenberg, *The Austrian army*, 176.

14 Johan aartshertog van Oostenrijk, *Erzherzog Johanns Feldzugserzählung 1809. Supplement zu den Mitteilungen des k.u.k. Kriegsarchivs,* Alois Veltzé ed. (Wenen 1909), 40.

geloofde in een sterke centrale staat en een beroepsleger. Johans voorstellen voor een regionaal georganiseerde *Landwehr* konden daarom op weerstand van Karel rekenen. De oorspronkelijke tegenstand van keizer Frans tegen de hervormingsvoorstellen van Johan is moeilijker te duiden. Uiteindelijk was Frans er verantwoordelijk voor dat Johans voorstellen niet in 1806 of 1807, maar pas in 1808 – en dan nog slechts gedeeltelijk – tot uitvoering werden gebracht. Bij keizer Frans vinden we geen aanwijzingen, dat hij kon leven met Johans wensen voor een staat met federatieve trekken. Frans' tegenstand was vooral passief van aard: hij opponeerde niet, maar liet hem onwelgevallige voorstellen rusten in de la van zijn bureau. Hij zei geen nee, maar ook zelden ja. Waarschijnlijk hebben allerlei factoren daarbij een rol gespeeld: de weerzin tegen verandering die in Frans' karakter besloten lag, zijn angst om macht af te staan en te delegeren, en zijn wantrouwen tegen de ambities van intelligente broers als Karel en Johan. Het ligt voor de hand dat hij zijn oor liet hangen naar mensen die beweerden dat het gevaarlijk was om het volk te wapenen, maar Frans zelf gebruikte dit tegenargument nooit. Dat hij ondanks zijn negatieve grondhouding akkoord ging met de hervormingen, kwam voort uit angst voor Napoleon. Frans was bang voor de dreiging dat Napoleon hem de troon zou ontnemen en zijn rijk zou opsplitsen – een dreiging die zijn minister Stadion bij voortduring in zijn oor fluisterde. De ontwikkelingen in Spanje vormden een bevestiging voor deze vrees.

Frans ging dus niet over tot hervormingen uit overtuiging, maar uit angst. De invoering van de *Landwehr* zag hij dan ook uitsluitend als een nuttig instrument in een oorlog tegen Napoleon. Zou hij de oorlog verliezen, of zou de *Landwehr* in de oorlog falen, of zou er helemaal geen oorlog uitbreken, dan zou dit ook het einde van de *Landwehr* kunnen betekenen.

Behalve van keizer Frans en *Generalissimus* Karel was er ook weerstand tegen Johans plannen van de zijde van financiële experts in het staatsapparaat. De oproep van onder andere graaf Zinzendorf om sterk te bezuinigen op het leger, maakte het moeilijk om te investeren in de invoering van een instituut als de *Landwehr*. Johans ideeën over een andere financiering van het leger lijken niet onmiddellijk steun te hebben gevonden. Zowel de instelling van de reserve als van de *Landwehr* waren slechts mogelijk door ze te presenteren als kostenbesparingen. Op lange termijn zou dat misschien het geval zijn geweest, maar op korte termijn waren eerst uitgaven nodig voor bewapening en training. De training kwam redelijk van de grond, maar voor de musketten ontbraken de benodigde financiën in de winter van 1808-1809. Toen in 1809 de vijandelijkheden uitbraken, waren nog lang niet alle *Landwehr* eenheden voorzien van wapens.

Bondgenoten aan het hof had Johan slechts weinig. Een man als graaf Saurau doorzag vermoedelijk de reikwijdte van Johans plannen en was een geïnspireerde

medewerker, maar de meeste mensen die Johans hervormingsplannen steunden, waren gelegenheidsbondgenoten. Zij kozen Johans zijde alleen als het door de machtsconstellaties aan het hof opportuun was om zijn kant te kiezen. Voor de machtigste man van het moment, graaf Stadion, lagen de kaarten net zo. Zonder diens steun zou Johan vermoedelijk weinig kansen hebben gekregen. Voor Stadion stond echter niet zozeer de hervorming van de staat op het programma, zoals voor Johan wel het geval was, maar veel meer de voorbereiding op een oorlog tegen Napoleon.[15] Stadions steun was dus voorwaardelijk: als de oorlog van 1809 geen succesvolle afloop zou kennen, zou Stadion niet langer achter Johans hervormingsplannen staan. In een nog directere zin betekende de verloren oorlog het einde van de *Landwehr*: Napoleon eiste de afschaffing van dit instituut, waarna de Oostenrijkse gezant Metternich in een onderhoud met hem, op 25 augustus 1808, daadwerkelijk een demobilisatie van de *Landwehr* in het vooruitzicht stelde.[16] Het voortbestaan de *Landwehr* werd daarmee ook door Napoleon gekoppeld aan de Oostenrijks-Franse oorlog.

De oorlog van 1809 kwam voor Johan te vroeg. Hij beklaagde zich over de stiefmoederlijke wijze waarop de nieuwe milities in het rijk werden behandeld door het reguliere leger en het staatsapparaat. Grote delen van de *Landwehr* waren nog onvoldoende getraind en bewapend, en de reguliere generaals zagen de *Landwehr* bataljons eerder als ongetrainde rekruten dan als zelfstandige eenheden die in een lossere vorm van oorlogvoering konden optreden. Waar Johan de *Landwehr* graag ingezet zag als territoriale verdedigers, die niet in gesloten linies maar in verspreide formaties of achter veldversterkingen zouden opereren, werden ze *de facto* ingelijfd bij de lijntroepen en geacht in gesloten formaties op het open veld te vechten. Hiervoor waren ze echter ongeschikt, en tijdens de Franse opmars in Oostenrijks gebied viel de *Landwehr*, die niet eens in zijn eigen gebied aanwezig was, op enkele uitzonderingen na uiteen.

Het Oostenrijkse leger voerde de oorlog van 1809 vooral volgens de principes van zijn *Generalissimus* aartshertog Karel. Een klassieke strijdwijze voerde hierin de boventoon, waarbij initiatief van korpscommandanten nauwelijks werd gestimuleerd. Desondanks bleken de hervormingen in zoverre succesvol, dat het leger een enorme omvang had kunnen bereiken. Hierbij waren de reservebataljons en de *Landwehr* cruciaal. Alleen zo kon Oostenrijk op het slagveld van Wagram het grootste leger uit zijn geschiedenis op de been brengen. Dat terwijl de situatie nog verre van ideaal was: de oorlog was zo vroeg gekomen, dat veel van de reservisten en landweermannen nog kort voor de

15 Gill, *1809. Thunder on the Danube* I, 5-6, 12.

16 Gill, *1809. Thunder on the Danube I*, 76.

veldslag bij Aspern een getraind moesten worden.[17] Het zou dus tever voeren om te stellen dat het Oostenrijkse leger in 1809 al kwalitatief opgewassen was tegen het Franse; tegelijkertijd is in de periode 1805-1809 onmiskenbaar een belangrijke stap richting een massaal volksleger gezet.

Johans ideeën over oorlogvoering bracht hij alleen in de praktijk in Tirol en in het beginstadium van zijn offensief in Italië. De opstand in Tirol, door Johan geregisseerd, was uitermate succesvol. De combinatie van die opstand met zijn eigen offensief in Italië leidde ertoe, dat Johan op 29 april in een positie was om een verbinding tot stand te brengen tussen zijn reguliere leger en het opstandelingenleger. Onder welke omstandigheden dit zou zijn gelukt, is onmogelijk te zeggen. Toch was Johan dicht bij zijn doel – de inname van Verona. Tijdens de terugtocht van zijn leger uit Italië mislukten Johans plannen om in Oostenrijk een regionale defensie te organiseren. Dankzij de inzet van de *Landwehr* en *Insurrectio* was Johan bij Raab evenwel in staat om een leger op te stellen dat Eugènes opmars kon stuiten. Dit leger presteerde niet slecht: de slag bij Raab was allesbehalve een eenvoudige Franse overwinning. Ondanks evidente tekortkomingen bleek Johans leger een formidabele tegenstander.

Johans positie tijdens de oorlog was moeilijk. Van Karel ontving hij vaak tegenstrijdige orders, die bovendien geen rekening hielden met de lokale omstandigheden waarin Johan moest opereren. Bovendien suggereerde Karel voortdurend dat de hoofdmacht operaties zou uitvoeren, die hij vervolgens niet realiseerde. Johan had daarom geen idee wat Karels *Hauptarmee* van plan was. Daarnaast richtte keizer Frans zich regelmatig rechtstreeks tot Johan met orders die niet waren afgestemd op die van Karel. Deze situatie stak schril af ten opzichte van de orders die Eugène van Napoleon ontving: orders die aan duidelijkheid niets te wensen overlieten en die Eugène voldoende informeerden over de vorderingen bij Napoleons *Armée de l'Allemagne*.

Johan heeft zich geen briljant of uitzonderlijk legeraanvoerder betoond, maar wel een gedegen generaal die doordachte beslissingen nam. Hij maakte inschattingsfouten – zoals aan de Piave – maar zijn besluiten op tactisch niveau waren altijd rationele uitwerkingen van zijn strategische orders. Dit gold ook voor Johans besluit het leger op te splitsen tijdens de terugtocht door Karinthië. Het gold evenzeer voor zijn aarzelende optreden bij Körmend, waarbij hij orders moest opvolgen die volledig in tegenspraak waren met de omstandigheden ter plekke. Johan moet zich diep ongelukkig hebben gevoeld: hij werd niet in staat gesteld om zijn eigen visie in de praktijk te brengen, hij werd stiefmoederlijk behandeld door de Oostenrijkse hoofdkwartieren en hij tastte

17 David Hollins en Jeffrey Burn, *Austrian grenadiers and infantry 1788-1816* (Oxford 1998), 16.

in het duister over het grote krijgsplan van Oostenrijk. Het falen van de Oostenrijkse commandostructuur is waarschijnlijk de belangrijkste reden voor de Oostenrijkse nederlaag geweest.

Deze nederlaag betekende het einde voor Johan als legerhervormer. Hij verloor zijn actieve commando en zijn positie in de *Hofkriegsrat* en het *Kriegsministerium*. Wat beklijfde van de hervormingen waren de reserve en de *Landwehr*, die gehandhaafd bleven. De regionale en zelfstandige structuur van de *Landwehr* verdween echter en de eenheden werden toegevoegd aan linieregimenten van het reguliere leger. Hiertoe werd in 1811 een nieuwe organisatie van de *Landwehr* afgekondigd. In 1812 werd de Reserve gelijkgesteld aan de Landwehr, en nieuwe bataljons met reservisten – nu hetzelfde als landweermannen – werden toegevoegd aan de linieregimenten en kenden geen onafhankelijke commandostructuur meer.[18] De nieuwe instructie was een resultaat van onderhandelingen tussen de *Hofkriegsrat* en de *Hofkanzlei*. Deze instituten keken zeker niet uit naar voortzetting van de hervormingen en hadden eerder belang bij incorporatie van de *Landwehr* in de klassieke structuur. Zo werd de angel uit de hervorming gehaald.[19]

Johan was een welkome zondebok voor de nederlaag van 1809. Zijn late aankomst bij Wagram was hiervoor gemakkelijk te gebruiken. De tegenstrijdige orders die hij had ontvangen, waren koren op de molen van zijn tegenstanders: er was altijd wel een order te vinden die Johan niet had opgevolgd. Op deze manier werd Johan na 1809 zowel militaire als politiek persona non grata. Hij leed hieronder en had langdurige depressieve en lethargische buien.

Hoewel hij directeur van de genie en het fortificatiewezen bleef, was het leger niet langer een plaats waar Johan zijn ideeën in de praktijk kon brengen. In het vervolg van zijn leven heeft hij regelmatig geprobeerd om een regionale bestuursfunctie te krijgen, maar ook die is hem door keizer Frans nooit gegund. Het zal voor hem een kleine genoegdoening zijn geweest dat de inwoners van Stainz hem in 1849 – bij de invoering van de gemeentewet – verkozen tot burgemeester. Ook al bekleedde hij nauwelijks of geen officiële functies meer, Johan bleef zijn principes trouw. Met zijn optreden op sociaal gebied na 1809 voerde hij in feite in Stiermarken zijn hervormingsprogramma op kleine schaal uit. Hij leidde een 'leven als voorbeeld' en gebruikte het prestige van zijn keizerlijke afkomst om hieraan ruime bekendheid te geven. De hele idylle van *Der Brandhofer und seine Hausfrau*, de prins die de dochter van een postmeester trouwde,

18 Hollins, *Austrian grenadiers and infantry,* 16.

19 Ernest Zehetbauer, *Landwehr gegen Napoleon. Österreichs erste Miliz und der Nationalkrieg von 1809* (Wenen 1999), 328.

boerde, aan mijnbouw deed, wijn verbouwde, een hogeschool stichtte, contact onderhield met afgevaardigden van de gouverneur en de standen, leesgezelschappen stichtte, bergen beklom, collectieve verzekeringen oprichtte en nog veel meer maatschappelijke activiteiten ontplooide, past binnen dezelfde visie waarmee Johan de legerhervorming ter hand had genomen. Zijn leven na 1809 was op die manier toch een zorgvuldig geregisseerde politieke manifestatie. Het gevolg was een groeiend cultureel regionaal zelfbewustzijn in Stiermarken, maar ook in Oostenrijk als geheel. Een belangrijk deel van de identiteit die de burgers in de biedermeierperiode aannamen, is mede door Johan vormgegeven. Daarbij bleef hij een levend en tastbaar alternatief bieden voor de officiële, centralistische en antiliberale politiek in het Wenen van Metternich en Frans. Het is daarom ook niet verwonderlijk dat de aartshertog uitgerekend in het revolutiejaar 1848 ineens een rol van betekenis ging spelen. Hij was nagenoeg de enige schakel tussen de liberale revolutie en de Habsburgse monarchie. Maar in 1848 was Johan al weer iemand uit een oude tijd. Wat modern was en wat had kunnen werken in 1809, was in 1848 niet meer toe te passen. De tijd had niet stilgestaan. Ondanks zijn belangstelling voor techniek had Johan bijvoorbeeld geen affiniteit met de industriële revolutie en dientengevolge weinig kennis van de sociale gevolgen daarvan in de steden. Eigenschappen die hem tot een geliefde figuur in Oostenrijk maakten, waren ongetwijfeld zijn oprechtheid, zijn warme belangstelling voor het wel en wee der burgers en vooral zijn vertrouwen in het menselijk kunnen, in het positieve van ieder mens en diens 'vonkje eigenliefde'. Eugène was een voorbeeld voor generaals, Johan was een voorbeeld voor iedereen.

In the name of a new Austria Archduke John as general and army reformer 1805-1809

INTRODUCTION

To military historians, Archduke John (1782-1859) is mostly known as the opponent of Prince Eugène de Beauharnais (1781-1824) in Italy and Hungary during the Franco-Austrian war of 1809. Prince Eugène emerged from its campaigns as the indisputable winner, which means that he has come to be regarded as the more effective army commander. John thereafter disappears as a footnote in the mists of military history. This bias, based on the outcome of the war of 1809 has, however, led to overlooking the real importance of Archduke John as a military personality in the Habsburg monarchy during the Napoleonic era.

John possessed considerable organisational talents, which he used to introduce some major reforms in the Habsburg army in the period 1805-1809. The most important of these reforms was the introduction of a body of army reservists and the *Landwehr*. He also participated in the reform of the monarchy's conscription laws. These reforms are even more significant when the structure and nature of the Habsburg monarchy are considered. John introduced a way of raising an army which would have made the Austrian, Bohemian and Hungarian dominions of the monarchy relatively independent in matters of military organisation. Furthermore, his reforms aimed at establishing a more direct relationship between citizen and monarch, doing away with most of the old feudal structures still surviving in what was, by all accounts, an absolute monarchy. His reforms gave individual citizens as well as regional governments far more responsibilities and can, in this sense, be called 'liberal'. Last, but not least, these reforms were combined with an outlook on war which was fundamentally different from the one held by the Emperor, Francis I, as well as his commander-in-chief, John's brother Archduke Charles. John believed in defensive wars, to be fought with local militias operating in

loose, irregular formations reinforced by regular troops.
All these ideas were aimed at reform, not only of the army, but through the army of the structure of the monarchy as a whole. If implemented they would even have led to redefining the relationship between the monarch and his subjects. It is in this field that the true importance of Archduke John's ideas and activities lies. The story of the war of 1809, seen from this perspective, becomes the story of John trying to hold his own during a war not fought according to his notions and ending in disaster. In its wake, the Austrian defeat destroyed any hopes for John to see his reforms being realised in full.

JOHN'S INTELLECTUAL BACKGROUND – JOHANNES VON MÜLLER

John's education was strictly supervised by his father, the Duke of Tuscany and future Emperor Leopold II of Austria (1747-1792). The experience was to have a lasting influence on his outlook, leaving him with a belief in the rational power of the human mind and the irrevocability of progress. His interests were encyclopaedic, his attitude intellectual. When confronted with a problem of statecraft, he would first analyse it through empirical research and then move on to find a rational solution beneficial to the common good as he saw it. In all this he certainly was a child of the Enlightenment. An equally important but more personal, feature of Leopold's education was the emphasis on mutual respect. His thinking stressed respect for regional traditions, customs and governing bodies. This was an important link to the ideas of the Swiss historian and philosopher Johannes von Müller (1752-1809).
Von Müller, an historian and philosopher and much interested in improving society and politics, believed that the ideal government was one which combined 'the ready decisiveness of the monarchy, the ripe wisdom of the senate and the stimulating powers of democracy'.[1] He was deeply interested in the politics of his ancient Swiss republic (which at the time was threatened by Napoleon) and he took its institutions and policies as an example for the rest of Europe. He regarded freedom, regional diversity and a benevolent government as the bedrock on which nationalist feeling would grow. Nationalism in its turn was necessary for the creation of a people's army. Developing these ideas he made use of modern or even contemporary experiences, but also drew heavily on examples culled from ancient times, with a certain preference for the Romans

[1] 'die Schnellkraft der Monarchie, die reife Klugheit eines Senates und den begeisterden Nachdruk der Demokratie'. Johannes von Müller, Vier und zwanzig Bücher Allgemeiner Geschichten besonders der Europäischen Menschheit, Johann Georg Müller ed. (1797), I.-XXIV, in: Johannes von Müller, *Sämtliche Werke*, Johann Georg Müller ed. (Tübingen 1811) I,3

and the Franks. Concerning the latter he wrote: 'With the Franks, people and army were the same; because of this, the art of war was late in developing, but the nation retained its freedom'.[2] This emphasis on a nation consisting of a dominion organised on a regional basis, with each region having its own militia, was meant to be a protection against foreign enemies as well as a defense against abuse of power by the central government. Von Müller and John knew each other very well and von Müller's ideas exerted a significant influence on John's views. As an adolescent, John belonged to a circle of young, promising men around von Müller who shared an interest in philosophical, political and military matters. In particular, von Müller's notion of regional political organisation and regional militias is crucial for a clear understanding of John's reforms in 1808.

THE INTRODUCTION OF THE RESERVE AND THE LANDWEHR

Besides a considerable number of smaller reforms, John was involved in three major military innovations. All three of them have to do with the way the army was raised and structured. It is clear from the outset that the relationship between society, state and army largely depended on the person of the soldier. Was he a lifetime hireling? A lifetime conscript? A conscript returning to civil society after having done his service?
John was involved in the new law of conscription introduced in 1805 by his brother, the Archduke Charles. This law was important for two reasons. First, it greatly reduced the time soldiers served and regulated these terms in the so-called *Kapitulation* (contract) between state and soldier. Second, but just as important, the new law introduced the drawing of lots in order to recruit the set quota of men.
By setting the *Kapitulation* at a limited number of years service, the soldier returned to society as a citizen after his stint in the army. Under the previous system, soldiers were enlisted for periods of twenty years or more. Effectively cut off from their home districts and the rest of society, they were often little better than mercenaries, distant from the interests of the state they served and harboring minimal interest in the outcome of its wars. With the 1805 reforms, however, soldiers and subjects became one and the same. Similarly, conscription by the drawing of lots established a direct relationship between the citizen and the state. In the old system, the feudal lord had the power to select a number of men from his estate without interference by the central government. The

2 'Bei den Franken war zwischen Volk und Heer kein Unterschied; hiedurch würde die Kriegskunst später ausgebildet, die Nation blieb um so länger frei.' Ibidem, I, 101

drawing of lots effectively excluded the landed gentry and other *Grundherren* from the raising of the army. Charles opposed this, arguing directly – and passionately – when writing to Emperor Francis on August, 2nd, 1807: 'what no one dared to claim, was the grim right from feudal times of the feudal lord to go to war himself and to bring his subjects with him; when the monarch had no army at all, except those of his vassals. Nowadays the noble landowner does not go to war himself; but he still enjoys the power to send his subjects as he likes'.[3] This was also the reason that both Charles and John, but John in particular, disapproved of the Hungarian *Insurrectio*, a militia of the old-fashioned feudal type.

Charles and John consciously aimed to institute these fundamental changes in the relationship between the Habsburg state and its armed forces. The brothers both had a strong desire to regard the soldier as a citizen, thereby raising the status of the military in society and enhancing the army's effectiveness at the same time. Furthermore, both had a desire to make the relationship between soldier/citizen and state as direct as possible. However, Charles believed in a strictly centralised state and a professional army. John on the other hand believed in a degree of decentralisation and militias organised on a regional basis. He disliked strict centralisation. In his words, 'if one strives to unite the separate provinces, one takes away the mutual competition, which is a powerful tool for progress'.[4] Among other reasons, it was because of John's decentralising tendencies, that Charles did not support the introduction of both the *Reserve* and the *Landwehr* with the full weight of his authority.

Local militias were important in John's concept. In his view, these militias were essential in creating a system where the soldier would not only be a citizen, but a citizen who had a stake in the aim and outcome of the war and felt a responsibility to his compatriots as well as to his monarch. As John wrote in 1808, he wanted to convince the farmers with their own small holdings, in addition to the townsmen and noblemen, that service to defend their property and the state that made this property possible was in their own interest.[5]

The *Reserve* was a kind of rotation system for conscripts. While men in the first lot went

---

3 Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Kabinettsakten, Kaiser Franz Akten 69 (70 alt), Blatt 20-22, Karl to Franz, August 2nd, 1807. German: '…was man nie sagen wollte, war der finstere Recht aus der alten Feudalverfassung, wo der Gutbesitzer selbst zu Feld zog und seine Leute mitbrachte; - wo der Monarch keine Armee hatte, als die ihm der Vasall zuführte. Jetzt geht der Besitzer nicht mehr zu Felde; - aber seine Leute willkürlich schicken zu können frommt ihm in so vielen hinsicht'.

4 Landesarchiv Steiermark, Archiv Meran, Schuber 75, Heft 1, Abschrift, 35

5 Kriegsarchiv, Kriegsministerium, 'Konvolut Landwehr', Johann to Franz, December 8th, 1808, Blatt 65

to full time service in regular units, the idea of the reserve was to create an additional pool of men that practised in reserve battalions alongside the regulars. In times of mobilisation these reserve soldiers could be included in the regular battalions, or their reserve battalions could be embodied to operate separately. The *Reserve* thus created a large group of civilians that were part-time soldiers to be used for the army in times of need.

The *Landwehr* system carried John's ideas a step further. In this organisation John's notions of the ideal state are easy to detect. It was recruited from people exempt from the conscription law and was meant solely to defend the home country, or, more specifically, the home region. Though paid for by the lands of the monarchy themselves, the *Landwehr* was organised regionally and its uniforms were designed according to local costumes. *Landwehr* battalions were also supposed to operate in independent brigades consisting of the *Landwehr* of a particular region. The smallest units in the *Landwehr*, the *Korporalschaften*, were identical to the parochial communities in which people lived. In short, the *Landwehr* was an army based on local social and political structures.

To pay for the *Landwehr,* John proposed an individual tax, to be levied by the regional governments on those who did not serve. This indicates how John wanted to arrange the relationship between the individual subject and his monarch through the local districts. The individual citizen would now find his identity through his local government rather than through the old feudal system.[6] In this way, the responsibility for an individual citizen to co-operate in the defence of the country would have been stressed in a way unique for the Habsburg monarchy; the tax, however, was never implemented.

If one looks at these measures with John's intellectual background and political programme in mind, it is easy to see they were part of a reform policy which aimed at restructuring the Habsburg monarchy into a more decentralised state, where there would be a direct relationship defining the rights and obligations of both the citizen and the state.

JOHN'S VIEWS ON WARFARE

Archduke John thought about the origins and character of war as well as about strategy and tactics. He read most of the standard eighteenth century works on the subject and

6 Kriegsarchiv, Kriegsministerium, 'Konvolut Landwehr', Johann to Franz, December 8th, 1808, Blatt 47-48

was acquainted with the ideas of the influential French military writers Jacques Antoine Hippolyte de Guibert and Pierre-Joseph Bourcet. John himself thought of writing a book on mountain warfare. Although this work was never completed, he left a number of pertinent observations in his private archive under the title of *Gebürgskrieg* (Mountain Warfare).

John's ideas on the nature of war were different from those of his elder brother, Archduke Charles. Charles, as commander-in-chief *(Generalissimus)* of the Habsburg army, represented the dominant line of thought in the monarchy. Charles wasn't blind to the changes in warfare wrought by the French revolutionary armies. He saw, for example, the importance of raising morale of his troops by a more humane approach to the soldiers. He also understood the importance of concentrating large forces for battle, as well as the advantages of the division of the army in independent army corps. However, Charles did not want to follow the French idea that war had to be fought as an all-out national effort. He warned of the dangers of total war that might escape the control of the state and wanted to fight professional wars, limited in scope. Furthermore, he regarded the harm war inflicted on society as something of a crime. He had an eighteenth-century 'mathematical' approach to strategy and tactics and believed in fighting in tightly controlled formations. Because of his character, he was unwilling to entrust his subordinates with much responsibility.

In contrast, John believed that limited wars were no longer possible or desireable. In his opinion war had become a matter of citizens, and thereby entire nations, fighting each other. War would thus impose duties on every citizen and would demand citizen armies. It was, in his view, important that every soldier – being a citizen – understand why the war was being fought and why the results were important to him. Being a professional himself, John certainly wanted his militia to fight in uniform. But this didn't exclude flexible light infantry tactics and unconventional guerrilla-like methods. On the contrary, he believed in fighting in dispersed formations as a more 'liberal' kind of war, using the individual's initiative to the utmost. He proposed composing armies for warfare in mountainous areas that would: 'fight while being dispersed…the bulk of the troops must be adjusted to this kind of fighting. I think one could say two-thirds of the troops must consist of light, one-third of line-infantry.'[7]

His concept of war was defensive. However, since he thought a nation had the right to raise arms against a despotic monarch, this could easily be turned into an offensive war against an unjust overlord or a foreign occupier. This would be the case in 1809, which for John was a war aiming to bring Tyrol back into the Habsburg monarchy – and to

7 Landesarchiv Steiermark, Archiv Meran, 'Gebürgskrieg 1804', Blatt 7

contain Napoleon's influence.

THE WAR OF 1809

The Austrian war effort in 1809 was a combination of Charles's and John's ideas. However, for John the war came too early. The *Landwehr* wasn't properly equipped, armed or trained, nor was the Hungarian *Insurrectio*. In part, this was due to the negligence of the central government, and John objected strenuously to what he called the 'stepmotherly treatment' of the militia, be it *Landwehr* or *Insurrectio*.[8] However, without these militias, the Austrian war effort would have been impossible. With these units available to perform garrison duties, escort convoys and fill empty places in the line, Austria was able to field an army of unprecedented size, the largest in its history to that date.

To John's frustration, his ideas on warfare were put to the practice only in the uprising in the Tyrol. Tyrolian *Schützen* were extremely successful in their operations against Napoleon's forces and thrice succeeded in expelling French and Bavarian troops from their land. However, the Tyrol was a secondary theatre and the efforts of its inhabitants were not enough to alter the outcome of the war.

John's offensive in Italy was based on incorrect estimations of French and Italian strength figures. This makes it easy to see, with the advantage of hindsight, that it was a mistake to take the offensive in Italy at all. John did have success initially, winning the battle of Sacile (April 16th) and advancing almost to the gates of Verona. Verona was a key position, since possession of it by the Austrians would have opened communications with troops in the Tyrol.

Unfortunately for John, Napoleon defeated Charles and the *Hauptarmee* in Bavaria between April 19th-23rd in the Regensburg campaign. The subsequent retreat of Charles's army into Bohemia forced John to abandon his Italian offensive. His efforts to establish a defensive line in Carinthia or Inner Austria failed, the *Landwehr* not being up to its intended task. John added some *Landwehr* units to his regular army and retreated to Hungary, where he combined his army with the *Insurrectio*. His hotch-potch army of line troops, *Landwehr* and *Insurrectio* units did not perform badly, putting up a good fight at the battle of Raab (June 14th). The battle, however, ended with an Austrian defeat and John was forced to retire behind the Danube.

---

8 Alois Veltzé, *Erzherzog Johanns 'Feldzugserzählung' 1809. Nach dem im gräflich Meranschen Archiv erliegenden Originalaufzeichnungen.* Supplement zu den 'Mitteilungen des k.u.k. Kriegsarchivs' (Wien 1909) 163

During this phase of the war, the Austrian command structure broke down. John received many hasty and contradictory orders from the different headquarters of commander-in-chief Charles and Emperor Francis I. Charles regularly made suggestions which were unrealistic products of wishful thinking, a pitfall into which John also fell. Emperor Francis I contributed to the chaos by his interventions. In the end, this command breakdown resulted in John not arriving on time at the battlefield of Wagram (July 5-6th) to support his brother's main army. As a consequence, John was the ideal scapegoat for the ultimate Austrian defeat in this battle, which ended the war.

After the war, John was released from his duties in the higher army administration and left without active command. Departing through the back door, he took most of his reforms with him. The spirit which had aimed at combining military and social reforms was lost, and the *Reserve* and *Landwehr* were re-organised in a way more acceptable to the Habsburg governmental structure. From then on, militiamen lost their unique character and were seen simply as replacements for regular line troops.

Archieven

LANDESARCHIV STEIERMARK (GRAZ)

Dankzij de welwillende toestemming van Dr. Franz Harnoncourt-Unverzagt kon inzage worden verkregen in het familiearchief van aartshertog Johan, het zogenoemde Archiv Meran.

Archiv Meran
[afgekort als: LSAM]
Schuber 75, Heft 1
Inv nr 1: Original Tagebuch 'einer Reise durch einen Theil Steyermarks, Kärnthen, Italien, Tyrol, Salzburg und dem Lande ob der Enns in den Monathen April, May, Junius und Julius', des Jahres 1804
Schuber 81
1807, Erz. Johann eigenhändig über Grenzbefestigungen
Abhandlung über die Verteidigung der Monarchie
Schuber 82
Vorbemerkungen über die Landwehr von Jahre 1808
Schuber 94
Bis dahin vollendete ich das ganze system der Landwehr
Schuber 133, Heft 1
Abschrift III, Kriegstagebuch 1805
Schuber 133, Heft 3
Inv nr 1: Tagebuch blätter 1809 (Abschrift)
Schuber 133, Heft 6
Inv nr 1: 1815, Hüningen
Schuber 133, Heft 7
Inv nr 1: Tagebuch blätter 1808 (Abschrift)
Schuber 173, Heft 2-9
Inv nr 1-3: Aquarelle Unteroffiziere u. Gemeine der Landwehr
Schuber 174, Heft 1

Inv nr 1: 1809 III Wien Instruktionen für Ingenieur Offiziere
Inv nr 6: 1817,1818 E.J. Eigenhändig. Aufsatz über das Befestigungssystem der Monarchie.
Inv nr 17: Abhandlungen über das Militär, Gebunden
Inv nr 25: Ohne Datum. Erz. Johann Eigenhändig. Militärischen Schriften.
Sub 7. Entwurf zur einer Ausarbeitung über den Gebürgskrieg (1805)
Sub 8. Betrachtungen über der Gebürgskrieg.

STAATSARCHIV (WENEN)

Kriegsarchiv
Kriegsministerium Erzherzog Karl (Kriegs-Ministerial-Acten)
[afgekort als: KA, KMK]

I: 1807
1807 4 23; 3354-23; Franz aan Johann, 21 april 1807
1807 6 32; 5414; Landesvertheidigungsanstalten, Landmiliz, Errichtung einer Reservearmee, Karl aan Johann, 19 april, Johann aan Franz, 8 september 1807
1807 6 32; resolutie reserve van 24 april 1807
1807 6 32; Karl aan Grünne, 1 september 1807
1807 6 32; Rekrutirungen – Werbungen
1807 6 32; 12-180 Allgemeiner Landesvertheidigungs sistem
1807 6 32; 939; 29 juli 1807 Hofkriegsrat aan Karl
1807 6 32; 6110; 29 juni 1807, Karl aan Hofkriegsrat
1807 6 32; 7386; Kleidung, Kopfbedeckung und Rüstung für die Reservearmee
1807 6 32; 9991; Reserve und Reservearmee
1807 6 37; 5342; Franz aan Karl, 8 juli 1807
1807 6 37; 5421; Bemerkungen über die Errichtung einer Reserve Armee

Alte Feldakten
1808 12 41 Landwehr: Johann an Franz, 8 december 1808
Landwehr 1808

Memoiren IX
136 1803, Karl an Johann

Memoiren XII

131 FML Mayer aan Karl over voorstel van Johann, 28 juli 1808

HAUS- HOF- UND STAATSARCHIV (WENEN)
[afgekort als HHuSt]

Kabinettsarchiv
Kaiser Franz akten

78 d (alt), 83 (neu) Erzherzog Johann 1808 1809

78 e (alt), 84 (neu) Stadion Krieg 1809 (Stadion, Metternich, Karl, Johann aan Franz)

70 (alt), 69 (neu) Stadion aan Franz; omslag 1802-1805 (Karl aan Franz), omslag 1806 (Karl aan Franz), omslag 1807 (Karl en Johann aan Franz), omslag 1808 (Zinzendorf, Saurau, Zichy, Karl aan Franz)

Literatuur

Angeli, Moriz von, *Erzherzog Carl als Feldherr und Heeresorganisator*. IV. *Erzherzog Carl im Kriege von 1809* (Wenen en Leipzig 1897).
Angeli, Moriz von, *Erzherzog Karl von Österreich als Feldherr und Heeresorganisator* V (Wenen en Leipzig 1897).
Arneth, Alfred von, ed., *Josef II und Leopold von Toscana: Ihr Briefwechsel von 1781 bis 1790,* I-II (Wenen 1872).
Arnold, James R., *Marengo and Hohenlinden. Napoleon's rise to power* (Lexington 1999).
Bartholdy, J.L.S., *Der Krieg der Tyroler Landleute im Jahre 1809* (Berlijn 1814).
Bauer, Frieda, *Die Kämpfe um die Pässe Strub, Scharnitz und Leutasch 1805.* Militärhistorische Reihe 60 (Wenen 1987).
Bayern, Adelbert Prinz von, *Eugène Beauharnais* (Berlijn 1940).
Beales, Derek, *Joseph II. I: In the shadow of Maria Theresia 1741-1780* (Cambridge 1987).
Beales, Derek, *Joseph II. II: Against the world, 1780-1790* (Cambridge 2009).
Bibl, Viktor, *Der Zerfall Österreichs. Kaiser Franz und sein Erbe* (Wenen 1921).
Bibl, Viktor, *Erzherzog Karl. Der beharrliche Kämpfer für Deutschlands Ehre* (Wenen en Leipzig 1941).
Blanning, T.C.W., *Joseph II* (Londen en New York 1994).
Blaufarb, Rafe, *The French army 1750-1820. Careers, talent, merit* (Manchester 2002).
Bourcet, M. de, *Principes de la guerre de montagnes* (Parijs 1775).
Bowden, Scott, en Charles Tarbox, *Armies on the Danube 1809* (Chicago 1980).
Branda, Pierre, *Le prix de la gloire. Napoléon et l'argent* (s.l. 2007).
Brnardic, Vlado, 'Battle of St. Michael-Leoben 25th May 1809', voordracht op het symposium 'Napoleon in Graz' (Graz 2004).
Chandler, David, *Atlas of military strategy and tactics 1618-1878* (Londen en Melbourne 1980).
Chandler, David, *Dictionary of the Napoleonic wars* (New York 1999).
Chandler, David, *The campaigns of Napoleon. The minds and method of history's greatest soldier* (Londen 1981; 1e druk 1966).
Chandler, David, *The military maxims of Napoleon* (London 2002).

Cobenzl, Philipp, *Graf Philipp Cobenzl und seine memoiren,* Alfred von Arneth ed. (Wenen 1885).
Connelly, Owen, *Blundering to glory: Napoleon's military campaigns* (Wilmington, Del. 1987).
Correspondance générale de Napoléon Bonaparte. I. Les apprentissages 1784-1797, Thierry Lentz ed. (Parijs 2004).
Criste, Oskar, ed., 'Ungedruckte Briefe des Erzherzogs Carl über den Feldzug 1800', in: *Mitteilungen des K. und K. Kriegsarchivs*, 1 (1902) 1-29.
Criste, Oskar, *Erzherzog Carl von Österreich. Ein Lebensbild* I-III (Wenen en Leipzig 1912).
Dean, Martin C., *Austrian Policy during the French Revolutionary Wars 1796-1799*, Militär Historische Dissertationen - Sonderreihe Band 3 (Wenen 1993).
Desmond Seward, *Metternich. The first European* (New York 1991).
Dormann, Hasso, *Feldmarschall Fürst Wrede, das abenteuerliche Leben eines bayerischen Heerführers* (München 1982).
Du Casse, A., ed., *Mémoires et correspondance politique et militaire du Prince Eugène* (Parijs 1858).
Duffy, Christopher, *Austerlitz 1805* (London 1999; 1e druk 1977).
Duffy, Christopher, *Eagles over the alps. Suvorov in Italy and Switzerland 1799* (Chicago 1999; 1e druk Londen 1977).
Duffy, Christopher, *Sieben Jahre Krieg 1756-1763: die Armee Maria Theresias,* Claudia Reichl-Ham ed. (Wenen 2003).
Duhesme, Philibert Guillaume, *Essai sur l'infanterie légère, ou traité des petites opérations de la guerre, à l'usage des jeunes officiers* (Parijs 1814).
Duindam, Jeroen, 'Geschiedschrijving en oorlogvoering: de metamorfose van een klassiek thema', in: *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 118 (2003) 455-466.
Egger, Rainer, *Das Gefecht bei Dürnstein-Loiben 1805.* Militärhistorische Schriftenreihe 3 (3e druk Wenen 1986).
Elting, John R., *Swords around a throne. Napoleon's Grande Armée* (New York 1997; 1e druk 1988).
Epstein, Robert M., *Prince Eugene at war 1809* (Arlington 1984).
Epstein, Robert M., *Napoleon's last victory and the emergence of modern war* (Kansas 1994).
Erzherzog Johann von Österreich. Landesausstellung 1982. Katalog. (Graz 1982).
Erzherzog Johann von Österreich: Beiträge zur Geschichte seiner Zeit (Graz 1982).
Esdaile, Charles J., *Fighting Napoleon. Guerrillas, bandits and adventurers in Spain*

1808-1814 (New Haven en Londen 2004).
Esdaile, Charles J., *Napoleon's wars. An international history, 1803-1815* (New York 2008)
Eyck, Frank, *The Frankfurt Parliament 1848-1849* (Londen etc. 1968).
Eysturlid, Lee W., *The formative influences, theories and campaigns of the archduke Carl of Austria* (Purdue 1997).
Forrest, Alan, *Napoleon's men. The soldiers of the revolution and the empire* (Londen 2002).
Gaede, Udo, *Preussens Stellung zur Kriegsfrage im Jahre 1809* (Hannover 1897).
Gay, Peter, *Style in history* (New York en Londen 1974; paperback 1988).
Geramb, Viktor, *Ein Leben für die Anderen. Erzherzog Johann und die Steiermark* (Wenen 1955).
Gill, John H., 'Delusions, suspicions and disappointments: Austrian approaches to Prussia in 1809', lezing op het Consortium for Revolutionary Europe, 2009.
Gill, John H., *Thunder on the Danube. Napoleons defeat of the Habsburgs 1809,* I-III (Londen 2008 en 2009).
Gill, John H., *With eagles to glory. Napoleon and his German allies in the 1809 campaign* (Londen 1992).
Griffith, Paddy, *The art of war of revolutionary France 1789-1802* (Londen 1998).
Guibert, J.A.H. de, *Essai général de tactique, précédé d'un discours sur l'état actuel de la politique et de science militaire en Europe,* I -II (Luik 1773).
Haan, Victoria von ed., *Erzherzog Johann. Leopold von Haan. Russisch-Türkische Reise im Jahre 1837* (Wenen en Leipzig 1998).
Haas, Arthur G., *Metternich, reorganization and nationality, 1813-1818. A story of foresight and frustration in the rebuilding of the Austrian Empire* (Wiesbaden 1963).
Haffner, Gottfried, *Erzherzog Johann, sein leben in Bildern* (Graz 1995).
Haller-Dirr, Marita, 'Johannes von Müller und das Reich. Seine politischen Grundsätze und sein Reichsbild während seiner Mainzer Zeit 1786-1792', in: Christoph Jamme en Otto Pöggeler ed., *Johannes von Müller-Geschichtsschreiber der Goethezeit* (Schaffhausen 1986) 141-160.
Hattem, Mark van, *Alpendromen: de beklimming als ontdekkingstocht* (Utrecht 1996).
Hattem, Mark van, en Robert Eckhardt, *Grenzeloos verlangen: tweehonderd jaar alpinisme* (Utrecht 1995).
Hattem, Mark van, Mariska Pool en Mathieu Willemsen, *Voor Napoleon. Hollanders in oorlogstijd 1792-1815* (Bussum 2005).
Heindl, Waltraud, *Gehorsame Rebellen. Bürokrate und Beamte in Österreich 1780 bis 1848* (Wenen en Keulen 1990).

Henckens, J.L., *Mémoires, se rapportant à son service militaire au 6ème régiment de chasseurs à cheval français de février 1803 à août 1816,* E.F.L.A. Henckens ed. (Den Haag 1910).
Hochedlinger, Michael, 'Rekrutierung - Militarisierung - Modernisierung. Militär und ländliche Gesellschaft in der Habsburgermonarchie im Zeitalter des aufgeklärten Absolutismus', in: Stefan Kroll en Kersten Krüger ed., *Militär und ländliche Gesellschaft in der frühen Neuzeit* (Hamburg 2000) 327-375.
Hochedlinger, Michael, 'The early modern cinderella', in: *Austrian yearbook* 32 (2001) 207-213.
Hochedlinger, Michael, *Austria's wars of emergence. War, state and society in the Habsburg monarchy 1683-1797* (New York en Londen 2003).
Holaubek-Lawatsch, Gundl, 'Das Kleid der Anna Plochl und des Erzherzogs grauer Rock', in: *Erzherzog Johann von Österreich. Beiträge zur Geschichte seiner Zeit* (Graz 1982) 414-425.
Hollins, Dave, *Austrian grenadiers and infantry 1788-1816*. Warrior-series 24 (Oxford 1998).
Hoor, Ernst, ed., *Erzherzog Johann von Österreich als Reichsverweser. Der unveröffentlichte Briefwechsel mit Felix Fürst Schwarzenberg aus den Jahren 1848 und 1849* (Wenen 1981).
Horricks, Raymond, *Military politics from Bonaparte to the Bourbons. Life and death of Michel Ney, 1769-1815* (New Brunswick 1995).
Ilwolf, Franz, 'Zur Wahl Erzherzog Johanns zum deutschen Reichsverweser', in: *Zeitschrift des historischen Vereins für Steiermark* 8 (1910) 68-73.
Ilwolf, Franz, ed., *Briefe Erzherzog Johanns an Karl Schmutz* (Graz 1893).
Ingrao, Charles, *The Habsburg monarchy 1618-1815* (Cambridge 1994).
Jacubenz, Major, ed., 'Gentz und Fasbender. Ungedruckte Briefe aus der Zeit von 1802 bis 1808', in: *Mitteilungen des k. und k. Kriegsarchivs*, VII. (Wenen 1911) 59-102.
Jamme, Christoph en Otto Pöggeler ed., *Johannes von Müller. Geschichtsschreiber der Goethezeit* (Schaffhausen 1986).
Johan aartshertog van Oostenrijk, *Achtundvierzig Briefe seiner kaiserlichen Hoheit des Hernn Erzherzog Johann von Osterreich an Johann von Müller (1799-1806)* (Schaffhausen 1848).
Johan aartshertog van Oostenrijk, *Aus dem Tagebuche Erzherzog Johanns von Oesterreich 1810-1815. Zur Geschichte der Befreiungskriege und des Wiener Kongresses,* Franz Ritter von Krones ed. (Innsbruck 1891).
Johan aartshertog van Oostenrijk, *Das Heer von Inneröstreich unter den Befehlen des*

Erzherzogs Johann im Kriege von 1809, J. von Hormayr ed. (Leipzig 1817).
Johan aartshertog van Oostenrijk, *Der Brandhofer und seine Hausfrau,* Walter Koschatzky ed. (3e druk; Graz en Wenen 1978).
Johan aartshertog van Oostenrijk, *Erzherzog Johanns Feldzugserzählung 1809*. Supplement zu den Mitteilungen des k.u.k. Kriegsarchivs, Alois Veltzé ed.(Wenen 1909).
Kann, Robert A., *A history of the Habsburg Empire 1526-1918* (2e druk; Berkeley, Los Angeles en Londen 1980).
Karel aartshertog van Oostenrijk, *Ausgewählte Schriften,* I-VI, F.X. Mancher ed. (Wenen en Leipzig 1893-1894).
Karel aartshertog van Oostenrijk, *Erzherzog Karl. Ausgewählte militärische Schriften,* Von Waldstätten ed., Militärische Klassiker des In- und Auslandes (Berlijn 1882).
Keegan, David, *The face of battle. A study on Agincourt, Waterloo, Somme* (Londen 1978; 1e druk 1976).
Kissinger, Henry, *A world restored: Metternich, Castlereagh and the problems of peace 1812-1822* (Boston 1957).
Klier, Heinz Erich, *Der Alpenbund* (Salzburg 1952).
Klingenstein, Grete, e.a., *Europäische Aufklärung zwischen Wien und Triest,* IV (Wenen 2009)
Koschatzky, Walter, 'Die Kammermaler', in: *Erzherzog Johann von Österreich. Beiträge zur Geschichte seiner Zeit* (Graz 1982) 399-415.
Köfler, Werner, *Die Kämpfe am Pass Lueg im Jahre 1809,* Militärhistorische Schriftenreihe 41 (Wenen 1980).
Köstler, Hans Jörg, 'Das Eisenhüttenwesen', in: *Erzherzog Johann von Österreich. Landesausstellung 1982. Beiträge* (Graz 1982) 321-333.
Kramer, Hans, *Andreas Hofer* (Brixen 1994).
Krenn, Peter, 'Die Landwehr', in: *Erzherzog Johann von Österreich. Beiträge zur Geschichte seiner Zeit* (Graz 1982) 51-61.
Krieg 1809, I-IV, K.u.K. Kriegsarchiv (Wenen 1907-1910).
Krones, Franz von, *Zur Geschichte Österreichs im Zeitalter der französischen Kriege und der Restauration 1792-1816, mit besonderen Rücksicht auf das Berufsleben des Staatsmannes Freiherrn Anton von Baldacci* (Götha 1886).
Krones, Franz von, *Aus Österreichs stillen und bewegten Jahren 1810-1812 und 1813-1815* (Innsbruck 1892)
Kunisch, Johannes, *Der kleine Krieg. Studien zum Heerwesen des Absolutismus* (Wiesbaden 1973).
Langsam, W.C., 'Emperor Francis II and the Jacobins 1792-1796', in: *American*

historical review 50 (1945) 471-490.
Lavine, Dustin J., (Florida State University), 'The thoughts of military reform: intellectual overtones concerning the French military in the writings of Antoine Hippolyte de Guibert', lezing op het congres van het *Consortium of Revolutionary Europe* (Washington 2007).
Legat, Anneliese, 'Erzherzog Johanns Nachleben in den Künsten', in: *Erzherzog Johann von Österreich: Beiträge zur Geschichte seiner Zeit* (Graz 1982) 427-451.
Liddell Hart, Basil, en Adrian Liddell Hart, ed., *The sword and the pen. Selections from the worlds' greatest military writings* (Londen 1978).
Liwa, Margot, 'Erzherzog Johann als Oberdirektor der Wiener Neustädter Militärakademie 1805-1849' (typoscript dissertatie, Wenen 1984).
Lorenz, Reinhold, *Volksbewaffnung und Staatsidee in Österreich (1792-1797)* (Wenen en Leipzig 1926).
MacDonald, Etienne, *Recollections of marshal MacDonald, Duke of Tarentum,* Camille Rousset ed. (Londen 1996; 1e druk 1893).
Lynn, John A., *The bayonets of the Republic. Motivation and tactics in the army of revolutionary France 1791-94* (2e druk; Boulder CO en Oxford 1996).
Lynn, John A., 'Toward an army of honor: the moral evolution of the French army, 1789-1815,' *French Historical Studies* 16 (1989) 152-174.
Mack, Karl, *Instruktionspunkte für gesammte herren Generals der k.k. Armee und andere kommandanten kleinerer und größerer detachirten Korps. Entworfen bei der Eröffnung des Feldzuges 1794* (Frankfurt 1795).
Mack, Karl, *Vertheidigung des östreichischen Feldzugs von 1805. Dem Hofkriegsrath übergeben von dem General-Feld-Zeugmeister von Mack* (Wenen 1806).
Magenschab, Hans, *Erzherzog Johann. Habsburgs grüner Rebell* (4e druk; Graz 1991).
Melichar, Peter , 'Metamorphosen eines treuen Dieners zum bürgerlichen Offizier der K. (u) K. Armee im 18. und 19. Jahrhundert', in: G. Barth-Scalmani en H. Thomas ed., *Bürger zwischen Tradition und Modernität* (Wenen en Keulen 1997) 105-141.
Montis, Robert, *Kampf um den Berg* (München z.j.).
Muir, Rory, *Tactics and the experience of battle in the age of Napoleon* (New Haven en Londen 1998).
Müller, Johannes von, *Allgemeine Aussicht über die Bundesrepublik im Schweizerland (1777),* Doris Walser-Wilhelm en Peter Walser ed. (Zürich 1991).
Müller, Johannes von, 'Vier und zwanzig Bücher Allgemeiner Geschichten besonders der Europäischen Menschheit', Johann Georg Müller ed. (1797), I.-XXIV, in: Idem, *Sämtliche Werke,* Johann Georg Müller ed. (Tübingen 1811).
Okey, Robin, *The Habsburg Monarchy c 1765-1918* (Londen 2001).

Pallua-Gall, Hauptmann, 'Haspingers Tagebuch 1809', in: *Mitteilungen des k. und k. Kriegsarchivs*, II (1903) 219-254.
Pape, Matthias, 'Johannes von Müller als Vermittler zwischen Wien und Berlin', in: *Johannes von Müller-Geschichtsschreiber der Goethezeit,* Christoph Jamme en Otto Pöggeler ed. (Schaffhausen 1986) 161-188.
Peham, Helga, *Leopold II* (Graz 1987).
Petre, F.L., *Napoleon and the archduke Charles, a history of the Franco-Austrian campaign in the valley of the Danube in 1809* (Londen 1991; 1e druk 1909).
Pfaundler, Wolfgang, en Werner Köfler, ed., *Der Tiroler Freiheitskampf 1809 unter Andreas Hofer. Zeitgenössische Bilder, Augenzeugeberichte und Dokumente* (München en Innsbruck 1984).
Pfeil, Tom, *'Tot redding van het vaderland.' Het primaat van de Nederlandse overheidsfinanciën in de Bataafs-Franse tijd 1795-1810* (Amsterdam 1998).
Probszt, Günther, *Die Windisch-Kroatische Militärgrenze und Ihre Vorläufer*. Zeitschrift des Historischen Vereines für Steiermark Sonderband 15 (Graz 1967).
Radvany, Egon, *Metternich's projects for reform in Austria* (Den Haag 1971).
Raffler, Marlies, *Bürgerliche Lesekultur im Vormärz. Der Leseverein am Joanneum in Graz (1819-1871)* (Graz 1993).
Rauchensteiner, Manfried, ed., *Das Heeresgeschichtliche Museum in Wien* (Wenen 2000).
Rauchensteiner, Manfried, 'Erzherzog Carl und der begrenzte Krieg', in: *Vortragszyklus Die K.K. österreichische Armee im Kampf gegen die Französische* (Wenen 1989) 135-145.
Rauchensteiner, Manfried, 'Menschenführung im kaiserlichen Heer von Maria Theresia bis Erzherzog Karl', in: *Menschenführung im Heer. Vorträge zur Militärgeschichte* III (Bonn 1982) 15-40.
Rauchensteiner, Manfried, 'Von Valmy nach Waterloo', in: *Erzherzog Johann. Beiträge zur Geschichte seiner Zeit* (Graz 1982) 33-50.
Rauchensteiner, Manfried, *Kaiser Franz und Erzherzog Carl. Dynastie und Heerwesen in Österreich 1796-1809* (Wenen 1972).
Rohan, Henri de, *Campagne du Duc de Rohan dans la Valteline en 1635. Précédée d'un Discours sur la Guerre des Montagnes* (Amsterdam 1788).
Ross, Steven T., *From flintlock to rifle. Infantry tactics 1740-1866* (2e druk; Abingdon en New York 1996).
Rössler, Helmut, *Graf Johann Philipp Stadion. Napoleons deutscher Gegenspieler 1763-1809,* I-II (Wenen en München 1966).
Rössler, Helmut, *Österreichs kampf um Deutschlands Befreiung. Die deutsche politik*

der nationalen Führer Österreichs 1805-1815 (Hamburg 1942).
Rothenberg, Gunter E., *Napoleon's great adversary. The archduke Charles and the Austrian army 1792-1814* (2e druk; New York 1995).
Rothenberg, Gunther E., 'Jelačić, the Croatian military border, and the intervention against Hungary in 1848', in: *Austrian yearbook* 1 (1965) 45-73.
Rothenberg, Gunther E., 'The shield of the dynasty: reflections on the Habsburg army, 1649-1918', in: *Austrian history yearbook* (2001), 169-206.
Rothenberg, Gunther E., *The military border in Croatia 1740-1881* (Chicago 1966).
Rumpler, Helmut, *Eine Chance für Mitteleuropa. Bürgerliche Emanzipation und Staatsverfall in der Habsburgermonarchie*. Österreichische Geschichte 1804-1914. Herwig Wolfram ed. (Wenen 1997).
Schama, Simon, *Patriotten en bevrijders. Revolutie in de noordelijke Nederlanden 1780-1813* (4e druk; Amsterdam 1989).
Schemann, Christine, *Schätze und Geschichten aus den Alpinen Museum Innsbruck* (München 1987).
Schmahl, Eugen, *Radetzky. Österreichs Ruhm. Deutschlands Ehre* (Berlijn 1938).
Schroeder, Paul W., 'The luck of the House of Habsburg: Military defeat and political survival', in: *Austrian History Yearbook* XXXII (2001) 215-224.
Schroeder, Paul W., *The transformation of European Politics, 1763-1848* (Oxford 1994).
Scott, Samuel F., *The response of the royal army to the French Revolution. The role and development of the line army 1787-93* (Oxford 1978).
Sealsfield, Charles, (Karl Postl), *Österreich wie es ist. Skizzen von Fürstenhöfen des Kontinents. Von einem Augenzeugen London 1828,* Primus-Heinz Kucher ed. (Wenen, Keulen en Weimar 1997).
Semek, Major, 'Die Artillerie im Jahre 1809', in: *Mitteilungen des k. und k. Kriegsarchivs, Dritte Folge*, III. (1904) 53-110.
Skall, Johann Baptist, 'Feldzugsreise des Kaisers Franz I. von Österreich im Jahre 1809' Sommereger, Hauptmann, ed., in: *Mitteilungen des k. und k. Kriegsarchivs, Dritte Folge* V (1907) 187-276.
Sked, Alan, *The decline and fall of the Habsburg empire 1815-1918* (Londen en New York 1989).
Sofer, Rabbi Moshe, *Pressburg under siege. An autobiographical account,* Rabbi Abraham Yaakov Finkel ed. (New York, Londen en Jeruzalem 1991).
Sondhaus, Lawrence, 'The strategic culture of the Habsburg army', in: *Austrian history yearbook* (2001) 169-206.
Sperber, Jonathan, *The European Revolutions, 1848-1851* (Cambridge 1984).
Srbik, Heinrich von, *Metternich, der Staatsman und der Mensch* (Wenen 1925).

Staël, Madame de, *De L'Allemagne*, in: Oeuvres complètes, vol. X (Parijs 1820).9
Staël, Madame de, *Over Duitsland. Een journalistieke reis 1803-1808,* Nelleke van Maaren ed. (Amsterdam en Antwerpen 1993).
Stüssi-Lauterburg, Jürg e.a., *Vivat das Bernetbiet bis an d'r Welt ihr End! Berns Krieg im Jahre 1798 gegen die Franzosen* (Baden en Lenzburg 2000).
Stutterheim, Karl von, *A detailed account of the battle of Austerlitz by the major-general Stutterheim*, major Pine Coffin ed. (Cambridge 1985; 1e druk London 1807).
Stutterheim, Karl von, *Der Krieg von 1809 zwischen Oesterreich und Frankreich* (Wenen 1811).
Sutherland, Donald G., *Revolutie en contra-revolutie in Frankrijk 1789-1815* (Amsterdam 1989).
Sutter, Berthold, 'Erzherzog Johanns Kritik an Österreich', in: *Mitteilungen des österreichischen Staatsarchivs* XVI (Wenen 1963) 165-215.
Taylor, A.J.P., *The Habsburg Monarchy 1809-1918* (2e druk; Londen 1990; 1e druk 1948).
Theiß, Viktor, *Erzherzog Johann, der steirische Prinz. Ein Lebensbild* (Graz 1960).
Thompson, J.M., ed., *Napoleon's letters* (Londen 1998)
Vaudoncourt, F.F. le, *Histoire politique et militaire du Prince Eugène Napoléon* I-II (Parijs 1828).
Veltzé, Alois, 'Aus den Tagen von Pordenone und Sacile. Die österreichischen Offensive in Italien 1809', in: *Mitteilungen des k. und k. Kriegsarchivs, Dritte Folge,* III (Wenen 1904) 8-241.
Veltzé, Alois, 'Gedrängtes Journale zur Übersicht der Ereignisse bei der Armee unter höchsten Befehlen Sr. Kaiserlichen Hoheit des Erzherzogs Johann in dem Feldzug vom Jahre 1809', in: *Mitteilungen des k. und k. Kriegsarchivs, Dritte Folge,* V (Wenen 1907) 279-294.
Veltzé, Alois, 'Schlacht an der Piave 1809', in: *Mitteilungen des kK. und kK. Kriegsarchivs, Dritte Folge,* IV (Wenen 1906) 129-160.
Vocelka, Karl, *Glanz und Untergang der höfischen Welt. Repräsentation, Reform und Reaktion im habsburgischen Vielvölkerstaat*. Österreichische Geschichte 1699-1815. Herwig Wolfram ed. (Wenen 2001).
Wachtel, Wilhelm, 'Die division Jellacic im Mai 1809', in: *Mitteilungen des k. und k. Kriegsarchivs*, Dritte Folge (Wenen 1911) 106-288.
Wandruszka, Adam, *Leopold II. Erzherzog von Österreich, Grossherzog von Toskana, König von Ungarn und Böhmen, Römischer Kaiser,* I-II (Wenen 1963-1965).
Wandruszka, Adam, 'Eine Kindheit in Florenz und Wien', in: *Erzherzog Johann von Österreich. Beiträge zur Geschichte seiner Zeit* (Graz 1982) 355-365.

Wangermann, Ernst, *From Joseph II to the Jacobin trials: government policy and public opinion in the Habsburg dominions in the period of the French Revolution* (Oxford 1959).
Wawro, Geoffrey, *Warfare and society in Europe 1792-1914* (Londen en New York 2000).
Weiß, Alfred, 'Die Entwicklung des steirischen Bergbaues', in: *Erzherzog Johann von Österreich. Landesausstellung 1982. Beiträge* (Graz 1982) 307-321.
Wimpffen, Max, 'Eine Denkschrift des Feldmarschalls Max Freiherrn von Wimpffen aus dem Jahre 1809', in: *Mitteilungen des k. und k. Kriegsarchivs*, Dritte Folge, III. (Wenen 1904) 40-49.
Winfried Romberg, *Erzherzog Carl von Österreich. Geistigkeit und Religiosität zwischen Aufklärung und Revolution* (Wenen 2006).
Wistrich, Robert S., *Who's who in Nazi Germany* (Londen 1982).
Wittichen, Friedrich Carl, ed., *Briefe von und an Friedrich von Gentz. I. Band: Briefe an Elisabeth Braun, Christian Barve, Karl August Böttiger und andere* (München en Berlijn 1909).
Wöber, Ferdi Irmfried, *1809. Die Napoleonische Epoche in Ungarn* (Wenen 2008).
Wöber, Ferdi Irmfried, *1809 Schlacht bei Raab* (Maria Anzbach 2001).
Zach, Baron Anton von, 'Eine Denkschrift Zach's aus den Jahre 1798', in: *Mittheilungen des k.und k. Kriegsarchivs* (Dritte Folge, Band II) (Wenen 1903) 160-195.
Zachar, József , 'Die Insurrektion des Königreichs Ungarn. Ein historische Überblick'. Lezing op het symposium *Napoleon in Graz* (Graz 2004).
Zamoyski, Adam, *De ondergang van Napoleon en het congres van Wenen* (Amsterdam 2007).
Zehetbauer, Ernst, *Landwehr gegen Napoleon. Österreichs erste Miliz und der Nationalkrieg von 1809* (Wenen 1999).
Zwiedineck-Südenhorst, Hans von, 'Erzherzog Johanns Reise durch das Ötztal 1846', *Zeitschrift des deutschen und österreichischen Alpenvereins* 34 (1903) 74-94.
Zwiedineck-Südenhorst, Hans von, *Erzherzog Johann von Österreich im Feldzuge von 1809* (Graz 1892).

Personenregister

Nb. Johan Baptist van Habsburg, aartshertog van Oostenrijk (1782-1859) is het onderwerp van dit boek. Zijn naam komt op zoveel pagina's voor, dat is besloten zijn naam niet op te nemen in het personenregister. Van titels en hoedanigheden van personen in dit boek is de belangrijkste in het register opgenomen. Bij Oostenrijkers is de adellijke titel weergegeven, bij de Franse napoleontische militaire adel om wille van de bondigheid niet. Van personen is alleen de eerste voornaam opgenomen, tenzij er verwarring kan ontstaan met anderen. De eerste, gealfabetiseerde naam is de naam waaronder de persoon de meeste bekendheid heeft. Zoals in de lopende tekst van het boek, is van hen die in het Nederlands met een Nederlandse naam worden aangeduid (zoals Frans voor keizer Franz I) de Nederlandse naam opgenomen.

Adams, John (1735-1826), president van de Verenigde Staten van Noord-Amerika, 199
Alexander Pavlovitsj Romanov (1777-1825), als Alexander I keizer (tsaar) van Rusland, 10, 392
Andréossy, graaf Antoine-Francois (1761-1828), ambassadeur van Frankrijk, 36, 232
Angeli, Moriz von (1829-1904), historicus, 75, 76, 77, 78, 79
Arneth, Alfred von (1819-1897), historicus, 74, 79
Arnim, Ludwig Joachim von (1781-1831), literator, 143
Attems, graaf Ferdinand (1746-1820), *Landeshauptmann* van Stiermarken, 140
Baillet de Latour, graaf Maximilien (1737-1806), *Feldzeugmeister*, 106
Barbou d'Escourieres, Gabriel (1761-1827), divisiegeneraal, 303, 304, 305
Batsányi, János (1763-1845), dichter, 144
Beauharnais, Eugène-Rose de (1781-1824), onderkoning van Italië, 15, 32, 37, 287, 296, 297, 298, 299, 302, 303, 304, 307, 308, 310, 311, 312, 313, 314, 315, 319, 320, 321, 323, 324, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 333, 334, 342, 343, 345, 346, 347, 349, 352, 353, 354, 355, 357, 360, 362, 363, 364, 365, 366, 367, 370, 371, 373, 377, 378, 379, 380 382, 392, 401, 403
Bellegarde, graaf Heinrich (1756-1845), *General der Kavallerie*, 228, 315, 316, 318
Bernadotte, Jean Baptiste (1763-1844), maarschalk (later koning van Zweden als Karel XIV Johan), 378
Bibl, Viktor (1870-1947), historicus, 80, 81, 84
Bianchi, baron Vinzenz Ferrer von (1768-1855), *Feldmarschall-Leutnant,* 371, 372
Blaufarb, Rafe, historicus, 17
Blum, Robert (1807-1848), gezant van het Frankfurter Parlement, 58
Bourbon, prinses Marie Thérèse de (1778-1851), prinses van Frankrijk, 278
Bourcet, Pierre Joseph (Jean) (1700-1780), militair theoreticus, 252, 257, 258
Brady of Longthee, Thomas von (1752-

1827), *Feldmarschalleutnant* , 109
Braunschweig-Lüneburg-Oels, hertog Friedrich Wilhelm von (1771-1815), generaal, 145, 294
Breissand, Joseph (1770-1813), kolonel, 302
Broussier, Jean Baptiste (1766-1814), divisiegeneraal, 303, 304, 305, 313
Bruck, Karl von (1798–1860), minister van Financiën van Oostenrijk, 61
Bubna von Littitz, graaf Ferdinand (1768-1825), *Feldmarschalleutnant*, 104
Buol zu Berenberg und Mühlingen, baron Joseph Ignaz (1749-1817), *General-Major*, 351
Capellen tot den Poll, Joan Derk van der (1741-1784), politicus, 200
Carnot, Lazare (1753-1823), staatsman, 91, 102, 260
Chandler, David G. (1934-2004), historicus, 12, 13, 14
Chasteler-Courcelle, markies Jean (1763-1825), *Feldmarschall-Leutnant*, 296, 299, 302, 309, 310, 312, 313, 322, 323, 326, 333, 336, 338, 350, 351, 352, 353, 355, 367, 370, 371, 386
Cobenzl, graaf Johann Ludwig von (1753-1809), minister van Buitenlandse Zaken van Oostenrijk, 103, 161
Coffin, Pine, officier, 262
Collin, Heinrich Joseph von (1771-1811), dichter, 144
Colloredo-Mansfeld, graaf Hieronymus von (1775-1822), *Feldmarschall-Leutnant*, 191, 304, 320, 321, 329, 362
Colloredo-Mels und Wallsee, graaf Joseph von (1735-1818), *Feldmarschall, Artilleriedirektor* en staatsman, 104
Colloredo-Wallsee, graaf Franz von (1731-1807), *Kabinettssekretär* van keizer Frans I van Oostenrijk, 103, 161
Connelly, Owen, historicus, 14,
Criste, Oskar (1858-1938), historicus, 78, 79, 104
D'Hilliers, Louis Baraguey (1764-1813), divisiegeneraal, 312, 313, 314, 323, 336, 362
Daun, graaf Leopold Josef (1705-1766), *Feldmarschall*, 255
David, Jacques Louis (1748-1825), schilder, 282
Davout, Louis Nicolas (1770-1823), maarschalk, 316, 317, 360, 366, 367, 370, 371, 373, 377, 381, 382, 383
De Guibert, graaf J.A.H. (1743-1790), militair theoreticus, 243, 244, 245, 246, 247, 249, 262, 263, 277
Dedovich, Joseph von (1752-1827), *Feldmarschalleutnant*, 109
Deroy, graaf Bernhard Erasmus von (1743-1812), *General-Leutnant*, 337, 338, 350, 351
Dessaix, Joseph Marie (1764-1834), brigadegeneraal, 328, 329, 332
Duhesme, graaf Philibert Guillaume (1766-1815), divisiegeneraal, 266, 267, 268, 269
Egger, graaf Franz (1768-1836), industrieel, 206, 208
Ender, Thomas (1793-1875), schilder in dienst van Johan van Oostenrijk, 69
Epstein, Robert, historicus, 15, 16, 187
Eugenius, prins van Savoye (1663-1736), *Generallissimus*, 72, 254
Eysturlid, Lee W., historicus, 19, 20, 21,
Fellinger, Johann Georg (1781-1816), dichter en componist, 235
Ferdinand de Bourbon (1784-1833), als Ferdinand VII, koning van Spanje, 35
Ferdinand d'Este (1781-1850), aartshertog van Oostenrijk, 182
Ferdinand van Habsburg (1793-1875), als Ferdinand I keizer van Oostenrijk, 50, 51, 53, 54, 58
Fernkorn, Anton Dominik (1813-1878), beeldhouwer, 282
Frans Jozef van Habsburg (1830–1916), als Frans Jozef I keizer van Oostenrijk, 52, 55, 56, 58, 59, 60, 80
Frans Karel van Habsburg (1802-1878), aartshertog van Oostenrijk, 50, 55
Frans van Habsburg-Lotharingen (1768–1835), als Frans II keizer van het Heilige Roomse Rijk en als Frans I keizer van Oostenrijk, 10, 16, 23, 26, 27, 30, 31, 33, 34, 35, 37, 38, 39, 40, 41, 43, 44, 46, 47, 48, 50, 68, 69, 80, 92, 95, 96, 102, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 116, 120, 125, 137, 141, 142, 152, 159, 161, 162, 164, 165, 166, 167, 168, 170, 175, 176, 177, 180, 181, 183, 186, 189, 194, 202, 206, 209, 211, 213, 215, 218, 219, 220, 221, 222, 224, 226, 228, 230, 231, 233, 254, 264, 271, 273, 278, 322, 325, 331, 334,

344, 347, 349, 352, 354, 356, 358, 360, 368, 369, 372, 384, 386, 387, 389, 390, 391, 399, 402, 403
Franz Ludwig graaf von Meran (1839-1891), zoon van Johan van Oostenrijk, 51, 62, 76
Frederik van Hohenzollern (1712-1786), als Frederik II de Grote koning van Pruisen, 91, 144
Frederik Willem von Hohenzollern (1795-1861), als Frederik Willem IV koning van Pruisen, 51, 59
Frimont, baron Johann Palotta von (1759-1831), *Feldmarschall-Leutnant*, 191, 300, 303, 304, 305, 306, 307, 327, 331, 332, 362, 384
Fröbel, Julius (1805-1893), gezant van het Frankfurter Parlement, 58
Gavassini, graaf Alois, *General-Major*, 299
Gay, Peter, historicus, 63
Gentz, Friedrich von (1764-1832), publicist en politicus, 50, 145, 163, 202, 307
Geramb, Viktor (1884-1958), historicus, 85, 86, 87, 88
Gill, John H., historicus, 18
Goethe, Johann Wolfgang von (1749-1832), Duits literator, 47, 140, 163, 204
Gomez de Parientos, Otto Moritz Georg (1744-1810), *General-Major*, 188
Grenier, Paul (1768-1827), divisiegeneraal, 303, 304, 305, 320, 329, 330, 362, 379
Griffith, Paddy, historicus, 14, 16,
Grimm, Jakob en Wilhelm (1785-1863 en 1786-1859), literatoren, 143
Gros, Antoine Jean (1771-1835), schilder, 282
Grouchy, Emmanuel de, divisiegeneraal (later maarschalk) (1766-1847), 329, 330, 346
Grünne, graaf Philipp von (1762-1854), *General der Kavallerie*, 66, 110, 388
Gyulai von Máros-Németh und Nádaska, graaf Albert (1766-1835), *Feldmarschall-Leutnant*, 296, 303, 321, 333, 342, 343, 346, 350
Gyulai von Máros-Németh und Nádaska, graaf Ignatius (1763-1831), *Feldmarschall-Leutenant*, 296, 299, 303, 305, 324, 332, 333, 342, 343, 345, 352, 353, 355, 356, 367, 370, 371, 386, 387
Haager von Allensteig, baron Franz Alois (1722-1812), *Feldmarschall-Leutnant* en leraar, 139, 141
Haller, Albrecht von (1708-1777), dichter, 204
Hammer-Purgstall, baron Josef von (1774-1856), oriëntalist, 144
Haugwitz, graaf Friedrich Wilhelm von (1702-1765), kanselier van het Heilige Roomse Rijk, 98
Haspinger, pater Johann Simon (1776-1858), Tirools rebel, 351
Heindl, Waltraud, historica, 102
Heine, Heinrich (1797-1856), Duits literator, 70
Heldensfeld, Anton Mayer von (1765-1842), *General-Major*, 110, 213, 293
Henckens, Joannes (1780-1868), officier, 307, 312, 313, 320, 346, 358, 362, 364, 374
Herder, Johann Gottfried (1744-1803), filosoof, 138, 142, 158, 163Herz, Henriëtte (1764-1847), salon van, 145
Hiller, Johann baron von (1754-1819), *Feldmarschallleutnant*, 109, 190, 316, 317, 319, 322, 328, 339, 341, 342
Hochedelinger, Michael, historicus, 16
Hofer, Andreas (1767-1810), leider Tiroolse rebellen, 31, 36, 38, 70, 309, 336, 350, 351, 352, 387, 390, 391
Hormayr zu Hortenburg, baron Joseph (1782-1848), secretaris van Johan van Oostenrijk, 38, 39, 40, 66, 67, 77, 144, 295, 309, 310, 336, 352, 367
Hummel, majoor, 365
Jellačić von Bužim, baron Franz, *Feldmarschall-Leutnant* (1746-1810), 316, 322, 325, 333, 342, 343, 344, 346, 347, 349, 350, 362
Jellačić, Joseph (Josip) (1801-1859), ban van Kroatië, 55, 56
Jomini, Antoine-Henri baron (1779-1869), militair theoreticus, 251
Joseph Bonaparte (1768-1844), als koning van Spanje, 35, 215
Jozef Anton van Habsburg-Lotharingen (1776-1847), aartshertog van Oostenrijk, onderkoning van Hongarije, 173, 174, 182, 334, 335, 341, 342, 343, 344, 356, 357, 358, 360, 372, 373
Jozef van Habsburg-Lotharingen (1741-1790), als Jozef II keizer van het Heilige

Roomse Rijk, 23, 24, 25, 43, 61, 68, 74, 82, 107, 153, 154, 155, 156, 157, 159, 160, 175, 195, 196, 200, 206, 233, 394
Kalnássy von Kalnás, Johann (1754-1839), *General-Major*, 329, 330, 331, 333
Kann, Robert A. (1906-1981), historicus, 64
Kant, Immanuel (1724-1804), filosoof, 141
Karel Albert van Savoye-Carignano (1798-1849), als Karel Albert koning van Sardinië-Piemonte, 56
Karel de Bourbon (1748-1819), als Karel IV, koning van Spanje, 35
Karel van Habsburg (1771-1847), aartshertog van Oostenrijk, 10, 16, 18, 19, 20, 21, 27, 28, 30, 32, 33, 34, 37, 38, 40, 50, 64, 66, 72, 75, 76, 78, 79, 81, 83, 84, 85, 89, 90, 91, 92, 99, 100, 102, 103, 104, 105, 106, 108, 112, 115, 117, 118, 121, 124, 125, 129, 130, 133, 137, 153, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 173, 175, 176, 177, 178, 182, 183, 185, 186, 187, 188, 189, 190, 191, 192, 194, 195, 196, 202, 204, 205, 209, 211, 212, 213, 214, 215, 216, 218, 219, 222, 223, 226, 233, 250, 251, 253, 254, 255, 256, 258, 263, 264, 265, 268, 269, 270, 273, 281, 282, 286, 288, 289, 290, 292, 293, 294, 296, 315, 316, 317, 318, 319, 322, 323, 324, 328, 331, 332, 333, 334, 335, 336, 339, 340, 341, 342, 344, 347, 348, 349, 350, 353, 354, 355, 356, 360, 361, 363, 366, 367, 368, 369, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 396, 397, 398, 399, 400, 401
Kaunitz, graaf Wenzel Anton von (1711-1794), kanselier, 98, 142, 195
King, John Harcourt, geheim agent, 40
Kininger, Georg, schilder, 284
Kissinger, Henry, staatsman en historicus, 391
Klenau und Janowitz, graaf Johann von (1755-1819), *Feldmarschall-Leutnant*, 339, 381, 382
Klier, Heinrich (geb.1926), historicus, 86, 87
Knapp, Johann (1778-1839), schilder in dienst van aartshertog Johan van Oostenrijk, 211
Knesebeck, Karl Friederich von dem (1768-1848), Pruisisch gezant, 387
Kniep, Johann (1779-1809), schilder in dienst van aartshertog Johan van Oostenrijk, 203
Kolowrat-Krakowski, graaf Johann (1748-1816), *Feldzeugmeister*, 105, 343, 382
Kolowrat-Krakowsky, graaf Leopold (1727-1809), lid van de *Staatsrat*, 166
Kolowrat-Liebsteinsky, graaf Franz Anton von (1778-1861), minister van Financiën van Oostenrijk, 50, 103
Kossuth, Lajos (1806-1894), politicus, 52, 54, 56
Kotzebue, August von (1761-1819), literator, 47
Krafft, Peter (1780–1856), schilder, 49, 282, 283, 393
Kray, baron Paul von, *Feldmarschall-Leutnant,* 28
Krones, Franz von (1835-1902), historicus, 74
Lacy, graaf Franz Moritz (1725-1801), *Feldmarschall*, 122
Lamarque, Jean-Maximilien (1770-1832), divisiegeneraal, 300, 303, 311
Lancedelli, J., politiek tekenaar, 69
Langeron, graaf Louis Alexandre de (1763-1831), generaal, 110
Lauer, baron Franz von, *Feldmarschall-Leutnant*, 28, 30, 110
Lavine, Dustin, historicus, 263
Lefebvre, François-Joseph (1755-1820), maarschalk, 337, 338, 350, 351
Legat, Annelies, historica, 71
Lehmann, Franz Kaspar von (1769-1844), *Hofrat*, 213
Leopold van Habsburg-Lotharingen (1747–1792), als Leopold II keizer van het Heilige Roomse Rijk, 23, 24, 25, 26, 74, 138, 141, 155, 157, 158, 159, 160, 161, 163, 169, 172, 196, 273, 274, 393, 394, 396
Liechtenstein, prins Johann von und zu (1760-1836), *General der Kavallerie*, 386
Liechtenstein, prins Josef Wenzel von (1696-1772) *Generalartilleriedirektor*, 98
Lipsius, Justus (1547-1606), humanist, 269
Liwa, Margot, historica, 87
Loder, Matthias (1781-1828), schilder in dienst van Johan van Oostenrijk, 69
Lodewijk van Bourbon (1754–1793), als Lodewijk XVI koning van Frankrijk, 25
Lodewijk van Habsburg-Lotharingen (1784–1864), aartshertog van Oostenrijk,

24, 50, 105, 121, 204, 205, 317
Lodewijk Wittelsbach (1786-1868), kroonprins van Beieren, als Lodewijk I later koning van Beieren, 337, 351
Lodewijk Ferdinand van Hohenzollern, prins van Pruisen (1772-1806), 145
Lorenz, Reinhold (1898-1975), historicus, 82, 83
Lynn, John, historicus, 261
MacDonald, Etienne (1765-1840), divisiegeneraal (1809 maarschalk), 308, 320, 325, 329, 330, 334, 345, 346, 352, 353, 355, 356, 357, 362, 363, 374, 377, 379, 383, 384
Mack, baron Leiberich von (1752-1828), *Feldmarschall-Leutnant*, 32, 33, 92, 106, 109, 110, 248, 249, 254, 267, 312
Magenschab, Hans (geb. 1939), historicus, 88
Malcher, F.X., historicus, 75, 79
Maria Ludovika d'Este (1787-1816), keizerlijke gemalin van Frans I van Oostenrijk, 169, 170, 182, 334, 335, 350, 372
Maria Ludovika van Spanje (1745-1792), keizerlijke gemalin van Leopold II van het Heilige Roomse Rijk, 23,
Maria Theresia van Habsburg (1717-1780), keizerin van het Heilige Roomse Rijk, 113, 127, 157, 195
Marie Louise van Oostenrijk (1791-1847), keizerin van Frankrijk, 38, 39
Marmont, Auguste (1774-1852), divisiegeneraal (later maarschalk), 287, 296, 298, 333, 334, 345, 352, 353, 354, 355, 367, 370, 373, 377, 387
Masséna, André (1758-1817), maarschalk, 33, 377, 382, 385
Matteini, Teodoro (1754-1831), schilder, 201
Maximiliaan Josef Wittelsbach (1756-1825), als Max I koning van Beieren, 170, 337
Maximiliaan Josef d'Este (1782-1863), aartshertog van Oostenrijk, 182, 341, 342
Melas, baron Michael Friedrich (1729-1806), *General der Kavallerie*, 27
Melichar, Peter, historicus, 16, 113
Metternich, graaf (later vorst) Klemens von (1773-1859), minister van Buitenlandse Zaken van Oostenrijk, 38, 39, 40, 41, 44, 49, 50, 51, 52, 53, 65, 68, 70, 80, 85, 86, 87, 155, 183, 288, 388, 389, 400, 403
Montecucolli, Raimondo (1609-1680), *Feldzeugmeister* van het Heilige Roomse Rijk, 130, 254
Montesquieu, Charles baron de (1689-1755), filosoof, 158, 159, 274
Moreau, Jean-Victor (1763-1813), divisiegeneraal, 29
Mottet, graaf Armand (1760-1821), leraar, 141, 142
Müffling, baron F.K.F. von (1775-1851), luitenant-generaal, 251
Mühlbach, Luise, pseudoniem voor Clara Mundt (1814-1873), literatrice, 70
Müller, Johannes von (1752-1809), historicus, 21, 142, 143, 144, 145, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 163, 169, 170, 185, 189, 203, 217, 262, 273, 274, 275, 276, 277, 279, 295, 393, 394, 395, 396, 397
Murat, Joachim, maarschalk en koning van Napels (1767-1815), 369
Napoleon Bonaparte (1768–1821), keizer van Frankrijk, 10, 11, 13, 15, 16, 17, 18, 27, 28, 31, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 38, 39, 40, 41, 83, 85, 95, 96, 111, 129, 130, 155, 170, 174, 181, 183, 188, 193, 198, 209, 210, 213, 215, 217, 218, 245, 248, 251, 252, 253, 255, 257, 258, 260, 268, 282, 285, 286, 287, 288, 293, 297, 298, 299, 307, 308, 309, 310, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 323, 324, 328, 330, 333, 335, 336, 337, 338, 341, 343, 344, 347, 348, 349, 350, 352, 353, 354, 355, 358, 365, 366, 369, 370, 371, 374, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 390, 392, 398, 399, 400, 401
Neumarkt, Johann Fastner von (1769-1811), *Oberleutnant*, 114
Ney, Michel (1769-1815), maarschalk, 33
Nugent of Westmeath, graaf Laval (1777-1862), in 1809 *Stabsoberst* (later *Feldmarschall*), 110
O'Donnell, graaf Josef (1755-1810), *Hofkammerpräsident*, 168, 182, 183
Oranje, Willem van (1533-1584), stadhouder van de Nederlanden, 148
Oudinot, Nicolas (1767-1847), maarschalk, 377, 379, 382
Paget, Lord Henry William (1768-1854), van 1812-1815 Earl of Uxbridge, militair en staatsman, 107
Pergen, graaf Johann Anton (1725-1814),

Hofrat en hoofd geheime politie van Oostenrijk, 213
Petre, Francis Loraine (1852-1925), historicus, 78
Pfurtscheller, Michael (1776-1854), kapitein van de rebellen in Tirol, 309
Pichler, Josef, eerstbeklimmer van de Ortler, 31
Pillersdorf, baron Franz von (1786-1862), minister van Binnenlandse Zaken van Oostenrijk, 53
Plochl, Anna gravin von Meran (1804-1885), gemalin van Johan van Oostenrijk, 48, 68, 393
Postl, Karl (1793-1864), literator, 67, 68
Pully, Charles-Joseph (1751-1832), divisiegeneraal, 300, 303, 311, 313, 320
Radetzky, graaf Johann Radetzky von Radetz (1766-1858), *Feldmarschall*, 56
Raffler, Marlies, historica, 87
Rainer van Habsburg-Lotharingen (1783-1853), 182
Ranke, Leopold von (1795-1886), historicus, 143
Rauchensteiner, Manfried, historicus, 16, 89
Riepl, Franz Xavier (1790-1857), professor, 45
Rohan, hertog Henri de (1579-1638), maarschalk, 258, 259
Roschmann, Anton von, hoofdrolspeler in de Alpenbond, 40, 41
Rosenberg-Orsini, prins Franz von (1761-1832), *Feldmarschall-Leutnant*, 66, 317, 379, 381, 382, 383, 384, 387
Rössler, Helmut (1910-1968), historicus, 82, 83, 84
Rothenberg, Gunther E. (1923-2004), historicus, 13, 17,
Rottenhahn, graaf Heinrich von (1737-1809), lid van de *Staatsrat*, 166
Rousseau, Jean-Jacques (1712-1778), 169, 204
Rudolf van Habsburg (1218-1291), als Rudolf I Rooms-koning, 149
Rusca, Jean, divisiegeneraal, 345, 366, 370
Sachsen-Coburg-Saalfeld, prins Friedrich Josias von (1737-1815), *Feldmarschall*, 110
Sachsen-Teschen, hertog Albert von (1738-1822), gouverneur van de Oostenrijkse Nederlanden, 214
Sachsen-Weimar-Eisenach, hertog Carl August von (1757-1828), 47, 145
Sahuc, Louis-Michel-Antoine (1755-1813), divisiegeneraal, 300, 301, 305, 320, 362
Sand, Karl (1795-1820), student, 47
Saurau, graaf Franz Josef (1760-1832), *Regierungspräsident* in Neder-Oostenrijk en *Hofkommissär* in Stiermarken, 82, 83, 166, 171, 173, 179, 180, 210, 211, 216, 233, 234, 254, 399
Schelling, Friedrich von (1775-1854), filosoof, 143
Schiller, Friedrich von (1759-1805), literator, 140, 145
Schlegel, Friedrich (1772-1829), literator, 163, 337
Schmerling, Anton von (1805-1893), minister-president van Duitsland, 58
Schmutz, Karl (1787-1873), secretaris van Johan van Oostenrijk, 56, 361, 362, 365
Schnelzer, August (1809-1853), 70
Schwarzenberg, prins Felix von (1800-1852), minister-president van Oostenrijk, 58, 59
Serras, Jean Mathieu (1765-1815), divisiegeneraal, 303, 304, 329, 345
Severoli, Filippo (1767-1822), divisiegeneraal, 302, 304, 327
Seyfried, Franz Joseph, priester en dichter, 200
Sonnenfels, Joseph von (1733-1817), *Hofrat*, 197
Sophie van Beieren (1805-1872), aartshertogin van Oostenrijk, 52
Srbik, Heinrich von (1874-1951), historicus, 81, 84, 85
Stadion, Friedrich Lothar baron von (1761-1811), ambassadeur van Oostenrijk, 161, 183
Stadion, graaf Franz Seraph von (1806-1853), minister van Binnenlandse Zaken van Oostenrijk, 59, 61
Stadion, graaf Johann Philipp (1768-1824), minister van Buitenlandse Zaken van Oostenrijk, 34, 38, 61, 82, 83, 84, 161, 162, 163, 164, 168, 181, 182, 183, 184, 216, 285, 287, 368, 369, 387, 388, 389, 391, 399, 400
Stael, Madame de (1766-1817), 145, 151
Stingel, Vincenz (1761-1815), leraar, 141
Stutterheim, baron Karl von (1770-1811), *General-Major*, 66, 67, 77, 261

Sutter, Berthold, historicus, 169
Suvorov, Aleksandr Vasilevich (1730-1800), veldmaarschalk, 27, 28, 244, 245, 248
Theiß, Viktor (1894-1967), historicus, 86, 88
Tieck, Ludwig (1773-1853), literator, 143
Varnhagen-Levin, Rahel (1771-1833), salon van, 145
Veltzé, Alois (1864-1927), historicus, 77, 78, 79
Veyder, *Major*, 322
Volkmann, Anton von, *Oberstleutnant* , 298, 299, 303
Waldtstätten, baron Johann von, historicus, 75
Walpole, Lord Horatio (1783-1858), diplomaat, 40
Wessenberg, baron Johann von (1773-1858), minister-president, 55
Weyrother, baron Franz von (1755-1806), *General-Major* , 110
Wieland, Johann Christoph (1733-1813), literator, 145
Wimpffen, baron Maximillian von (1770-1854), *Generalstabsoberst*, 66, 110, 366, 367, 369, 387, 389
Windischgrätz, prins Alfred von (1787-1862), *Feldmarschall* , 58
Woinovich, Emil von (1851-1927), *General der Infanterie*, 78
Wolfskehl von Reichenberg, baron Christian (1761-1809), *Feldmarschall-Leutnant*, 329, 330
Wrede, graaf Carl Philipp von (1767-1838), *General der Kavallerie* (later *Feldmarschall*), 337, 338, 350
Zach, baron Anton von (1747-1826), *Oberst* (later *Feldmarschallleutnant*), 116, 118, 135, 314, 331, 333
Zahlbruckner, Johan von (1782-1851), secretaris van Johan van Oostenrijk, 59
Zehetbauer, Ernest, historicus, 19, 20, 21, 89, 281
Zeiller, Franz Anton von (1751-1828), rechtsgeleerde, 141
Zichy, graaf Carl (1753-1826), minister van Oorlog (1809) en Binnenlandse Zaken (1813-1814) van Oostenrijk, 168
Zinzendorf , graaf Karl von (1739-1813), lid van de *Staatsrat*, 166, 173, 175, 176, 177, 178, 399
Zwiedineck-Südenhorst, Hans von (1845-1906), historicus, 76, 77, 79

CURRICULUM VITAE

Mark van Hattem (Utrecht, 1967) studeerde van 1985 tot 1990 (cultuur)geschiedenis aan de Rijksuniversiteit Utrecht. Tijdens zijn studie volgde hij militaire geschiedenis en museologie als bijvakken. Sinds 1990 is hij werkzaam geweest in diverse musea, waaronder het Centraal Museum Utrecht, het Comenius Museum Naarden, het Historisch Museum Den Briel, het Koninklijk Leger- en Wapenmuseum en het Stadsmuseum Leidschendam-Voorburg. Hij publiceerde diverse artikelen, boeken en catalogi. In 1996 verscheen Alpendromen. De beklimming als ontdekkingstocht over het negentiende-eeuwse alpinisme. In 2005 was hij conservator van een omvangrijke expositie over Nederlandse militairen in de periode 1792-1815 en verantwoordelijk voor de bijbehorende publicatie Voor Napoleon. Hollanders in oorlogstijd (Delft en Bussum 2005). Hij is freelance journalist voor de Bergenmagazine, met speciale aandacht voor de cultuurhistorie van de Duitse en Oostenrijkse Alpen. In de Bergenmagazine heeft hij diverse malen over aartshertog Johan van Oostenrijk als alpinist gepubliceerd. Sinds 2002 was hij buitenpromovendus aan de Universiteit Leiden.